

A világ politikai és gazdasági fejlődése

Írták:

Dr. RADÓ SÁNDOR (I. rész)

MARKOS GYÖRGY (II. rész)

Dr. KÖVÉR KÁROLY (III. rész)

Dr. WIESEL IVÁN (III. rész)

Dr. RÁBA ANDRÁS (IV. rész)

Dr. VAJDA IMRE (V. rész)

Dr. SZENTES TAMÁS (VI. rész)

Dr. SZÁNTÓ GYÖRGY (VII. rész)

Lektorálta:

Dr. VAJDA IMRE

Kiadásért felel a Közgazdasági és Jogi
Könyvkiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Ádám György

Műszaki vezető: Király Ernő

Műszaki szerkesztő: Doró József

I. RÉSZ. *Változások a világ politikai térképén*

Írta: dr. Radó Sándor

Napjainkban szemünk előtt játszódik le a világ politikai térképének alapvető átalakulása. Nagy vonalakban ez a folyamat a következőkben foglalható össze.

Kiindulópontul azt az első világháborút megelőző időszakot vesszük, amikor az imperializmus érdekszféráit a monopóliumok elkeseredett versenyének eredményeképpen az egész világra kiterjesztette s a világ első felosztását már végbevitte.

1. FEJEZET *Történeti előzmények*

A VILÁG ELSŐ FELOSZTÁSA

A monopolkapitalizmus létrejöttékor (1870 körül) Nagy-Britannián kívül csak Franciaország, Oroszország és Ausztria-Magyarország volt *nagyhatalomnak* tekinthető. 1914-ig mint új imperialista nagyhatalom felzárkózik melléjük Németország, Japán, az USA, de ekkorra már nem számítható nagyhatalomnak Ausztria-Magyarország, amely teljesen a német imperializmus uszályába került.

A részben erős finánciókéval és fejlett iparral rendelkező, részben gazdaságilag elmaradottabb és többé-kevésbé a vezető nagyhatalmak finánciókéjéhez kapcsolódó, attól sok tekintetben függő *másodrendű hatalmak* közé sorolható a gyarmattartó Belgium, Hollandia, Spanyolország, Dánia, Olaszország, továbbá Norvégia, Svédország, Svájc és Ausztria-Magyarország.

A *függő országok* kategóriájába tartozó államokban az imperialista fináncióke uralkodó pozíciókat foglalt el, bel- és külpolitikájukra nem közvetlenül, hanem politikai és gazdasági nyomás

formájában gyakorolt döntő befolyást. Nagy-Britanniától függött gazdaságilag mind a tíz dél-amerikai ország, továbbá Portugália, Görögország; Németország érdekszférájába tartozott Bulgária, Albánia, Luxemburg; Franciaországéba Románia; Oroszország Szerbiával és Montenegróval igyekezett ellensúlyozni a német expanziót; az Amerikai Egyesült Államoktól függött Mexikó, továbbá Guatemala, Salvador, Costa Rica, Haiti.

Külön kategóriaként tekinthetők a névleg önálló, mégis úgyszólván teljes politikai és gazdasági függésben levő, Lenin által találóan *félgyarmatoknak* nevezett országok. Ilyenek 1914-ben: Ázsiában Törökország (brit és francia függőség), Perzsia (brit és orosz függőség), Afganisztán (brit), Kína (öt: japán, orosz, brit, francia, német imperialista nagyhatalom félgyarmata), Nepál (brit függőség), Sziám (brit és francia érdekszféra). Afrikában Libéria (USA-függés) és Abesszínia (olasz, francia, brit függés). Végül Amerikában Nicaragua, Honduras, Panama, a Dominikai Köztársaság és Kuba szintén félgyarmati függésbe kerültek az USA-val szemben az első világháború kitörésekor.

A *gyarmati országok* kategóriájába — bár alárendeltségük formái és foka, fejlettségi szintjük igen különböző volt már a XX. század első évtizedeiben — azokat az országokat sorolhatjuk, amelyeknek nem volt állami szuverenitásuk, sem önálló külpolitikájuk, nem lehetett saját hadseregük, egyszóval az önállóságnak, mindezekről a kritériumaitól megfosztották őket, azok felett az ún. „anyaország” rendelkezett.

Hollandia, Portugália és Spanyolország, a XVI. és XVII. század vezető gyarmattartó hatalmai, a XX. század elején Anglia és Franciaország mellett már csak másodrendű gyarmati hatalmaknak számítanak, de — éppen az elsőrendű hatalmak érdekellentétei következtében — még nagymértékben meg tudták tartani tengerentúli birtokaikat. Kisebb jelentőségűek Dánia birtokai, Oroszország gyarmatbirodalma pedig nem tengerentúli birtokokból állt, hanem területileg összefüggött az anyaországgal.

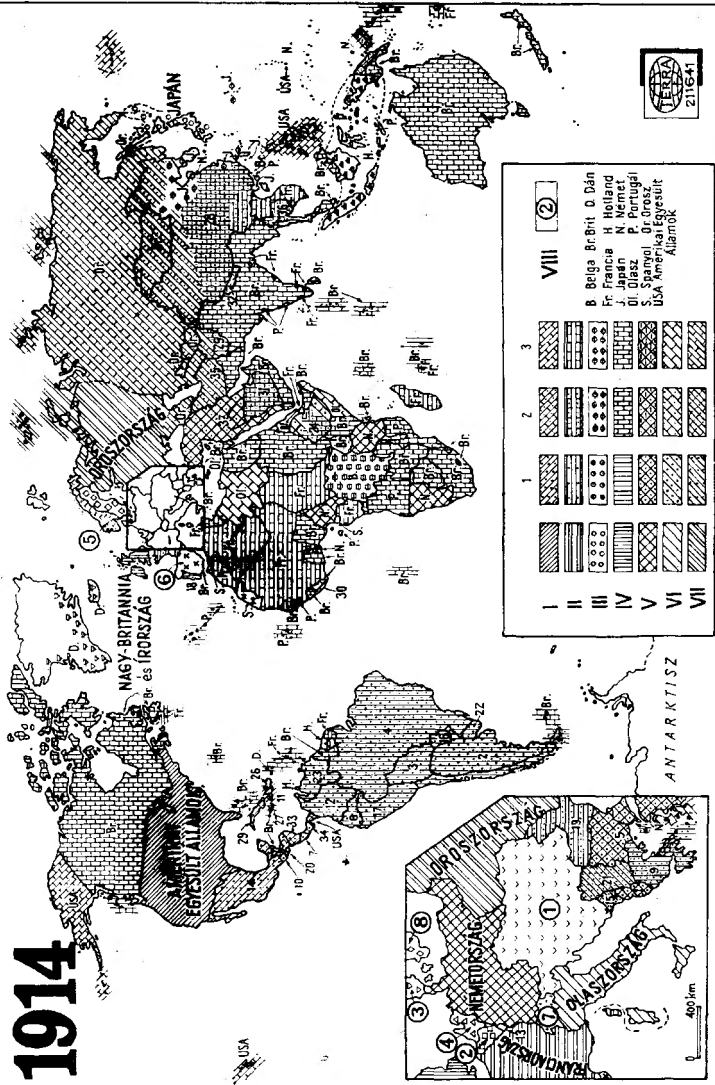
A még „szabad”, azaz más gyarmattartó által meg nem szállt területekért folyó harcban az imperializmus e szakaszában a régi gyarmatbirodalmak mellett csakhamar új gyarmatosító országok jelennek meg. Jelentős gyarmatbirodalmat épített fel a gyorsan kibontakozó német imperializmus Afrikában, Óceániában és Ázsiában; a kis Belgium megszerezte a gazdag Kongó gyarmatot; Olaszországnak be kellett érnie gazdaságilag jelentéktelen afrikai birtokokkal. Az Amerikai Egyesült Államok Alaszkán kí-

A Föld első felosztása 1914-ben

	Terület		Lakosság	
	1000 km ²	%	1000 fő	%
Tőkés nagyhatalmak (gyarmatok nélkül)				
USA, Franciaország, Japán, Nagy-Britannia és Írország, Németország, Olaszország, Oroszország (Európában, Finnországgal együtt)	15 445	11,7	484 530	26,9
Másodrangú tőkés hatalmak (gyarmatok nélkül)				
Ausztria—Magyarország, Belgium, Dánia, Hollandia, Norvégia, Spanyolország, Svájc, Svédország	2 099	1,6	101 623	6,0
Függő országok				
15 latin-amerikai ország és a többi kisebb európai ország (USA, brit, francia, német és orosz függőség)	20 539	15,4	107 031	6,1
Félgymarmatok	18 069	13,6	515 441	28,3
Gymarmatok				
Belga	2 334		9 000	
Brit	33 385		402 293	
Dán	2 279		128	
Francia	10 611		48 112	
Holland	2 051		44 075	
Japán	297		19 074	
Német	2 953		13 348	
Olasz	2 022		1 802	
Orosz	16 572		30 203	
Portugál	2 091		8 707	
Spanyol	334		934	
USA	1 856		10 944	
	76 795	57,7	588 620	32,7
Összesen	132 947	100,0	1 797 245	100,0

1914

vül megszerezte Puerto Ricot, a Fülöp-szigeteket, a Hawaii-szigeteket, Kelet-Samoát, Guamot, a Panama-csatornaövezetet. Végül Japán, mint egyetlen „nem fehérbőrű” gyarmattartó, jelentős kelet-ázsiai birtokokra tett szert.

A Föld első felosztása

Jelmagyarázat

az 1914-es állapotot feltüntető térképhez (1. ábra)

Tőkés nagyhatalmak

	1	2	3
I. Amerikai Egyesült Államok			
II. Franciaország			
III. Japán			
IV. Nagy-Britannia			
V. Németország			
VI. Olaszország			
VII. Oroszország			
VIII. Másodrendű tőkeshatalmak:			
	függő ország	félgyarmata	gyarmata

1. Ausztria—Magyarország, 2. Belgium, 3. Dánia, 4. Hollandia, 5. Norvégia, 6. Spanyolország, 7. Svájc, 8. Svédország

Számozott országok:

1. Albánia	14. Mexikó	27. Honduras
2. Argentína	15. Montenegro	28. Kína
3. Bolívia	16. Paraguay	29. Kuba
4. Brazília	17. Peru	30. Libéria
5. Bulgária	18. Portugália	31. Nedzsd
6. Chile	19. Románia	32. Nepál
7. Costa Rica	20. Salvador	33. Nicaragua
8. Ecuador	21. Szerbia	34. Panama
9. Görögország	22. Uruguay	35. Perzsia
10. Guatemala	23. Venezuela	36. Sziám
11. Haiti	24. Abesszinia	37. Török Birodalom
12. Kolumbia	25. Afganisztán	
13. Luxemburg	26. Dominikai Köztársaság	

A világnak a XX. század elején befejezett felosztása a nagyhatalmak erőviszonyait tükrözte. Amint azonban ezek az erőviszonyok a kapitalizmus imperialista szakaszára jellemző egyenlőtlen fejlődés következtében megváltoztak, elkerülhetetlen lett az imperialisták számára a világ újrafelosztása, imperialista háborúk útján.

A világ újrafelosztásához az első világháború (1914—18) vezet, amelynek eredményeképpen a következő változások mentek végbe a világ térképén: A világháború folyamán a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme révén a kapitalista rendszerből kivált Oroszország, a cári nagyhatalom és gyarmatai helyén megalkult az első szocialista állam, a Szovjetunió, majd a Mongol és a Tuvai Népköztársaság. A cári imperializmus által kizsákmányolt népek mint egyenrangú államok léptek be a szovjet államok szövetségébe, vagy pedig önálló országokká alakultak. A Kelet néhány, addig félgyarmati sorban sínylődő országa visszanyerte szuverenitását s nem véletlen, hogy ezek az országok — Törökország, Afganisztán, Perzsia (Irán) — a Szovjetunió szomszédai. Kezd kialakulni az államoknak egy újabb kategóriája, a politikailag független, gazdaságilag azonban még a fejlődés kezdetén álló országoké.

A szocialista állam létrejötte következtében a kapitalista világ területe 5/6-ára szűkült. Németországnak az első világháború folytán elveszített gyarmatbirodalmát — csakúgy, mint Törökország araboklakta területét — a győztes kapitalista hatalmak, elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország, felosztották egymás között. E területek, éppen a gyarmati rendszer megrendülésének és a fellángoló antiimperialista mozgalomnak a hatására, az 1919-ben alapított s a győztes hatalmak irányítása alatt működő Népszövetség „mandátumai” új elnevezést kaptak, ami azonban csak névleg különbözött a gyarmati státustól.

Az első világháború után, az imperializmus új szakaszában a nagyhatalmak sorából kiválik Németország, mely jelentős területekről volt kénytelen lemondani Európában is. A Habsburg-monarchia romjain alakult államok s a Szovjetunió nyugati határán alakított „peremországok” a függő országok számát gyarapították. A Duna-medence új országai közül Csehszlovákia és Jugoszlávia, továbbá a jelentősen megnagyobbodott Románia francia függésbe került, míg Ausztria és Magyarország, vala-

mint Bulgária és a dél-európai országok az angol finánciókhoz kapcsolódtak. A Szovjetunió nyugati peremén az imperializmus hídfőiként életrehívott Észtország, Lettország, Litvánia, továbbá Finnország angol, míg az első világháború után függetlenségét visszanyert legnagyobb állam — Lengyelország — túlnyomóan francia befolyás alá került.

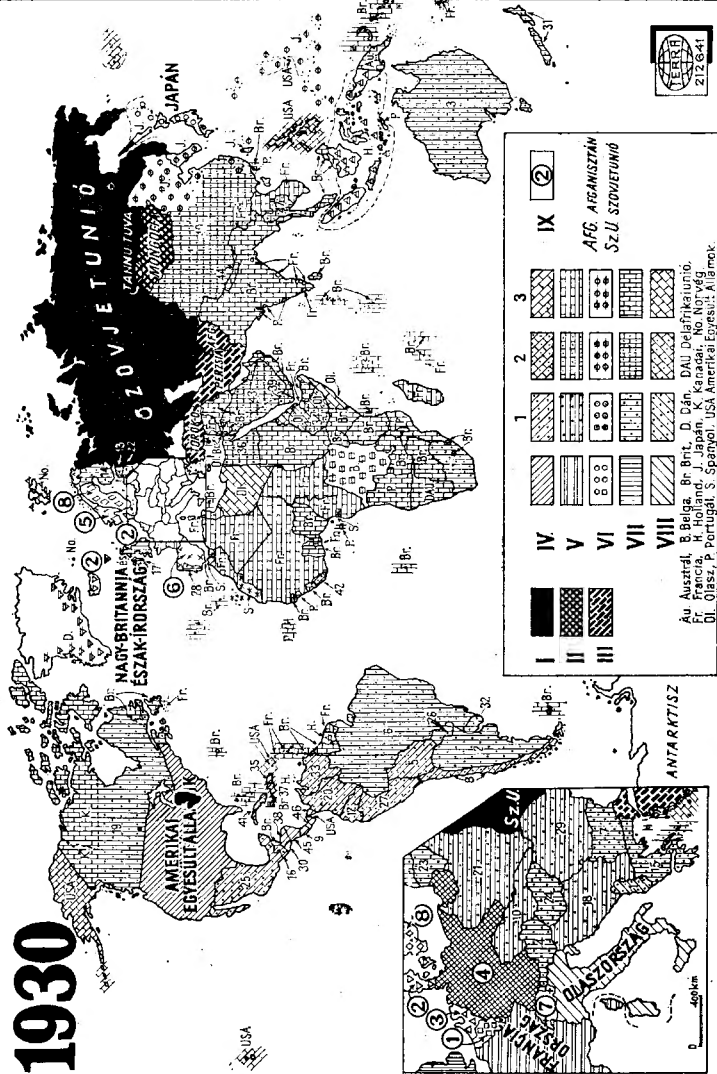
Az amerikai kontinensen a rendkívül megerősödött Amerikai Egyesült Államok kezdi visszaszorítani Nagy-Britanniát: befolyása már nemcsak Közép-Amerika és az Antillák országaiban van túlsúlyban, hanem a 10 dél-amerikai állam közül 6 (Venezuela, Kolumbia, Ecuador, Peru, Bolívia, Chile) szintén az USA függvényévé válik, Brazíliában, Argentínában, Uruguayban és Paraguayban pedig a brit finánciók csak nehezen tudja addig döntő befolyását megvédeni az USA-monopóliumok terjeszkedésével szemben.

Nagy-Britannia jelentős gyengülését mutatja továbbá a brit dominiumoknak gazdasági megerősödésükkel járó politikai önállósulása. Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, a Délafrikai Unió a gyarmati státusból gazdaságilag ugyan még függő, de már állami szuverenitással rendelkező országokká emelkednek, sőt a gyarmattartó államok sorába lépnek. Kanadában az USA gazdasági befolyása már felülmúlja a brit anyaországét. Európában Írország kiválik Nagy-Britanniából és mint dominium folytat önálló külpolitikát, habár gazdaságilag továbbra is Nagy-Britannia függvénye marad. A gazdaságilag fejletlen Új-Foundlandnak, Anglia legrégebbi dominiumának a státusa továbbra is gyarmati, sőt elveszti korlátozott önkormányzatát is. E státuszváltozások kifejezésre jutnak a Brit Birodalom nevének megváltoztatásában is, amely 1926-ban a Brit Nemzetközösség nevet kapja.

Ugyanakkor Kína nagy részében polgárháború dúlt, ahol az egymással harcoló különböző kínai militaristák és az egyes országrészekben uralkodó kormányok Nagy-Britannia, Japán, Franciaország érdekeit képviselve, tipikus félgymati állapotokat teremtettek.

Amerikában félgymati sorba süllyedt az USA intervenciója következtében ebben az időszakban a Haiti köztársaság; Ázsiában brit félgymatnak tekinthető a török fennhatóság alól felszabadult Jemen és az Arab-félsziget legnagyobb részét angol segítséggel egyesítő Nedzs (1932-től Szaud-Arábia néven). Egyiptomban a növekvő antiimperialista mozgalom a brit imperializmust ez ország függetlenségének névleges elismerésére kényszeríti,

1930

A Föld második felosztása és a Szocialista Forradalom

Jelmagyarázat

az 1930-as állapotot feltüntető térképhez (2. dbra)

- I. Szocialista nagyhatalom
- II. Népköztársaságok
- III. Független antiimperialista nemzeti államok

Tőkés
nagy-
hatalmak

IV. Amerikai Egyesült Államok	1	2	3
V. Franciaország			
VI. Japán			
VII. Nagy-Britannia			
VIII. Olaszország			
IX. Másodrendű tőkés hatalmak:			
1. Belgium, 2. Dánia, 3. Hollandia,			
4. Németország, 5. Norvégia,			
6. Spanyolország, 7. Svájc,			
8. Svédország			

függő országa

félgymarmata

gyarmata

Számozott országok:

1. Albánia	17. Írország	33. Venezuela
2. Argentína	18. Jugoszlávia	34. Etiópia
3. Ausztrália	19. Kanada	35. Dominikai
4. Ausztria	20. Kolumbia	Köztársaság
5. Bolívia	21. Lengyelország	36. Egyiptom
6. Brazília	22. Lettország	37. Haiti
7. Bulgária	23. Litvánia	38. Honduras
8. Chile	24. Magyarország	39. Jemen
9. Costa Rica	25. Mexikó	40. Kína
10. Csehszlovákia	26. Paraguay	41. Kuba
11. Dél-afrikai Unió	27. Peru	42. Libéria
12. Ecuador	28. Portugália	43. Saud-Arábia
13. Észtország	29. Románia	44. Nepál
14. Finnország	30. Salvador	45. Nicaragua
15. Görögország	31. Új-Zéland	46. Panama
16. Guatemala	32. Uruguay	47. Sziám

A világ újrafelosztása (1930)

	Terület		Lakosság	
	1000 km ²	%	1000 fő	‰
<i>Szocialista tábor</i>	23 028	17,0	161 738	8,1
<i>Független antiimperialista nemzeti államok</i> (Afganisztán, Perzsia, Törökország) .	3 031	2,2	34 660	1,7
<i>Az imperializmus táborán kívül álló országok</i> <i>összesen</i>	26 059	19,2	196 398	9,8
<i>Tőkés nagyhatalmak</i> (gyarmatok nélkül) (USA, Franciaország, Japán, Nagy-Britannia és Észak-Írország, Olaszország)	9 326	6,9	317 163	15,8
<i>Másodrangú tőkés hatalmak</i> (gyarmatok nélkül) (Belgium és Luxemburg, Dánia, Izlanddal, Hollandia, Németország, Norvégia, Spanyolország, Svájc, Svédország) ...	2 001	1,5	120 163	5,9
<i>Függő országok</i> (USA, brit, francia, olasz függés)	36 967	27,3	252 852	12,6
<i>Félgyarmatok</i>	13 596	10,1	501 074	24,9
<i>Gyarmatok</i>				
Belga	2 398		11 894	
Brit	22 113		429 842	
Dán	2 176		17	
Francia	11 812		64 003	
Holland	2 042		60 960	
Japán	300		27 680	
Norvég	64		1	
Olasz	2 111		2 376	
Portugál	2 095		7 895	
Spanyol	334		983	
USA	1 856		14 667	
	47 301	35,0	620 318	31,0
Összesen	135 250	100,0	2 007 968	100,0

habár a brit katonai megszállás tovább tart. Egyiptom így a gyarmati sorból félgyarmati státusba került. Nepál, Sziám, Libéria, Abesszinia és a már említett 5 közép-amerikai köztársaság félgyarmati státusában nem következett be változás ebben az időszakban.

A világ újrafelosztása után 1930 körül a politikai világtérképen a 2. táblázat szerinti gyökeres változásokat látjuk.

A tőkés világnak 1930 körül kezdődő általános gazdasági válsága a vezető imperialista nagyhatalmak expanzióját megállította, sőt visszavetette. A tőkés világnak az első világháborút követő újrafelosztásában a magukat „kisemmizettnek” tekintő Olaszország és Japán s a legyőzött Németország fasiszta diktatúrával készülnek a világ újrafelosztására. A 30-as évek közepétől egyrésről a gyenge függő országokban igyekeznek az angol—francia gazdasági befolyást visszaszorítani s helyébe lépni, másrésről a még gyengébb országokban fegyveres beavatkozással a maguk javára billenteni a mérleget. Mindezeknek a változásoknak a következtében a másodrendű európai tőkés államok közül csak a semleges Svájc és Svédország tartotta meg önállóságát, 1941-ben, a többiek német, illetőleg olasz függőséggé vagy félgyarmattá lettek (kivéve a brit függőségű Portugáliát és a brit megszállás alá került Izlandot). Ugyanakkor a Balti-tengertől elvágott brit imperializmus nyomása alól megszabadult balti államokban helyreállították a 20 évvel azelőtt megdöntött szovjet-hatalmat, s azok mint szövetségi köztársaságok csatlakoztak a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségéhez. 1942-ben, a fasiszta hatalmak sikereinek tetőpontján a világ térképe a Szovjetunió német fasiszta katonai megszállás alatt álló területeitől eltekintve, a 3. táblázat szerint alakult át (*l. 14. oldalon*).

A GYARMATI RENDSZER SZÉTESÉSE

A második világháború megsemmisítette a fasiszta hatalmaknak a világ harmadik felosztására irányuló törekvéseit, ugyanakkor rendkívül meggyorsította az imperializmus egész politikai és gazdasági rendszerének a szétesését. A szovjet hadsereg által a fasiszta nyomás alól felszabadított országokban a szocialista tábor, amely 1941-ben csak a Szovjetunióból, Mongóliából, Tuvából (utóbbi a háború végén a Szovjetunió szerves része lett) és a kínai autonóm forradalmi területekből (amelyeket az 1932—

A világ térképének átalakulása 1942-ben

	Terület		Lakosság	
	1000 km ²	%	1000 fő	%
Szocialista tábor				
(Szovjetunió, Mongólia, Tuva és Kína autonom forradalmi területei)	23 415	17,3	196 612	8,9
Független antiimperialista államok				
(Afganisztán, Irán, Törökország)	3 040	2,2	44 137	1,9
Az imperializmus táborán kívül álló országok összesen	26 455	19,5	240 749	10,8
Tőkés nagyhatalmak (gyarmatok nélkül)				
(USA, Japán, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország)	9 475	7,0	387 908	17,5
Másodrangú tőkés hatalmak (gyarmatok nélkül)				
(Svájc, Svédország)	491	0,4	10 637	0,5
Függő országok				
(brit, USA, német függés)	36 053	26,6	221 132	10,0
Félgymarmatok				
(brit, USA, német, francia, japán, olasz)	14 613	10,8	645 053	29,1
Gymarmatok				
Belga	2 398		14 132	
Brit	20 632		456 421	
Dán	2 176		18	
Francia	11 734		64 826	
Holland	142		274	
Japán	3 441		133 415	
Német	142		16 958	
Norvég	64		2	
Olasz	3 488		13 016	
Portugál	2 095		10 851	
Spanyol	1 547		2 487	
	48 193	35,7	713 472	32,1
Összesen	135 280	100,0	2 218 951	100,0

37-ben fennállt Kínai Tanácsköztársaságból alakítottak ki) állt, a második világháború utáni években már 13 országra, Európa és Ázsia nagy részét elfoglaló területre terjedt ki, s ezekhez a legutóbbi években mint tizennegyedik szocialista ország, Kuba, az amerikai földrész első szocialista országa, csatlakozott.

Rendkívül megnövekedett a második világháború után az aktív „semleges” külpolitikát folytató, nemzeti függetlenségüket kivívott antiimperialista országok száma. Nagymértékben elősegítette ezt a fejlődést az a körülmény, hogy a japán imperializmus még a második világháború alatt felszámolta a Távol-Keleten a francia, brit és holland gyarmati uralmat s így a nyugati imperialisták legyőzhetőségét a gyakorlatban is bebizonyította a gyarmati népek előtt. A háború végén, a japán uralom megdöntésekor ez ország népei fegyverrel hiúsították meg az imperialisták visszatérését. A nemzeti felszabadító harc előbb Ázsiában, majd Afrikában széles fronton robbant ki s eredményeképpen egymás után alakulnak a volt gyarmatokból szuverén nemzeti államok. E politikailag önálló, de gazdaságilag fejletlen országok népei megkezdik a harcot évszázados gazdasági és kulturális elmaradottságuk leküzdéséért. A szocialista országok önzetlen segítsége lehetővé teszi, hogy a volt gyarmatok nemcsak politikailag, de gazdaságilag is felszabaduljanak az imperialista elnyomás alól.

A gyarmattartó hatalmak a legkülönbözőbb módokon igyekeznek ezt a folyamatot feltartóztatni, lassítani és gazdasági befolyásukat továbbra is biztosítani. Egyes országokban ez a manőver egyelőre sikerrel jár, másoknál azonban nem. Utóbbiak, pl. India, Ceylon, Ghana megmaradtak ugyan a Brit Nemzetközösség tagjainak, gazdasági és politikai irányvonaluk azonban teljesen önálló, éppen úgy, mint az Indiával és a Kínai Népköztársasággal határos volt félgyarmaté, Nepálé. India súlya közben annyira megnövekedett, hogy 1954-ben kényszerítette Franciaországot, mondjon le Francia-Indiáról, 1961 végén pedig Portugál-Indiát szabadította fel a sok évszázados gyarmati uralom alól. A volt brit gyarmat, Burma, még egy lépéssel tovább ment, 1948-ban kinyilvánította elszakadását a Nemzetközösségtől és teljesen szuverén állammá vált. Ugyancsak a független, antiimperialista országok sorába lépnek, véget vetve az évtizedes brit katonai megszállásnak és politikai függőségnek, az eddigi brit félgyarmatok: Egyiptom 1952-ben (1959 óta Egyesült Arab Köztársaság néven), 1958-ban Irak, továbbá Szudán, e névleg angol—

egyiptomi kondominium, a valóságban eddig brit gyarmat, azonkívül 1958 óta Egyiptommal szorosabb kapcsolatban álló Jemen.

A gyarmati rendszer szétesésének legkirívóbb bizonyítéka a közjogi elnevezésekkel űzött agyafúrt játék, amelynek célja, hogy a gyarmattartók a különböző fokú önkormányzat és egyenjogúság megadásával leszereljék a gyarmati népek szabadságharcát. Különösen találékonyak e tekintetben a Brit Nemzetközösség vezetői. Bennszülött minisztériumot engedélyeztek 1953 óta a dél-amerikai Brit Guayanának, Brit Hondurasnak, a Bahama és a Bermunda szigeteknek. Afrikában Nigéria, Kenya, Brit Szomáliföld, Sierra Leone és Mauritius gyarmatoknak, Uganda és Zanzibár védnökségeknek, Tanganyika ENSZ-gyámságnak, azonban mindezen területeken a teljhatalmú úr továbbra is a brit kormányzó volt, egyúttal a brit fegyveres erőknek is parancsnoka. De az afrikai „bennszülötteknek” kezdetben csak taktikai eszközként tervezett részvétele a helyi parlamentekben és kormányokban mihamar a gyarmati béklyók tényleges meglazulásához vezetett és további engedményekre kényszerítette a gyarmatosítókat. Nigéria már 1960-ban, Sierra Leone és Tanganyika 1961-ben, Uganda 1962-ben, Kenya és Zanzibár 1963-ban, Gambia 1965 elején, a londoni kormánytól kicsikart ígérek alapján a Brit Nemzetközösség önálló tagjaivá váltak. A brit gyarmattartók azonban csak ott adják meg ezeket a korlátozott, kezdetben csak névleges önkormányzati lehetőségeket, ahol a felszabadító gyarmati mozgalom olyan erős, hogy kirobbanással fenyeget. Ahol pedig a nemzeti felszabadító mozgalom nyomására a londoni kormány végül is kénytelen-kelletlen kiengedni a politikai hatalmat kezéből, ott igyekszik ezt olyan módon végrehajtani, hogy e gazdaságilag fejletlen országok kizsákmányolása a brit monopóliumok által továbbra is a lehető legelőnyösebb körülmények között folytatódjék. Viszont a stratégiaiilag különösen fontos területeken Nagy-Britannia mindent elkövet, hogy uralmát, amíg csak lehet, politikailag is fenntartsa. Így például a ciprusi nép többéves szabadságharcát 1960-ban az önállóság ígéretével leszerelték. Azonban a szigeten a köztársasági státus életbelépése után is ott maradtak a brit támaszpontok, úgyhogy Ciprus gyarmati státusát legfeljebb a függő országokéval cserélte fel, mint azt a legújabb események is bizonyítják. Ugyanez történt Máltában, amely 1964-ben (a Brit Nemzetközösségen belül) névleg önállóvá vált, azonban továbbra is a brit fegyveres erők támaszpontja maradt.

Nagy-Britanniának — bár csak a Nemzetközösség gyenge kapcsaival — a szövetségi struktúra formájában sikerült a brit világbirodalom legnagyobb részét még összetartani. Ugyanílyen módszerrel próbálja Nagy-Britannia regionális föderációk formájában összefogni még megmaradt, közvetlen gyarmati birtokait, ahol nem tudja uralmát a régi formában biztosítani. Ilyen föderáció állt fenn 1945 óta egy főtanáccsal az élén Brit-Nyugat-Afrikában, amely azonban Nigéria, Ghana (a volt Aranypart, Brit-Togo gyámsággal) és Sierra Leone önállósulásával az utóbbi években feloszlott. Ugyancsak föderációt hoztak létre 1947-ben a kelet-afrikai gyarmatok — Kenya, Tanganyika és Uganda (részben Zanzibár) — számára, amelyeket a brit főbiztosság tartott össze. A kelet-afrikai országok függetlenségének kikiáltásával ez a föderáció is összeomlott. Ugyanígy a regionális föderáció formájához nyúlt Nagy-Britannia Közép-Afrikában, ahol a Rhodesia rendkívül gazdag arany- és rézbányáit kiaknázó brit monopóliumok megszilárdítására 1953-ban megszervezte Dél-Rhodesia gyarmatból, Észak-Rhodesia és Nyaszaföld „védnökségekből” Rhodesia és Nyaszaföld föderációját. E föderáció kormányzatát a lakosság alig 4%-át képező angol származású telepések tartották kézben, akik 10 év során próbálták erőszakszervezeteik segítségével feltartóztatni az afrikaiak nemzeti felszabadító mozgalmát. 1959-ben Nyaszaföldön a függetlenséget követelő afrikaiak között a helyi hatóságok vérfürdőt rendeztek, azóta az angol monopolisták komolyan kezdtek kételkedni abban, célszerű-e a föderációt terrorisztikus eszközökkel fenntartani. Lépésről lépésre volt kénytelen a brit kormány az afrikaiaknak több politikai jogot adni, bár e rugalmasabb módszerek végrehajtását a rhodesiai telepések vezette föderációs kormány a brit imperialisták őket támogató rétegei segítségével állandóan hátráltatta. Mindennek ellenére Nagy-Britannia e közép-afrikai föderációt 1963 végén feloszlítani kényszerült, három alkotó része közül kettő: Nyasszaföld Malawi néven és Észak-Rhodesia Zambia néven már 1964-ben elnyerte önállóságát; a harmadik rész viszont: Dél-Rhodesia (1964 vége óta Rhodesia néven) fehér uralkodó rétege mindent elkövet annak érdekében, hogy az ország függetlenségének megadása a Nagy-Britannia által máris engedélyezett fajüldöző minisztérium vezetése alatt a fehér uralom kereteinek fenntartásával történjék.

Mint föderációt próbálta Nagy-Britannia kézben tartani a nyugat-indiai szigetvilágban elterülő 10 túlnyomóan négerlakta terri-

tóriumot, megalkotván ott 1958-ban a Nyugat-Indiai Szövetséget. 1962-ben ez a regionális föderáció is szétesett: a Szövetség két legnépesebb és gazdaságilag legerősebb tagja, Jamaica, valamint Trinidad és Tobago, kiharcolták önállóságukat, ilyképpen felrobbantva a Nyugat-Indiai Föderációt. A londoni kormány most a megmaradt 8 territóriumból (amelyek élén egyelőre brit kormányzó felügyelete alatt helyi kormányok állnak) igyekszik egy kisebb nyugat-indiai szövetséget létrehozni.

A föderációs kísérletek e balsíkerei nem tartják vissza Nagy-Britanniát attól, hogy további föderációkkal próbálkozzék. Aden protektorátusban az arab törzseknek már évek óta parázsló nemzeti felszabadító mozgalmát azzal szándékozott Nagy-Britannia ellensúlyozni, hogy 1959-ben megszervezte a Délarab Emirátusok Föderációját, amelynek élén a brit imperializmust védnöküknek tekintő feudálisok állnak. A londoni kormány 1963-ban Aden várost — mely addig külön gyarmat volt — szintén a föderációhoz csatolta. Adennek mint katonai támaszpontnak a jelentősége Nagy-Britannia számára a Szuezi-csatorna elvesztése óta nagymértékben csökkent, a flotta távozásával pedig a nagyforgalmú kikötő és ipari város forradalmi proletariátusát az imperialisták a maguk közvetlen erejével nem tudják fékentartani és hatalmukat a feudális emirek segítségével föderáció formájában próbálják biztosítani.

Egy másik föderáció tervét valósította meg Nagy-Britannia Délkelet-Ázsiában, ahol Malájföld monarchikus államszövetségét, az 1959-ben alapított „Szingapur Államot”, továbbá Borneo (Kalimantan) szigetén Sarawak és Észak-Borneo (utóbbi Sabah néven) gyarmatokat 1963-ban Malaysia néven új föderációba tömörítették. E területek élén már 1948 óta Délkelet-Ázsia brit főbiztosa állt, aki funkcióját megtartotta akkor is, amikor 1957-ben az „önálló” Maláj Szövetséget, mint a Brit Nemzetközösség tagját, megalakították. A maláj szultánok a brit monopolisták olyan megbízható eszközeinek bizonyultak, hogy Nagy-Britannia, amely még alig 15 éve Malájföldről leválasztotta a stratégiailag rendkívül fontos szingapuri támaszpontot, most hajlandó volt ezt a többségében kínai lakosságú, megbízhatatlan ipari és közlekedési központot és az észak-borneói brit birtokokat is Malájfölddel egyesíteni. Nagy-Britannia azt reméli, hogy Brit-Délkelet-Ázsiát — amely a tőkés világ öntermelésének több mint felét adja, a nyersgumi termelésben a világon az első helyen áll, 5—6 millió tonna évi kőolajtermeléssel (Bruneiben és Sarawak-

ban) ma a brit gyarmatbirodalom legnagyobb olajlelőhelyeivel rendelkezik —, a helyi lakosság ellenállásával szemben (amit az 1963. évi felkelés Bruneiben világosan bizonyított) ily módon sikerül a kizsákmányoló monopóliumok számára továbbra is biztosítania. Népeinek ellenállása folytán egyébként Brunei szultánja egyelőre nem csatlakozott Malaysiához.

A felsorolt területeken kívül számos kis szétszórt gyarmat is nagy szerepet játszik ma a brit imperializmus politikájában és stratégiai terveiben. Ezek a kis gyarmatok mint „stratégiai hálózati” szolgálnak az angol pozíciók biztosítására az új, önálló országokban. Ahol a népi felszabadító mozgalom még nem erősödött meg, ott a brit gyarmattartók a hatalom egy kézben való koncentrálásának bevált módszerét alkalmazzák. Így Fidzsi brit gyarmat kormányzójának vezetése alá tartozik Tonga védnökség és Pitcairn gyarmat is; a Perzsa-öböl arab sejkiségek (Bahrein, Katar, Szerződéses Oman) fölött a brit „védnökséget” a Bahrein szigeteken székelő angol politikai rezidens gyakorolja; a Csendes-óceán nyugati részén szétszórt számos kis szigetet szintén egy főbiztos fogja össze; Szent Ilona szigetének kormányzója alá tartoznak Ascension és Tristan da Cunha atlanti-óceáni szigetek is.

Ahol azonban a föderáció, vagy az egyesítés és egyesülés más formái a londoni kormány közvetlen befolyását csökkentenék, ott — különösen a stratégiailag fontos támaszpontok esetében — a brit imperializmus továbbra is inkább a leplezetlen közvetlen függőség módszerét választja. (Példák: Gibraltár Európában, Hong Kong Ázsiában, a Seychelles-szigetek az Indiai-óceánban, a Falkland-szigetek a Dél-Atlanti-óceánban.) Ugyanakkor, amikor például Brit Nyugat-India bizonyosfokú önkormányzathoz jutott, Londonban rögtön felfedezték az addig gazdaságilag Nyugat-India részének tekintett Bermuda, Bahama-szigetek, Brit-Honduras, Brit Guayana gyarmatok különállásának szükségességét, sőt az évszázadok óta a brit nyugat-indiai gyarmatokhoz tartozó Brit Virgin-szigetek sem csatlakoztak az új önkormányzati területhez. Ugyanebben a térségben Jamaicától önkormányzata elérésekor 1963-ban leválasztották az eddig Jamaica-hoz tartozó Cayman, Turks és Caicos szigeteket és közvetlenül brit birtokká nyilvánították azokat. Avagy amikor 1958-ban elhatározták, hogy a túlnyomórészt kínaiaklakta Szingapur gyarmat autonómiát kap, még az önkormányzat kihirdetése előtt elválasztották tőle az Indiai-óceánban fekvő Karácsony-szigeteket,

amelyeket a „fehér” Ausztráliához csatoltak, és a délkinai-tengeri Labuan szigetét, amelyet Észak-Borneo brit gyarmat kapott meg. Ugyanígy leválasztották 1962-ben az Argentína által igényelt Falkland-szigetek brit gyarmattól a Nagy-Britannia által igényelt lakatlan antarktiszi területeket, bár azok egyelőre csak potenciális stratégiai fontossággal bírnak. Jellemző a Maldive-szigetek esete is, amelyek évszázadok óta Ceylon-hoz tartoztak, amint azonban Ceylon 1948-ban a dominiumi státust megkapta, a mint repülőtámaszpont stratégiailag fontos Maldive-szigetek szultánjának kapcsolata Ceylonnal megszűnt és a szigetek közvetlen brit védnökség alá kerültek. Ide tartozik a Dél-Afrikában egymástól távol fekvő, nagyrészt a Dél-Afrikai Köztársaság területe által körülhatárolt Bászutóföld gyarmat, Becsuánaföld és Swaziföld protektorátus helyzete is. Ezeket az országokat 1964-ig Brit-Dél-Afrika főbiztosa fogta össze. A növekvő függetlenségi mozgalmak láttán a brit gyarmatügyi minisztérium tanácsosabbnak látta, hogy megszüntesse a főbiztosi funkciót és helyi minisztériumok engedélyezése mellett a három országot közvetlenül a londoni kormány alá rendelte.

A brit imperializmus ilyen sokrétű igazgatási formái mind csak azt szolgálják, hogy Nagy-Britannia monopolitkője gazdasági és politikai uralmát a gyarmatbirodalomban megtarthassa.

A többi gyarmattartó állam sem marad el az angolok mögött, ha arról van szó, hogyan lehetne a külbirtokok fölötti megingott uralmat a gyarmati rendszer különféle elnevezéseinek megszépítésével megerősíteni.

Franciaország is követi a brit példát, amely a Brit Birodalomból „Nemzetközösséget” alakított; gyarmatbirodalmát 1946-ban Francia Unió-ra kereszteli át s annak keretében a „társország” cégre alatt igyekszik függetlenségre törekvő arab és indokínai gyarmatait továbbra is politikai és gazdasági ellenőrzése alatt tartani.

Ez is csak részben sikerül. A volt mandátumok — Szíria és Libanon — a második világháború végén megszabadultak a katonai megszállástól és így félgyarmati státusuktól is. S miután a világháború utáni 12 év alatt a függő országokhoz voltak sorolhatók, 1958-ban kezükbe veszik sorsuk irányítását. Már 1956-ban a Francia Unió névleges „társországából” szuverén állammá vált Marokkó és Tunézia, és azóta lépésről lépésre rázta le először a félgyarmati státust, majd a francia és amerikai függősé-

get; ma már — minden ingadozásuk ellenére — szintén az anti-imperialista táborba számíthatók.

Az egykori Francia Indokínában alakult társországok sem maradnak sokáig a francia érdekszférában. Vietnam északi része a győzelmesen befejezett „piszkos háború” (1946—1954) eredményeképpen a szocialista táborhoz csatlakozik mint Vietnami Demokratikus Köztársaság; Dél-Vietnam, Kambodzsa és Laosz is kilép a Francia Unióból, közülük Kambodzsa ma az aktív semleges, antiimperialista államok közé tartozik.

Rövid ideig úgy látszott, hogy Laosz is teljes egészében az antiimperialista táborhoz csatlakozik, de az USA befolyására az ellenforradalmi erőknek 1959—1960-ban sikerült az imperializmus ellen harcoló Patet Lao-mozgalmat ideiglenesen visszaszorítani és az ország főbb városait meghódítani; ma Nyugat-Laosz az Egyesült Államoktól függő országnak tekinthetjük. 1960 nyara óta azonban új antiimperialista fejlődés vette kezdetét, úgy, hogy Laosz nagy része továbbra is az antiimperialista táborhoz sorolható. Dél-Vietnam az USA függvénye lett.

A Francia Unióra átkeresztelt francia gyarmatbirodalom 1958-ban a még szebben hangzó Francia Közösség nevet vette fel. A tengerentúli területek gyarmati mivolta itt is a legkülönbözőbb elnevezések és közigazgatási formák alá rejtőzik. Vannak tengerentúli megyék (departements) mint Francia Guayana, Guadeloupe, Martinique és Réunion; tengerentúli területek, mint a Comore-szigetek és Francia Szomálipart Afrikában, Saint Pierre és Miquelon Amerikában, Új-Kaledónia, Francia Polinézia (a volt Francia Óceánia) és a Déli-tengeri területek Óceániában; az 1960-ig fennállt francia ENSZ-gyámságokat (Togo és Kamerun) a „társterületek” szebben hangzó kategóriájába sorolták. E színjátékhoz 1958 őszén újabb jelmezeket osztottak ki: az éppen megszületett Francia Közösség tagjai kinyilváníthatták közjogi státusukra vonatkozó igényüket, megmaradhattak tengerentúli megyéknek és területeknek, vagy az „autonóm köztársaságok” formáját választhatták, sőt ki is léphettek a közösségből. Így az eddigi Francia-Afrika és Francia Egyenlítői-Afrika főkormányzóságai helyén a „megosztani és uralkodni” elv alapján 11 új autonóm köztársaság született: Szenegál, Mauritánia, Niger, Szudán (volt Francia Szudán), Felső-Volta, Elefántcsontpart, Dahomey Nyugat-Afrikában, — Gabon, Kongó/Brazzaville (volt Közép-Kongó), Közép-Afrika (volt Ubangi-Sari), Csád Egyenlítői

Afrikában, — Madagaszkárban pedig kikiáltották a tizenkettedik, a „Malgas Köztársaságot”.

De akármennyire igyekezett is a francia imperializmus eddigi gyarmatai szabadságharcát ilyen felülről jövő igazgatási álréformokkal leszerelni és gazdasági uralkodó helyzetét taktikai politikai engedmények árán megtartani, az új „autonóm köztársaságok” a nekik szánt gyarmati státussal nem voltak hajlandók megelégedni. A francia burzsoázia elszámította magát már a Francia Község megalakításakor, amikor — persze csak elméletben — a francia gyarmatbirodalomból való teljes kiválás lehetőségét megadta. Francia Guinea ugyanis komolyan vette a kilépés lehetőségét és kivált a Községből. Ugyanezt teszik 1959 végén a volt ENSZ-gyámságok, Kamerun és Togo. Alig egy évre rá, 1960 nyarán már mind a 12 köztársaság kivívta az állami függetlenség egy magasabb fokát: egy részük (Szenegál, Gabon, Kongó, Közép-Afrika, Csád, Madagaszkár) a Francia Község keretén belül a Brit Nemzetközösség dominiumaihoz külpolitikai és hadügyi szempontból közelálló státust ért el, hat nyugat-afrikai köztársaság pedig (Mauritánia, Mali, Niger, Felső-Volta, Elefántcsontpart, Dahomey) a Francia Községen kívül rendezte be állami életét. Tekintettel arra, hogy ezekben az új államokban továbbra is megmaradtak a francia katonai támaszpontok, a francia valuta és a francia mint hivatalos nyelv, mindnyájan egyelőre csak félgyarmatnak minősíthetők. Kivételt képez Guinea és a Francia Szudánból alakult Mali Köztársaság, amely jelentős sikereket ért el a francia befolyás alóli felszabadulás terén.

Ezeket a liberális gesztusokat a francia gyarmatosítók csak éppen a számukra legértékesebb Algériával szemben nem alkalmazták, amelynek népe 1954 óta fegyveres harcot vívott önállóságaért. Itt 1962-ig, Algéria függetlenségének elnyeréséig nem volt szó köztársaságról, autonómiáról; Algériát közvetlenül Franciaországból igazgatták és a Szaharát, amelynek gazdasági értéke legújában a jelentős kőolajlelőhelyek miatt hirtelen megnőtt, rögtön leválasztották Algériától s egy külön, természetesen Párizsban székelő Szahara-miniszter alá rendelték.

A többi gyarmattartó állam is ugyanolyan fogásokkal öltözteti szebb külsőbe a rossz hírű gyarmatosító uralmat, mint az angolok és franciák.

Portugália például 1951-ben törvénybe iktatta, hogy gyarmatai többé nem gyarmatok, hanem az anyaország tengerentúli tar-

tományai. Ugyanakkor azonban meghatározták, hogy a tengerentúli tartományokban csak az ún. „civilizált” (európai módra élő) lakosok számítanak portugál állampolgároknak, ami szám szerint az azt jelenti, hogy a tengerentúli birtokok 13 millió lakosa közül csak 237 000 rendelkezik politikai jogokkal (ezeknek is több mint a fele fehér), a többi továbbra is jogtalan prédája a kizsákmányolóknak.

A portugál példát a többi gyarmattartó is követendőnek találta.

Hollandia a második világháborúban kezdetben szintén egy névleges államközösségi forma, a Holland–Indonéz Unió formájában kísérelte meg leggazdagabb és legjelentősebb gyarmati birtokának, a volt Holland Kelet-Indiának a megtartását, azonban eredmény nélkül. 1954-ben az Unió felbomlott és Indonézia is az aktív semlegesség útját választotta. Erre Hollandia megmaradt gyarmatait az anyaországgal névleg egyenrangú autonóm tengerentúli területekké nyilvánította, a Holland Antillák és Holland Guayana élére a főkormányzó mellé még minisztertanács is került. Az Indonézia által igényelt Holland Új-Guinea (Nyugat-Irián) esetében mégis tanácsosabbnak látták, hogy azt minden demokratikus sallang nélkül csak főkormányzó alá rendeljék. Azonban így sem sikerült megakadályozni, hogy Nyugat-Irián 1962 októberétől átmenetileg az ENSZ, 1963 májusától pedig véglegesen Indonézia fennhatósága alá kerüljön.

A portugál és holland ötletet utánozva a *spanyolok* 1958-ban a felkelő Spanyol-Szaharát és Ifnit, 1959-ben pedig Spanyol Guineát is az anyaország tengerentúli tartományaivá jelentették ki. Ennek ellenére természetesen ezek a tengerentúli birtokok a valóságban továbbra is gyarmati sorban maradtak.

Dánia egyetlen megmaradt gyarmatát, Grönlandot 1953-ban szintén az anyaország szerves részévé nyilvánította. Ugyanígy járt el a *Délafrikai Unió* volt népszövetségi mandátumával, Délnyugat-Afrikával, amelyet még csak ENSZ-gyámságnak sem hajlandó elismerni.

Az *Amerikai Egyesült Államok*, a vezető imperialista hatalom is legnépesebb gyarmati birtokát, Puerto Ricot most „társországnak” tituláltatja, amely persze ennek ellenére éppen olyan gyarmati sorban van, mint az önkormányzattal nem rendelkező egyéb USA-birtokok. A gyarmatok közül eddig csak Alaszka lett 1958-ban, Hawaii 1959-ben az USA tagállama, miután az őslakók mindkettőben a lakosságnak már csak jelentéktelen százaléka.

Az *Olaszországnak* ENSZ-gyámság néven visszaadott Szomália élén szintén minisztertanács állt, a tényleges hatalom azonban itt is korlátlanul az olasz adminisztrátor kezében volt, míg végre a szomáliaknak sikerült kivívniuk, hogy 1960 közepétől kezdve, az ENSZ-gyámság megszűnte után Szomália önálló ország lett, amelyhez az addigi Brit Szomáliföld gyarmat is csatlakozott.

Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy a népszövetségi mandátum helyett most használt ENSZ-gyámság kifejezés csupán jobban hangzik az előző elnevezésnél, a gyámság azonban éppen úgy gyarmati státusnak felel meg, mint a mandátum. A gyámságokat közigazgatásilag éppúgy egyesítették a gyarmatokkal, mint azelőtt a mandátumokat. Így Brit-Kamerun gyámság Nigéria angol gyarmat része lett, Brit-Togót az Aranyparthoz csatolták (most Ghana szerves része). Ausztrália is egyesítette Új-Guinea gyámságát Pápua gyarmati területével, Ruanda-Urundi pedig gyámság néven 1961-ig éppen úgy Belga Kongó gyarmati közigazgatása alatt állt, mint azelőtt, amikor még mandátumnak nevezték.

A legújabb gyarmattartók — *Ausztrália, Új-Zéland, Norvégia* — gyéren lakott jelentéktelen szigetgyarmatain eddig még nem törtek ki olyan forradalmi megmozdulások, amelyek szükségessé tették volna új címtábla használatát. (Kivétel Új-Zéland gyámsági területe, Nyugat-Samoa, amely 1962-ben névleg önállóvá vált, külügyi kapcsolatai azonban továbbra is Új-Zéland kezében futnak össze.) Ugyanezen a véleményen volt a belga kormány, mígnem 1959 első napjaiban a léopoldvillei felkelés a „minta-gyarmat” Belga-Kongó néger páriáinak addigi csendes robotját véstjósloán megszakította. Azóta a felszabadító harc Belga-Kongóban is szélesen kibontakozott, a belga gyarmatosítók végül is kénytelenek voltak belenyugodni abba, hogy afrikai birodalmuk helyén (igaz, hogy gazdasági befolyásuk fenntartásával) Kongó (Leopoldville) köztársasága és a volt belga gyámság helyén Rwanda és Burundi államok alakulhattak meg. Sem a különböző hangzatos közjogi elnevezések, sem a taktikai engedmények nem tudják megállítani az imperialista gyarmati rendszer szét-esését.

Bevezetőben rámutattunk arra, hogy milyen gyorsan változnak a világ politikai térképének konturjai. Ez a megállapítás kiegészítésre szorul, mégpedig olyan értelemben, hogy a változások tendenciája bizonyos törvényszerűséggel egy irányba mutat. Ez az irány — mint az alábbi rideg számadatok minden ékesszólásnál meggyőzőbben bizonyítják — a gyarmati rendszer teljes fel számolásához vezet.

AZ ANTIIMPERIALISTA TÁBOR

A szocialista országok

Az imperialista világrendszer, amely az első világháború előtt, kibontakozása zenitjén az egész Földet uralma alá hajtotta, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom következtében a lakott Föld területének 1/6-át és lakosságának 80%-át elvesztette a fiatal szocialista állam és a köréje tömörülő néhány népköztársaság (Mongólia, Tuva, 1924-ig Horezm és Buhara is) javára.

A második világháború hatalmas lendületet adott e folyamat kibontakozásának. Korunk fő jellegzetessége — mint az 1960 novemberi moszkvai értekezleten elfogadott nyilatkozat hangsúlyozza — az, hogy „a szocialista világrendszer az emberi társadalom fejlődésének döntő tényezőjévé válik”.

Az 1960. évi moszkvai nyilatkozatban szereplő 12 országon kívül még két másik országot is a szocializmust építő országok közé kell sorolnunk. Az egyik: a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság, amelynek alapvető társadalmi termelési viszonyai szocialisták. A másik ország: a Kubai Köztársaság. Az antiimperialista és antifeudális forradalom, amely 1959. január 1-én az Antillák e szigetországában győzött, az utóbbi három évben újabb, magasabb szakaszába lépett: Kuba forradalmárai, a történelmi fejlődés logikáját követve, gyökeres társadalmi és gazdasági változtatásokat hajtanak végre, s az ország élén magát büszkén marxista—leninistának valló párt áll. Kubát is joggal nevezhetjük tehát szocializmust építő országnak. Mindezek előrebocsátása után a szocialista világrendszer legújabb területi és népességi adatai a következők:

A szocialista világrendszer legújabb területi és népességi adatai

Ország	Terület (1000 km ²)	Lakosság (1000 fő)
Albán Népköztársaság	29	1 711
Bolgár Népköztársaság	111	8 013
Csehszlovák Szocialista Köztársaság	128	13 856
Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság	256	19 097
Kínai Népköztársaság*	9 561	686 000
Koreai Népi Demokratikus Köztársaság	122	10 000
Kuba Köztársaság	115	7 203
Lengyel Népköztársaság	312	30 691
Magyar Népköztársaság	93	10 087
Mongol Népköztársaság	1 535	1 019
Német Demokratikus Köztársaság	108	17 102
Román Népköztársaság	237	18 681
Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége .	22 402	224 800
Vietnami Demokratikus Köztársaság	159	16 690
Összesen	35 168	1 064 950

* A Kínai Népköztársaság adataiban nem foglaltaknak a Kína által igényelt, de ténylegesen amerikai megszállás alatt álló Tajvan sziget és az indiai közigazgatás alatt álló határterületek.

A Föld lakott területét (az Antarktisz és Grönland jégmezői nélkül) ma 135,4 millió km²-nek véve, a szocialista világrendszer országai a Föld területének kerekén 26⁰/₀-át, tehát valamivel több mint a negyedrészt foglalják el. Figyelembe véve tehát, hogy a Föld összlakossága a legutóbbi becslések szerint kerekén 3150 millió fő, bolygónk lakosainak több mint egyharmada, 33,8⁰/₀-a a szocialista és szocializmust építő országok állampolgára.

A fenti táblázatban szerepel az Albán Népköztársaság és a Kínai Népköztársaság is, bár vezetőik antileninista irányvonala, valamint a szocialista tábor egysége ellen irányuló tevékenységük a szocialista építést eltorzítja.

A szocialista államok haladó világrendszerével szemben áll a kapitalizmus, az imperializmus reakciós világrendszere. E két rendszer jellegét tekintve élesen elhatárolható egymástól. Az imperialista és a szocialista rendszer országain kívül azonban létrejött az államok egy olyan új csoportja, amely nemrég még gyarmati vagy függő helyzetben volt, de az utóbbi évtizedben kivívta nemzeti függetlenségét. Ezek az országok — legalábbis egyelőre — megmaradtak ugyan a kapitalizmus rendszerén belül, de az imperializmus gyarmati rendszeréből kiszakadva, a független fejlődés útjára léptek. Élükön az imperialistaellenes, anti-feudális, bár gyakran megalkuvó nemzeti burzsoázia áll. Mellettük továbbra is vannak formailag önálló, de ténylegesen függő országok. „A gyarmati rabság rendszerének a nemzeti felszabadító mozgalom előretörése következtében végbemenő összeomlása, történelmi jelentőségét tekintve a szocialista világrendszer megalakulása óta a legfontosabb jelenség” — állapítja meg az 1960. évi moszkvai nyilatkozat.

A második világháborút követő 15 esztendőben, 1945-től 1960-ig 27 volt gyarmat szabadult fel: a volt brit birtokok közül Ázsiában Burma, Ceylon, India, Izrael, Jordánia, Malájföld, Pakisztán, Afrikában az 1956-ig brit katonai megszállás alatt állt Egyiptom és Szudán, továbbá Ghana; a volt francia birtokok közül Ázsiában Francia-India, Kambodzsa, Laosz, Libanon, Szíria, Vietnam, Afrikában Guinea, Kamerun, Marokkó és Tunézia; az olasz gyarmatok közül az afrikai Eritrea és Libia; ezenkívül az Amerikai Egyesült Államok ázsiai birtoka: a Fülöp-szigetek, a volt holland Indonézia, a volt Spanyol Marokkó Tanger „nemzetközi” zónával, Korea és Tajvan volt japán gyarmatok. 1960 óta ez a folyamat meggyorsult. Egyedül 1960-ban újabb 18 ország nyerte el függetlenségét: Ázsiában Ciprus brit gyarmat, Afrikában pedig Brit Szomáliföld és Nigéria addig brit birtokok; Csád, Dahomey, Elefántcsontpart, Felső Volta, Gabon, Kongó/Brazzaville (volt Francia Kongó), Középafrikai Köztársaság (volt Ubangi-Sari), Malgas Köztársaság (Madagaszkár), Mali (volt Francia Szudán), Mauritánia, Niger, Szenegál, Togo — tehát az afrikai francia gyarmatbirodalom legnagyobb része — továbbá a volt Belga-Kongó és a volt olasz Szomália. 1961-ben további öt volt gyarmat csatlakozott hozzájuk: Kuwait, Brit-Kamerun, Sierra Leone, Tanganyika volt brit birtokok és a volt Portugál India. 1962-

ben újabb 9 ország lépett ki a gyarmati sorból: a volt brit Jamaica, Trinidad és Tobago, Uganda; a belga Ruanda-Urundi gyámságból keletkezett két állam: Burundi és Rwanda; a volt újjélandi Nyugat-Samoa, a volt holland Nyugat-Irián és a volt francia Algéria a tőle előzőleg jogtalanul elválasztott Szaharával. Végül 1963-ban Kenya és Zanzibár, 1964-ben pedig — mint már említettük — Málta, Malawi, (eddig Nyasszaföld) és Zambia (eddig Észak-Rhodézia), 1965 elején Gambia brit birtokok jutottak a nehezen kiharcolt állami önállósághoz.

Összesen tehát 65 ország rázta le rövid 20 év alatt az imperia- lista gyarmatosítók béklyóit. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ugyanennyi önálló állammal gyarapodott a Föld országainak száma. A kolonialista rabság alóli felszabadulás több esetben egyazon nép egymástól elszakított töredékeinek, részeinek, vagy rokon népeknek az egyesülését eredményezte. Így a kínaiak lakta Tajvan-sziget, továbbá Talien (Dairen) a Liaotung-félszigeten és Lüsün (Port Artur) városok a több évtizedes japán uralom után 1945-ben újra Kínához kerültek; ugyancsak visszakerült Kínához az ország északkeleti része, amelyet a japánok Mandzsukuo és Belső Mongólia néven az 1930-as években önálló államokká nyilvánítottak, a valóságban azonban félgyarmati függőségben tartottak.

A volt olasz Eritrea 1950-ben (az ENSZ határozata alapján) a rokon népek lakta Etiópia társállamává lett, 1960-tól már autonóm területévé, 1962-ben pedig, teljesen egybeolvadva vele, szerves részévé. A görögök lakta Dodekanezosz szigetekről Olaszország kénytelen volt a veszített háború után Görögország javára lemondani, éppen úgy, mint Szazan albán szigetről Albánia javára.

A második világháború után felszabadult Szíria 1958-ban Egyesült Arab Köztársaság néven szövetségi államot alakított Egyiptommal, 1961-ben ez az unió megszűnt és Szíria újra önálló állammá nyilvánította magát. (Egyiptom azonban továbbra is megtartotta a perspektivikus programot kifejező Egyesült Arab Köztársaság nevet.)

A szomáli nép által lakott Brit Szomáliföld gyarmat és Szomáli volt olasz gyámsági terület közvetlenül felszabadulásuk után, 1960-ban a független Szomália államban egyesültek. A volt Brit Kamerun ENSZ-gyámsági területen 1961-ben népszavazást tartottak, ennek eredményeképpen a területnek a kanuri nép által lakott északi része a függetlenné vált (előzőleg brit) Nigériához

csatlakozott, ahol a kanuri nép túlnyomó része él, a bantu négek lakta déli fele pedig a rokonnépek által lakott (volt francia) Kamerun Köztársaságnak lett szövetségi része.

Francia-India — ahol ténylegesen 1954-ben, de jogerősen csak 1962-ben szűnt meg a gyarmati függőség — India szerves részévé vált; ma székhelyének, Pondicherry-nek neve alatt az Indiai Unió központilag igazgatott területe. Ugyanez a státusa a volt Portugál-Indiának; ennek Dadra és Nagar Aveli nevű külrészei ténylegesen már 1954-ben indiai közigazgatás alá kerültek. 1961. decemberében pedig egész Portugál-India felszabadult a hosszú gyarmati rabság alól.

Az 1956-ban elnyert függetlenség meghozta az egyesülést az addig három részre — Francia-Marokkóra, Spanyol Marokkóra és Tanger nemzetközi zónára — osztott Marokkónak, bár Tangert gazdaságilag csak 1960-ban csatolták Marokkóhoz s az utolsó francia és spanyol csapatok csak 1961 őszén hagyták el az országot. Algéria 1962-ben a nyolcéves függetlenségi harc gyümölcseként nemcsak önállóságát nyerte el, hanem az 1957-ben tőle jogtalanul leválasztott, külön gyarmatként kezelt és közvetlenül Párizsból igazgatott szaharai területeket is visszakapta. A közös szuahéli nyelvet beszélő 1963-ban felszabadult Tanganyika és Zanzibar 1964-ben egy államban egyesültek, amely a Tanzania nevet vette fel.

Az imperialisták mesterkedései következtében azonban a gyarmati bilincsek széttörése néhol nem egyesüléssel, hanem ellenkezőleg, az illető ország területi egységének megbontásával járt. Ez történt a japán uralom alól felszabadult Koreával; csak az ország északi része léphetett mint Koreai Népi Demokratikus Köztársaság a tényleges önállóság és a haladás útjára, az amerikaiak által megszállt Dél-Korea azonban az USA félgyarmatává vált. Ugyanez a kép tárul elénk Vietnamban, amelynek északi részén létrejött a haladó Vietnami Demokratikus Köztársaság, déli részén pedig a már nem is kendőzött amerikai katonai megszállás szuronyainak védelme alatt az ún. „Vietnami Köztársaság” bábállamát szervezték meg.

1959 januárjában négy nyugat-afrikai gyarmat — Elefántcsontpart, Felső Volta, Francia Szudán és Szenegál — autonómiájuk elnyerése után Mali Államszövetség néven unióra lépett egymással. Alig egyhónapi fennállás után azonban a francia imperialisták nyomására Elefántcsontpart és Felső Volta kilépett a szövetségből, 1960-ban pedig Szenegált is kiválásra bírták a

franciák. Ezzel a Mali Államszövetség megszűnt; a kapcsolat felbomlása után a volt Francia Szudán vette fel a Mali Köztársaság nevet. Imperialista (ezúttal belga) intrikák következménye végül az is, hogy Ruanda-Urundiból a belga gyámság megszüntetése után két ország, Rwanda és Burundi alakult, jóllehet e két ország lakosai rokon nyelvet beszélnek és haladó rétegeik hazájuk politikai és gazdasági egységét követelték. Megjegyzendő, hogy Afrikában az államok szétválási és egyesülési folyamata összefüggésben van azzal is, hogy még nem alakultak ki végleges formában a nemzetek.

A gyarmati rendszer felbomlását szemlélteti az 5. táblázat, amely az 1945 óta felszabadult gyarmatok adatait tartalmazza.

Az aktív semlegesség politikáját folytató országok

Nem lehet azonban egységes csoportnak tekinteni az imperialisták és gyarmatosítók járma alól felszabadult országokat. Kétségtelen ugyan, hogy ezekben az országokban gyengíti a monopolista finánctóke helyzetét és erősíti a szocializmus pozícióját maga az a tény, hogy megszabadultak a közvetlen gyarmati alárendeltségtől, a korlátlan kizsákmányolástól. Az imperialisták azonban, élükön az Amerikai Egyesült Államokkal, nem is gondolnak arra, hogy lemondjanak az egykori gyarmatok, a függetlenségüket kivívott új államok népeinek kizsákmányolásáról. Az Egyesült Államok 13 vezető tudományos központja által az USA szenátusa számára kiadott „A 60-as évek stratégiája” (Strategy for the 60-s, New York, 1961) című műben ezt olvashatjuk: Az „új nemzetek” keletkezésével kapcsolatos fő probléma annak megakadályozása, hogy átálljanak a szocialista táborhoz, „mert különben a földgolyó túl veszélyes helyé válnék az USA számára”.

A nemzeti felszabadító mozgalom csak azokban az országokban tudja a politikai szuverenitás kivívása után a gazdasági függetlenséget is biztosítani, amelyek nem engedik meg, hogy az imperialisták „segélynyújtás” és a katonai tömbökbe való bevonás leple alatt a gyarmati uralom új formáit honosítsák meg. Ezek, a gyarmatosítók szirénhangjainak ellenálló, a szocialista és más haladó államokkal együttműködő ún. „neutralista” országok igen jelentős színfoltjai a világ mai politikai térképének. Elsőnek a Ghanai Köztársaság, a Guineai Köztársaság és a Mali Köztársaság vezetői jelentették ki, hogy a szocialista táborral való együttmű-

Az 1945 óta felszabadult gyarmatok adatai

1945 óta felszabadult országok	Terület	Lakosság
	(1000 km ²)	(1000 fő)
A Brit Nemzetközösségből, ill. gyarmatbirodalomból kivált ^a	7 263	95 589
Gyarmati sorból a Brit Nemzetközösség tagjává vált ^b	8 351	653 555
A francia gyarmatbirodalomból kivált ^c	12 180	114 190
A portugál gyarmatbirodalomból kivált ^d	4	650
A spanyol gyarmatbirodalomból kivált ^e	56	1 377
A holland gyarmatbirodalomból kivált ^f	1 492	97 765
Az USA gyarmatbirodalmából kivált ^g	300	30 227
A volt belga gyarmatbirodalom ^h	2 399	20 062
A volt olasz gyarmatbirodalom ⁱ	3 533	25 419
A volt japán birodalom és félgyarmatai ^j	2 284	111 558
Összesen	37 862	1 150 392

Csak az utolsó 20 év alatt, tehát több mint 1 milliárd volt gyarmati alattvaló a Föld lakosságának egyharmada vált felszabadult ország lakosává.

^a Európában: Írország, Ázsiában: Burma, Irak, Izrael, Jordánia, Kuwait; Afrikában: Brit Szomáliföld, Délafrikai Köztársaság (Dél nyugat-Afrikával együtt) Egyiptom, Szudán

^b Európában: Málta, Ázsiában: Ceylon, Ciprus, India (védnökségeivel), Malaysia, Pakisztán; Afrikában: Ghana, Kenya, Nigéria (Brit Kamerunnal), Sierra Leone, Tanzania, Uganda, Malawi, Zambia, Gambia; Amerikában: Jamaica, Trinidad és Tobago

^c Ázsiában: Dél-Vietnam, Francia India, Kambodzsa, Laosz, Libanon, Szíria, Vietnami Demokratikus Köztársaság; Afrikában: Algéria, Csád, Dahomey, Elefántcsontpart, Felső-Volta, Gabon, Guinea, Kamerun, Kongó (Brazzaville, Középafrikai Köztársaság, Malgas Köztársaság, Mali, (Francia) Marokkó, Mauritánia, Niger, Szenegál, Tunézia

^d Ázsiában: Portugál India; Afrikában: Ajuda

^e Afrikában: Spanyol Marokkó és Tanger

^f Ázsiában: Indonézia (Nyugat-Iriánnal együtt)

^g Ázsiában: Fülöp szigetek

^h Afrikában: Burundi, Kongó (Léopoldville), Rwanda

ⁱ Európában: Szazan; Ázsiában: Dodekaneszosz; Afrikában: Eritrea, Etiópia (1936–1945 olasz gyarmat), Líbia, Olasz Szomáli

^j Ázsiában: Dél-Korea, Dél-Szahalin és Kuril-szigetek, Koreai Demokratikus és Népi Köztársaság, Liaotung-félsziget, Mandzsukuo és Belső Mongólia, Tajvan

ködés és a nem kapitalista irányú fejlődés útján akarnak haladni, s ez az irányvonal többé-kevésbé mind népgazdaságuk építésében, mind bel- és külpolitikájukban érvényesül. E három ország 1961-ben megalapította az Afrikai Országok Szövetségét, mint a jövőendő egységes Afrikának a magját. Antiimperialista

együttműködésre lépett velük az ún. Casablanca-csoportban az Egyesült Arab Köztársaság, Algéria és Marokkó is. Azonban még e csoport egyes tagjai is a belső és külső visszahúzó erők befolyása alatt gyakran ingadozó magatartást tanúsítanak. Ennek ellenére a szocialista út felé való orientálódás mindinkább tért hódít Afrikában. Legújabbban az Algériai Népi Demokratikus Köztársaság szintén a népgazdaság szocialista fejlesztését és a gyarmato-

6. táblázat

A neutralista országok területe és lakossága

Ország	Terület	Lakosság
	(1000 km ²)	(1000 fő)
Ázsiában:		
Afganisztán	650	13 000
Burma	678	23 664
Ceylon	66	10 625
India (védnökségeivel)	3 323	453 979
Indonézia	1 908	98 515
Irak	449	6 732
Jemen	195	5 000
Kambodzsa	172	5 749
Laosz	237	1 882
Libanon	10	1 646
Nepál	141	9 388
Oman (imamatus)	161	160
Szíria	184	5 067
Afrikában:		
Algéria	2 382	11 020
Egyesült Arab Köztársaság	1 202	27 671
Etiópia	1 184	21 600
Ghana	238	7 148
Guinea	246	8 357
Mali	1 204	4 305
Marokkó	444	12 360
Szomália	638	2 000
Szudán	2 503	12 831
Tunézia	125	4 290
Összesen	18 343	741 389

sítók elleni következetes harcot tűzte ki céljául. Más neutralista országokban is vannak hasonló törvények.

Aktív semlegességi politikát folytatnak egyes olyan országok is, amelyek már az előző korszakban felszámolták a gyarmati vagy félgyarmati függőséget, mint Afganisztán, az Egyesült Arab Köztársaság, Etiópia, Irak, Jemen, Nepál, Oman. Jelenleg 24 ilyen semleges országgal számolhatunk. A „neutralista” országok területi kiterjedését és a lakosság számát a 6. táblázat foglalja össze (l. a 32. oldalon).

Eszerint a pozitív semlegesség politikáját követő országok a Föld területének 13,4%-át, tehát közel nyolcadrészét foglalják el a Föld lakosságának 23,8%-ával, tehát majdnem egynegyedével.

Ha a neutralista országok adatait hozzáadjuk a szocialista világrendszer országainak adataihoz, akkor a következő kép tárul elénk:

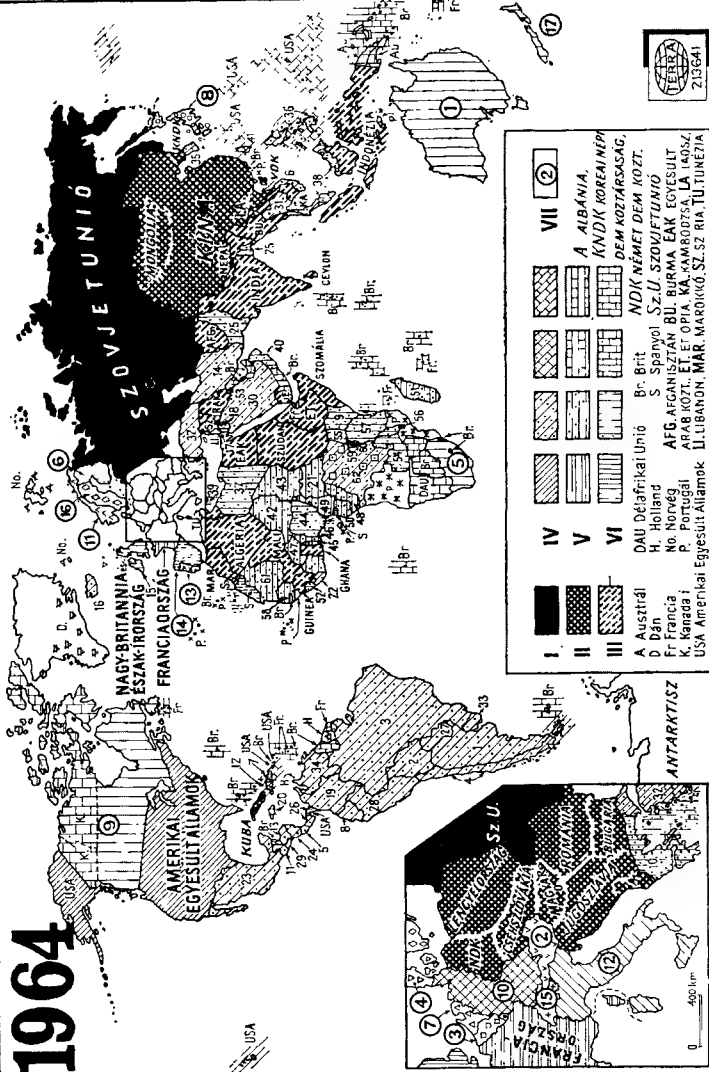
7. táblázat

A neutralista országok és a szocialista világrendszer országainak együttes adatai

	Terület		Lakosság	
	1000 km²	%	1000 fő	%
A szocialista világrendszer országai ...	35 168	25,9	1 064 950	34,1
A neutralista országok	18 343	13,4	741 389	23,8
Az antiimperialista tábor	53 511	39,3	1 806 239	57,9

Ma tehát az imperialistákkal szemben a Föld lakosságának több mint a fele sorakozik fel a béke ügyét védelmező antiimperialista táborban, a Föld lakott területének 2/5 részén. Világméreteken ennyire megváltoztak az erőviszonyok alig 45 évvel a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, amely az emberiség történetében az új, szocialista és antiimperialista szakaszt megnyitotta! A fejlődés továbbra is ebben az irányban halad. Erről ékesen tanúskodik az a tény, hogy 1965-re már újabb gyarmati országok felszabadulása várható: Dél-Amerikában esetleg Brit Guayana (függetlenségének kinyilvánítását Nagy-Britannia évek óta halogatja) továbbá Brit Nyugat-India kis szige-

1964

I.	IV	VII	②
II	V	A ALBÁNIA,	NDK KÖZTÁRSASÁG,
III	VI	DEM KÖZTÁRSASÁG,	NDK NÉMET DEM KÖZT.
A Ausztrál	DAU Dél-afrikai Unió	Sz. U. SZOVJETUNIO	Sz. U. SZOVJETUNIO
D Dán	H. Holland	Spanyol	Spanyol
Fr Francia	No. Norvég	AFG. AFGANISZTÁN	AFG. AFGANISZTÁN
K. Kanada	P. Portugál	ARAB KÖZT. ET. ET OPIA	ARAB KÖZT. ET. ET OPIA
USA Amerikai Egyesült Államok	USA Amerikai Egyesült Államok	U. LIBANON, MAR. MAROKKÓ	U. LIBANON, MAR. MAROKKÓ
		SZ. SZ. RIA, TUNIZIA	SZ. SZ. RIA, TUNIZIA

3. ábra

Jelmagyarázat

az 1964-es állapotot feltüntető térképhez (3. ábra)

I. Kommunizmust építő hatalom

II. Egyéb szocialista országok

III. Aktív semleges, antiimperialista politikát folytató országok

IV. Tőkés nagyhatalmak

Amerikai Egyesült Államok

V. Franciaország

VI. Nagy-Britannia

VII. Másodrendű tőkésországok

1	2	3
függő országa	félgymarmata	gyarmata

1. Ausztrália, 2. Ausztria, 3. Belgium, 4. Dánia, 5. Dél-afrikai Köztársaság, 6. Finnország, 7. Hollandia, 8. Japán, 9. Kanada, 10. Német Szövetségi Köztársaság, 11. Norvégia, 12. Olaszország, 13. Portugália, 14. Spanyolország, 15. Svájc, 16. Svédország, 17. Új-Zéland

Számozott országok:

1. Argentína	22. Libéria	44. Nigéria
2. Bolivia	23. Mexikó	45. Togo
3. Brazília	24. Nicaragua	46. Dahomey
4. Chile	25. Pakisztán	47. Felső-Volta
5. Costa Rica	26. Panama	48. Kongói Köztársaság (Brazzaville)
6. Dél-Vietnam	27. Paraguay	49. Kamerun
7. Dominikai Köztársaság	28. Peru	50. Gabon
8. Ecuador	29. Salvador	51. Malgas Köztársaság
9. Kenya	30. Szaud-Arábia	52. Sierra Leone
10. Görögország	31. Thaiföld	53. Kuwait
11. Guatemala	32. Törökország	54. Zambia
12. Haiti	33. Uruguay	55. Uganda
13. Honduras	34. Venezuela	56. Malawi
14. Irán	35. Dél-Korea	57. Tanganyika
15. Írország	36. Fülöp-Szigetek	58. Senegál
16. Izland	37. Líbia	59. Rwanda
17. Izrael	38. Malaysia	60. Burundi
18. Jordánia	39. Málta	61. Mauritánia
19. Kolumbia	40. Maszkat és Omán	62. Kongói Köztársaság (Léopoldville)
20. Jamaica	41. Tajvan (USA megszállás alatt)	
21. Közép-afrikai Köztársaság	42. Niger	
	43. Csád	

tei, Afrikában Bászutóföld. Az erőviszonyoknak ez a gyökeres megváltozása reményt kelt arra — mint az 1960. évi moszkvai nyilatkozat kimondja —, hogy az imperialisták makacs ellenállásával szemben is „a szocialista és békeszerető országoknak, a nemzetközi munkásosztálynak, valamennyi ország nagy néptömegeinek aktív és határozott harcával meg lehet hiúsítani a fegyverkezési hajszát és az újabb háború előkészítését, rá lehet kényszeríteni az imperialistákat, hogy beleegyezzenek az általános leszerelésbe”.

A GYARMATBIRODALMAK

Megállapítható, hogy a szocialista világrendszer országaiban alig fordulnak elő tulajdonképpeni területi változások. Ezzel szemben az imperialista rendszerben az utolsó évtizedekben állandó mozgást láthatunk, egy alapjaiban megrendült társadalmi rendszer bomlását, szétesését. A nagy kiterjedésű gyarmattartó birodalmak, legalábbis közjogilag, majdnem teljességgel eltűntek a világ térképéről. Maga ez a szó, hogy „gyarmat”, ma már alig használatos az imperialisták szótárában.

Vegyük közelebbről szemügyre, mi maradt meg a gyarmatbirodalmakból.

A brit gyarmatbirodalom

A második világháború utáni időszakban a Brit Birodalom közvetlen gyarmattartó rendszerét a birodalom legnagyobb részében felszámolták. Már e háború előtt (az eredeti lakosság legnagyobb részének kiirtása után) a nagyrészt európai telepések által lakott „fehér domíniumok” — Kanada, Ausztrália, Új-Zéland — és az európai származású vezetőréteg domíniuma, a Dél-afrikai Unió, magában Európában pedig Írország, kiváltak a gyarmati sorból és lényegében önálló államokká lettek, amelyeket csak a brit monarchia szimbóluma és gazdasági kötelékek tartottak lazán össze. 1945 után mind gyorsabb ütemben kénytelen Nagy-Britannia a szocialista tábor sikerei, továbbá Afrika és Ázsia népeinek felszabadító mozgalmai nyomására elismerni gyarmatai önállóságát a Nemzetközösségen belül, sőt egyes esetekben a Nemzetközösségen kívül.

Mint fentebb említettük, Burma már 1948-ban, Írország 1949-ben lépett ki a Nemzetközösségből, a Dél-afrikai Unió pedig 1961-ben (Dél-afrikai Köztársaság néven) fajüldöző politikája miatt

kényszerült kiválni, a közvetlen brit közigazgatás alatt állt Új-Foundland dominium pedig 1949-ben Kanadához csatlakozott. Szudán, névleg brit—egyiptomi kondominium, ténylegesen brit gyarmat, 1956-ban kiáltotta ki önállóságát, 1960-ban Brit Szomáliföld az újonnan alakult Szomália állam része lett, Kuwait brit védnökségi függése pedig 1961-ben (ha csak jogilag is) szűnt meg. A brit ENSZ-gyámság (illetve mandátum) alatti területek közül Irak még 1932-ben, Transzjordánia (később Jordánia néven) 1946-ban, Izrael 1948-ban lett független állammá, 1957-ben Brit Togo, 1961-ben Brit Kamerun és Tanganyika került ki a brit „gyámság” alól.

Mindezeknek a változásoknak eredményeképpen a Brit Nemzetközösség ma 21 tagállamból áll, amelyek területét és lakosságát a 8. táblázat szemlélteti (l. a 38. oldalon).

A Commonwealth tagállamainak ehhez az összterületéhez és lakosságához hozzá kell még számítani Nagy-Britannia, Ausztrália és Új-Zéland gyarmati területeit 2 381 000 km²-en 15 185 000 lakossal. Ebből Nagy-Britannia gyarmatai: Európában Gibraltár, Ázsiában a Délarábiai Védnökség, Brunei, Hong Kong, a Perzsa-öböl államai (Bahrein, Katar és Szerződéses Oman), Afrikában Rhodesia, Bászutóföld, Becsuánaföld, Swaziföld, az Indiai-óceánban Mauritius, Maldive-szigetek, Seychelles-szigetek, az Atlanti-óceánban a Bahama-szigetek, Bermuda-szigetek, Szent Ilona (Ascension és Tristan da Cunha szigetekkel), a Falkland-szigetek, Nyugat-Indiában Antigua, Barbados, Cayman-szigetek, Dominica, Grenada, Montserrat, St. Kitts, St. Lucia, St. Vincent, Turks és Caicos szigetek, Brit Virgin-szigetek, Közép-Amerikában Brit Honduras, Dél-Amerikában Brit Guayana, a Csendes-óceánban a Nyugat-Csendes-óceáni védnökség (Brit Salamon-szigetek, Gilbert- és Ellice-szigetek stb.) és a Fidzsi-szigetek (Tonga védnökséggel és Pitcairn gyarmattal), továbbá a franciákkal közösen igazgatott Új-Hebridák és az USA-val közösen birtokolt Canton és Enderbury-szigetek, összesen 1 618 000 km²-en 13 009 000 lakossal. Ausztrália gyarmati területei: Papua védnökség, Új Guinea és Nauru ENSZ-gyámságok, az Indiai-óceánban fekvő Karácsony-sziget (Christmas Island) és Kokusz-szigetek (Cocos Islands) s a Tasman-tengerben elterülő Norfolk-sziget, összesen 760 000 km², 2 035 000 lakossal. Új-Zéland gyarmati területe a Cook-szigetek, Niue-sziget, Tokelau-szigetek és az 1962 óta névleg független Nyugat-Samoa, amelynek külügyeit azonban továbbra is Új-Zéland intézi, összesen 3000 km², 141 000 lakossal.

A Brit Nemzetközösség tagállamainak területe és lakossága

	Terület (1000 km ²)	Lakosság (1000 fő)
Európában:		
Nagy-Britannia és Észak-Írország (a Csatorna szigetekkel és Man szigettel)	244	53 576
Málta	0,3	328
Ázsiában:		
Ceylon	66	10 625
Ciprus	9	589
India (Bhutan és Sikkim védnökségekkel) .	3 323	453 979
Malaysia	333	10 406
Pakisztán	947	98 612
Afrikában:		
Ghana	238	7 148
Kenya	583	8 595
Nigéria	924	37 213
Sierra Leone	72	2 450
Tanzania	940	10 046
Uganda	240	7 016
Malawi	127	3 731
Zambia	747	2 574
Gambia	9	294
Amerikában:		
Jamaica	11	1 684
Kanada	9 976	18 928
Trinidad és Tobago	5	867
Óceániában:		
Ausztrália	7 704	10 916
Új-Zéland	269	2 538
Összesen	26 770	739 435

Amint ezekből a számokból kitűnik, Nagy-Britanniának sikerült az egykori világbirodalom legnagyobb részét (a lakosság

91%-ával a terület 81%-án) a Nemzetközösség bár laza és mindinkább szétbomló keretei között mégis megtartania. A Nemzetközösség államszövetségén belül a legkülönbözőbb függőségi árnyalatokat találjuk. Ausztrália, Új-Zéland maguk is gyarmattartó önálló tőkés hatalmak, ezzel szemben India, Ceylon és Ghana a pozitív semlegesség antiimperialista útjára léptek, viszont Ciprusban, Kenyában, Malaysiában, Máltában, Nigériában, Sierra Leone-ban a függetlenség kikiáltása után is brit katonai támaszpontok maradtak.

A francia gyarmatbirodalom

A második világháború után Franciaország is megkísérelte, hogy gyarmatbirodalmában a csődöt mondott, közvetlen erőszakon alapult uralom helyett politikai engedményekkel operáljon, s így gazdasági pozícióját és egyúttal politikai befolyását továbbra is megőrizhesse az önállóvá lett országokban. De Gaulle hatalomra jutása után, 1958-ban új „politikai légkört” próbál kialakítani a Francia Unió helyére lépett „Francia Közösség” révén.

Mint fentebb láttuk, e megoldás hívei lebecsülték a gyarmati sorból felszabadult népek szabadságvágyát és a párizsi kormány-nak nem maradt más hátra, mint a Francia Közösség összes szerveinek 1961-ben végrehajtott felosztatásával a tényekhez alkalmazkodnia és végül 1962-ben az algériai nép nyolc évig tartó hősi harca után utolsó nagy gyarmati birtokának, Algériának a függetlenségét is elismerni (ahol azonban egyelőre még a rakétakilövőhelyek Reggannál a Szaharában és a nagy flottabázis, Mersz-el-Kebir, francia kézben maradtak). Ugyanakkor azonban a francia imperialisták mindent elkövetnek, hogy az új, önállóvá vált országok helyi burzsoáziáját a maguk oldalára állítva, a francia katonai, politikai, gazdasági és kulturális befolyást ezekben az országokban továbbra is fenntartsák és megszilárdítsák. Különböző próbálkozások után sikerült is nekik Afrika 12 „francia nyelvű” országát 1961-ben egy új politikai csoportosulásba, az Afrikai és Malgas államok Szervezetébe (ún. Brazzaville-i csoport) tömöríteni, amely Franciaország felé orientálódik és lényegében a „Francia Közösség” helyébe lépett. Ennek az unió-nak a tagjai (Nyugat-Afrikában Szenegál, Mauritánia, továbbá az ún. Afrikai Entente 4 országa: Elefántcsontpart, Dahomey, Niger, Felső-Volta; Egyenlítői Afrika 4 országa: Gabon, Kongó/Brazzaville, Közép-Afrikai Köztársaság és Csád, végül Madagaszkár

szigetén a Malgas Köztársaság) és a hozzájuk csatlakozott Kamerun Franciaországgal 1961-ben katonai szövetséget alakítottak, francia vezetés alatt közös katonai főparancsnokságot létesítettek, a legtöbb országban meghagyták a francia katonai (főként légi) támaszpontokat, valamint a hadiflotta-bázisokat a szenegáli Dakarban és a madagaszkári Diego Suarezben. A francia hivatalos nyelvű afrikai országok közül ez uniónak nem tagjai a nemkapitalista útra lépett Mali és Guineai Köztársaság; viszont a francia befolyás kiterjed Togora is, amelyet a többi francia hivatalos nyelvű afrikai állammal valuta-unió, Franciaországgal pedig katonai szövetség köt össze és a volt belga gyámságra, Rwandára is. Az Afrikai és Malgas Államok politikai szervezetét ugyan 1963-ban az addisz-abebai konferencia után feloszlatták, gazdasági szervezete — az Afrikai és Malgas Államok Gazdasági Együttműködési Szervezete azonban továbbra is megmaradt és továbbra is összetartja Franciaország afrikai szövetségeseit. Ezen a szervezeten keresztül igyekszik a francia imperializmus minél több afrikai országot eltéríteni az Addisz-Abeában elhatározott összafrikai antiimperialista mozgalomtól. Franciaországnak így sikerült egyelőre a „vazallus szuverén államok” (ahogyan Ghana elnöke, K. Nkrumah találóan nevezte a francia imperializmus e csatlósait) övezetét Afrikában megteremtenie. Ugyanakkor továbbra is francia gyarmati függőségben maradtak azok a kis tengerentúli területek, amelyeken a felszabadító mozgalom még nem ölt olyan méreteket, hogy a gyarmatosítók politikai engedményekre kényszerültek volna.

Ezek a területek egyrészt az ún. tengerentúli megyék (département-ok), amelyek Franciaország szerves részeinek számítanak: Guadeloupe és Martinique a nyugat-indiai szigetvilágban, Francia Guayana Dél-Amerikában, Réunion szigete az Indiai-óceánban, továbbá a helyi önkormányzattal bíró ún. „tengerentúli területek”: a Comore-szigetek és Francia Szomáliföld Afrikában, Saint Pierre és Miquelon kis szigetei Észak-Amerikában, Új-Kaledónia, Wallis és Futuna, továbbá Francia Polinézia szigetrjai a Csendes-óceánban, ugyanott a közös brit—francia közigazgatás alatt álló Új-Hebridák s végül a majdnem teljesen lakatlan francia déli-óceáni és antarktiszi birtokok.

A francia gyarmatbirtokok helyén alakított új imperialista konstrukció tehát a 9. táblázat szerinti képet mutatja.

Amint e számok illusztrálják, a tulajdonképpeni francia gyarmatbirodalom, amely összesen 160 000 km² területet 1 382 000

A francia gyarmatbirodalom új konstrukciója

	Terület (1000 km ²)	Lakosság (1000 fő)
Franciaország	551	47 840
Tengeren túli megyék	97	939
Tengeren túli területek és Új-Hebridák brit—francia kondominium*	63	443
Francia birodalom	711	49 222
Afrikai és Malgas Szervezet országai, Togo és Rwanda	6 850	36 627

* (A terület és lakosság 50 %-át számítva.)

lakossal foglal magában, voltaképpen már majdnem teljesen felbomlottnak tekinthető. Viszont, mint a francia militarista és gyarmatosító körök lapja a „Revue de la Défense Nationale” (1963. július, 1202. oldal) írja: „Franciaország különleges és kivételes helyzete a jelenlegi világharcban azzal magyarázható, hogy sikerült neki Fekete Afrikában és a Maghreb (Északnyugat-Afrika) országaiban szoros kapcsolatokat fenntartani az egykor gyámsága alatt állt népekkel és ennél fogva továbbra is pótolhatatlan gazdasági, technikai és kulturális szerepet játszik a Földközi-tenger nyugati részén és Afrikában”. A gaulleista irányzat, amely a világpolitikában Franciaországot minden áron a vezető hatalmak közé akarja juttatni, az afrikai népeket az ország pozíciójának megszilárdítására és kiszélesítésére próbálja felhasználni. A francia „klasszikus” gyarmatosító politikát felváltotta a politikai egyezmények, „együttműködési” államszerződések, kereskedelmi megállapodások rendszere; ebben a „francia jelenlétben” Afrikában nem kis része van azonban a francia haditámaszpontoknak a volt gyarmatok területén. A francia imperializmus azt reméli, hogy az új államok hadseregének francia instruktorokkal való kiképzésével sikerül katonai tartalékokat kinevelnie, amelyek alkalomadtán Franciaország hadipotenciálját vannak hivatva növelni.

A francia uralkodó körök ugyan kénytelenek voltak elismerni majdnem mindenütt volt afrikai gyarmataik állami szuverenitá-

sát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez országok politikai önállóságának tényével végleg megbékültek. Elég csak utalni arra, hogy amikor 1964 elején Gabonban a haladó erők megkísérelték a teljesen a franciáktól függő bábkormány eltávolítását, a francia ejtőernyősök beavatkozása gyorsan véget vetett ennek a megmozdulásnak.

A többi gyarmatbirodalom

A brit és francia gyarmatbirodalom szétesésén okulva a többi gyarmattartó hatalom a második világháború után preventív rendszabályokat alkalmazott gyarmatai megtartása érdekében.

Portugália területre és lakosságra nézve jelentős gyarmatait (Angola, Moçambique, Portugál Guinea, Zöldfoki-szigetek, São Tomé és Príncipe szigetek Afrikában, Macau és Portugál Timor Ázsiában) a látszat kedvéért 1951-ben az „anyaország” szerves részeinek nyilvánította. Azonban az Angolában, Portugál Guineában, Moçambique-ban és más portugál gyarmatokon 1961 óta hevesen fellángoló függetlenségi mozgalom előreveti már a portugál gyarmatbirodalom felbomlásának árnyékát. Ennek a bomlási folyamatnak első kézzelfogható bizonyítéka volt Portugál-India felszabadítása az Indiai Unió által 1961 végén és Ajuda portugál gyarmati település bekebelezése Dahomeybe 1961 augusztusában.

Spanyolország, miután 1956-ban lemondani kényszerült marokkói birtokai oroszlánrészéről, csupán néhány kis afrikai birtokkal rendelkezik; ezek: a volt Spanyol Guineából alakított két tartomány: Fernando Póo és Rio Muni, továbbá Ifni, Spanyol Szahara és az észak-marokkói partokon megmaradt néhány támaszpont: Ceuta, Melilla stb. Ezek a tengerentúli tartományok a valóságban továbbra is gyarmati sorban tengődnek. Ez annyira nyilvánvaló, hogy Spanyolország az ENSZ-nek továbbra is kénytelen ezekről a területekről (kivéve észak-afrikai támaszpontjait) mint gyarmati birtokokról évenként beszámolni.

Hollandia a második világháború után elvesztette nagy kelet-indiai gyarmatát, a mai Indonéziát. A holland gyarmatbirodalom maradványai ma már csak a kis amerikai birtokok: a Holland Antillák és Holland Guayana (Suriname).

A *Délafrikai Köztársaság* 1920-ban mint az akkori Népszövetség mandátumát kapta meg Délnyugat-Afrika volt német gyar-

matot. A második világháború után azonban nem volt hajlandó a mandátumot az ENSZ gyámsága alá helyezni, amint ez a többi népszövetségi mandátummal történt, hanem 1949-ben Délnyugat-Afrikát az ország szerves részévé nyilvánította, hogy ott fajüldöző politikáját ilyen módon ellenőrzés nélkül gyakorolhassa. A Délafrikai Köztársaság lakosságának 4/5 része, az európai „fajvédő” nacionalisták által elnyomott bantu négek mindjában kibontakozó függetlenségi harcát úgy próbálják leszerelni, hogy a négereket rezervátumokba, „bantusztánokba” kényszerítik, amelyekben a törzsfőnökök állítólagos önkormányzata ellenére a tényleges hatalom a fehér tisztviselők kezében van. Az első ilyen „bantusztánt” Transkei néven 1963-ban hozták létre.

Dániának az eszkimók és félvérek által lakott külbirtoka Grönland, 1956 óta az anyaország részének számít; a másik külbirtoknak, a Färöer-szigeteknek 1958-ban autonómiát adtak.

Norvégia csekély lélekszámú szigeti birtokait továbbra is gyarmatként kezeli.

Az *Amerikai Egyesült Államok*, a tőkés világ vezető nagyhatalma, a második világháború után, 1946-ban elismerte a Fülöp-szigetek politikai függetlenségét, megtartotta azonban ottani katonai támaszpontjait és gazdasági befolyását. Gyarmati területeit, Alaszkát és Hawaii-t 1958-ban, illetve 1959-ben az USA tagállamai sorába léptette elő, Puerto Rico gyarmatot pedig 1952-ben társult országgá nevezte el, ami azonban e sziget gyarmati függőségén nem sokat változtatott. Ugyanakkor az USA az Atlanti- és Csendes-óceánban szétszórta kicsi, de stratégiailag fontos szigeteit (Amerikai Samoa, Amerikai Virgin-szigetek, Guam, Midway, Wake stb.), ugyanúgy, mint a Panama-csatorna övezetet, a japánoktól átvett csendes-óceáni ENSZ-gyámságot és az ugyancsak Japántól leválasztott Ryukyu- és Bonin-szigeteket egyáltalán nem hajlandó a gyarmati státusból kiengedni.

A gyarmatbirodalmak második világháború utáni felbomlásának teljes képéhez tartozik az is, hogy a háború után *Olaszország* és *Japán*, majd újabban *Belgium* is, minden gyarmati birtokát elvesztette.

Táblázati áttekintésben a kisebb gyarmatbirodalmak helyzete a következő:

A kisebb gyarmatbirodalmak

	Terület (1000 km ²)	Lakosság (1000 fő)
<i>Portugália</i>	92	9 039
Portugál gyarmatok	2090	13 091
	<u>2182</u>	<u>22 130</u>
<i>Spanyolország</i>	505	31 077
Spanyol gyarmatok	295	479
	<u>800</u>	<u>31 556</u>
<i>Hollandia</i>	34	11 967
Holland gyarmatok	144	505
	<u>178</u>	<u>12 472</u>
<i>Dél-Afriai Köztársaság</i>	1223	16 236
Gyarmata	824	534
	<u>2047</u>	<u>16 770</u>
<i>Dánia</i> (Färöer-szigetekkel)	44	4 689
Grönland*	372	35
	<u>416</u>	<u>4 724</u>
<i>Norvégia</i>	324	3 639
Norvég gyarmatok**	62	4
	<u>386</u>	<u>3 643</u>
<i>Amerikai Egyesült Államok</i>	9363	189 278
Gyarmatai	14	3 586
	<u>9377</u>	<u>192 864</u>

* Az állandóan jéggel borított területek nélkül.

** (Spitzbergák, Jan Mayen)

A fenti táblázatok összegezeként láthatjuk, hogy Nagy-Britannia, amelynek érdekszférájához az első világháború előtt a lakott Föld területének 48%-a (63,7 millió km²) és a Föld összlakosságának 51%-a (918 millió fő) tartozott, ma a Föld lakott területének közvetve vagy közvetlenül már csak 6,5%-át (8,8 millió km²), lakosságának pedig 5%-át (155 millió fő) ellenőrzi.

Ezekben az adatokban Nagy-Britannián és gyarmatain kívül bennfoglaltatnak a ma is nagyfokú brit függőségben levő domíniumok: Málta Európában, Ciprus és Malaysia Ázsiában; Nigéria, Sierra Leone, Kenya, Malawi, Zambia, Tanzania, Uganda, Gambia Afrikában; Jamaica, Trinidad és Tobago Amerikában, a brit katonai megszállás alatt álló Líbia, a gazdaságilag szorosan Nagy-Britanniához kapcsolódó Írország, Jordánia, Kuwait, a brit csapatok által megszállt Maszkat és Oman.

Ugyanakkor az Amerikai Egyesült Államok érdekköre a lakott terület 9%-áról 24%-ára (32 millió km²-rel), a lakosság 8%-áról pedig 17%-ára (531 millió főre) emelkedvén, ma az imperializmus vezető hatalma lett, de már távolról sem olyan mértékben, mint egykor Nagy-Britannia. Az USA adatai tartalmazzák az Amerikai Egyesült Államokon és közvetlen gyarmatain kívül az Amerikai Országok Szervezetéhez tartozó (Kuba kiválása után) 19 latin-amerikai országot, az USA-tól politikailag és gazdaságilag szorosan függő Japánt, Spanyolországot, Izraelt és Szaud-Arábiát, továbbá az USA katonai megszállása alatt álló félgyarmati Dél-Koreát, Dél-Vietnámot, Tajvant, Fülöp-szigeteket és az ugyan-csak ide sorolható Libériát.

A többi imperialista nagyhatalom közül csak Franciaország maradt meg a kapitalista hatalmak első sorában. Ugyan a második világháború alatt Franciaország ideiglenesen a német fasiszmus félgyarmatává degradálódott, ma azonban még mindig — ha csak közvetve is — a Föld lakott területének 5,5%-án uralkodik (az első világháború előtt 9%-án, a két világháború között ez az arányszám 13%-ig emelkedett), azonban hatalmi súlyának csökkenését illusztrálja az a tény, hogy a Föld összlakosságának ma csak 2,6%-át ellenőrzi, míg 1914-ben 9%-át, sőt 1930-ban 11%-át uralta.

A második világháború előtti három fasiszta-militarista nagyhatalom a világ újrafelosztására irányuló kísérletük megghiusulása után ma lakosszámukat és területüket tekintve másodrendű országokká süllyedtek le. Németország, amely 1914-ben a lakott földterület 5%-át és a lakosság 8%-át ellenőrizte, az első világháború után a területnek 0,3%-ára, a lakosságnak 3%-ára zuhant, a második világháború elején az európai államok leigázásával a lakott terület 2,5%-át és a lakosság 12%-át érte el. Veresége után mint a nyugati hatalmak által megszállt Német Szövetségi Köztársaságra csak az összterület 0,2%-a és az összlakosság 1,8%-a jut.

Japán, amely 1914-gyel szemben a második világháború alatt a lakott terület 0,7%-áról 11%-ig, az összlakosság 5%-áról 26%-ig jutott, ma (USA megszállás alatt) csak a Föld lakott területének 0,3%-a és a Föld lakosságának 3%-a felett rendelkezik. A sokkal szerényebb keretekben mozgó Olaszország az első világháború előtti 2%-os területi és lakossági irányszámát a második világháború alatt 3%-ig vitte fel, míg ma a területnek csak 0,2%-a, a lakosságnak 1,6%-a esik rá.

Természetesen a jelenlegi helyzet és a jövőendő fejlődés megítélésére más, így gazdasági mutatók is figyelembe veendők: itt mi csak a politikai földrajzi tényezőket elemeztük, azonban ezek a tényezők is kétségtelenül megvilágítják a korunkban előttünk lezajló legfontosabb világtörténelmi jelentőségű folyamatot, amely minden bizonnyal a gyarmati népek teljes felszabadulásával, a szocialista világrendszer győzelmével fog végződni.

AZ IMPERIALIZMUS TÁBORA

E tábor vezető nagyhatalma az Amerikai Egyesült Államok, amely katonai tömbök formájában igyekszik maga köré tömöríteni a többi tőkés országot és szembeállítani azokat a szocialista táborral. Az USA-imperializmus a mozgató ereje mindhárom nagy katonai tömbnek: az Északatlanti Szervezetnek (NATO), a Központi Szervezetnek (CENTO) és a Délkelet-ázsiai Szervezetnek (SEATO). Nagy-Britannia mint a második vezető imperialista nagyhatalom, szintén tagja mindhárom katonai tömbnek, Franciaország pedig — harmadik helyen az imperialista hatalmak között — a NATO-nak és a SEATO-nak. Az imperialista hatalmak hierarchiájában e három nagyhatalom után következik a katonai tömbökben összefogott többi, másodrendű szuverén tőkés állam, közülük jelentőségi sorrendben a szintén nagyhatalmi pozícióra törő, bár még mindig USA-brit-francia katonai megszállás alatt álló Nyugat-Németország, továbbá Japán, amelyben ma is az USA csapatai állomásoznak, és Olaszország, amelynek — mint Németországnak és Japánnak — le kellett mondania gyarmatairól és területén szintén USA-csapatok tartózkodnak, továbbá a kisebb nyugateurópai, többségükben még mindig gyarmattartó hatalmak: Hollandia, Belgium (Luxemburggal), Dánia, Norvégia, Spanyolország, Portugália, ezek ma mindnyájan többé-kevésbé az USA gazdasági és politikai befolyása alatt állnak. Ide tartoznak az ún. „fehér” brit domíniumok, Kanada, Ausztrália,

Új-Zéland és (1961-ig) a Délafrikai Unió is; ezeknek nagymértékben sikerült magukat az angol tőkétől függetleníteni és a Brit Nemzetközösséghez tartozásuk inkább csak névleges kifejezése a múlt hosszú történelmi kapcsolatainak. (Mint már említettük, a Délafrikai Unió 1961-ben Délafrikai Köztársaság néven formálisan is kilépett a Brit Nemzetközösségből.) A dominiumok közül különösen Kanada nőtte ki magát tőkeerős, gazdaságilag jelentős országgá, amelybe Új-Foundland addigi brit domínium beolvadt.

Az imperialista tábor következő övezetét azok a függő és gyarmati sorból felszabadult országok alkotják, amelyeknek nemzeti burzsoáziáját az imperialistáknak egyelőre sikerült csatlósaik sorába állítani. Megjegyezzük azonban, hogy a CENTO és SEATO tömbjeibe, tehát közvetlen katonai függőségbe csak 5 ázsiai országot (Törökország, Irán, Pakisztán, Thaiföld, Fülöp-szigetek) sikerült bevonni, amelyek a Föld területének csak alig 2⁰/₀-át, a világ lakosságának pedig csak 6,6⁰/₀-át teszik ki.

A tőkés nagyhatalmaktól diplomáciailag és pénzügyileg közvetlenül függő országok Európában jelenleg alig találhatók, mert ennek a kategóriának múltbeli, második világháború előtti képviselői — Közép-Európa és a Balkán-félsziget kis államai — ma a szocialista tábor egyenrangú tagjai. Legfeljebb a kevésbé iparosodott tőkés Görögország, Írország és Izland, amelyeknek gazdasági kulcspozícióit az idegen, főként angol (Izlandban amerikai) tőke ellenőrzi, sorolható ide. Viszont annál jelentősebb az ilyen függő országok száma az amerikai kontinensen, ahol ma Dél- és Közép-Amerika összes, névleg önálló országa (kivéve az 1959-ben antiimperialista táborhoz csatlakozott Kubát) az USA-tól függ, miután Latin-Amerikából a brit befolyás csaknem teljesen kiszorult. A kubai forradalom hatására a dél-amerikai országok egy része legújabban komoly erőfeszítéseket tesz az USA függőségének lerázására. Ebben a tekintetben az utóbbi években Brazília, Ecuador, Chile, Bolivia járt az élen; egyelőre azonban az USA-nak sikerült mindenütt a helyi nagyburzsoázia segítségével a haladó mozgalmak előrenyomulását feltartóztatnia. Ázsiában ma az USA függvénye Törökország és Irán, ahol az USA-imperializmusnak sikerült a nemzeti felszabadító harcot leszerelni és a nemzeti burzsoáziát a gazdasági önállóság útjáról letéríteni.

Ilyen, az imperialistáktól függő országok még Ázsiában a Brit Nemzetközösség „egyenrangú” tagjává emelt Pakisztán és Ma-

laysia, a Palesztina volt brit mandátumból alakult, az angolszász imperialisták közel-keleti hídfőjének szerepét betöltő Izrael, továbbá Jordánia, az USA olajtőkéjétől függő Szaud-Arábia, a hátsó-indiai USA-vazallusok: Thaiföld és Laosz egy része; Afrikában ide sorolható a brit Commonwealth több új tagja: Nigéria, Sierra Leone, Malawi, Zambia, Tanzania, Kenya, Uganda, Gambia, az USA-tól függő Libéria, Amerikában a Brit Nemzetközösség kis tagállamai: Jamaica, Trinidad és Tobago, Európában pedig Málta.

Egy következő kategóriába sorolhatók a névleg önálló államoknak elkönnyvelt, de az imperialistáktól nemcsak gazdaságilag

11. táblázat

Az imperialista tábor

	Terület (1000 km ²)	Lakosság (1000 fő)
Imperialista nagyhatalmak (USA, Nagy-Britannia, Franciaország) gyarmatok nélkül.....	10 158	290 694
Az imperialista katonai tömbök többi tagjai* (gyarmatok nélkül)	23 450	396 865
A Brit Nemzetközösség többi tagja (a neutralista országok és a gyarmatok nélkül)	4 000	85 793
Az Amerikai Országok Szervezete (az USA nélkül)	19 885	212 718
Egyéb államok az USA-tól szoros függésben (Japán, Spanyolország, Izland)	2 496	135 395
Nagy-Britanniától szoros függésben	2 576	19 067
Franciaországtól szoros függésben	6 850	36 627
USA félgymatai	716	85 769
Nagy-Britannia félgymatai	2 075	3 758
Belgium félgymatai	2 373	17 397
Gyarmati birtokok	6 442	34 979
	81 021	1 319 062

* NATO (Belgium, Dánia a Färöer-szigetekkel, Görögország, Hollandia, Izland, Kanada, Luxemburg, Nyugat-Németország, Norvégia, Olaszország, Portugália, Törökország és a NATO-támaszpont Nyugat-Berlin); CENTO (Irán, Pakisztán, Törökország); SEATO (Ausztrália, Fülöp-szigetek, Pakisztán, Thaiföld, Új-Zéland.)

függő, hanem politikailag és katonailag ellenőrzött félgyarmatok: Ázsiában az USA-tól függő Dél-Korea, Dél-Vietnam, Tajvan, Fülöp-szigetek, továbbá Maszkat és Oman brit csatlósok; Afrikában az USA és Nagy-Britannia által ellenőrzött Líbia, a volt belga birtokok: Kongó/Leopoldville és Burundi és a Franciaországgal szorosan együttműködő Afrikai és Malgas Unió államai. Togo és a volt belga gyámság Rwanda. Végül az imperialista táborhoz tartoznak a még gyarmati sorban levő területek, amelyeknek száma azonban mindinkább csökken.

Számokban az imperialista tábor képét a 11. táblázat szemlélteti.

A másodrangú szuverén tőkés államok közé sorolható a második világháborúban is semleges, tőkeerős Svájc és Svédország, a semlegességét 1955-ben kinyilvánított Ausztria és ide tartozik Finnország is, amely megszabadult a brit függőségtől és bizonyos külpolitikai és külkereskedelmi önállóságot sikerült magának biztosítania az imperialista hatalmakkal szemben. Ezek az országok ugyan irányelvüknek tekintik, hogy a két tábor között politikailag semleges álláspontot foglalnak el, gazdaságilag azonban szoros kapcsolatban állnak az imperialisták táborával. Ez államok területe összesen 912 000 km², amelyen 25 044 000 lakos él.

A világ politikai térképe tehát 1965 elején összegezve a következő adatokat tükrözi:

12. táblázat

A világ politikai térképe 1965 elején

	Terület		Lakosság	
	(1000 km ²)	%	(1000 fő)	%
A szocialista világrendszer országai ...	35 168	25,9	1 064 950	33,8
Neutralista antiimperialista országok...	18 346	13,4	742 309	23,6
Európai tőkés semleges országok	912	0,7	25 044	0,8
Imperialista tábor, gyarmati birtokaival és csatlósáival	81 021	60,0	1 319 062	41,8

A második világháború után az USA hegemoniája alapján összekovácsolt imperialista tábor viszonylagos összetartása az utóbbi években gyengülni kezd. A nyugat-európai és japán gazdasági verseny következtében az Amerikai Egyesült Államok fo-

kozatosan veszíti el uralkodó pozícióját. Nyugat-Európa lassanként csatlósból újra versenytárssá fejlődött. A kapitalista piacokért és befolyási szférákért vívott harc mind elkeseredettebbé válik. Európában új regionális tömörülések alakulnak: az Európai Gazdasági Közösség Nyugat-Németországgal és Franciaországgal az élén és az Európai Szabadkereskedelmi Tömörülés Nagy-Britanniával az élén.

A gyarmati birodalmak gyors szétesése még nagyobb mértékben változtatja meg a világhelyzetet. Az erőviszonyok további eltolódásának árnyékát veti előre az afrikai népek növekvő törekvése az egységre a gyarmatosítókkal szemben, akiknek utolsó nagy összefüggő területei a „fekete kontinens” déli részét foglalják magukba. Itt összpontosulnak Afrika leggazdagabb ásványkincsei (gyémánt, arany, réz, urán, kobalt), amelyekhez az imperialista kizsákmányolók görcsösen ragaszkodnak. Afrikában ma már 36 ország vívta ki nemzeti önállóságát. A földrész 270 millió összlakosságából 237 millió él a „benszülött” kormányok által vezetett független országokban.

Az afrikai népek egységre irányuló erőfeszítéseit az imperializmus megkísérli saját neokolonialista céljának szolgálatába állítani. A franciák által megszervezett Brazzaville-i csoport 14 országát az USA megpróbálta az 1962-ben véglegesen megalakult Monrovia-i csoportba beolvasztani. (Az utóbbiban Libéria, Nigéria, Sierra Leone, Kongó/Leopoldville, Szomália, Etiópia és Tunézia vettek eredetileg részt.) A monroviai csoportot Anglia is igyekezett e csoport legnagyobb országán, Nigérián keresztül befolyása alá vonni. Azonban az antiimperialista mozgalom viharos fellendülése Afrikában a brazzavillei és monroviai csoport több tagját kényszerítette arra, hogy csatlakozzék a gyarmatosítók ellen hozott nemzetközi határozatokhoz. Mint fent említettük, az antiimperialista egységtörekvések legkiforrottabban a casablancai csoportban jelentkeztek. De maga a tény, hogy Afrika több ilyen csoportra bomlott, csak hasznára szolgálhatott a nyugati imperialistáknak.

Végül is az afrikai országok politikai és gazdasági önállóságának megszilárdítása céljából az 1963 májusában Addisz Abebában, Etiópia fővárosában összehívott konferencia, amelyen 31 afrikai ország állam- és kormányfője vett részt (csak Marokkó tartotta magát távol az akkor már önálló 32 ország közül), megállapította az Afrikai Egység Szervezetét, amely a tagállamok bel- és külpolitikáját van hivatva összehangolni. Az azóta elmúlt két év

alatt az afrikai országok tanúságot tettek arról, hogy különböző függőségük és orientációjuk ellenére, a közös érdekeiket érintő egész sor kérdésben egységesen és határozottan tudnak fellépni, így pl. a portugál gyarmatosítók és a délafrikai fajüldözők ellen. Az afrikai önálló országok Portugáliát és a Dél-Afrikai Köztársaságot bojkottálják, megszakítják velük a kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatokat, a távbeszélő és távíró összeköttetést, követelik kirekesztésüket a nemzetközi szervezetekből, megtiltják a portugál és délafrikai repülőgépeknek, hogy országaikat átrepüljék és nem engedik be azok hajóit kikötőikbe.

Az Addis Abeba-i konferencia határozatainak megfelelően az afrikai országok mint egységes csoport lépnek fel az ENSZ-ben a gyarmatosítók és fajüldözők ellen. Az afrikai országok képviselőit aktívan támogatják az ázsiai országok és a szocialista országok delegációi. Ennek köszönhető, hogy az ENSZ közgyűlésének XVIII. ülészakán, 1963-ban a tagországok többsége határozottan elítélte a Dél-Afrikai Köztársaság „apartheid”-politikáját. Az imperialista nagyhatalmak ellenállásával szemben az ENSZ közgyűlése ünnepélyesen kinyilvánította Délnyugat-Afrika népeinek jogát a függetlenségre és önállóságra. A Közgyűlés megbízta az ENSZ Biztonsági Tanácsát, hogy tegyen lépéseket Portugália gyarmatainak a felszabadulása érdekében. És mindez annak ellenére, hogy a legtöbb afrikai önálló országban a gyarmatosítónak még mindig fontos politikai és stratégiai pozíciói vannak, nem is szólva arról, hogy ez országok gazdaságában uralkodó helyzetet foglalnak el. Ma, mikor Afrika területének 80%-án, Ázsia területének pedig 97%-án önálló államok terülnek el, amikor az ENSZ 117 tagállama közül 61 afrikai és ázsiai ország, az ENSZ eme megmozdulásait nem szabad lebecsülni. Az új szuverén államok az ENSZ-ben pártatlan és igazságos szervet akarnak látni, amelynek az imperialista hatalmak egoista érdekei felett kellene állnia és amely hivatva van az egész világon és különösen annak kevésbé fejlett részein a gazdasági és szociális haladás előmozdítására.

Másrészről persze az imperialisták mindenképpen igyekeznek az ENSZ-t arra felhasználni, hogy a felszabadult országok politikai, gazdasági és szociális fejlődését fékezze.

A világpolitika fontos tényezőivé váltak még Latin-Amerika államai, amelyek ugyan már a XIX. század elején kivívták állami önállóságukat, azonban az USA monopolista terjeszkedése ellen mindmáig küzdeniük kell a valódi függetlenség megszerzéséért.

Latin-Amerika a politikai, szociális és gazdasági ellentétek növekvő kiélesedésének jegyében él.

Így alakult ki Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában a néhány évvel ezelőtt még elmaradt vagy gyengén fejlett, mostanában fejlődő országoknak nevezett államok csoportja. Ezek az államok a politikai önállóság elérésével a világpolitika névleges részvevőiből lassanként tényleges politikai tényezőkké válnak, akikre az imperialisták gazdasági fölényük ellenére, már nem tudják akaratukat úgy rákényszeríteni, mint a gyarmati időkben. A volt gyarmatok ma szuverén államok, gazdaságuk fejlődése a jelenkor egyik legnagyobb problémája. Hogy ez a probléma milyen horderejű, kitűnik abból, hogy a gyengén fejlett országok lakosságának legnagyobb része, 1,5 milliárd fő, tehát az emberiségnek majdnem a fele az éhínséggel határos nyomorúságban tengődik. Az új független országokban az egy főre eső nemzeti jövedelem 15—20-szor, sőt néha 40-szer kevesebb, mint egykori anyaországaikban.

Ha a fejlett és gyengén fejlett országok kategóriái alapján rajzoljuk fel a világ térképét, akkor a következő képet kapjuk (a lakott Föld területének és lakosságának százalékában):

13. táblázat

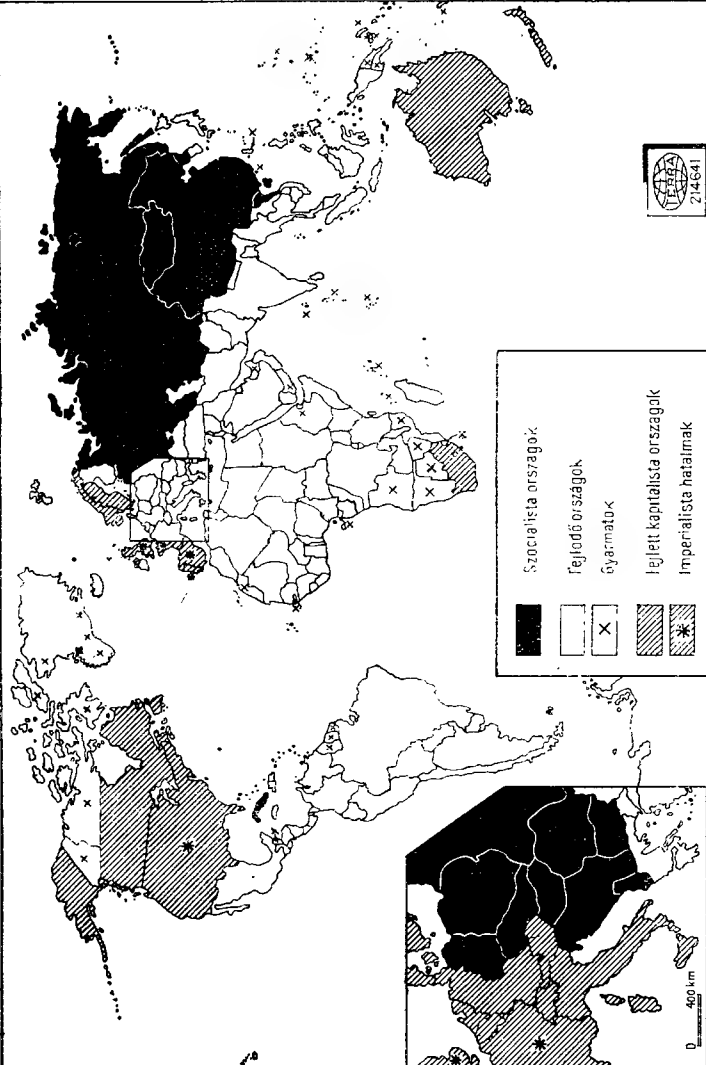
A szocialista, a fejlett tőkés és a gyengén fejlett országok adatai (%-ban)

	1914		1930		1965	
	terület	lakosság	terület	lakosság	terület	lakosság
Szocialista országok	0	0	17	8	26	34
Fejlett tőkés országok.....	14	33	9	22	24	19
(köztük az imperialista nagyhatalmak)	(12)	(27)	(7)	(6)	(8)	(9)
Gyengén fejlett országok	86	67	74	70	50	47
(köztük gyarmatok)	(58)	(33)	(35)	(31)	(4,8)	(1,1)

Az ázsiai, afrikai, latin-amerikai volt gyarmatok, félgyarmatok és függő országok óriási potenciális erőt képviselnek a lakott Föld területének felével és lakosságának majdnem a felével.

Érdemes a világ ez összképének még egy részletét, a gyarmati birtokok megoszlását közelebbről szemügyre venni. A gyarmati

4. ábra. Fejlett és fejlődő országok

birtokok a gyarmattartó országok szerint a következőképpen oszlanak meg:

14. táblázat

A gyarmatbirtokok megoszlása a gyarmatosító országok között

	Gyarmati terület (1000 km ²)	Gyarmati lakosság (1000 fő)
Nagy-Britannia	2381	15 185
Portugália	2090	13 091
Amerikai Egyesült Államok.....	14	3 586
Ausztrália	760	2 035
Franciaország	160	1 382
Dél-Afrikai Köztársaság	824	534
Hollandia	144	505
Spanyolország	295	479
Új-Zéland	3	141
Dánia	372	35
Norvégia	62	4

Amint ebből a táblázatból kitűnik, Nagy-Britannia a vezető gyarmattartó hatalom a Föld jelenlegi összes gyarmati lakosságának 44%-ával. Közvetlenül utána következik Portugália, amelynek ún. tengerentúli területein a Föld gyarmati lakosságának nem kevesebb, mint 37%-a él. Egyedül e két ország gyarmatai tehát a közvetlen gyarmati kizsákmányolás alatt álló lakosság majdnem 4/5 részét foglalják magukban. Viszont Franciaország — alig néhány éve még Nagy-Britannia után a legnagyobb gyarmattartó hatalom — ma a gyarmati lakosságnak csak 4%-a felett uralkodik.

A gyarmati rendszer felbomlásának ékes bizonyítéka, hogy a politikai önállóságnak még csak látszatát sem élvező gyarmatok a Föld lakott területének csupán 4,8%-át teszik ki, a Föld lakosságának mindössze 1,1%-ával. A kolonializmus rendszere az imperialisták minden erőfeszítése ellenére valószínűleg a legközelebbi időben már a múlté lesz. Az imperialisták azonban mindent elkövetnek, hogy a neokolonializmus finomabb módszereivel és új formáival a felszabadult gyarmati népek kizsákmá-

nyolását továbbra is fenntartsák. Ezért a politikai önállóság kivívása után a nemzeti demokratikus államok megteremtésének és a szociális haladás biztosításának kell az antiimperialista harc tengelyében állnia. Jelenleg azonban előrehaladás másként nem lehetséges, csak a szocializmus irányában. A kevésbé fejlett országok fejlődésének objektív körülményei olyanok, hogy az antiimperialista, antifeudális, demokratikus forradalom ezekben az országokban mind mélyebb gyökeret verhet. Lenin valóban bámulatba ejtő éleslátással jósolta meg 1921-ben a Kommunista Internacionálé 3. kongresszusán tartott beszédében (e sorok írójának megadatott, hogy e beszédnél személyesen jelen lehessen), hogy „a világforradalom eljövendő döntő ütközeteiben a földkerekség népessége többségének eredetileg a nemzeti felszabadulás jegyében folyó mozgalma a kapitalizmus és az imperializmus ellen fog fordulni és talán nagyobb forradalmi szerepet fog játszani, mint hinnénk”.¹

Ma, a XX. század 60-as éveiben, amikor az imperializmus elleni forradalmi harc hevesen lángol Ázsiában, Afrikában, Latin-Amerikában, amikor az emberiség a szocializmus és a kapitalizmus közötti verseny döntő szakaszába lépett, Lenin prófétikus szavai új erővel hangzanak.

¹ Lenin Művei, 32. kötet. Budapest, Szikra. 1953. 518. o.

II. RÉSZ. *A gazdasági földrajzi alapok és távlatok*

Írta: *Markos György*

1. FEJEZET *Természet és társadalom*

A TERMÉSZETI-FÖLDRAJZI KÖRNYEZET

Századunkban az emberiség előtt soha el nem képzelt perspektívák tárulnak fel. Egyre gyakrabban halljuk és olvassuk, hogy az emberiség a „ kozmikus korszakba ” lép. Valóban, a világűrben szputnyikok, interkontinentális rakéták, űrhajók száguldanak, nagyobb távolságokra egyelőre még ember nélkül, de rövidebb távra már emberekkel a fedélzeten. Megkezdődött az emberiség számára a világűr közvetlen tapasztalati megismerésének szakasza, ami már a bevezető lépés a világűr meghódításához.

A szakértő tervezők azonban reálisan mérlegelik a helyzetet a tudományos és műszaki lehetőségeket és nem feledkeznek meg arról, amire a hírmagyarázók gyakran nem gondolnak: mint minden hadműveletnek, a világűr meghódításának is szüksége van „ operációs bázisra ”, egy fix pontra, ahonnan a hadműveletek kiindulnak és amelyre kibontakozásuk során támaszkodnak. Az emberiség számára ez az operációs bázis nem lehet más, mint a Föld.

A „ világűr meghódítása ” oly módon lehetséges, hogy még jobban kihasználjuk azokat a lehetőségeket, még tökéletesebben legyőzzük azokat a korlátokat, amelyeket a Föld — a világűrben keringő sok ezer, talán sok millió nap közül egyiknek nagyságra és tömegére nézve ötödik bolygója — a maga természeti valóságában állít elénk.

A Földet benépesítő — immár három milliárdra növekedett — emberiség minden történelmi és történelem előtti korban és minden társadalmi rendszerben arra törekedett (és arra törekszik ma is), hogy „ a Föld javait ” minél kevesebb fáradsággal, minél előnyösebben szerezze meg magának, „ vegye tulajdonába ”. E tulajdonbavétel során kapcsolat jön létre az ember és a természet, ember és ember között.

A természeti-földrajzi környezet hosszabb időszakot tekintve változó nagyság és minőség. Egyrészt változik a környezet részben még ismeretlen természettörvények működése, érvényesülése folytán. Változik továbbá az ember közvetlen ráhatása folytán, s azért is, mert a tudományos és műszaki haladás a természet újabb anyagait, újabb lehetőségeket tesz hozzáférhetővé a társadalom számára.

A vadász és gyűjtögető természeti környezetével szemben hatalmas fejlődést jelentett az állatok tenyésztése — domesztikálása — illetve a föld évről évre való (bármily kezdetleges, de mégis céltudatos) megművelése, minek során az elvetett magnak többszörösét sikerült betakarítani.

A legősibb energiaforrás a folyóvíz volt, majd a tűz megismerésével a fa lett. A kőkorszakban évezredek, sőt évtízezredek kellettek ahhoz, hogy (valószínűleg véletlen révén) az ércekből az ember kiolvassa az első fémeket. A bronzkorszak embere számára azonban még sem a vas, sem a kőszén nem létezett.

Ne feledjük, alig 2000 éve annak, hogy a vaskohászat első, kezdetleges formái kialakultak, s csupán 200 éve kapcsolódik a vaskohászat nagyüzemi formában a szénhez, illetve kokszhoz. A rezet és az alumíniumot ma már nem termikus energiával, hanem elektrokémiai úton kohósítjuk.

Mit jelentett az uránérc még csak apáink számára is? Legfeljebb néhány tudós fizikus vagy mineralógus tudott létezéséről. S ma a jövő, sőt a jelen energiatermelésének egyik alapja. Egyes alkalmazásai az iparban és a tudományos kutatásban stb. is új távlatokat nyitnak.

A folyóvíz primitív csónakokat szállított a hátán, évtízezredek teltek el a vízikerek alkalmazásáig s újabb évszázadokra, ha nem évezredekre volt szükség, hogy a vízienergia több millió kilowattos erőműveket hajtson meg. S hol van még a tengerjárás avagy a napsugárzás kozmikus eredetű energiáinak felhasználása, a Föld melegének munkabafogása? A modern kémia és a vegyipar még csak ma jutott el a fejlődésnek arra a fokára, amikor az anyag teljes átalakításával, tetszőleges tulajdonságú anyagok létrehozásával foglalkozhat.

Mindennek láttán könnyen hajlamosak lehetünk arra, hogy társadalmi-gazdasági életünket a természet adottságai és kötöttségei nélkül képzeljük el. Tény, hogy az ember valóban egyre inkább úrrá lesz a természeten, s napjainkban mind tudományos, mind gyakorlati szempontból nevelésesnek hat a földrajzi de-

terminizmus már születésekor elavult elmélete, mely szerint a társadalmak életének, történetének, politikai berendezésének kialakulásában a természeti tényezők játszanak döntő szerepet.

Az ember egyre inkább legyőzi a természetet, sőt az emberiség története akkor kezdődik, amikor a természetből kiszakadt ember társadalmi léte révén erősebbnek bizonyult a természet erőinél. Az a tény azonban, hogy minden munka, minden társadalmi termelés szükségképpen a természetet alakítja át, azt jelenti, hogy a természeti tényezők, adottságok, lehetőségek és korlátok továbbra is hatóerők maradnak, bár hatásuk egyre csökkenő irányzatot mutat.

Való igaz: az ember és a természet viszonyában az ember az aktív, a természet a passzív elem: de még ez a passzív szerep is van és marad olyan jelentős, hogy a legmagasabb fokú technika alkalmazásakor sem hanyagolható el.

A TERMÉSZETI-FÖLDRAJZI ELEMÉK ÉS TÉNYEZŐK

Az eddigiekben a természetről és a természeti-földrajzi környezetről csupán elvont általánosságban volt szó. Ezen túlmenően csak annak kiemelésére volt szükség, hogy a társadalom, a termelőerők, a termelőeszközök és a termelési viszonyok fejlődésével a természetnek más-más elemei és tényezői válnak fontossá az ember számára. A természeti viszonyok azonban nemcsak a történelem folyamán — időről időre — változnak, hanem igen különbözőek ugyanabban az időpontban vagy fejlődési szakaszban, helyről helyre is a Föld egyes részein.

Ezek a különbségek olyan jelentősek, hogy még akkor is számolni kell velük, ha a társadalom és természet kölcsönös kapcsolatában a természet csak passzív szerepet tölt be. A természeti tényezők hatása a társadalomra, a társadalmi-gazdasági fejlődésre és ezzel kapcsolatban a szociális, politikai és kulturális viszonyokra nem mindig egyértelmű és nem mindig közvetlen. Nem okvetlenül a legelőnyösebb természeti feltételek segítik elő a társadalom fejlődését, sőt éppen ellenkezőleg, néha éppen a természet zordsága vált ki az emberből határozottabb cselekvést vagy készíti az embert nagyobb erőfeszítésekre. E téren azonban óvakodnunk kell a hamis értelmezésektől és belemagyarázásoktól. A földrajzi determinizmus egyik képviselője, Buckle angol történész a trópusi éghajlat fűlledt, bágyasztó melegségé-

vel magyarázza a gyarmati népek passzivitását, erőtlenségét, tunyaságát, ezért szerinte a zord északi éghajlat alatt élő, s ennek következtében határozott és tettvágyó angolok joggal igazhatják le őket.

Marx árnyaltan, a társadalmi-gazdasági vonatkozásoktól nem elszakítva értékeli a természeti tényezők hatását a társadalom fejlődésére és gazdaságának alakulására.

A természeti-földrajzi környezet egyes elemei és tényezői különbözőképpen hatnak, de az egyes hatások sohasem értékelhetők a többitől elszigetelten. A különböző, gyakran ellentétes irányú hatások végül meghatározott egységgé összegeződnek. Mindig a természeti-földrajzi környezet mint egész, mint totalitás hat a társadalmi-gazdasági tevékenységre, ami viszont szintén számos összetevő eredménye, szintén szélvíaszthatatlan komplexum. Csak a tudományos rendszerezés és a módszeres tárgyalás érdekében elemezhetjük ezeket egyenként, soha nem hanyagolva el más tényezőket és ezek komplexumát.

A legfejlettebb jelenkori technika is kénytelen számot vetni az országok és földrészek erősen különböző éghajlati — hőmérsékleti — légnyomás — és csapadékviszonyaival. Egészen mások a feltételek és a lehetőségek a mezőgazdasági és ipari termelés — de akár a közlekedés — számára is a különböző éghajlati övezetekben. A mezőgazdaságban termesztett növények adott és nagyon kevésbé tágítható csapadék-, hő- és sugárzásigénye előre meghatározza, hogy mit lehet termesztetni a mérsékelt égöv országaiiban és mit a száraz, forró szubtrópusi és trópusi területeken, vagy a forró és egyben bő csapadékkal rendelkező egyenlítői „üvegházi” éghajlat alatt. A cukornád hazája a csapadékos trópusi övezet, a cukorrépái a hűvös, mérsékelt, de csapadékos óceáni éghajlati zóna. A szőlő és számos gyümölcsféle földközi-tengeri vagy ahhoz hasonló éghajlatot igényel; más gyümölcsök viszont a hűvösebb övezetekben teremnek.

Természetesen megfelelő élő és holtmunka ráfordítással — amennyiben ez különösen fontosnak látszik például egy sarkvidéki bányászati terület friss zöldségellátása érdekében — lehetséges a termesztés határainak igen nagyarányú kiterjesztése, de általánosságban csak szerény méretekben és csak gondos tudományos megalapozással, a megfelelő fajták kitenyésztésével és megfelelő agrotechnikával valósítható meg.

E néhány példa is mutatja, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés természeti-földrajzi adottságai Földünk különböző területe-

tein igen különfélék. Az adottságoknak, lehetőségeknek és korlátooknak figyelembe nem vétele éppúgy hibákhoz vezet, mintha a természeti tényezők szerepét egyedülállónak vagy döntőnek tartanók. A természetet nem azzal győzzük le, hogy túltesszük magunkat a természettörvényeken, hanem éppen ellenkezőleg, a természeti törvények megismerése — és idetartozik a természeti-földrajzi környezet különböző jellegű alkatának ismerete is — és azok alkalmazása teheti úrrá az embert a természetén.

TERMELŐERŐK ÉS TERMELŐESZKÖZÖK

A természeti anyagok és természeti erők birtokbavétele, átalakítása és felhasználása során az ember azzal válik ki a természeti erők közül, az állatvilágból, hogy kifejleszti azokat az eszközöket, munkaeszközöket, termelőeszközöket, amelyek alkalmazásával saját erőfeszítéseit egyre csökkentheti, s közben mégis egyre többet kap a természettől. A munka és a társadalmi termelés folyamatában nemcsak a természet, hanem az ember is átalakul s vele együtt átalakulnak munkaeszközei, amelyekkel mintegy fegyverekként a természettel folytatott harcát megvívja.

Meghatottan nézzük a múzeumokban a kőbaltákat és kőkalapácsokat, az első rézszerszámokat, amelyekkel az ember a földet megművelte. Ezek a kezdetleges eszközök jelzik, hogy mekkora utat tettünk meg. De ugyanezek a kezdetleges eszközök azzal is felkeltik csodálkozásunkat, hogy a ma is használatos eszközök, szerszámok és szerszámgépek alaptípusait mutatják, amelyekhez képest valóban eredeti és új, évezredek alatt is igen kevés alakult ki. Hatalmas út volt az első kőkalapáctól a gőzkalapácsig és hatalmas utat tettünk meg az első primitív vízikerekektől a több százezer kilowattos víziturbináig.

Ezt a meghatottságot viszont a derű és a komikum érzése váltja fel akkor, ha a közelmúlt gépeit és munkaeszközeit szemléljük. Önkéntelenül mosolyognunk kell, ha a valóságban látjuk Newcomen vagy Watt ormótlan dugattyús gőzgépeit, a múlt századbeli gőzmozdonyokat, Benz első automobilját vagy akár Bleriot repülőgépét. Mindez ma már csak megmosolyogni való kezdetleges kísérlet annak az embernek a szemében, aki természetesnek találja az áramvonalas, diesel-motoros vasúti szerelvényeket, az erőművek elektromos kapcsoló berendezéseit, sőt automatizálását és magától értetődően ül fel a hangsebességnél gyorsabban haladó, sugárhajtásos repülőgépre. Ma már való-

ban csak a rakétát vagy az űrhajót érezzük újszerű közlekedési eszköznek.

Az ember és eszközei hatalmas mértékben átalakultak a természet erőivel folytatott harc, a munka, a termelés folyamán. Az előbb említett példák mind ennek az átalakulásnak tényei és egyben jelképei.

Nem tudhatjuk és talán soha nem is tudjuk meg, miként fedezte fel az ember a tüzet. A legtudósabb magyarázat sem mond többet róla, mint a Prometheus-monda.

Nem tudjuk, hogyan lett a kőbaltából lándzsa, a lándzsából nyíl.

Számos nagy találmány csak véletlen műve volt és lehetett. Nem szervezett, rendszeres kutató munka, talán egy-egy zseniális agy, egy-egy szerencsés véletlen vezetett az első találmányokhoz. Alig néhány évszázada annak, hogy az emberi gondolkodás meghatározott céllal kezdte kutatni a természet erőit. Galilei, Torricelli, Newton stb. tevékenysége azonban elszigetelt volt.

A múlt század folyamán kezdődött csupán a természettudományok olyan irányú, tervszerű és szervezett fejlődése, amely előtt már a műszaki fejlesztés, a közvetlen konkrét alkalmazás lehetőségei merültek fel. A nagy. iparvállalatok tudományos kutató intézetei azonban csupán nagyon szűk körben mozoghattak. Egyrészt azért, mert csak a megbízóik által megkövetelt irányban folytathatták a kutatást, másrészt azért, mert ha érték is el eredményeket, még abban sem lehettek biztosak, hogy találmányaikat, újításait egyáltalában felhasználják-c.

És ha be is vezettek egy-egy új eljárást, a szabadalom a megbízó vállalat féltékenyen őrzött titka maradt. A XVIII. század végén még halállal büntették azt a vakmerőt, aki egy mechanikus szövőszéket Angliából kicsempészett.

A XVIII. század nagy ipari forradalma a mechanika, a munkagépek forradalma volt. A XIX. században, az ipari forradalom új szakaszában már az energetika, az erőgépek forradalma zajlott le. A legnagyobb forradalmat talán a közlekedés mechanizálása, a gőzvasút és a gőzhajó elterjedése jelentette.

A világ összeszűkülte, a távolságok szinte megszűntek, azt az utat, amelyre korábban hónapokat és éveket kellett fordítani, a múlt században már hetek és napok alatt tették meg a gőzhajók és gőzvasutak. A közlekedés forradalmasításával kialakult a világpiac és nyomában a nemzetközi munkamegosztás.

De a fejlődés még mindig csak elszigetelt egységekben játszódhatott le.

Marx és Engels többször is említik a „Német ideológia” c. munkájukban (Marx—Engels Összes Művei, Kossuth, Budapest, 1960. III. kötet 53. o.), hogy „korábban” a világ egyes részein mindent külön-külön kellett feltalálni, esetleg egy történelmi korszak elmúltával újra feltalálni.

A XIX. század — a teljesen kibontakozott kapitalizmus százada — ezen az állapoton legfeljebb mennyiségileg és nem minőségileg változtatott.

Az ipari monopólium egyszerre volt ösztönzője és korlátozója a műszaki haladásnak. A saját érdekében ösztönözte új termelőerők és termelőeszközök létrehozását, de az üzemi titok fenntartásával gátolta azok általános elterjedését. A termelőerők és termelőeszközök fejlődése sokkal gyorsabb lehetett volna a tőkés rendszer ilyen ellentmondásos kettőssége nélkül.

A tőkés termelés felszámolása, a tőkés monopóliumok és üzemi titkok megszüntetése az 1917. évi Nagy Októberi Szocialista Forradalommal kezdődően, a termelőerők és termelőeszközök fejlődésének és fejlesztésének terén is minőségileg új szakasz kezdetét jelenti. A szocialista társadalom nem ismer üzemi titkot. Nem egy vállalat pillanatnyi és ellentmondásos profitérdekei, hanem a szocialista gazdaság szervezett, tervszerű és arányos fejlesztésének szempontjai az irányadók.

A tudomány természetesen már a kapitalizmusban is egyre fokozottabb mértékben válik közvetlen termelőerővé. Ilyen irányú hatásának azonban a tőkés termelési viszonyok nem lebecsülendő korlátot szabnak.

A TERMELÉSI VISZONYOK

A termelőerők és termelőeszközök az ember és a természet közötti viszony kifejezői. A társadalmi termelés folyamán azonban az emberek nemcsak a természettel lépnek kapcsolatba, hanem egymással is. Ez az emberek közötti viszony — a termelési viszonyok összessége — függ ugyan a termelőerők és termelőeszközök fejlettségi fokától, de ugyanakkor vissza is hat azokra, sőt magára a természetre is. Az előző fejezetben logikusan el kellett jutnunk ahhoz a felismeréshez, hogy elvileg a szocialista termelési viszonyok teszik csak lehetővé a termelőerők és termelőeszközök korlátlan fejlesztését, olyan maximális színvonalra

való emelését és felhasználását, mint az jelenlegi tudományos ismereteink alapján egyáltalán lehetséges.

A fejlődésnek ilyen optimista értékelésére elsősorban az a megfontolás jogosít fel, hogy a szocialista fejlődésnek még csak a kezdetén vagyunk. Az elmúlt, nem egészen fél évszázad folyamán a szocialista társadalmi rend a termelőerők olyan mértékű és jellegű fejlesztését érte el, amihez korábban — más történeti korszakban, más társadalmi-termelési viszonyok között — évszázadok kellettek. Ezt a fejlődést polgárháború, intervenciós háború, elszigeteltség, a második világháború pusztításai és számos más gátló tényező, még a személyi kultusz fojtó légköre sem volt képes feltartóztatni.

Ha az előbb azt mondtuk, hogy „társadalmi-gazdasági” folyamatok vezetése”, — ezzel arra is akartunk utalni, hogy nem elegendő, ha a tudomány csak a termelőerők és a termelőeszközök fejlődését irányítja. Mi sem volna hibásabb, mint ha a tudomány társadalomalakító munkáját csak a műszaki tudományok területére korlátoznók.

A szocializmusnak nemcsak a természettudományokat és a műszaki tudományokat kell vezető szerephez juttatnia; nemcsak az ember és természet viszonyát kell új tudományos alapra fektetnünk, hanem tudományos alapokon kell vezetnie, elemeznie, terveznie és ellenőriznie az emberi viszonyokat is, a gazdasági életet, s ezen keresztül a társadalom minden folyamatát is. Csak a társadalom egészének tudományosan megalapozott irányítása alapján bontakozhattak ki valóban az összes lehetőségek, a műszaki, természettudományos kereteken túlmenően is.

A társadalmi-gazdasági fejlődés alapvető tendenciáinak és törvényeinek felismerése azonban nemcsak a marxizmus alapjain álló munkásmozgalom és a szocialista országok sajátja. A tőkés országok tudósai és gazdasági vezetői — bár természetesen nem elvi — elméleti alapon, de saját gyakorlati tapasztalataik alapján, az ellentmondások, hibák, tévutak, összeütközések és válságok alapján — ugyancsak eljutnak bizonyos kényszerítő szükségsszerűségek felismeréséhez, amit szükség esetén gyakorlatilag alkalmaznak is. A tőkés tudósok, vállalkozók, gazdasági vezetők is arra törekednek, hogy a termelőerők és termelőeszközök fejlődése során felmerülő új feladatokat és problémákat megoldják. Erre ösztönzi őket a kapitalista verseny és különösen a szputnyikok felbocsátása óta a két tábor versenye is.

Ebben a gyakorlati alkalmazásban az egész tőkés osztály számára igen nagy pozitívumot jelent az a tény, hogy a tőkés rendszer évszázadok óta uralmon van, a gazdasági vezetésnek bonyolult és kifinomult módszereit dolgozta ki és ezeket adott esetben körülményektől és rugalmasan alkalmazni is képes. Ennek során azonban a legtöbb esetben már kénytelenek szakítani a szabad verseny klasszikus módszereivel. Mint erre Lenin is utal, akarva-akaratlan arra kényszerülnek, hogy a szocializmus fegyvertárából kölcsönözzék ki módszereiket és eszközeiket.

„A kapitalizmus imperialista fejlődésének szakaszában csaknem teljesen a termelés legsokoldalúbb társadalmasításának közelébe vezet, akaratuk ellenére és tudtuk nélkül úgyszólván beherántja a kapitalistákat egy új társadalmi rendbe, amely átmenet a teljes szabadversenyről a teljes társadalmasításra.

A termelés társadalmivá válik, de az elsajátítás magánjellegű marad...” írja Lenin.¹ Majd a továbbiakban:

„Amikor a nagyvállalat gigantikussá válik és tervszerűen, tömeges adatok pontos számbavétele alapján megszervezi a lakosság tízmilliói részére a szükséges elsődleges nyersanyagok 2/3 vagy 3/4 részének szállítását; ha rendszeresen megszervezi ennek a nyersanyagnak a legalkalmasabb termelési pontokra való elszállítását, amelyek néha több száz és több ezer kilométerre esnek egymástól; egy központból intézik az anyag sorozatos feldolgozásának valamennyi fokát a legkülönbözőbb készgyártmányok előállításáig; ha e termékek elosztása a fogyasztók tíz- és százmilliói között megállapított terv szerint történik... akkor nyilvánvaló, hogy a termelés társadalmasításával állunk szemben, nem pedig holmi egyszerű összefonódással... stb.”

A vállalati és üzemi keretek egyre nagyobb arányú növekedése önmagában is szükségessé teszi a nagyobb arányú és hatékonyabb adminisztrációs és organizációs szervezet kifejlesztését. A termelés koncentrációja és centralizációja, az egyes üzemen, vállalaton, sőt az egész iparágakon is túlmenő szervezethez új szervezeti formákat és intézményeket követel meg. A termelés eszközeinek és módszereinek fokozódó bonyolultsága szükségessé teszi nemcsak a műszaki tudományok, hanem az alaptudományok nagyobb arányú fejlesztését és bekapcsolását a termelő munkába. A vegyipar vagy az elektromos ipar nagyarányú fej-

¹ „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka.” Lenin Összes Művei, 22. kötet, 203. o. Szikra, Budapest, 1951.

lődése az elmúlt évtizedek során elképzelhetetlen lett volna a megfelelő szervezeti kiépítés, a tudományos kutató intézetek tucatjainak rendszeres munkája nélkül. Az államnak mint a tőkés társadalom központi szervének egyre fokozódó, közvetlen gazdasági tevékenysége, az állam gazdasági súlyának állandó növekedése, egyre nagyobb gazdasági hatásköre ugyancsak szükségszerűen a szervezettség és tervszerűség irányába hat.

Nem mindegy azonban, hogy egy ország vagy a társadalom tudományos, műszaki, gazdasági és gazdaságpolitikai vezetői már eleve elvi-elméleti alapon, a fejlődéstörvények tudományos felismerése alapján hoznak létre megfelelő szervezeti kereteket és formákat, vagy csupán a gyakorlatban, menet közben, a válságok és nehézségek, zavarok és tévedések kényszerítő nyomásának engedve foganatosítanak részletintézkedéseket, amelyek csak nagyobb távlatban szemlélve tekinthetők objektív fejlődési tendenciának. Mindemellet mi sem lenne hibásabb, mintha a tőkés fejlődés ellentmondásos és anarchikus mozgása alapján annak objektív törvényszerű jellegét kétségbe vonnánk. A társadalmi-gazdasági törvények kényszerítő erejére éppen az a jellemző, hogy azok az emberek szubjektív felismerésétől függetlenül is objektív kényszerítő erővel hatnak. Mindezeken túlmenőleg tehát meghatározza a fejlődést az intézkedések osztályjellege, az, hogy a végrehajtott rendszabályok, új szervezeti formák stb. a tőkés monopóliumok érdekét szolgálják-e vagy a munkásosztály által vezetett egész dolgozó népét. Tehát nemcsak a felismerés tudományos vagy kényszerű jellege, hanem a kitűzött célok és módszerek is meghatározzák a fejlődés irányát és ütemét.

2. FEJEZET *Az energiaforrások*

A társadalmi-gazdasági fejlődés gazdasági földrajzi tényezői között, a jelenlegi fejlődési szakaszban rendkívül nagyfontosságúak a különböző energiaforrások. Az energiatermelésen kívül a nagyüzemi termelőeszközök alapanyagainak, a fémeknek, illetve érceknek felhasználása a továbbfejlődés lehetőségeinek egyik döntő tényezője. A harmadik tényező maga a termőföld, azaz az élelmiszertermelés alapjai és lehetőségei. (Ezzel itt csak egész röviden foglalkozunk.) Végül (a részletek mellőzésével) az ipar globális fejlődésének menetét elemezzük, hogy ennek alapján a tendenciákra következtethessünk.

Vizsgálódásunkat nem korlátozhatjuk a legfontosabb tényezők földrajzi és műszaki jellegű elemzésére, hanem ezek lehetőségeit és hatásait társadalmi vonatkozásaikban is vizsgálnunk kell.

Az energia gazdasági-műszaki vonatkozásban és közgazdasági szempontból is ugyanaz, mint a fizikában: munkavégző képesség; ennek megvalósítása, realizálása a munka, az energiatermelés.

A munkavégző *képességet* — kapacitást —, illetve a végzett munkát korábban általánosan lóerővel, illetve lóerőórán mértek, jelenleg a metrikus rendszeren alapuló, az elektrotechnikában ismert egységek általánosak. Az energiatermelő üzemek, a hőerőművek és vízierőművek teljesítőképességének és termelésének állandó növekedése, az egyes országok villamosenergia termelésének és fogyasztásának fantasztikus növekedése arra kényszerít, hogy a régi kis egységek helyett új, nagyobb egységekben fejezzük ki az energiamennyiséget. Egy aránylag kevésbé használt egység a British Thermal Unit — BTU — = 252 000 kcal = 293 kilowattóra = 34 kg kőszén egység. Hogy miért éppen ennyi, azt talán az tudná megmagyarázni, aki az angol pénz- és mértékrendszert is meg tudja indokolni. Az egyes erőművek teljesítőképességének, illetve teljesítményének mérésére elegendőnek látszik a néhány év óta elterjedt Megawatt (MW), illetve Megawattóra (MWó), azaz 1000 kilowatt és 1000 kilowattórának, illetve egy millió Watt és egy millió Wattórának megfelelő egység. Egész országok összesített energiakapacitásának méréséhez azonban még ez a mértékegység is túl kicsinek látszik. Ezért nyugaton meghonosodik a Terrawattóra — TWh = 10^{12} Wattóra, illetve 10^9 kilowattóra, azaz egy milliárd kilowattóra, illetve egy billió Wattóra. A Szovjetunióban a nagyméretű energiatermelés egysége a KEM, a kujbisevi vízierőmű egy évi termelésének megfelelő energiamennyiség, pontosan 10^{10} kilowattóra.

GAZDASÁGI-MŰSZAKI ALAPFOGALMAK

A társadalmi-gazdasági és műszaki gyakorlatban az energia különböző fajtáit különböztetjük meg. Vegyi energia alatt az energiahordozó anyagokban vegyileg kötött energiát értik. A helyzeti energia a gravitáció hatása alatt a magasan fekvő tavak (Szevan-tó, Bajkál-tó, Ontario-tó) energiája. A kinetikai (mozgási) energia a testek tehetetlenségének következménye,

így a folyók kinetikai energiája. Ezeken kívül figyelembe kell vennünk az élő energiát, emberek és állatok munkavégző képességét.

A természetben meglevő és energiatermelésre hasznosítható anyagok, illetve erők az *elsődleges* energiák, illetve *alapenergia-hordozók*: Ezek:

a) a meg nem újuló energiahordozók, nevezetesen a szilárd tüzelőanyagok (fekete kőszén, barna kőszén, lignit, tőzeg és fa):

b) folyékony energiahordozók (olaj, alkohol és bizonyos szintetikus folyékony üzemanyagok);

c) a földgáz;

d) a sugárzó anyagok (uránérc és más hasadó anyagot tartalmazó kőzetek). Mindezek az alapenergiahordozók meghatározott, korlátozott, véges mennyiségben vannak jelen földünk anyagában, nem pótolhatók és meg nem újulnak.

A megújuló energiák a vízienergia különböző fajtái, a szélenergia, a tengerjárás energiája, a nap sugárzó energiája. Ezek a megújuló energiák a napsugárzással és a földi légkör sajátos természetével függnek össze, egy állandó körfolyamat termékei, s így állandóan újratermelődnek. Hasznosításuk elméletileg és gyakorlatilag tehát korlátlan.

A fa olyan sajátos elsődleges energiaforrás, amelyet a természet újratermel.

A szén, fa vagy olaj eltüzelése az energia felhasználásának legkevésbé hatékony formája. A szén, olaj, gáz és a fa mint vegyipari nyersanyag sokkal értékesebb. Egyes elsődleges energiák, mint pl. a kezdetleges vízikerekek, szélmalomok, igen rossz hatásfokkal hasznosítják az energiát. Mindennek következtében ezeket a rendelkezésre álló *elsődleges* energiaforrásokat egyre inkább alakítják át másodlagos energiákká.

Másodlagos energiát valamely elsődleges energiatípus feldolgozásával, ennek átalakításával, illetve nemesítésével kapunk. Minden energianemesítés, illetve átalakítás célja az alapenergiahordozók gazdaságosabb kihasználása. Másodlagos energia a szilárd vagy folyékony üzemanyagból vagy a természetes vízfolyásokból nyert villamosenergia, továbbá a szénből álfőállított gáz és a melléktermékként jelentkező füstgáz (a földgáz viszont *elsődleges* energia), a gőz (ha nem természetes forrásból nyerik, mint pl. Izlandban). Energianemesítés pl. az alacsony kalóriatar-

talmú lignitek ahidrállása, a brikettgyártás, a szénceppfolyósítás és tulajdonképpen az olajfinomítás is.

Jelenleg a legáltalánosabban használt másodlagos energia az elektromos áram. Valószínű, hogy a napsugárzás, a szél és a tengerjárás energiáját is elektromos áram formájában fogják hasznosítani. Ugyanez lesz az atomenergia egyik fő felhasználási területe is! A legjobb hatásfokkal előállítható (és legkevesebb veszteséggel továbbítható) energia belátható ideig még a villamosenergia marad.

AZ ENERGIATERMEELÉS ÁTTEKINTÉSE

Az ember ősi, eredeti energiaforrása saját fizikai munkaereje volt. Egy ember fizikai teljesítőképességét egy tized lóerőre értékelik. A legelterjedtebb igavonó állat a ló, erejét általában egy mechanikai lóerővel szokás azonosítani. Az ökrök, bivalyok teljesítőképessége ennél valamivel kisebb. A népszerű közgazdasági és műszaki irodalom ezzel kapcsolatban szívesen beszél szimbolikusan „géprabszolgáról”, „robotemberről” és „vasparipáról”. Nem egészen 200 éve az emberiségnek ezek (és esetleg a szél és folyóvíz rossz hatásfokkal alkalmazott) energiáján kívül más energiaforrása nem volt. Az elmúlt kétszáz év hatalmas gazdasági-műszaki fejlődése elválaszthatatlan a mechanikai energiák felismerésétől, és hasznosításától.

A XIX. század klasszikus energiaforrása a szén volt. A szénnel hajtott gőzgép felhasználása teremtette meg a modern gyáripárt, a világ vasúthálózatát, a folyami és tengeri gőzhajózást. Nem véletlen, hogy ebben a történelmi időszakban a szénben leggazdagabb európai ország, Nagy-Britannia lett a világ és a tengerek ura.

A század végén kezdődött, bár igen szerény keretek között, a kőolaj térhódítása. Ez a hódító hadjárat az Egyesült Államokból indult ki s egészen a századfordulóig viszonylag csekély jelentőségű maradt. A kitermelt olajat ugyan finomították, de túlnyomórészt világítóolajnak használták. Az olajnak mint energiaforrásnak felhasználása a belső égésű motorok, a robbanómotor, benzinmotor, Diesel-motor feltalálásával kezdődött. Az automobil és a repülőgép rövid idő alatt fölénybe került a gőzvasúttal és a gőzhajózással szemben. A tengerhajózásból már teljesen eltűnt a gőzhajó, s a vasutaknál is feltartóztathatatlanul veszi át az uralmat a Diesel-motor.

A század végén indult meg, a dinamó-elv és az elektromotor feltalálásával a villamosság térhódítása, ami a szén jobb hatásfokú felhasználását tette lehetővé s alapja lett a vízienergia nagyobb arányú és jobb hatásfokú hasznosításának is.

Az egyenlőtlen fejlődés nem csupán a kapitalizmus társadalmi-gazdasági vonatkozásában érvényesülő tendencia, hanem ezzel szoros összefüggésben gazdasági-műszaki téren is megnyilvánul. A különböző elsődleges energiák termelése és felhasználása világviszonylatban és még inkább országok szerint igen eltérő ütemben növekszik.

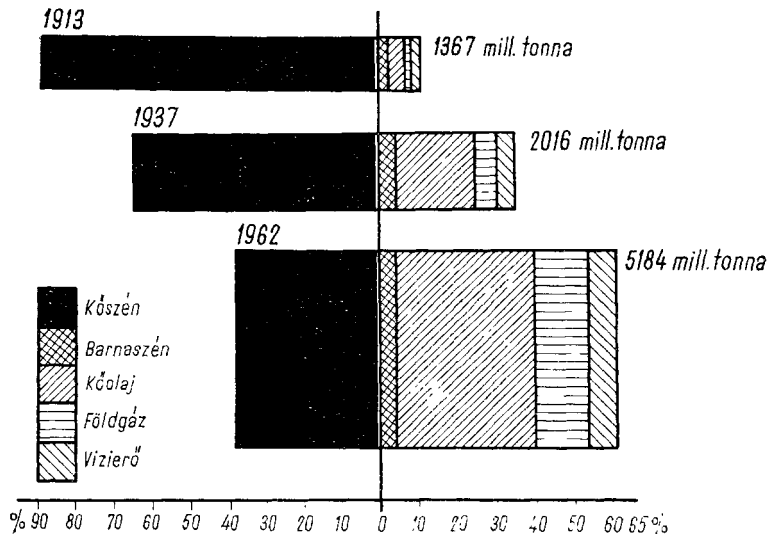
A kőszéntermelés az első világháborúig gyors ütemben emelkedik, de ettől kezdve a növekedés lelassul. Már a múlt század harmadik harmadában is az a helyzet, hogy a világtermelés emelkedését túlnyomórészt az új országok bekapcsolódása idézi elő.

A századforduló után kerül előtérbe csak a barnaszéntermelés, mivel ebben az időszakban számos új felhasználási területe nyílt. A barnaszén kitermelése lényegesen gyorsabban növekszik mint a fekete kőszén.

Hasonló fáziseltolódást találunk a nem szilárd halmazállapotú üzemanyagoknál is. Az olaj a századfordulón még csak igen szerény mennyiségekkel szerepel, de a második világháborút megelőzően már robbanómotorok elterjedésével, a közúti, vasúti és vízi közlekedésben és végül az iparban is felzárkózik a szén mellé. Fűtőértékben számítva erősen megközelíti — esetleg meg is haladja — a világon kitermelt feketekőszén fűtőértékét. Az olaj és a földgáz fölényét a szénnel szemben nemcsak az egységnyi kalóriamennyiségre jutó alacsony kitermelési önköltség biztosítja, hanem az a tény is, hogy ha egyszer a felkutatott olajtelepeken fűrótoronyokat állítottak fel, azok már úgyszólván maguktól termelnek, tehát nincs szükség arra, hogy emberek százezrei és milliói szálljanak le a föld alá.

Mint a feketekőszén mellett a barnakőszén, úgy a kőolaj mellett a földgáz felhasználása is bizonyos fáziseltolódással jelentkezik, de kitermelésének növekedése még az olajénál is dinamikusabb.

A világ négy legfontosabb energiahordozójának ilyen mértékű és ilyen egyenlőtlen ütemű fejlődése nagy változásokat hozott létre a világ energiafogyasztásának a megoszlásában. Az alábbi táblázat, illetve ábra a világ energiatermelésének növekedését és arányeltolódásait is mutatja.

1. A világ energiatermelésének alakulása és arányeltolódásai 1913—1962 között kőszénegyenértékben, abszolút mennyiségben és százalékban

A világ energiatermelése az elmúlt fél évszázad alatt több mint hússzorosára emelkedett. A kőszén uralkodó szerepe megszűnt. Míg az első világháború előtt a kőszén részesedése elérte vagy megközelítette a 90%-ot, napjainkban alig éri el a világtermelés felét s vele egyenrangú a két korszerűbb nem szilárd energiahordozó, a kőolaj és a földgáz termelése. A diagram a ténylegesen felhasznált víziergia, tehát a vízierőművek elektromosenergia termelését tünteti fel.

A következőkben az elsődleges energiaforrások készleteinek és termelésének földrajzi megoszlását áttekintve, világossá válnak az egyes országok és országcsoportok közötti arányok, aránytalanságok és arányváltozások. A felhasználási módokat és lehetőségeket elegendő néhány ország példáján érzékeltetni, mert ebből általános következtetéseket is le tudunk vonni.

A SZÉN

A világ földtani fekete és barna kőszén készleteinek mennyiségét az egyes országok tudományos intézetei, az egyes szerzők, de az időnként megtartott nemzetközi kongresszusok is igen el-

Az energia világtermelése

Év	Fekete	Barna	Kőolaj	Földgáz	Vízienergia	Összesen kőszén- egyenérték- ben
	kőszén			milliárd		
	millió tonna			m ³	kWó	

A) Természetes egységekben

1860	136	—	0,07	—	—	136
1913	1215	125	52	10	33	1367
1937	1317	233	280	76	180	2016
1962	2050	567	1209	540	800	5148

B) Indexszámokban

1913 = 100

1913	100	100	100	100	100	100
1937	108	186	540	760	540	154
1962	169	454	2350	5400	2400	375

1937 = 100

1962	155	244	435	710	445	240

C) Kőszénegyenérték százalékban

1913	89	4	4	1	2	100
1937	64	5	20	5	6	100
1962	40	5	33	14	8	100

Átszámítási kulcs

1 t fekete kőszén = 7000 Kcal =

0,4 t fekete kőszén = 1 t barna kőszén

1,43 t fekete kőszén = 1 t kőolaj

1,37 t fekete kőszén = 1000 m³ földgáz

0,50 t fekete kőszén = 1000 kWó vízienergia*

* Az ENSZ statisztikai közleményeiben nem a 7000 kalóriás szenet tekintik egységnek, hanem az angol szén ennél magasabb fűtőértékét. Végeredményben mindegy, hogy mit tekintünk az egyenérték alapjának, illetve mértékegységének mindaddig, amíg a különböző szilárd, folyékony, vagy gáznemű alapenergiahordozók *elméleti* fűtőértékét hasonlítjuk össze egymással. Félreértések csak akkor következhetnek be, ha — amint ezt az ENSZ statisztika is teszi — a *gyakorlati és effektív* kilowattórákat az alapenergiahordozók *elméleti* értékével vetik egybe. Ily módon — az ENSZ statisztikák szerint — 1 kWó mindössze 125 gramm egységkőszén értékének felelne meg, holott hőerőművekben világviszonylatban is 1 kWó előállításához minimálisan 3200–3500 kalória, azaz 450–500 gramm 7000 kalóriás szén szükséges. Így következik be az az abszurd arány, hogy az ENSZ számításai szerint a világban előállított vízienergia mindössze 2%-a az összes mechanikai energiának, holott a másik, gyakorlati számítás

térően adják meg. A becslések 4500—8500, sőt 10 000 milliárd tonna között mozognak — az alkalmazott módszer szerint, de az arányok nagy vonásokban hasonlóak. Az alábbi 2. táblázat az 1937. évi moszkvai nemzetközi kongresszus adatait veti egybe egy 1948. évi USA-beli és egy 1955. évi nyugatnémet szaklap adataival.

2. táblázat

A világ szénkészleteinek százalékos megoszlása

	1937	1948	1955
Európa	11,25	11,77	10,0
Szovjetunió	19,50	31,86	26,0
Ázsia	20,00	7,34	11,6
Amerika	44,75	47,03	49,5
Afrika	4,20	1,65	1,5
Ausztrália és Óceánia	0,30	0,33	1,1
Világ	100,00	100,00	100,00

Az előző ismertetés és a táblázat két igen fontos tényezőt mutat meg. Az első: a világ összes kőszénkészletei olyan méretűek, hogy a jelenlegi termelésnek további megsokszorozódása esetén is több évszázadra, sőt évezredre elegendőek. Az időközönként megtartott geológiai konferenciákon egyre újabb készletek feltárásáról számolnak be. Még mindig vannak hatalmas területek a földön, amelyeket nem kutattak át, ezért a jelenleg ismert mennyiségek inkább a minimumot jelentik.

A másik eléggé feltűnő tény, hogy — legalábbis jelenlegi, de tudományosan eléggé megbízható ismereteink szerint — a világ kőszénkészleteinek túlnyomó része az északi féltekén helyezkedik el, nagyjából a 40. és 60. szélességi fok között. A déli félteke, tehát Latin-Amerika, Afrika és Ausztrália túlnyomórészt elma-

szert legalább 8%, ami nem lebecsülendő különbség. Az ENSZ átszámítási kulcs szerint a villamosítási hányados 6%, saját számításunk szerint viszont 25%. A különbség tehát egyszerűen abból adódik, hogy a villamosenergia az utóbbi esetben a ténylegesen felhasznált kalóriaértéknek megfelelően szerepel.

Egyes összeállítások a tüzfát is számításba veszik s ez szerint a tüzifa 14—16%-kal részesedik a világ energiafogyasztásában, s a többi energiahordozó ennek megfelelően kevesebbel. Szerintünk azonban helyesebb az ipari termelésben energia előállítására nem használt és a fűtésre is csak ellenőrizhetetlen — bár jelentős — mértékben fogyasztott tüzfát figyelmen kívül hagyni.

radott országaiban igen csekély mennyiségű készletek ismeretese-
sek. Ez részben a földtörténeti fejlődés sajátos menetével és a
földrészek sajátos elhelyezkedésével indokolható.

A földtani kőszénkészletek összehasonlítása a kőszéntermelés
fejlődésével és országok szerinti megoszlásával két fontos tény
világít meg. A legnagyobb földtani kőszénkészleteket a legújabb
kutatások eredményeként a Szovjetunióban, Kínában és az Egye-
sült Államokban találjuk. Ezek mellett valósággal eltörpülnek a
nyugat-európai régi széntermelő országok egyébként semmikép-
pen nem lebecsülhető készletei.

1. A szén nagyipari kibányászása ott indul meg, ahol a társa-
dalmi-gazdasági viszonyok, a termelőerők és termelőeszközök
fejlődése a termelési viszonyoknak megfelelően ezt lehetővé, sőt
szükségessé teszi. Éppen ezért

2. a kitermelt szén mennyisége sohasem állt és ma sem áll
arányban a földtani készletekkel.

A szén nagyüzemi kitermelése a XVI. századtól kezdve viszony-
lag igen szerény keretek között Közép-Angliában indult meg. A
világ legnagyobb széntermelője a múlt század elején, 1810 körül
Anglia volt évi 10 millió tonnával (akkor a világ széntermelés-
ének 80%-a). Az angol széntermelés 1860-ig 80 millió, 1890-ig
185 millió tonnára emelkedett. De ugyanakkor már gyorsan sző-
kött fel Franciaország, Németország és az Egyesült Államok ter-
melése is. Németország kőszéntermelése már a német—francia
háború előtt megelőzte Franciaországot s ezzel Anglia után Né-
metország került a második helyre, de ezt nem sokáig tartotta
meg, mert az Egyesült Államok már 1880-ban többet termelt,
mint Németország, s kilenc év múlva már Anglia is elvesztette
vezető helyét az Egyesült Államokkal szemben, amikor a 223
millió tonnára növekedett angliai termelést túlhaladta az USA
230 millió tonnás termelése. Míg az angol széntermelés azóta is
nagyjából a 200—220 millió tonna nagyságrend körül alakul, az
USA termelése gyorsan növekedett és 1913-ban érte el első íz-
ben az 500 millió, majd 1918-ban a 600 millió tonnát. Az USA
fejlődése ezen a ponton azonban szintén megrekedt s azóta 300
és 500 millió tonna körül ingadozik, a konjunktúra állása szerint.
A cári Oroszország évi 32 millió tonnás termelésével szemben a
Szovjetunióban a feketekőszén termelése 1940-ben már 147 mil-
lió tonna volt és a Nagy Honvédő Háború alatti visszaesés után,
1960-ban érte el első ízben az 500 millió tonnát és azóta is állan-

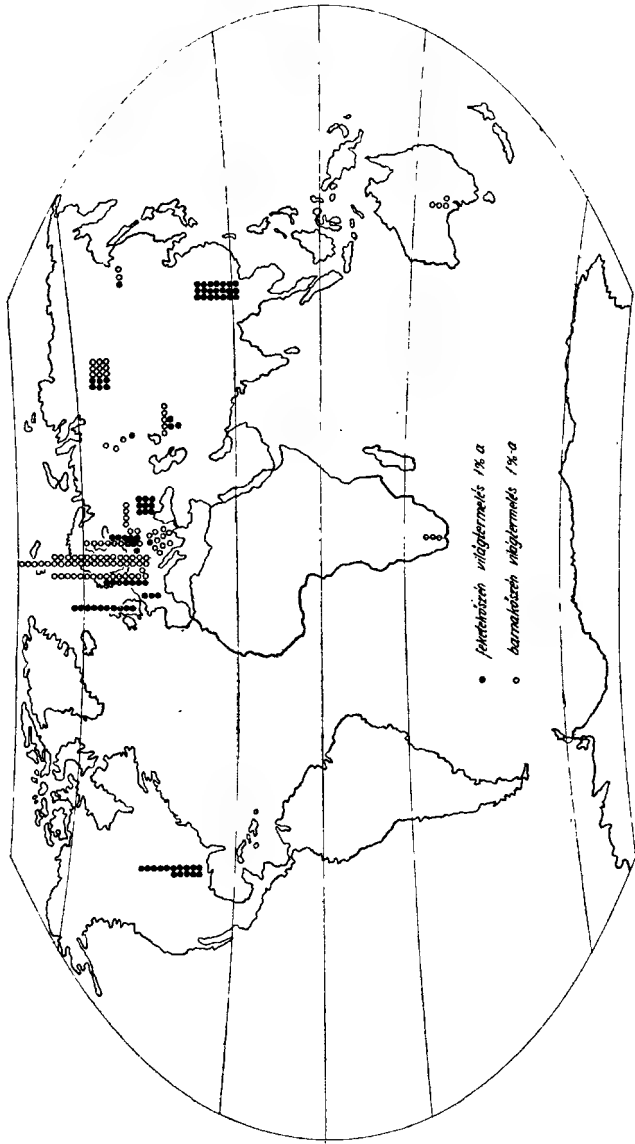
dóan növekszik. Feketeszén termelésben Szovjetunió világviszonylatban az első helyet foglalja el.

A második világháború után az európai népi demokratikus országok széntermelése is gyors fejlődésnek indult. Lengyelország megelőzte Franciaországot s a többi európai népi demokratikus ország is megsokszorozta a felszabadulás előtti széntermelését.

A forradalom győzelme óta Kínában is hasonló gyors ütemben emelkedik a feketekőszén termelés, mivel igen gazdag telepek találhatók a felszínen vagy közvetlenül a felszín alatt, másrészt — számos más országtól eltérően — Kína szénkészletei az ország egész hatalmas területén oszlanak el.

Az első világháborútól kezdve főleg az európai országokban gyors fejlődésnek indult a csekély fűtőértékű barnaszén és lignitek kitermelése. Az első helyen áll a Német Demokratikus Köztársaság, majd a Szovjetunió és a Német Szövetségi Köztársaság, Csehszlovákia és Magyarország. Az Egyesült Államokban még csak egészen csekély mennyiségben termelik ki a hatalmas barnaszén telepeket, mint a Szovjetunióban is. A barnaszén termelés azonban mennyiségileg és még inkább fűtőértékben messze lemarad a feketekőszén mögött. (L. 2. ábra.)

A szén legnagyobb fogyasztója kezdettől fogva a vaskohászat volt. A legtöbb tőkés országban a szénbányászat szorosan összefonódott a vaskohászati és acélipari trösztökkel. A két legrégibb szénbányászati országban, Angliában és Franciaországban már a második világháborút megelőzően egyre nagyobb műszaki és gazdasági problémákat okozott a szénbányászat termelésének növelése, vagy akár csak fenntartása is. Annak folytán, hogy a kitermelés egyre mélyebb szintekre kényszerült, a régi, elavult berendezések gátolták a bányák gazdaságos működését. Az olajversenye folytán a szénbányászat egyre kevesebb profitot biztosított a tőkéseknek. Viszont nemzetgazdasági szempontból alapvető fontosságú volt és maradt a széntermelés fenntartása és növelése. Ezért Angliában, majd Franciaországban számos átszervezési kísérlet után végül is államosították a szénbányákat oly módon, hogy az állam megvásárolta a tőkésektől a részvényeket. Ezzel a túlnyomórészt deficittel küszködő vállalatok valószínűségi nemzeti ajándékhoz jutottak. Az államosítás után vontatott ütemben ugyan, de megindult a szénbányászat korszerűsítése, ami még napjainkban is folyik. A korszerűsítés és racionalizálás a kevésbé gazdaságos bányák bezárásával járt.

2. A világ feketeőzön- és barnakőszén-termelésének földrajzi megoszlása

Semminemű átszervezés és racionalizálás nem képes azonban a szén minőségi romlásának megakadályozására, ami nemcsak hazánkban, hanem mindenütt problémákat okoz. Kezdetben ugyanis csak a legjobb minőségű telepeket tárták fel, ezért a termelés kiterjesztése a kevésbé jó minőségű telepekre szükségképpen a minőség romlását és az önköltség növekedését vonta maga után. Ez a jelenség mindenütt megfigyelhető — így pl. a Ruhr-vidéken és az Egyesült Államokban is —, ahol a bányászat arra kényszerült, hogy egyre mélyebben fekvő telepeket aknázzon ki egyre nehezebb geológiai feltételek között és egyre kevésbé gazdaságosan.

Az a tény, hogy a kőszén kitermelése napjainkban még minden műszaki újítás, gépesítés ellenére, az olajhoz vagy a vízi-energiához viszonyítva drága, nem lehet akadálya annak, hogy a kőszén még nagyobb mértékben ne termeljék ki. A technika fejlődik. Új módszerekkel még lényegesen csökkenthetők a szén kitermelésének költségei, s emellett nagymértékben javítható a szén kihasználásának hatásfoka. A régi, dugattyús gőzgépeket máris mindenütt kiszorították a gőzturbinák. Egy vasúti gőzmozdony a benne elégetett szénnek mindössze 8%-át képes hasznos energiává átalakítani, tehát igen jó kályha, de rossz energiatermelő. A korszerű széntüzelésű erőművek már 30—35—40%-os hatásfokkal dolgoznak és újabb eljárások lehetővé teszik, hogy a szénben lekötött vegyi energiát akár 80—90%-ban is hasznosíthassuk. És ebben az esetben a korlátlanul rendelkezésünkre álló szén már nem lesz drága üzemanyag.

Nem közömbös ebből a szempontból természetesen az sem, hogy a széntelepek milyen mélyen fekszenek. A telepek vastagságától és a szén fűtőértékétől függően az 1000—1200 m mélységben fekvő telepek leművelése még gazdaságos lehet. De talán nem túlzás, ha feltételezzük, hogy a vastagabb széntelepeket még akár 2000 m mélységig is lehetséges és érdemes kitermelni. A telepek vastagsága és mélysége nem minden szénkörzetben egyforma, sőt igen nagyok a különbségek. Az angliai, franciaországi és németországi — főleg a Ruhr-vidéki — széntelepek nem vastagok, alig 1—2 métereseek, s ami a legfontosabb, a külsínhez közelebb fekvő telepeket már nagyrészt leművelték. Ezért a régi európai szénbányász-országokkal szemben feltétlenül kedvezőbb helyzetben vannak azok az országok, ahol a széntelepek 20—40 m vastagságban, több száz km²-es kiterjedésben, nem mélyen a felszín alatt húzódnak. Ezek az országok elsősorban a

Szovjetunió és Kína. Az Egyesült Államokban a még eddig alig művelt barnaszén telepek vannak ilyen kedvező helyzetben.

A szénkészletek egy része olyan közel van a föld felszínhez, hogy érdemes azokat hatalmas agregátorokkal külszíni fejtésben kitermelni. Jelenleg a Német Szövetségi Köztársaságban, a Német Demokratikus Köztársaságban és a Szovjetunióban egyaránt olyan szénrétegeket termelnek ki, amelyek fedőrétege legfeljebb hétszer-nyolcszor vastagabb, mint maguk a széntelepek. Ezek azonban túlnyomórészt alacsony fűtőértékű barnaszenek vagy 1800—2000 kalóriás lignitek. Nyilvánvaló, hogy az ennél négyszer nagyobb fűtőértékű feketekőszének külszíni fejtése lényegesen nagyobb mélységek esetén is gazdaságos lehet.

A legkorszerűbb gépesítésnél is olcsóbbá válik a szénből kinyerhető energia a szén földalatti elgázosításával. A Szovjetunióban és másutt is ilyen irányú, már ipari szintű kísérleteket végeznek. Az összenergia-termelést és fogyasztást világviszonylatban a 3. ábra tünteti fel.

A KŐOLAJ

Még a XIX. század harmadik harmadában is, amikor már nagyipari keretek között indult meg az Egyesült Államokban, Délkelet-Ázsiában és a Kaukázusban az olaj kibányászása, a kitermelt és finomított olaj egészen a századfordulóig túlnyomórészt mint petróleum, azaz világítóolaj került piacra. Csak a belső égésű motor és ezzel kapcsolatban a gépjármű elterjedése tette lehetővé, hogy az olaj elsősorban a közlekedésben, majd a termelésnek úgyszólván minden más területén is oly nagy szerephez jusson.

Az olajat négy fontos és jellemző tulajdonsága emelte és emeli a szén fölé. Elsősorban könnyebb és gazdaságosabb, tehát a kapitalizmusban nagyobb profitot biztosító, a szocializmusban kevesebb emberi munkaráfordítást igénylő kitermelése. Másodsorban, de az előzőnél nem kisebb súllyal esik latba, hogy az egységnyi tömegű kőolaj fűtőértéke a szénénél lényegesen magasabb. Emellett harmadszor, ez a nagyobb fűtőérték jobb hatásfokkal is hasznosítható a belső égésű motorokban, mint a szén elméleti fűtőértéke a gőzgépekben. És végül negyedszer, de nem utolsósorban az olaj könnyebben szállítható és tárolható.

Mindezek a tulajdonságok együttvéve és ezeken kívül a belső égésű motoroknak az *üzemanyag és a gépezet súlyához viszonyi-*

tott nagyobb kapacitása az olajat a szárazföldi, tengeri és légi közlekedés ideális üzemanyagává tették. Az olaj már az első világháborút megelőzően a gépkocsikon kívül a repülőgépek üzemanyaga is lett. A két világháború között úgyszólván teljesen kiszorította a tengerhajózásból a régi típusú gőzhajókat s napjainkban veszi át az elsőbbséget a vasúti vontatásban is. A közlekedésen túlmenően azonban az olaj említett tulajdonságai révén a korszerű, nagyüzemi, gépesített mezőgazdaság korszerűsítésének eszközévé, illetve üzemanyagává is vált. Amennyire a szén elválaszthatatlan a gőzvasúttól, a gőzhajózástól és általában a gőzgéptől és az ipari forradalomtól, ugyanígy az olaj — közlekedési jelentőségén túlmenően — elválaszthatatlan a korszerű mezőgazdaságtól, mivel alkalmazása a mezőgazdaság teljes forradalmasítását vagy legalábbis ennek lehetőségét jelenti.

Gazdasági jelentőségén kívül azonban ugyanilyen történelemformáló erővé vált az olaj már az első világháború folyamán, mint a páncélkocsik, tankok, hadihajók és repülőgépek üzemanyaga. Joggal írhatta annak idején Clémenceau Wilson amerikai elnöknek küldött segélyt kérő levelében: „Minden csepp olaj egy csepp vért ér.” Az olaj ettől kezdve olyan fontos energiaforrássá, mi több, stratégiai nyersanyaggá vált, hogy az imperialista országok háborúk viselésére is hajlandók voltak, csak-hogy nagy stratégiai olajkészleteket biztosítsanak maguknak.

Az olajtermelés, szállítás és kereskedelem már említett társadalmi, politikai és gazdasági jelentőségén kívül azonban a kapitalizmus új formáinak és módszereinek kialakulását is maga után vonta, illetve elősegítette. Amikor a szén kitermelése nagyipari módszerekkel megindult, a klasszikus kapitalizmus időszakának megfelelően ezernyi, tán tízezernyi vállalkozó és részvénytársaság kisebb-nagyobb üzemeiben szétszórtan, anarchikusan folyt a termelés. A tőkések a korai kapitalizmus adottságainak és lehetőségeinek megfelelően versengtek egymással a piacért. A termelés ilyen szétszórtsága következtében a vállalati és üzemi koncentráció és centralizáció folyamata lassú és nehézkes volt. Csak viszonylag igen későn került sor a monopolisztikus jellegű szervezetek, trösztök, kartellek és konszernek kialakulására. Az olajhoz képest a szénbányászat még ma is viszonylag kevésbé centralizált, kevésbé monopolisztikus jellegű.

Az olajtermelés történetében a klasszikus kapitalista szakasz mindössze egy-két évtizedre zsugorodott össze. A hatvanas évek elején kitört amerikai olajláz rövid ideig tartott. Az első csúcs-

szerv, az első monopólium a J. D. Rockefeller által alapított Standard Oil Trust volt, amely nem az ezernyi termelőt, hanem a finomítókat fogta össze egy szervezetbe s ily módon közbülső helyzetét kihasználva, egyaránt diktálhatta az árakat és feltételeket a termelőknek, a szállítóknak és a fogyasztóknak. A Standard Oil azonban nem maradt meg a finomítás mellett, hanem maga alá gyűrte az olajat szállító vasúttársaságokat, majd megteremtette saját csővezetékeit, mint a szállításnak teljesen új formáját. S amikor a földtani kutatás már biztonságosabb tudományos alapokra támaszkodott és műszakilag eredményesebben dolgozhatott, lekonkurrálta a termelőket és megszerezte a termelés monopóliumát is.

Az Egyesült Államokban a Standard Oil mellett csak néhány más tröszt létezhetett, így a Texas Oil, a Gulf Oil és a Socony Vacuum Oil, ezek is csak akkor, ha kartellegyezményt kötöttek a Standard Oil-lal. Nyugodtan állíthatjuk, hogy az olajtermelés volt az egyik úttörője a monopolkapitalizmusnak, mert az olajtermelésben és szállításban alakultak ki először és legtokéletesebben a horizontális, majd hamarosan a vertikális trösztök, amelyek a termelés, feldolgozás, szállítás és eladás minden fázisát egyetlen szervezet keretében egyesítették. Az olajjal kapcsolatosak a legnagyobb arányú tőkekiviteli ügyletek, amelyeknek során az USA, majd Anglia az elmaradott országok olajforrásait uralmuk alá vetették.

Regénybe illő a többi olajmonopólium kialakulásának és tevékenységének története is. Az angol—holland monopólium, a Royal Dutch—Shell a távol-keleti olajtelepek kiaknázásával kezdte, majd kiterjesztette hatalmát egész Dél- és Délkelet-Ázsiára, a Kaukázusra és Latin-Amerikára is. Minthogy a Royal Dutch termelő területeit a tengerek választották el a fő fogyasztó piacoktól, a szállítás különleges problémává vált. Ezért szövetkezett a Royal Dutch a Shell olajszállító vállalattal s hozta létre a világ első és legnagyobb tankhajó-flottáját.

Az iráni és a Perzsa-öböl menti olajok kitermelését az Anglo—Persian, később Anglo—Iranian, jelenlegi nevén British Petroleum Co. monopolizálta. Az iraki olajmezők kiaknázására már az itt említett monopóliumok együttesen alapították meg az Iraq Petroleum Co-t, amelyben az első világháború szövetségi rendszerének megfelelően, mint szegény rokon vett részt a Compagnie Francaise des Pétroles. A Standard Oil és két másik USA-olajvállalat együttesen alapította Szaud-Arábiában az Arabian—

American (ARAMCO) vállalatot, amely a Közép-Kelet legnagyobb olajtermelőjévé vált. A Perzsa-öböl déli partvidékén elterülő olajmezők termékének nagy részét hatalmas csővezetéken szállítják a földközi-tengeri kikötőkbe. És végül mindezek a vállalatok együttesen érdekeltek legújabban a szaharai olaj kiaknázásában. Minden más olajvállalat csak az itt említett monopóliumok egyikeként cégre vagy ezek társulásainak álneve, amint ezt az olaj-imperializmus világtérképe mutatja.

Az olaj gazdasági és stratégiai jelentőségét mi sem mutatja inkább, mint az az arány, amelyet az olaj a világ alapenergia-hordozó termelésében elfoglal, továbbá az a tény, hogy a világ kereskedelmi hajóflottájának 33,5%-a olajszállító tankhajó.

Az olajat eredetileg csupán az üzemanyagként való előnyösebb felhasználás érdekében dolgozták fel, desztillálták, finomították, majd a több benzin kinyerése érdekében krakkolták, azaz különleges eljárással, magas nyomás alatt és viszonylag magas hőfokon alakították át az olaj molekuláris szerkezetét. Az üzemanyagon kívül a melléktermékekből már kezdetben technikai zsírokat, kenőcsöket és orvosságokat is gyártott az olajvegyészet.

Kiderült, hogy — a szénhez hasonlóan — az olaj nemcsak üzem-, illetve fűtőanyag, hanem elsőrendű vegyipari nyersanyag is. Az olajfeldolgozásból kiindulva a modern vegyiparnak egy új, minden eddiginél hatalmasabb és átfogóbb ágazata alakult ki, a petrokémia. A petrokémia a vegyipari termékek százait állítja elő olajból, az üzemanyagtól és műgumitól kezdve, gyógyszeren keresztül a legkülönbözőbb műanyagokig. Bár napjainkban az olaj még elsősorban a közlekedés üzemanyaga és csak másodsorban ipari és mezőgazdasági fűtőanyag, a harmadik, azaz a vegyipari felhasználás oly rohamosan terjed, hogy már a közeljövőben is elképzelhető az üzemanyagként való felhasználás viszonylagos csökkentése a petrokémiai feldolgozás javára.

A föld mélyéből kitermelt nyersolajnak — mint a szénnek is — számos változata van a feketés-zöldes-rózsaszínben irizáló, pépes sűrűségű, aszfalt tartalmú olajtól kezdve az egészen higan folyó, világossárga, paraffinos nyersolajig. A minőségnél elsőrendű fontosságú az olajból kinyerhető benzin aránya.

A századfordulón csupán az Egyesült Államok északi részén, a Kaukázusban és a Kaspi-tenger környékén, Romániában a Kárpátok külső peremén és az Indonéziában fekvő telepek voltak ismeretesek. Az Egyesült Államok rohamosan növekvő termelése

keretében azonban később egyre jelentősebbekké váltak Kalifornia, majd ezt is felülmúlóan a Mexikói-öböl környékének telepei. Ezekhez csatlakozik geológiailag a mexikói olaj is. A század elején fedezték fel a perzsa olajat és az ehhez csatlakozó Perzsa-öböl környéki olajmezőket, s évről évre újabb telepeket tártak fel ezen a területen is. Az iraki olajmezők Moszul és Kirkuk környékén csak a kezdetet jelentették s ezt követte a Bahrein-szigetek, Kuwait, Katar és Szaud-Arábia óriási olajtelepeinek feltárása, amelyek nemcsak hatalmas mennyiségüknél, hanem olcsó kitermelhetőségüknél fogva is az olajimperializmus érdeklődésének előterébe kerültek. Majd a dél-amerikai országok olajtelepeinek kiaknázása került sorra, amelyek közül a leggazdagabbaknak a venezuelai olajmezők bizonyultak. Venezuela hosszú ideig a második helyen állt a világ olajtermelői között.

A cári Oroszországban a Royal Dutch, a Rotschildok és a Nobel-vállalat tulajdonában voltak az ismert kaukázusi lelőhelyek Baku, Groznij és Majkop környékén. A szovjet hatalom éveiben tárták fel a Kaspi-tenger melléki további olajmezőket, majd az Ural délnyugati peremén a Baskir Autonóm Köztársaság olajtelepeit, amelyeket a hatalmas készletek alapján neveztek el második Bakunak. A további kutatás itt is meglepő eredménnyel járt, s később kiderült, hogy az Ural és a Volga között és tovább északra az Ural nyugati lejtői mentén, Uhta és Isimbaj között 4000 km hosszúságban minden eddiginél nagyobb mennyiségű olajat tartalmazó telepek terülnek el a föld alatt. A második világháború után váltak ismeretessé a geológiailag már eléggé felkutatott Nyugat-Európában a nyugat-németországi és franciaországi olajtelepek. A legutolsó nagy felfedezés az ötvenes évek során a Szahara olajkincse volt. Nyilvánvaló, hogy minden újabb felfedezés halomra döntötte az eddig becsléseket az olajkészletek mennyiségét illetően. Mindamellet változatlanul érvényes az az előző megállapítás, miszerint az *eddig ismert* olajkészletek lényegesen kisebb nagyságrendűek, mint a szénkészletek.

Mindezen természetesen sokat változtathat a fúrás technikájának fejlődése. Míg kezdetben primitív módszerekkel és úgyszólván vaktában kutattak olaj után, ma már pontos geológiai, geofizikai vizsgálatok alapján mélyítik le a fúrólyukakat egyre nagyobb mélységbe. Míg egy-két évtizeddel ezelőtt szenzációnak hatott egy 1500—2000 méteres mélyfúrás, ma már nem ritkaság az 5000—6000 méteres sem. A tenger mélyén és a keményebb kőzetek megkerülése érdekében ferdén is tudnak fúrni. Az ilyen

nagy mélységekbe levezető fúrások is jelentékeny előnyt jelentenek az olaj számára — az olajkészletek hasznosíthatóságának szempontjából — a szénbányászattal szemben, ahol a fúrások esetleg lehatolnak a 2000—3000—4000 m mélységig is, de a szén gazdaságos kitermelése ma még csak 1200 m mélységig lehetséges. Ezzel szemben az olajkitermelés mélységi határa a fúrás mélységével egyenlő.

A fejlett tőkés ipari országok között egy sincs, amely önellátó lenne. Az Egyesült Államok olajexportáló országból importálóvá vált, olyan értelemben, hogy bár exportál is olajat, de a behozott olaj mennyisége messze felülmúlja az exportált olajét. A nyugat-európai országok fő olajszállítói a közép-keleti országok és kisebb részben Dél-Amerika.

A fogyasztó piacoknak a termelőhelyektől való ilyen távolsága emeli különös jelentőségűvé az olajszállítást és az olajszállítás útvonalait. Ezért vált újra fontos világtengerré a Földközi-tenger és ezért fontos stratégiai vonal minden csővezeték. Ezért tervezik új — „kommunistamentes” — csővezetékek építését az arab országok megkerülésével Iránból Törökországon át.

A szocialista országok legnagyobb olajtermelője változatlanul a Szovjetunió. Az európai népi demokratikus országok közül Románia önellátó és exportáló, a többi behozatalra szorul. A Volgától a Visztuláig, Elbáig, Vltaváig és Dunáig vezető Barátság olajvezeték még szorosabbra fűzi a szocialista országok gazdaságát.

A FÖLDGÁZ

A földgázt hosszú ideig fölöslegesnek és zavaró, az olajkitermelést veszélyeztető jelenségnek, esetleg csekély jelentőségű mellékterméknek tekintették. Az olajjal együtt jelentkező földgázt vagy engedték elillanni a levegőbe, vagy — és ez már a hasznosításnak igen jelentős módja volt — visszapréselték a földbe, hogy az ily módon megnövekedett gáznyomás további olajmennyiséget szállítson a felszínre. A harmadik s végeredményben egyedül célszerű megoldásra, a földgáz rendszeres kitermelésére, csak viszonylag későn került sor, de azután törvényszerűen minden egyébnél gyorsabban fejlődött. Míg egy olajfúró munkás ötször annyit termelt, mint egy szénbányász, a földgázkitermelésnél a teljesítmény a szénbányászenak tizenkétszerese kalóriában számítva. A gyors növekedést mozdította elő az a tény is, hogy

számos esetben igen nagy tömegű földgázt fedeztek fel olyan területeken, ahol olaj nem volt, tehát a földgázt már nem mel-
lék, hanem főtermékként termelték ki. Ennek következtében a
világ földgáztermelése az 1937. évi 79 milliárd m^3 -ról egyenes
vonalban 590 milliárd m^3 -re emelkedett 1963-ig.

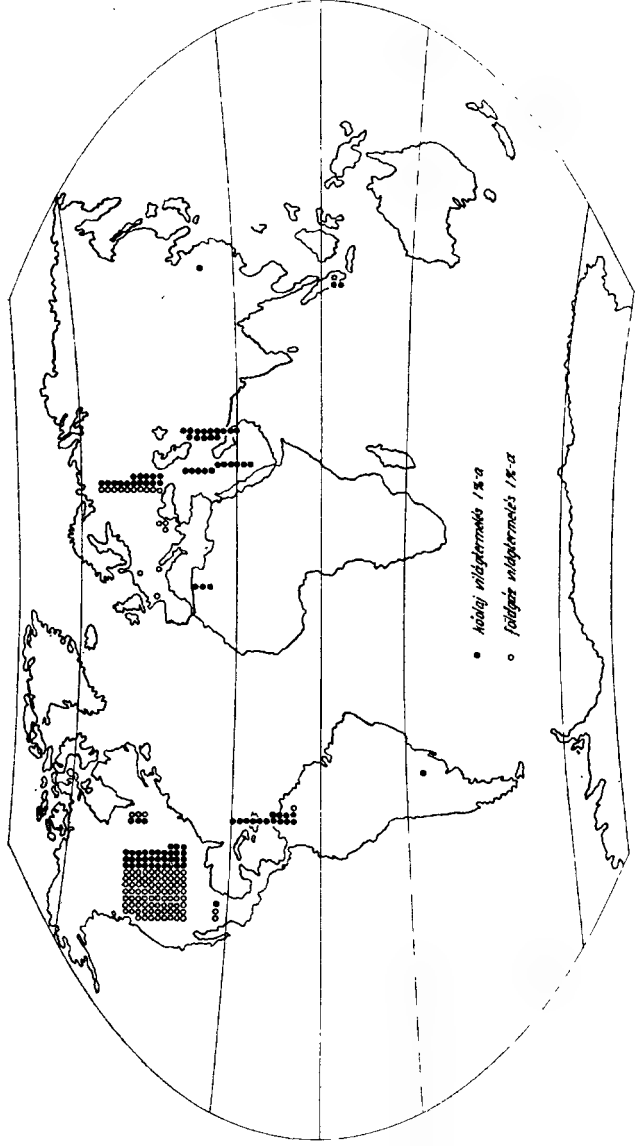
A földgázt vagy ugyanazon a csővezetéken szállíthatják, mint
az olajat, vagy — nagyobb földtani készletek esetében — külön
csővezeték épülhet a földgáz szállítására. Ilyen földgázvezeték
szállítja az erdélyi földgázt a borsodi iparmedencébe, a Szovjet-
unióban Dasavából Kijevbe és Szaratovból Moszkvába.

A kőolaj és földgáz világtermelését a 4. ábra mutatja be.

A VÍZIERŐ ÉS VILLAMOSENERGIA

A energiatermelés nemcsak a nehézipar szükségleteit látja el,
hanem a könnyűipart, a közlekedést és a mezőgazdaságot is
gyorsabb fejlődéshez segíti, illetve kielégíti az ezek fejlődésével
kapcsolatos és egyre növekvő szükségleteket is. Az energiater-
melés mindezekben a gazdasági ágazatokban hozzájárul a tár-
sadalmitlag szükséges munkaráfordítás csökkentéséhez. Az ener-
giatermelésen belül viszont az átlagnál gyorsabban növekszik a
másodlagos energiák — fejlődésünk jelen szakaszában döntően
a villamosenergia — termelése, mivel ez az alapenergiahordo-
zók, illetve az elsődleges energiák jobb hatásfokú kihasználását
teszi lehetővé, tehát ismét nagyobb mértékben növeli a népgaz-
dasági hasznosságot. És végül a villamosenergia-termelésen belül
az átlagosnál is gyorsabban növekszik a vízi elektromos energia
termelése a hőerőművekével szemben, mivel az egyszer már meg-
épített vízierőműnek nincs szükséges üzemanyagra, hanem annak
üzemanyagát a természet évről évre újratermeli. Nem szükséges
tehát, hogy új bányákat tárjanak fel, s az emberek százezrei és
milliói a föld mélyéből hozzák fel igen nagyfokú élő és holtmunka
ráfordítással az üzemanyagot.

A szocializmusban e törvényszerűségek felismerése alapján
tudatosan, tervszerűen és arányosan alakítható ki az energiater-
melés különböző ágazatainak fejlődési üteme és egymáshoz való
aránya. A tőkés rendszerben az egyes ágazatok fejlődését nem
terv vagy megfontolás, hanem a profitérdek irányítja, s eszerint
alakulnak ki az arányok is. Bekövetkezhet és be is következik
nem egyszer egy-egy új ágazat ugrásszerű fejlődése, ami még

4. A kőolaj és földgáz világtermelésének megoszlása

gazdaságosnak is bizonyulhat, de éppígy történhetne az ellenkezője is. A fejlődés igen eltérő ütemét az 1. táblázat mutatja.

A vízierőmű fölényét minden hőerőművel szemben az határozza meg, hogy a szükséges elsődleges energiát a természet kifogyhatatlanul újratermeli. A korszerű vízierőművek ma már teljesen automatikusan működnek, úgyszólván minden emberi beavatkozás nélkül, mert még az esetleg fellépő hibákat is önműködően javítják ki.

Mindemellett meglepő, hogy a világ villamosenergia termelésének mindössze 20—22%-a származik vízierőművekből. Ennek két oka van. Az egyik a vízierőművek technológiájának viszonylag későbbi kifejlődése, a másik a lényegesen magasabb abszolút beruházási költségek. A vízierőművek létesítésének beruházási igényei — abszolút értékben — még mindig lényegesen magasabbak, mint a hőerőművéké. Éppen ezért a vízierőket azokban az országokban vagy országrészekben építették ki, ahol nincs szén. Így az európai országok közül a legnagyobb arányú a vízienergia részesedése az elektromos energia termelésében Svájcban, Norvégiában és Olaszországban, ahol úgyszólván alig van kőszénbányászat, továbbá Franciaországban.

A vízierőműveknél különösen érvényesül az a műszaki sajátosság, hogy mennél nagyobb a beépítendő kapacitás, annál kisebb az egy kilowattra eső beruházási költség. Ezért napjainkban már csak millió kilowattos erőművek építése igazán gazdaságos. Az ilyen erőművekbe 250 000, sőt 500 000 kW teljesítőképességű gépegységeket szerelnek be. Tehát csak a legnagyobb tőkés vállalatok vállalkozhatnak olyan nagyméretű beruházások végrehajtására, mint a korszerű, több millió kilowattos vízierőművek.

Mennél nagyobbak azonban a vízierőművek, annál inkább válik építésük társadalmi feladattá, olyan vállalkozássá, amelyet már csak az egyes államok gazdasági ereje képes finanszírozni. A tőkésországokban, főleg az Egyesült Államokban azért is halad vontatottan a vízierőművek kiépítése, mert a termikus erőműveket üzemeltető monopóliumok minden eszközzel gátolják a versenytársnak tekintett vízierő kiépítését s a végsőig kívánják kihasználni a már felépült és viszonylag rossz hatásfokkal dolgozó erőműveiket, hogy a beruházási költségeket teljesen amortizálják. A Szovjetunióban nincs verseny a hőerőművek és a vízierőművek között, mivel az országos energiaterv keretében a két erőmű-típus termelését koordinálják. Továbbá, ahol nem áll rendelkezésre szén, ott nagyobb mértékben építik ki a vízierőket,

ami azonban nem jelenti azt, hogy igen gazdag szénterületek közelében ne épülnének hőerőművek, amennyiben erre szükség van. Legjobb példa erre Ukrajna erőműrendszere, a hő- és vízienergia termelés szerencsés koordinációjával.

A magas beruházási költségek miatt (és természetesen az adott vízföldrajzi viszonyok alapján is) millió és több millió kilowatt kapacitású erőművek mindeddig csupán az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban épültek. A denyeperi vízierőmű, a világhírű Dnyeprosztroj elkészültekor, 1935-ben a világ legnagyobb erőműve volt, félmillió kW kapacitással. Az Egyesült Államokban a Rooseveltnél elnöksége alatt, a New Deal keretében — tehát nem magánvállalkozásként! — a harmincas évek második felében indult meg a Sziklás-hegységben két, több mint egy millió kilowatt kapacitású vízierőmű építése, a Boulder Dam és a Grand Coulee. Ezek felépítése azonban igen hosszú ideig elhúzódott. Alig épültek fel, már túlhaladva ezek kapacitását, a második világháború után a Szovjetunióban elkészült a kujbisevi (2,3 millió kW), a volgográdi (2,5 millió kW) erőmű. A világ legnagyobb erőműrendszere épül jelenleg Kelet- és Nyugat-Szibéria határán. Az 1500 m tengerszint feletti magasságban fekvő Bajkál-tóból kiinduló Angara folyó több mint 1000 méteres esése lehetővé teszi több millió kW-nál nagyobb kapacitású erőmű építését. Ezeknek első részlege a Bratszk mellett épülő erőmű 4,5 millió kW kapacitással. A Krasznojarszk mellett a Jenyiszejen épülő erőmű 5 millió kilowattos lesz.

A világ elméleti vízienergia készletei a világ legnagyobb folyóihoz kapcsolódnak, főleg olyan esetekben, ahol a forrás és a torkolatvidék között nagy a szintkülönbség. Hatalmas energiakapacitása van a Gangesznek és a Brahmaputrának Indiában, a Hoanghonak és a Jangcekiang vízrendszerének Kínában és a Mekongnak Vietnámban. Még ezeknél is nagyobb Afrika mindeddig úgyszólván teljesen kihasználatlan vízierő kapacitása. Csupán az első lépésnek tekinthető ennek hasznosítása irányában az asszuáni erőmű megépítése a Níluson és az Alsó-Volta erőmű a nyugat-afrikai Ghanában. Még nagyobb lehetőségeket rejt magában a Kongó és a Zambezi vízrendszerének befogása. Dél-Amerikában hasonló méretű vízierő áll rendelkezésre az Amazonas és az Orinoco befogása esetén, továbbá az Uruguay, Parana, Rio de la Plata és a Rio Grande do Sul folyókon.

Ha tehát a déli féltekén levő, fejlődésben elmaradott országok nem is rendelkeznek szilárd vagy folyékony energiahordozókkal,

annál nagyobbak lehetőségeik a víziergiák, tehát a megújuló energiák kiaknázása terén.

A távlati perspektíva tehát a rendelkezésre álló elméleti vízierőforrások egyre fokozódó arányú befogása. Ez azonban semmiképpen nem jelenti azt, hogy a hőerőművek (akár fekete kőszén, akár barnaszén vagy lignit, akár az olajfinomításból fennmaradó mazut vagy pakura felhasználásával működnek) belátható időn belül használaton kívül kerülnek. Még jó időbe, több évtizedbe telik, amíg a vízierőművek teljesítőképessége eléri a hőerőművét. Addigra viszont a szükségletek is oly mértékben növekednek, hogy mindkét erőmű-típusra szükség lesz. Végül feltétlenül számíthatunk arra, hogy a műszaki fejlődés révén a hőerőművek működési határfoka még tovább javul és termelésük is maximális módon automatizált lesz.

Ezzel a lehetőséggel, illetve szükségszerűséggel a Szovjetunióban is számolnak. A nagy beruházásokat igénylő és csak hosszú idő alatt felépíthető, több millió kilowatt kapacitású vízierőműveken kívül ugyancsak gyors ütemben épülnek a hőerőművek is. A hőerőmű tehát egyáltalán nem tekinthető a múlt csökevényének, sőt éppen ellenkezőleg, a szilárd vagy folyékony fűtőanyagok elméleti fűtőértékének jobb hatásfokú hasznosítása, különösképpen pedig a szén földalatti elgázosításának megoldása révén a termoelektromos energiatermelés újjászületésére számíthatunk.

A vezető tőkés országokban néhány nagyvállalat specializálta magát elektromos erőművek építésére és üzemeltetésére. Ezek között is legnagyobb az Egyesült Államok villamossági törzstje, a General Electric és ennek testvérvállalata, az American Electric társaság, mindkettő szoros kapcsolatban a Morgan-bankházzal, amely vállalkozásaikat finanszírozza. Európában a legnagyobb villamossági törzst a német Siemens vállalat és az AEG (Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft). Nagyobb szabású erőművek építésére a vezető európai bankok különleges konzorciumokat hoznak létre különböző elnevezések alatt, s ezekhez a legkülönbözőbb pénzintézetek, vállalkozások és magánemberek adják a pénzt, amely fölött a bankok rendelkeznek (Hydrofina, Sidro stb.).

Világhírű a svájci elektromossági ipar is, főleg azért, mivel először Svájcban építették ki a vízierőműveket, s az itt szerzett tapasztalatok, valamint tőkeerejük alapján a svájci cégek a világ minden részében építenek és üzemeltetnek erőműveket. Vezető vállalatuk a Brown-Boveri és az Elektro Bank.

A fejlődésben elmaradt országok továbbfejlődésének egyik alapfeltétele a rendelkezésükre álló energiaforrások kiaknázása. E téren természetesen ezek az országok elsősorban saját erőikre támaszkodnak, nem nélkülözhetik azonban a fejlettebb országok tudományos, műszaki segítségét is.

A JÖVŐ ENERGIAFORRÁSAI

Figyelembe véve a tőkés országok és még inkább a szocialista országok gazdasági fejlődésének ütemét és az energiaszükségletek még ennél is nagyobb arányú növekedését, joggal vethető fel a kérdés, lehetséges-e közelebbi vagy távolabbi jövőben az ily módon megnövekedett igények fedezése. A fejlődésben elmaradt országok gazdaságának kiépítése is nem utolsó sorban energiaprobléma.

Számbavéve a hagyományos alapenergiahordozókban rendelkezésre álló készleteket és a megújuló vízienergiákat, azt mondhatjuk, hogy belátható időn belül a hagyományos energiaforrások is kielégíthetik a növekvő szükségleteket. Mindamellettt műszaki és gazdasági szakemberek már a jövő energiaforrásai után kutatnak.

Ha számításba vesszük Földünk természeti-földrajzi adottságait, számos olyan energiaforrás állhat még a jövőben rendelkezésre, amelyet eddig még egyáltalán nem vagy csak igen csekély mértékben hasznosítottak. Ezek között is különös jelentőségűek a megújuló energiák, amelyek befogása esetleg nagy kezdeti beruházásokat igényel, de üzembehelyezésük után a további ráfordítás minimális. Az ilyen állandó és megújuló, mindaddig kihasználatlan energiák közé tartozik a tengerjárás energiája. Az apály és a dagály a Hold és a Nap járása szerint váltokozva, hatalmas víztömegeket hoz mozgásba. A Csatorna mentén és általában az Atlanti-óceán partvidékén az árhullám magassága hat-nyolc métert, a Csendes-óceán mentén tíz-tizenkét métert is elérhet. A létesítendő árapály-erőműveknél a fő megoldandó probléma, hogy a turbinákat mind az apály, mind a dagály idején lehessen működtetni, aminél még számbaveendő az is, hogy az energia nem egyenletes, hanem változóan növekszik és csökken.

Olyan erőműveket kell tehát építeni, amelyeknek szerkezetei két irányban mozgathatók és kiküszöbölik a növekvésből és a csökkenésből adódó egyenetlenséget.

A szélenergia kezdetleges hasznosítása a szélmalmok révén évszázadok óta ismert eljárás. Csak most folynak kísérletek a szélmalom-elv korszerű körülményekhez való alkalmazására. A jövő szélerőművei minden bizonnyal úgy viszonyulnak a kezdetleges szélmalmokhoz, mint a jelenlegi vízierőművek a primitív vízimalmokhoz.

A szél nem más, mint a Nap által különböző hőmérsékletűre felmelegített levegő mozgása, s a tengerjárást is a Nap tartja mozgásban. Mindkét esetben tehát közvetett napenergiát használunk ki. Lehetséges azonban a napenergia közvetlen felhasználása is oly módon, hogy a huzamos napsütéssel rendelkező területeken a napsugarakat, esetleg tükrök segítségével koncentrálják és ezzel hajtják az erőműveket. Felmerült olyan elképzelés is, hogy az ily módon összegyűjtött napenergiával szivattyúkat működtetnek, amelyek magasan fekvő víztárolókba nyomják fel a vizet, ahonnan azt tetszés szerinti mennyiségben és időben lehet hagyományos vízierőművekben felhasználni. Nyilvánvaló, hogy a napenergia közvetlen felhasználásának ezek a módszerei még igen kezdetlegesek és a jövő egészen más megoldásokat hozhat.

Független a napenergiától a Föld belső melegének felhasználása. Ennek egyik formája az izlandi gejzírek forró vizének felhasználása, a második geotermikus erőművek működtetése Olaszországban. A magyar Alföld mélyében is nagy mennyiségű forró víz vár hasznosításra. Mindezeknek a geotermikus energiáknak a jövőben való befogása energetikai célokra immár csupán műszaki probléma.

A második világháborút követő években a közvélemény, de a műszaki és gazdasági szakemberek is nagy várakozással néztek az atomenergia békés felhasználása elé. Egy új energiaforrás felhasználása, sőt annak fölénybe kerülése, majd uralkodóvá válása a korábbiakkal szemben azonban még akkor is évtizedeket vesz igénybe, ha a tudományos és műszaki fejlődés olyan gyors ütemben halad előre, mint napjainkban. Fulton első gőzhajójának elindulásától számítva több mint fél évszázadnak kellett elteltie, amíg a gőzhajók elérték a vitorláshajók teljesítőképességét. A Diesel-motor feltalálásától kezdve három évtizedre volt szükség ahhoz, amíg a tengeri hajózásban a belső égésű motor egyenrangúvá vált a gőzzel, s ugyancsak fél évszázadba telt, amíg sikerült a gőzhajózást teljesen kiszorítani. Pedig a Diesel-motor esetében már egy teljesen kidolgozott, legfeljebb még egyes részleteiben tökéletesíthető eljárás általános bevezetése volt a feladat.

A múlt század végén jelentek meg az első gépkocsik, de a szárazföldi áruszállításban — a tonnakilométer teljesítményt véve alapul — ma is messze a vasút áll első helyen, ahol ugyan szintén előnyömul a belső égésű motor, de még mindig nem szorította ki teljesen az igen rossz hatásfokkal dolgozó gőzmozdonyokat. Utalhatunk az ipar villamosítására is. A klasszikus kapitalizmus, sőt még a századforduló gyárait is a dugattyús gőzgép hajtotta, a gyárhoz organikusan hozzátartozott a füstöt okádó kémény. A munkatermekben nehézkes transzmissziós szíjak és egyéb berendezések vitték át az energiát a munkagépekre. Évtizedekre volt szükség ahhoz, hogy a villamosmotor alkalmazása általánossá és végül kizárólagossá váljék.

Az eddigi fejlesztési munkák alapján azonban ma már megérték a műszaki és gazdasági feltételek nagy atomerőművek építésére. Erre a hatvanas évek közepétől kezdve a fejlett ipari országokban előreláthatólag sor is kerül.

Ma már világszerte figyelemre méltó nukleáris ipari kapacitás alakult ki az atomenergia technikai realitásából mindinkább ipari realitás válik.

Az atomenergia gazdaságosság szempontjából is a versenyképesség küszöbére érkezett.

A szállítási technika fejlődése egyik igen fontos összetevője volt az ipari forradalomnak, sőt maradt napjainkig is. A szén elszállításának lehetősége a bányatelepről az ipari központokba és általában a nagyvárosokba, forradalmi változásokat hozott az ipar földrajzi elterjedése terén is. Erre csak a vasutak bevezetésével nyílt lehetőség. A kőolaj gyors elterjedését az egységnyi súlyra jutó nagyobb energia és kisebb térfogatnak, de nem utolsósorban a folyékony halmazállapotnak, tehát mindhárom esetben a könnyebb szállíthatóságnak is köszönheti. Lényegesen egyszerűbb egy tartályhajót folyékony olajjal megtölteni, mint egy másfajta — hagyományos — teherhajót szénnel. Az olaj- (és földgáz-) szállítás legklasszikusabb és legsajátosabb módja azonban a csővezeték, amelyen több ezer kilométerre lehet szállítani, még hozzá igen gazdaságosan, hatalmas mennyiségű energiát. A magas feszültségű elektromos távvezetékek ma már ugyancsak több ezer kilométer hatósugarúak lehetnek, s csekély veszteséggel szállítják az áramot. Az energiaszállítás eljövendő és legnagyobb forradalma azonban az atomerőművek elterjedésével következik majd be, mert ebben az esetben egy atomerőmű egy évi üzemanyaga akár egy személygépkocsin vagy repülőgépen is

elszállítható, ami minden más nagy távolságú energiaszállítást fölöslegessé tesz.

Az energiatermelés gyorsabb ütemének ilyen alakulása gazdasági-műszaki szükségszerűség. Az ipari termelés fokozódó gépesítése, automatizálása már önmagában is indokolja az energiatermelés gyorsabb növekedését. A vegyipar és az elektrokohászat, főleg az alumíniumkohászat előretörése ezt még fokozottabban mozdítja elő. Nem szabad azonban megfélemlenünk arról sem, hogy a világ legtöbb országában még csak napjainkban kezdődik meg a mezőgazdaság gépesítése, azaz a világ mezőgazdasága most kerül az „ipari forradalom” korszakába, amikor az emberi és állati erőt fokozatosan felváltja a mechanikai energia, a belsőégésű motor és a villamosenergia. A közlekedés fejlődése, valamint a nemzetközi munkamegosztás kiterjedése és nem utolsósorban az elmaradt országok közlekedésének kiépítése ugyancsak egyre több energiát igényel.

Mindezek után még aggályosnak is tűnik, hogy az energiatermelés mindeddig csak kétszer olyan gyors ütemben fejlődik, mint az egész ipari termelés. Nem véletlen, hanem a fejlődés szükségszerű irányának felismerése, ha a Szovjetunió távlati terveiben az energiatermelés és különösképpen az elektromos energia termelésének a megsokszorozását irányozzák elő. Ha az egész világ villamosenergia termelése egy negyedszázad alatt hatszorosára emelkedett, a következő negyedszázad alatt legalábbis hasonló ütemű fejlődést kell előirányoznunk. Hogy ez a fejlődés valóra válik-e, az már nem is a gazdasági-műszaki fejlődésnek a függvénye, mivel erről az oldalról minden lehetőség adva van. A fejlődést a társadalmi-gazdasági rendszer dönti el, az, hogy a meglevő erőforrásokat és lehetőségeket milyen mértékben képes még fokozottabban felhasználni a szocialista vagy kapitalista rendszer.

TÖRTÉNELMI ÉS FÖLDRAJZI MOZZANATOK

Teljes joggal nevezte annak idején Franklin Benjamin az embert szerszámkészítő állatnak. Nemcsak azért, mert az ember a szerszám használatával válik ki a természetből, hanem azért is, mert a szerszámok minősége és mennyisége, azaz a szerszámok anyaga és szerkezete az emberiség történelmének egyik legfontosabb formáló eleme. Ahogyan a régi, kezdetlegesebb energiaforrásokon kívül újabbakat, tökéletesebbeket aknáznak ki, úgy a szerszámok, majd a gépi szerszámok, kézi és gépi termelőeszközök és pusztító eszközök terén is egyre tökéletesebb anyagok és szerkezetek váltják fel a régieket, vagy legalábbis társulnak ezek mellé.

A csiszolatlan és csiszolt kőszerszámok és fegyverek után következtek a fémek. Az ember elsősorban azokat a fémeket használta fel, amelyek színállapotban is elérhetőek voltak számára, amelyeket nem kellett először érceikből kiolvasztani, tehát az aranyat, ezüstöt és a rezet.

Már viszonylag magasabb műszaki felkészültség és hosszú tapasztalat kellett a két legismertebb fém, a réz és az ón keveréséhez — ötvözéséhez —, amiből a keményebb, szívósabb, szerszámnak, fegyvernek alkalmasabb bronz született. Ezzel a rézkorszakot felváltotta a bronz korszaka.

A vas még az egész középkoron keresztül is viszonylag ritka fém volt. A vaskohászat termelő helyeiként a könnyen hozzáférhető érctelepek mellett a faszénégetéshez és vízikerek meg-hajtásához különösen alkalmas, erdőkben és vízesésekben gazdag hegyvidék bizonyult a legmegfelelőbbnek. Évszázadok kellettek ahhoz, amíg a vaskohászat — ez a kezdetleges kis erdei ipar — leszállt az erdős hegyekből a szénmedencékbe.

A szénbányászat megindulása és a vas kohósításához megfelelő kokszeljárás kidolgozása a két anyagot elválaszthatatlanul összekapcsolta. A nagyüzemi vaskohászat számára azok a telephelyek bizonyultak ideálisnak, ahol egymás közelében volt található a kokszolható szén és a kohósítható vasérc. Ebből a szempontból valóban kiváltságos helyzetben volt Anglia, ahol a szén- és vasérctelepek úgyszólván egymáson feküdtek. A gőzgép nemcsak a vas és a szén iránti szükségletet teremtette meg, hanem a gőzvasút és gőzhajózás, a szén és a vas legnagyobb fogyasztója mellett annak szállítójává is vált. A szállítási technika fejlődése

azonban egyre jobban függetlenítette egymástól és a régi telephelyektől a vasat és a szenet, s lehetővé tette a nagyvárosok kohászatának és gépiparának kifejlődését.

A XIX. század végén az elektrotechnika térhódítása a vas mellett újból előtrébe helyezte a színesfémeket vagy nem vas fémekeket. A réz mint a legjobb elektromos vezető, az elektrotechnika nélkülözhetetlen anyaga lett s szükségképpen következett be az európai rézbányák fokozódó kimerülésével a tengerentúli — észak- és dél-amerikai, majd afrikai — rézbányák feltárása. Az ón és az ólom a nyomdászat és konzervgyártás, a horgany az építőipar fehérbádoggal szükségleteit fedezte.

A vas és vele a technika fejlődése tehát a színesfémek termelésének a fellendüléséhez is vezetett.

A XX. század új féme, az alumínium, hamarosan az összes fémek versenytársává vált. Kezdetben csak pótanyagként használták, majd ezekkel egyenértékű nyersanyaggá vált, amikor sikerült a puha alumíniumot megfelelő anyagok ötvözésével a jobb fajta acélhoz hasonló szilárdságúvá tenni.

A korszerű technika egyre nagyobb követelményeket támasztott és támaszt a gépek, szerkezetek, berendezések, járművek anyagának szilárdsága iránt. A vas és mellette más fémek keménységét, szilárdságát, szívósságát néhány különleges fém minimális arányú hozzáadásával nagymértékben lehet fokozni. Ezek a fémek az acélnemesítők — mangán, nikkel, króm, molibdén — termelésük viszonylag csekély mennyisége ellenére is elsőrendű fontosságú műszaki, sőt stratégiai anyagok.

A korszerű technika sokoldalú igényei az összes említett fémek egyre fokozódó termelését teszik szükségessé. Mindemelllett az összes nem vas fémek mennyisége csupán évi néhány millió tonna.

Az ércek kitermelésének, a fémek kohósításának és feldolgozásának — gépgyártásának, elektrotechnikának stb. — telephelyei nem esnek egybe. Az egyes fémek ugyanis igen különböző arányban vannak meg érceikben. Feltétlenül az első helyen áll e téren a vas, amelynek ércei 30—60% színavasat tartalmaznak. Ennek következtében a vaskohászat függetleníthető leginkább a vasérctermelés telephelyeitől. A színesfémek ércei többnyire csak néhány %-ban tartalmaznak elemi fémeket; ezért ezülséges a színesfémeknek az érctermelés helyén való kohósítása, vagy legalábbis dúsítása, hogy így az egységnyi fémmenyiségre jutó szállítási költséget minél csekélyebbire lehessen leszorítani.

Az alumíniumnál különleges helyzet adódik. Alumíniumot jelenleg gazdaságosan csak egyetlen ércből, a bauxitból lehet kivonni, viszont az alumínium kohósításához nagy mennyiségű elektromos energiára van szükség. Az alumínium önköltségének egyharmad része jut az áramra, ami végül is meghatározza, hogy az alumíniumkohászat nem a bauxittelepekhez, hanem az olcsó energiaforrásokhoz, elsősorban a vízierőkhöz igazodik.

Összegezve tehát: a vas és egyéb fémek kohászati telephelyei általában nem esnek egybe az ércbányászat telephelyeivel. A különböző kohászati termékek feldolgozása (gépgyártás stb.) még inkább függetlenné válik mind a kettőtől. A fémfeldolgozó iparban is bekövetkezett tehát az a jelenség, amelyet más iparágakban is megfigyelhetünk: a feldolgozóipar túlnőtt saját nyersanyagbázisán.

A VAS ÉS AZ ACÉL

A vas egyike a Földünkön legnagyobb mennyiségben elterjedt elemeknek. A Föld szilárd kérgének kb. 4,7%-a tiszta vas. A Föld belső magja (az ún. NiFe-mag), amely túlnyomórészt nikkelből és vasból áll, 37%-ban tartalmaz vasat. A vas túlnyomórészt eruptív, azaz olyan kőzetekben, illetve olyan kőzetek szomszédságában található, amelyek vulkáni kitörések vagy erős kéregmozgások, esetleg a fedőréteg lepusztulása következtében kerültek közel a föld színéhez vagy a föld felszínére. A különböző vasércek tiszta vastartalma erősen különböző lehet. Természetesen mennél nagyobb valamely érc színvas tartalma, annál gazdaságosabb annak leművelése, esetleg kedvezőtlen földtani körülmények között is. Vasban leggazdagabb a magnetit, azaz mágnesvasérc, amelyeknek tiszta vastartalma 60—70% között, a vörösvaskő 60% körül alakulhat. 50% körül van a limonit és sziderit nevű kőzetekben található vasmennyiség. Ennél lényegesen kevesebb vasat tartalmaznak a mállási termékként keletkezett vagy vasgőzök hatására átalakult kőzetek, így az ankerit, egyes piritféleségek és vaskvarcitok. Ennek ellenére, ha a leművelés műszaki lehetőségei és a geológiai feltételek kedvezőek, még ezek kitermelésére is sor kerül, főleg, ha egy helyen nagy tömegben található, mint például a Szovjetunióban Kurszknál.

Általában az a rendszer alakult ki, hogy a vasat szállítják a szénhez, mivel a kohászatnak nagyobb mennyiségű szénre van szüksége, mint vasércre. Egyes esetekben azonban, főleg ha sze-

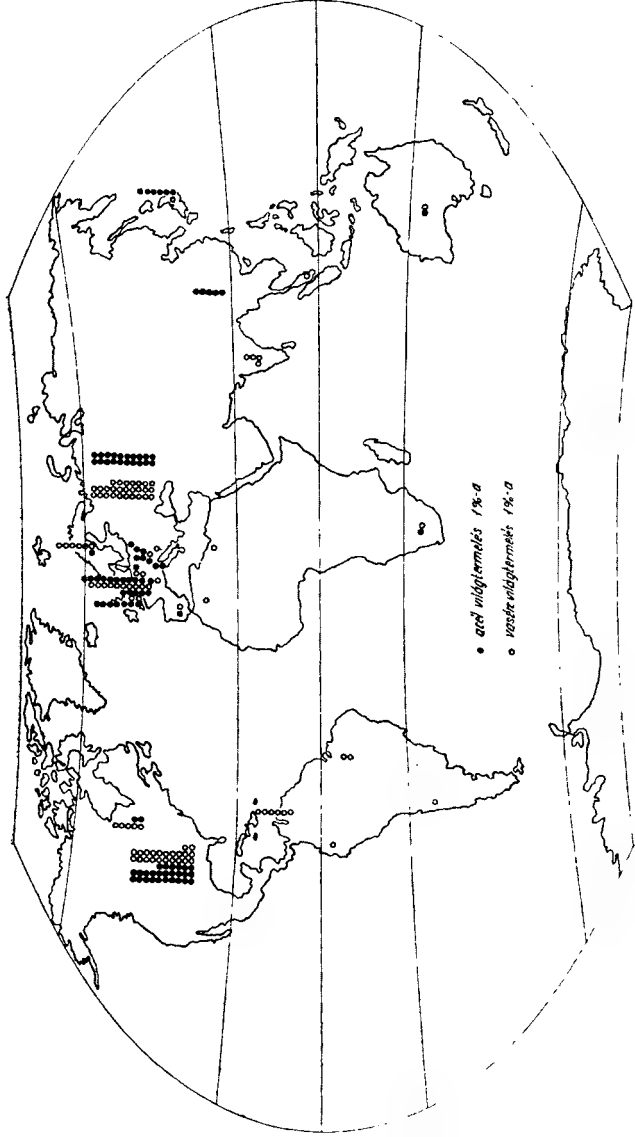
gényvasérccek feldolgozása a feladat, gazdaságosabb a szén szállításni az érchez. A szén és a vas ily módon való összekapcsolódása határozza meg, hogy a vasérckitermelés és vaskohászat, főleg az acélgyártás telephelyei nem azonosak és főleg az acélgyártás semiképpen nem arányos a vasérckészletekkel vagy kitermeléssel. Az 5. ábra (98. o.) mutatja a vasérctermelés és a vaskohászat (acéltermelés) fontosabb telephelyeit, a világtermelés százalékában kifejezve.

Az a már említett tény, hogy Angliában — főleg Közép-Angliában a Black Country-ban (Fekete Országban) — a szén- és vasérctelepek egymás közvetlen közelében feküdtek, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a rohamosan kibontakozó angol kapitalizmus elsőnek teremtsen korszerű gépipart s váljon valóban a világ műhelyévé. Ilyen kedvező körülmények viszonylag korlátozottabb mértékben Közép-Franciaországban voltak jelen, a Központi Masszívum észak-keleti peremén, Le Creusot és Clermont-Ferrand körül, ahol a francia vaskohászat és acélgyártás elindult.

A lotharingiai ércekre csak akkor kerülhetett sor, amikor a Thomas-eljárás lehetővé tette a vasban szegényebb, foszfortartalmú ércek kohósítását is.

Németország elsősorban szenére támaszkodhatott vaskohászatának kiépítésénél, mivel a németországi érccentelek gyenge minőségűek és a szén mennyiségéhez mérten elégtelenek is voltak. A három nyugat-európai tőkés nagyhatalom mellett eltörpült a régi svéd és spanyol vasipar. Ezzel szemben hatalmas szén- és vasércbázisára támaszkodva, mindegyiknél rohamosabban tört előre az Egyesült Államok acélipara.

Anglia 1880-ban 3,7 millió tonna acélt termelt, ugyanekkor Németország 2,0, Franciaország 1,4 és az Egyesült Államok mindössze 1,2 milliót. Tíz évvel később, 1890-ben Anglia acéltermelése már 5,3 millió tonna, de Németország is eléri a 3,8, s az Egyesült Államok a 4,3 milliót. Újabb öt évvel később Anglia már a harmadik helyen áll 5,4 millió tonna termelésével, mivel az Egyesült Államok és Németország egyaránt elérték az évi 6 millió tonnás szintet. Ez időtől kezdve Nagy-Britannia már tartósan a harmadik helyre szorul a sokkal dinamikusabban fejlődő Németország és az Egyesült Államok mögött. Az első világháborút megelőző utolsó békeévben Anglia termelése ugyan 9 millió, de Németorszáé már 16, az Egyesült Államoké 32 millió tonna. Ez a sorrend nagyjából megmarad az első világháború után is és ezen

5. A világ vasérc- és acéltermelésének földrajzi megoszlása

csak a Szovjetunió ötéves tervei folyamán következett be változás.

A cári Oroszország alig egy töredékét ismerte hatalmas érc- és energiaforrásainak. Az Uralban évszázados technológiával és középkori módszerekkel kohósították a kiváló minőségű érceket. A munkások jobbágyok voltak, a kohósításhoz faszenet használtak, a kovácsoláshoz primitív fújtatókat és vízikerekeket. A több ezer km-es távolság következtében az Ural nem volt és nem is lehetett versenytárs a szállítási technika akkori kezdetleges foka mellett. A orosz vaskohászat csak akkor lendült fel, amikor külföldi tőkével megindult a donyeci szén és a krivojrogi, valamint a Kercs félszigeten levő érc kibányászása. A harmadik helyet 1937-től kezdve már a Szovjetunió foglalja el Németország után és csak a negyedik helyen következik Anglia, majd Franciaország.

A világ vasérc és nyersacél termelésének földrajzi megoszlását feltüntető 5. ábra szemlélteti, hogy mennyire nem a vasérc-készletek határozzák meg az acéltermelés mennyiségét, s talán az Egyesült Államok és a Szovjetunió kivételével mennyire nem áll arányban az ipari feldolgozás a természetadta lehetőségekkel, adott esetben a földtani vasérckészletek mennyiségével.

A világ legnagyobb acéltermelője mindmáig az Egyesült Államok, amely megfelelő szén- és vasércbázissal rendelkezik. A legnagyobb acélművek tulajdonában vannak a szénbányák, az ércbányák, a kohók, a hengerművek, a szállító vasút és hajózási vállalatok, valamint a feldolgozóipar egy része is. Az Egyesült Államok legnagyobb acélipari vállalata a Morgan csoporthoz tartozó United States Steel, amely egymagában az amerikai acéltermelés egyharmadát állítja elő. Az ő tulajdonukban van a világ legnagyobb külszínfejtésű vasércbányája, a Mesabi Range, a Felső-tó mellett fekvő Duluth város közelében. A második legnagyobb vállalat a Bethlehem Steel, majd a National Steel és a Republic Steel következik. Ez a négy, egymástól csak nagyságrendben különböző, de azonos szervezeti felépítésű tröszt tartja kezében az Egyesült Államok acéltermelésének 80—85%-át. Mivel az amerikai érckészletek részben kimerülőben vannak és egyes telepek nem a legjobb minőségűek, az amerikai acélvállalatok elsősorban Venezuelában, továbbá Kanadában és Brazíliában a kiváló minőségű ércek leművelésére saját bányavállalatokat alapítottak. Így az amerikai acélipar ércszükségletének nagy részét több ezer kilométerről szállítják, különleges ércszál-

lító hajókon. Ezért tárja fel az amerikai monopoltőke Venezuela vasércbányáit és ezért szerezte meg a brazil ércbányákat is. A brazil ércek szállítása azonban a nagy távolság miatt túl költséges lenne, ezért a termelés mindmáig nem indult meg. A brazíliai érctelepek csak tartalékot jelentenek az USA-monopóliumok számára. Észak- és Nyugat-Afrika ércbányái azonban már termelnek, elsősorban a nyugat-európai acéltrösztök számára.

Latin-Amerikában is csak a második világháború alatt és után épült ki Braziliában a Volta Redonda állami acélmű mintegy 800 000 tonnás kapacitással, amely az ország acéltermelésének mintegy felét szolgáltatja.

A tőkés világ második legnagyobb acéltermelője már az első világháborút megelőző időtől kezdve Németország, illetve jelenleg a Német Szövetségi Köztársaság. A német acélipar alapja elsősorban a kiváló minőségű Ruhr-vidéki szén, így az NSZK-ban a legtökéletesebb a szén- és acélpiari trösztök teljes összefonódása.

Mivel a német ércek gyenge minőségűek és termelésük nem kielégítő, a német acélipar a szükséges vasérc kétharmad részét már évtizedek óta importálja. Import szempontjából természetesen csak a legjobb minőségű ércek jöhetnek számításba, ezért elsősorban Svédország, Spanyolország és Marokkó jó minőségű érceit használja a német acélipar. Tekintve azonban, hogy a lotharingiai ércek viszonylag közel fekszenek a Ruhr-vidéki szénbányákhoz, ezeknek a gyenge minőségű, erősen foszfortartalmú érceknek a feldolgozása is gazdaságosnak mutatkozott. A német szénipar és a francia ércbányászat egymásrautaltsága volt az alapja már a két világháború között a nemzetközi acélkartell megteremtésének, amelyben a két kezdeményezőn, Németországon és Franciaországon kívül Belgium, Hollandia, Luxemburg is részt vettek. A második világháború után újra létrehozták ezt a nemzetközi szervezetet, ezúttal már államok fölötti hatáskörrel. Végeredményben ez a szervezet — az ún. Montanunió — volt a kiinduló alapja az Európai Gazdasági Közösség megteremtésének. Németország legnagyobb acélipari vállalatai, amelyek az amerikaiakhoz hasonlóan a termelés minden fázisát átfogó vertikális trösztök: a Krupp, Thyssen, Mannesmann, Flick, Gelsenkirchen vállalatok. Ezek átvészelték a két világháborút, a jóvátételeit és változatlanul urai a nyugatnémet gazdasági életnek és a német—francia gazdasági együttműködés legfőbb szószólói.

Franciaország a világ egyik legnagyobb vasérctermelője, viszont kokszolható szénrel csak korlátolt mennyiségben rendelkezik. Ezért a francia acélipar már évtizedek óta szorosan együttműködik nemcsak a német, hanem a belga és luxemburgi nagytőkével is.

A régi francia acélipar fő telephelye Le Creusot, a Schneider-vállalat székhelye. Az újabb, a múlt század végén alakult vállalatok a lotharingiai érceket dolgozzák fel, mint pl. a de Wendel, Laurent stb. Ezek ugyanolyan gazdasági és politikai csúcspozícióban vannak Franciaországban, mint a német acélipar a maga hazájában.

A lotharingiai ércbányák gyenge minőségét jelzi az egész ércbánya-terület neve: Minette, azaz ércecske, bár ennek ellenére a hatalmas geológiai készletek lehetővé teszik, hogy Franciaország mindmáig a világ egyik legnagyobb vasérctermelője legyen és maradjon, a minőségre való tekintet nélkül. Tőkekapcsolatok szerint és műszaki szempontból egyaránt Belgium és Luxemburg a francia vaskohászat és acélgyártás függvénye.

Belgium acélipara elsősorban a Borinage kokszolható szenein alapszik és vagy a közeli lotharingiai szegényérceket, vagy a tengerentúli jó minőségű érceket kohósítja. Luxemburg legnagyobb vállalata az ARBED (Acieries Reunies de Burbach Eich Dudelange), teljesen a francia monopóliumok érdekkörébe tartozik.

Európa legrégebbi acéliparában, Angliában a koncentráció nem olyan mértékű, mint a később kifejlődött német vagy egyesült államokbeli acéliparban. Anglia még mindig tekintélyes érc- és szénbázissal rendelkezik, azonban a gazdaságosság érdekében a brit acélipar is szívesen dolgoz fel külföldi, elsősorban svéd ércet, továbbá Észak- és Nyugat-Afrikából importál jó minőségű érceket. Így az angol acéliparnak eredetei telephelyén, Közép-Anglián túl, Északkelet-Angliában Newcastle környékén és délnyugaton, Wales-ben vannak a legfontosabb üzei. A legnagyobb angol vállalat a United Steel, a Vickers-Armstrong és a John Brown. A kontinens tőkés országaiban is egyre inkább érvényesül az a tendencia, hogy a jó minőségű 60—65%-os tengerentúli érceket kohósítják, s ennek megfelelően az importkikötő a „nyersanyaglelőhely”, mint pl. Dunkerque, Genova és Bremen esetében.

Az itt említett országok a tőkés világ legnagyobb acéltermelői, amelyekhez képest más országok csak viszonylag csekély méretű

acéliparral rendelkeznek, bár a két világháború között nagy erőfeszítéseket tettek saját acéliparuk kiépítése érdekében.

A szocialista országok közül messze első helyen áll a Szovjetunió. A szovjet rendszerben az első öt éves tervek folyamán az Ural kohászata és acélipara új fejlődésnek indult. Nagy teljesítményű vasútvonallal kötötték össze az Ural vasércét a Nyugat-Szibéria keleti határán levő Kuznyeck-medence kőszénével. Mindkét helyen hatalmas acélművek és feldolgozó üzemek létesültek. A későbbiekben Közép-Ázsiában is létrejött egy új vas- és acélipari bázis Karaganda központtal.

A Szovjetunió acéltermelése 1962-ben meghaladta a 70 millió tonnát s ezzel a mennyiséggel már erősen megközelítette az Egyesült Államok 85 millió tonnás évi termelését.

Az európai népi demokratikus országoknak vannak ugyan vasérc- és szénbányáik, de ezek teljesítőképessége nem elegendő a nehézipar, elsősorban az acélipar gyorsütemű fejlesztéséhez. Ezért vasércszükségletük nagy részét a Szovjetunió krivoj-rogi ércbányáiból fedezik. Lengyelország kiváló minőségű fekete-szenével segíti ki a kokszolható szenekben viszonylag szegény országokat, így többek között Magyarországot is.

Az ázsiai szocialista országok között Kínában találhatóak számos helyen a hatalmas szénkészletek mellett igen jelentékeny vasérctelepek is. Kína acéliparának két fő területe Északkelet-Kína (Mandzsúria) és Dél-Kínában a Jangce mellett Vuhan. Rajtuk kívül azonban számos ponton is létesítettek Kínában acélműveket.

A fejlődésben elmaradt országok közül jelentős vas- és acélipart még egyik sem teremtett meg. Azonban ez országok túlnyomó része arra törekszik, hogy saját nemzeti nehézipari bázist hozzon létre. Ez egyelőre csak külső segítséggel lehetséges. A legnagyobb arányú a fejlesztés Indiában és az Egyesült Arab Köztársaságban Egyiptomban. A nemzetközi nagytőke különböző csoportjai egymással versengve igyekeznek az elmaradt országok acéliparát kiépíteni, hogy ily módon ott érdekeiket mind gazdasági, mind politikai szempontból biztosítsák. Mindezekben az országokban igen jelentős az állam részesedése az acéliparban. Ezek az országok azonban a tőkés csoportok segítségének igénybevétele mellett szívesen látják a szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió, továbbá a népi demokráciák számukra gazdaságilag kedvezőbb és politikai feltételekhez nem kötött segítségét.

A vasércbányászat, vaskohászat és acélgyártás mellett az egyéb fémek kitermelése mennyiségileg teljesen eltörpül, noha kevés kivétellel, a nem vas fémek termelése és kohósítása is állandóan emelkedő irányzatot mutat. A világ 350 millió tonna nyersacél termelése mellett csekély mennyiségnek tűnik a 3,8 millió tonna réz, a 2,8 millió tonna horgany (cink), az 1,9 millió tonna ólom és a 150—170 000 tonna ón (cinn) kitermelése. Világviszonylatban a színes fémek érceinek kitermelése is állandóan, bár csak lassan emelkedő irányzatot mutat. A réz világtermelése 1937-hez viszonyítva 62%-kal, a horganyé 85%-kal, de már az ólomé csak 15%-kal emelkedett, az óné viszont 27%-kal csökkent.

A világ réztermelése és a réz műszaki felhasználása a századfordulótól kezdve újjászületését éli. A rezet kiváló vezető tulajdonsága az elektrotechnika nélkülözhetetlen nyersanyagává tette. A horganyt elsősorban a vaslemez hengerlésnél, mivel könnyen formálható és nem rozsdásodik, vaslemezek bevonására és konzervdobozok készítésére használják, emellett az építkezésnek és a nyomdászatnak is fontos nyersanyaga. Az ólom fémipari, mechanikai és nyomdászati felhasználása mellett fontos vegyipari alapanyag is. Az ón azonban — amint a számadatok is mutatják — egyre inkább veszít jelentőségéből, ezért kitermelése is inkább stagnál, sőt csökkenő irányzatot mutat.

A színes fém termelés lassúbb növekedésének magyarázata a könnyűfémek, elsősorban az alumínium rohamos térhódítása. Az alumínium jó vezetőképesége és könnyű megmunkálhatósága következtében veszedelmes versenytársa mind a négy színes fémnek. A rezet főleg az elektromos távvezetékeknél és egyéb elektrotechnikai berendezéseknél helyettesíti. Konzervdobozoknál, ún. fehérbádogg-lemezeknél helyettesítheti a horganyt és az ónt is. Nem véletlen tehát, hogy az elmúlt negyedszázad folyamán a világ alumíniumtermelése lényegesen gyorsabban fejlődött, mint a színesfémeké, 1937 és 1962 között 486 000 tonnáról több mint 4 millió tonnára, több mint nyolcszorosára emelkedett. Az alumínium ugyanis alacsony fajsúlya (2,7, a réz 8,9, a vas 6,7) alapján mindenütt kiszoríthatja a színes fémeket vagy akár a vasat, ahol a súly csökkentése révén energia takarítható meg. Ezért ideális szerkezeti anyaga a közlekedési eszközöknek, elsősorban a repülőgépeknek, s főleg

ennek tulajdonítható, hogy az alumínium termelése minden más fémét vagy iparágat meghaladó gyorsasággal emelkedik az egész világon.

A kohósított fém súlyát tekintve, a világ alumíniumtermelése már túlszárnyalta a rézét, de még nem érte el a négy színes fémét. Ha viszont a tömeget tekintjük, azaz figyelembe vesszük a nem vas fémek különböző fajsúlyát, a világon termelt alumínium tömege — köbtartalma — meghaladja a négy színes fém együttes tömegét.

Az alumínium a legelterjedtebb elem a földön. A Föld szilárd kérgének 7,4%-a áll elemi alumíniumból, tehát még a vasnál is nagyobb arányban és mennyiségben. Úgyszólván minden kőzet tartalmaz több-kevesebb alumíniumot. Gazdaságosan viszont egyelőre csak a bauxit nevű üledékes kőzetből lehet, bonyolult vegyi és elektromos eljárással az alumíniumot kivonni. Egy tonna alumínium kohósításához közel 20 000 kwó elektromos áramra van szükség, ami gyakorlatilag mintegy 10—12 tonna fekete kőszénnek és kb. 20 tonna magyar barnaszénnek felel meg. Mivel az alumínium önköltségének legfontosabb összetevője a villamosenergia-felhasználás, az alumíniumipar nem a nyersanyag-lelőhelyen, az ércbányák, illetve a bauxitbányák közelében települt, hanem ott, ahol olcsó vízi elektromos áram áll rendelkezésre. Az alumíniumkohósítás bonyolultsága és nagy tőkeigénye magyarázza, hogy elsősorban a megfelelő tudományos és műszaki felkészültséggel rendelkező, fejlett ipari országok építették ki alumíniumtermelésüket, ezek közül is elsősorban azok, amelyeknek olcsó vízienergia áll rendelkezésére. A legritkább eset, hogy a két tényezőhöz a harmadik is járul, nevezetesen a bauxitbányák. Ilyen kivételes helyzetben csak Franciaország van és részben Magyarország. Végeredményben tehát a világ legnagyobb alumíniumtermelői importálják a bauxitot és a világ legnagyobb bauxittermelő országaiban mindmáig nincs számottevő alumíniumkohászat.

A világ legnagyobb alumíniumtermelője jelenleg az Egyesült Államok és mellette Kanada. A két ország alumíniumtermelése kezdetben és nagyrészt még ma is a Niagara vízesés mellett létesített vízierőművek olcsó energiáján alapszik. Az észak-amerikai alumíniumkohók Dél-Amerikából, Brit- és Holland-Guyanából, újabban Jamaicából importálják a bauxitot. Az USA és Kanada alumíniumipara az Aluminium Company of America (ALCOA) és az Aluminium Company of Canada (AL-

CAN) a Mellon-tröszt tulajdonában van. A Mellon-tröszt az Egyesült Államokban egészen a második világháborúig az egyedi termelő volt, csupán a háborús szükségletek ugrásszerű növekedése tette lehetővé, hogy két másik vállalat is létesüljön, túlnyomórészt állami segítséggel. A három vállalat természetesen szoros kartelllegyezményben működik s a monopólium így módon is biztosítva van. Egyébként a Mellon-tröszt (ALCOA) tulajdonában vannak a norvég alumíniumművek (Norsk Hydro, Notodden) és részben a francia alumíniumkohászat is.

Franciaország déli részén vannak Európa első ízben feltárt bauxitbányái, Les Baux mellett, amelyről az alumíniumérc nevét („bauxit”) kapta. Franciaország termelése mindmáig első helyen áll Európában. Az Alpok, a Pireneusok és a Központi Masszívum vízierői szolgáltatják az alumíniumkoháshoz szükséges olcsó energiát, így Franciaország az alumíniumtermelés terén természettől fogva igen előnyös helyzetben van. Mindemellett Franciaország két legnagyobb trösztje, a Pechiney és az Ugine (egyébként szoros kartellkapcsolatban egymással) bauxitbányáiból nemcsak saját alumíniumkohóit látja el, hanem az angol, német és svájci alumíniumiparnak is szállít.

Svájc alumíniumkohászata kizárólag a vízienergián alapszik, mivel Svájcban bauxitot nem bányásznak.

Anglia alumíniumkohászata a francia mellett a görög és nyugat-afrikai, valamint a brit-guyanai bauxitra támaszkodik. Ugyanezek a területek látják el Németország alumíniumiparát bauxittal.

Az angol, francia és svájci tőkecsoport az ötvenes évek folyamán látott hozzá a nyugat-afrikai vízierők kiépítéséhez és ezzel párhuzamosan az alumíniumkohászat kifejlesztéséhez.

A tőkés világban tehát mindössze néhány országban találunk alumíniumkohászatot, viszont annál több fejlődésben elmaradt országban jelentős bauxitbányászatot és vízierőket. Ezek hasznosítása még a jövő feladata.

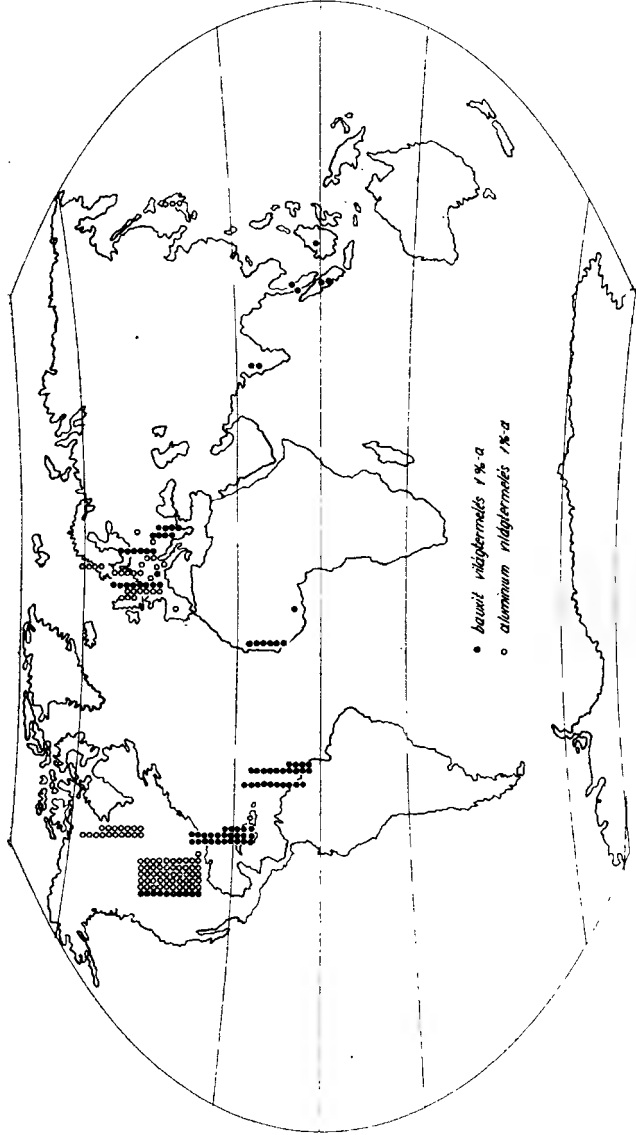
A szocialista országok között alumíniumtermelésben első helyen áll a Szovjetunió, ahol először Leningrád mellett létesült alumíniumkohó, majd a nagy vízierőművek közelében épültek az újabb, nagy kapacitású üzemek. Így a dnyeperi erőmű mellett, továbbá a Volgán Volgográd és Kujbisev mellett, az Uralban és legújabban Nyugat-Szibériában. A legnagyobb bauxit-termelő a szocialista országok között Magyarország; a kitermelt bauxitnak csak egy részét dolgozza fel, más részét, főleg tim-

földdé feldolgozva Lengyelországnak, a Német Demokratikus Köztársaságnak és Csehszlovákiának szállítja. Minthogy Magyarországon az energiabázis szűk és a villamosenergia termelési önköltsége magas, elsősorban timföldgyártásra rendezkedünk be, s a timföldet a Szovjetunióban az olcsó vízienergiával dolgozzák fel alumíniummá. Az ily módon kohósított alumíniumot Magyarország teljes egészében visszakapja és a kohósításért áruszállításokkal fizet. A magyar—szovjet alumíniumegyezmény kiváló példa arra, hogyan segíthetik egymást a különböző természeti adottságokkal rendelkező országok, mindkét fél előnyére. A szocialista országok közül még Jugoszláviában vannak jelentős bauxitkészletek, amelyeket nagyrészt vízienergiával kohósítanak.

A bauxit- és alumínium-világtermelést a 6. ábra szemlélteti.

Az elmúlt fél évszázad folyamán a színes fémek kitermelésében és feldolgozásában jelentős eltolódások következtek be.

A rézérc termelésében és kohósításában egészen a századfordulóig Európa állt első helyen. A legfontosabb európai rézércbányák Jugoszláviában (Bor), Németországban (Mansfeld), Dél-Svédországban (Falun) és Spanyolországban (Rio Tinto, Huelva) dolgoztak és dolgoznak ma is. A legjelentősebb kohászati központ azonban Anglia (Cornwall) volt s itt alakult ki a réz világpiaci központja is. Az amerikai, pontosabban mexikói és az egyesült államokbeli (Arizona, Utah, Montana), továbbá a chilei és végül a dél-afrikai (Rhodesia, Katanga) ércbányák feltárásával a világ rézérctermelésének súlypontja Amerikába, majd Afrikába tolódott át. Sőt, nemcsak a bányászat, hanem a kohászat is ezekben az országokban, illetve földrészeken összpontosult. Az amerikai érctermelés és kohászat két tröszt kezében koncentrálódott (Anaconda Copper és Kennecott Copper). Ezek tulajdonában vannak a mexikói és chilei bányák is, amelyek azonban — viszonylag magas fémtartalmuk alapján — csak a nyersanyagot szállítják az Egyesült Államokban levő kohók számára. Részben amerikai, részben brit érdekeltségekhez tartoznak a dél-afrikai bányák, amelyek elektrolitikus kohóüzemeket is üzemeltetnek. Az észak-rhodésiai rézbányákhoz földrajzilag közvetlenül csatlakoznak a Kongó délkeleti részén a Felső-Katanga terület réztelepei. Ezek kibányászása és feldolgozása egy belga vállalat — Union Minière du Haut-Katanga — monopóliuma, amelyben az angol és francia fináncióke is részesedik. A többi színesérc termelése terén ugyancsak az Egyesült Államok és a fejlődésben elmaradt, tengerentúli országok állnak

• bauxit világtermelés 1%-a
 ○ alumínium világtermelés 1%-a

6. A világ bauxit- és alumíniumtermelésének földrajzi megoszlása

az első helyen. Csupán az öntermelésben van erős pozíciója Hátsó-Indiának, nevezetesen Malájföldnek.

A különböző fémek a gépeknek és a termelő és közlekedési eszközöknek, az ipari és gazdasági fejlődés hordozóinak a szerkezeti és nyersanyagai. A fejlett ipari országok továbbfejlődése az elmaradt országok gazdaságának gyorsütemű fejlesztése elképzelhetetlen a vas, a színes- és könnyűfémek termelésének további nagyarányú növelése nélkül. Éppen ezért a vas, acél és minden színes- és könnyűfém termelésének további nagyarányú növekedésével kell számolnunk.

A modern technika egyre nagyobb minőségi követelményeket támaszt a feldolgozott anyagokkal és így a fémekkel szemben is. A hatalmas megterhelésnek kitett erőgépek, turbinák, motorok, dinamók, gépkocsik és repülőgépek konstrukciójához egyre szívósabb, szilárdabb szerkezeti anyagok kellenek, olyan anyagok, amelyek magas hőfokon sem veszítik el kedvező tulajdonságaikat. Ezért szükséges az alapfémekhez — vashoz, alumíniumhoz, rézhez stb. — nemesítő anyagok hozzáadása, amelyek a kívánt szilárdságot, keménységet stb. biztosítják. Az elektrotechnika is különleges igényekkel lép fel, s különösen az automata és elektronika használ egyre több és egyre differenciáltabb minőségű félvezetőt.

A növekedés tendenciája ellen hat bizonyos mértékig a műszaki fejlődés, ami a fémek jobb megmunkálása révén lehetővé teszi a felhasznált fém mennyiségének viszonylagos csökkentését, ezzel a könnyebb, kevesebb anyagot tartalmazó szerkezetek gyártását. Az ily módon elérhető megtakarítás azonban nem változtat az alapvető tendencián, mivel a szükségletek egyre növekednek.

A korszerű kohászat — és nemcsak az elektrokohászat — egyre inkább vegyipari jellegűvé válik. A vegyipar és a kohászat kapcsolata mindig is erős volt. A vegyipar számos fém oxidját dolgozta és dolgozza fel festékké és más anyaggá. A vegyipari módszerek benyomulnak a kohászatba, oly mértékben, hogy elméletileg a kohászat végül is a vegyipar egy sajátos ágazatává válik. Ugyanakkor erősíti a vegyipar és a kohászat kapcsolatait az is, hogy egyre több esetben alkalmaz az ipar olyan mesterségesen előállított szintetikus anyagokat, amelyek megközelítik a fémek szilárdságát, ezzel szemben fajsúlyuk lényegesen alacsonyabb. Már is ott tartunk, hogy számos területen, így az építészetben, a gépgyártásban, a közlekedési eszközök

gyártásában és minden más területen is műanyagokkal helyettesítik a drága és emellett nagy súlyú fémeket. A vegyipar — a gépgyártáshoz és az energiatermeléshez hasonlóan — egyre inkább kulcsiparággá válik. Bármilyen mértékben fejlődik is a technika, bármilyen sok területen nyomuljanak is előre a műanyagok, a termelőeszközök és munkaeszközök termelésénél még belátható ideig nélkülözhetetlenek maradnak a fémből készült szerkezetek és eszközök.

4. FEJEZET *A vegyipar*

A VEGYIPAR GAZDASÁGI-MŰSZAKI SAJÁTOSSÁGAI

A társadalmi-gazdasági fejlődés jelenlegi szakaszában a vegyipar — termékeinek különleges jellege és termelési módszereinek sajátosságai alapján — megkülönböztetett helyzetet foglal el a világ gazdaságában. Míg a legtöbb iparág fizikailag, mechanikailag munkálja meg a munkatárgyat, a vegyipar a kémiai reakciók kihasználásával *magát az anyagot*, annak belső szerkezetét alakítja át.

Ez a megállapítás nem csupán az utolsó évtizedekben kialakult műanyagiparra érvényes, hanem általában a vegyipar minden ágazatára. Az évezredek óta apáról fiúra szálló titkos receptek alapján készített illatszerek, szappanfélék, cserzőanyagok és más vegyszerek, vagy az érceiből kiolvasztott fémek éppúgy a természetben ilyen formában nem található új anyagok, mint a nylon, a PVC — csak éppen kezdetlegesebb módszerekkel és eszközökkel készültek. Ilyen értelemben a kohászat sem más, mint a vegyipar egy különleges ágazata, ami különösen a színes fém- és alumíniumkohászatban (és általában a mai elektrokohászatban) válik nyilvánvalóvá.

Marx a Tőkében többször is² rámutat arra, hogy a vegyiparban elmosódik a különbség az alapanyag, segédanyag és a késztermék között. Zseniális előrejeleléssel mutat rá a vegyipar szerepére a termelés és a társadalom exkrementumának (ürülékének és hulladékának) hasznosítására,³ ami napjainkban koráb-

² Marx Károly: A tőke. I. kötet, 196. o. Szikra, Budapest, 1949, illetve II. kötet, 161. o. Szikra, Budapest, 1953.

³ Marx Károly: A tőke. III. kötet, 119., 121. s.t.b. oldalak. Szikra, Budapest, 1955.

ban elképzelhetetlen mértékben halad előre (gyógyszervegyészet, mezőgazdasági hulladékanyagok hasznosítása stb.). Tehát a vegyipar nyersanyaga és segédanyaga, de munkatárgya is egyben maga az anyag mint olyan, ennek sajátos szerkezetétől függően. Ebből két további sajátosság következik.

Először, a vegyipar jellemző vonása az anyag teljes átalakítása és annak komplex feldolgozása. Ez azt jelenti, hogy az iparág, mint egész, legalábbis elvileg és tendenciálisan, nem ismer hulladékot. Ami az egyik üzemnek vagy ágazatnak hulladék, az a másiknak nyersanyaga lehet és többnyire az is. Ebből következik továbbá, hogy a műszaki sajátosságok alapján a vegyiparban a legtágabb lehetőség nyílik a különböző gyártmányok kombinációjára és az üzemek műszaki és területi kooperációjára.

Másodszor, a vegyészet tudományos alkalmazásán alapuló vegyipar üzei a legtöbb vegyipari ágazatban nem azonos munkafolyamatok megsokszorozását jelentik (mint pl. egy szövődénél, amelynek nagysága a szövőszékek számától függ), hanem a legtöbb korszerű vegyipari üzem egyetlen szerkezet, ahol a termelés egyetlen munka- és átalakulási folyamat, amelyben az anyag zárt ciklusban mozog, tehát az üzem egyes részei elválaszthatatlanul kapcsolódnak egymáshoz, egymásnak szerves kiegészítői, egyik a másik nélkül nem működhet.

Ezek a műszaki jellemvonások négy vonatkozásban is meghatározzák a vegyipar sajátos társadalmi-gazdasági helyzetét és kapcsolatait.

Először, a kombináció és kooperáció lehetősége és szükség-szerűsége maga után vonja, hogy a modern vegyiparban a tőkés termelési rend feltételei között gyorsan és a legnagyobb arányúan fejlődik ki a koncentráció és a centralizáció. A vezető tőkés országok vegyiparában többnyire egy-két nagy vegyipari tröszt tartja kezében a termelés 60—80%-át.

Másodszor, a tőkés világban a fejlett ipari országok vegyi trösztjei ugyan éles harcban állnak egymással, de ugyanakkor fel is osztják maguk között a világot. Ily módon megakadályozzák az elmaradt országok vegyiparának kifejlődését.

Harmadszor, a vegyiparban szükségszerű kombináció és kooperáció, továbbá a nagyarányú tőkekoncentráció és centralizáció egyúttal a termelés nagyarányú földrajzi összpontosítását is maga után vonja. Ez nemcsak oly módon nyilvánul meg, hogy a világ vegyipara négy-öt vezető tőkés országban összpontosul,

hanem az országokon belül is egymás mellé települnek a vegyipar különböző, de egymással szorosan kooperáló üzei. (Ez az utóbbi sajátosság már nemcsak a tőkés vegyiparra jellemző, hanem fennáll a szocializmus feltételei között is. Sőt a szocializmus, a termelőeszközök társadalmi tulajdona és a tervgazdaság teszi valóban lehetővé a műszaki optimalizálást.)

Negyedszer: a korszerű vegyipar a kémiai tudomány nagyarányú haladásának köszönheti létét. Az említett műszaki feltételek mellett a legtöbb vegyészeti üzem el sem képzelhető kisipari vagy kézműipari alapon, hanem már mint tudományos alapon szervezett nagyüzem, illetve nagyvállalat jött létre. A fejlődésnek ez a sajátossága, hogy ti. a vegyipar a legszélesebb körű tudományos kutatásra és kísérletezésre támaszkodik (és megfordítva), eredményezte azt, hogy magas színvonalú vegyipar csupán néhány fejlett ipari országban alakulhatott és alakult ki. A fejlett országokban a vegyipari kutatásokra a vegyipar termelési értékének 8–10%-át fordítják.

3. táblázat

A tőkésvilág vegyiparának fejlődése indexszámokban és földrajzi megoszlása 1962-ben (1938–1962)

	Az egész tőkésvilág		A fejlett ipari országok	Ebből				Az elmaradott országok	Ebből Ázsia Japán nélkül	Latin-Amerika
	ipara	vegyi ipara		Észak-Amerika	Egész tőkés Európa	Közös Piac	Japán			
1938	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1948	145	171	171	260	111	83		148	120	176
1962	310	530	530	682	419	430		440	246	610
Százalékos megoszlás		100	89,6	45,2	39,5	25,9	4,9	10,4	2,9	4,3

A nehézvegyipar és a könnyűvegyipar megkülönböztetése általában a nehéz- és könnyűipar kategorizálásának felelne meg, de az alapanyagokat és általában a termelésben felhasznált elemeket gyártó nehézvegyipari vállalatok és ágazatok gyakran fogyasztási javakat is termelnek és megfordítva. Ezért a határok elmosódnak és a megkülönböztetés értelmét veszti. Ugyanígy bizonyos mértékig idejét múlta a szerves és szervetlen vegyipar közötti merev megkülönböztetés, mivel a termelés folyamatában ezek az ágazatok gyakran összekapcsolódnak. Az alapanyag szerint való tagolás sem mindig célszerű, mivel a szénvegyészet

vagy a petrokémia (helyesen: petrolkémia — kőolaj- és földgázvegyészet) nemesített fűtőanyagtól kezdve kenőanyagokon, műtrágyán, szintetikus szálakon és más műanyagokon keresztül alapanyagot ad a gyógyszerek, legfinomabb háztartási és kozmetikai cikkek stb. gyártásához. Ez utóbbiak előállításához azonban még a legkülönbözőbb ásványi és növényi anyagokat, valamint állati termékeket is felhasználják. Festéket, lakkot, hígítót gyártanak növényolaj-, kőolaj-, műgyanta-, aszfalt-, szesz- vagy cellulózebázison, s ugyanígy szeszt gabonából, fából, kőolajból, földgázból stb.

A különböző állati, növényi és ásványi, szerves és szervetlen anyagok egymással messzemenően helyettesíthetők, olyan mértékig, hogy ma már alig van olyan „természetes” hatóanyag, amelyet a vegyipar ne tudna szintetikus úton előállítani. A modern vegyipar teljesen kiszorította a klasszikus kékfestő anyagot, az indígót, a buzérgyökérből előállított vörös festéket, a kávéból kivont koffeint és az ún. drognövényekből kivont zamat- és illatanyagokat.

A szintetikus cserzőanyagok előállítása teljesen háttérbe szorította a dél-amerikai quebrachofa kitermelését. Ezáltal új területek szabadultak fel más kultúrák számára. A modern vegyészet teremtette meg a cellulózt és a különböző cellulóze származékokat, valamint a műselymet, illetve a szintetikus műszálakat és anyagokat. A műselyemgyártás kibontakozása kezdetben a selyemhernyótenyésztés és nyersselyem-termelés eloszlását befolyásolja, majd a len, kender és gyapot vetésterületeit, termelését és világkereskedelmét. A celluloid, azaz a film hatalmas új iparágak, iparvidékek, iparvárosok létesítésére ad lehetőséget. Az újabb műanyagok, a „plasztik”-ok már a bőrt, a fát és a különböző fémeket helyettesítik egyre fokozottabb mértékben. Mindaddig, amíg a papírgyártás nyersanyaga a rongy volt, a termelő üzemek a nagy fogyasztópiacok körül helyezkedtek el. A fával mint nyersanyaggal dolgozó papíripar az erdős területeken összpontosul, mert itt a víz mint üzemanyag és mint energia egyaránt rendelkezésre áll.

A VEGYIPAR TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FUNKCIÓJA

Alig van iparág, általában termelési ág, amely ne állna kapcsolatban a vegyipar valamelyik ágazatával. A vegyipar nemcsak nyers-, üzem- és segédanyagot szállít más termelési ágak

számára, hanem ezek termékeit is feldolgozza, illetve továbbmunkálja. A szoros kapcsolat pl. a vegyipar és a kohászat között a kohászat technológiai folyamatának vegyipari jellegén túlmenően azon alapszik, hogy ennek legfontosabb alapanyagát, a kokszot, a vegyipar állítja elő. A különböző fémek oxidjait a vegyipar festékgyártásra használja fel (horganyfehér, minium-ólomipar, mangánoxid stb.). A textilipar is egyre több vegyi úton előállított szintetikus anyagot dolgoz fel (a plasztikanyagokról, nylon, műbőr stb. nem is beszélve). Az építőanyagipar (amelynek ma már klasszikus nyersanyaga a cement, a szilikátkémia egyik, bár nem egyedüli terméke) egyre inkább használ fel új típusú, egyben sajátos építési eljárásokat igénylő műanyagokat.

A vegyiparnak az egész termelést behálózó műszaki-gazdasági kapcsolatai, az a tény, hogy a vegyipar a népgazdaság minden ágazata számára állít elő alapanyagokat, üzemanyagokat, segédanyagokat — azt jelenti, hogy *a vegyipar népgazdasági szempontból ugyanolyan fontos kulcshelyzetet foglal el, mint a gépipar*. A vegyipar a természetben található anyagokból és hulladékokból új anyagokat előállítva, nemcsak saját munkaterületét szélesíti, hanem hatalmas mértékben *bővíti az egész népgazdaság nyersanyagbázisát is*. A vegyipar sajátos technológiája nemcsak a vegyiparban növeli nagymértékben a munka termelékenységét, hanem *az egész társadalmi munka termelékenységének emelkedését is jobban elősegíti, mint bármely más ipar-csoport*.

Nem véletlen, hogy az elmúlt évtizedek folyamán a vegyipar mind a tőkés, mind a szocialista világban rohamosan fejlődik, túlszárnyalva az ipar általános fejlődésének ütemét.

A műszaki fejlődés alapvető tendenciája a *kemizálás*. Az ipar kemizálása ugyanolyan szükségszerű és mindent átfogó forradalmi folyamat, mint a maga idejében a termelés gépesítése, motorizálása és elektrifikálása volt, s ma az automatizálás és elektronika. Az ipar kemizálása nem egyszerűen a vegyipar, illetve az egyes vegyipari ágazatok gazdasági-műszaki vagy mennyiségi fejlesztését jelenti. Ez csak alapja lehet a kemizálás mindent átható folyamatának, amelynek során a modern vegyészet a tudomány elméleti eredményeit a termelés gyakorlatában konkrétan alkalmazza, a tökéletesebb minőség, a gyorsabb és gazdaságosabb termelés, a jobb műszaki és népgazdasági hatások érdekében.

A vegyipar fejlesztése tehát nemcsak az ipar, hanem ezen túlmenően az egész népgazdaság kemizálásának is alapja. A vegyi eljárások és anyagok használata a legkülönbözőbb iparágakban (gépipar, építőipar, textilipar stb.), a műtrágya, oltó-, permetező-, növényvédőszer, szintetikus takarmányok használata a mezőgazdaságban; a közlekedés dieselesítése vagy elektrifikálása (szigetelőanyagok stb.), az új csomagoló anyagok térhódítása a kereskedelemben: mindmegannyi mozzanata a népgazdaság kemizálásának.

A szocializmust építő országok gazdasági függetlenségének fontos támasza a vegyipar, s ezért szükségszerű a vas-, fém- és gépiparon kívül a vegyiparnak hasonló, nagyarányú, gyors fejlesztése is.

A Szovjetunió és a többi szocialista ország a második világháborút megelőzően, a sztálini doktrína értelmében a vaskohászat, acélgyártás és gépipar fejlesztését állította előtérbe. A Szovjetunióban csupán a harmadik ötéves terv irányozta elő a vegyipar nagyobb arányú fejlesztését, ezt a tervet azonban a fasiszta agresszió megghiúsította. Ezért csak a háború utáni (és ezen belül is a negyedik helyreállítási — 1946—1950 —) ötéves tervet követő években fejlődhetett gyorsabb ütemben a Szovjetunió vegyipara, amely 1955-ben az 1937. évi szintnek közel hétszeresére, az 1950. évinek több mint kétszeresére emelkedett. Az utóbbi három évben a Szovjetunió vegyipari termelése ismét megkétszereződött.

Hazánk vegyipari termelése az 1937. évihez viszonyítva több mint tizenkétszeresére emelkedett, amiben azonban igen nagy része van a hazai adottságoknak megfelelő, kevés nyersanyagot felhasználó gyógyszervegyészet nagyarányú fejlesztésének.

A VEGYIPARI MONOPÓLIUMOK

A vegyiparba fektetett tőkének igen nagy része van lekötve a berendezésekben (az állótőkében), azaz a vegyiparban igen magas a tőke szerves összetétele. Ez is magyarázata annak, hogy a vegyiparban szükségszerűen nagyon gyorsan haladt előre a tőkekoncentráció és a centralizáció. A vegyipar az imperialista országokban a legmonopolisztikusabb jellegű iparágga alakult ki. Németországban a vezető vállalat az I. G. Farbenindustrie volt. Angliában az Imperial Chemical Industries tölti be azt a

helyet, amelyet Németországban az IGF. Mögötte a második helyen áll és különleges szerepet játszik az Unilever Ltd.

Az USA-ban a Du Pont de Nemours a legnagyobb vegyi vállalat, a vegyiparnak minden ágazatát kezében tartotta, mint Németországban az IGF. Az ICI és az IGF szoros kapcsolatban állott a második legnagyobb vegyi tröszttel, az Allied Chemical and Dye Corporation-nel.

Franciaországban a vegyipar kevésbé centralizált. A szén-, illetve a kátrányvegyészet túlnyomórészt a Kuhlmann konszern vállalataiban összpontosul. A Saint—Gobain vállalat főleg műtrágyagyártással foglalkozik. A Gillet-csoport cellulóztermelésre és feldolgozásra specializálta magát, a legnagyobb termelője lett a francia celofán-, celluloid- és filmiparnak.

Olaszországban a Montecatini vállalat hatósugara nagyobb, mint az ICI-é Angliában vagy az IGF-é Németországban. Ugyan- is nemcsak az egész olasz vegyipari termelés összpontosul 100%-ig a Montecatini üzemeiben, hanem a Montecatini monopolizálta az olajfinomítást, műbenzingyártást, s jelentős érdekelt- ségei vannak a műselyem- és alumíniumiparban is.⁴

Jelentős vegyiparral — az említett országokon kívül — a kapitalista Európában csupán Svájc, Svédország, Norvégia és Finn- ország rendelkezik, Európán és az USA-n kívül pedig Japán.

Megdöbbenő a fejlődésben elmaradott országok vegyiparának csekély volumene. Latin-Amerika országaiban a vegyészeti ipart túlnyomórészt az olajfinomító üzemek jelentik.

MŰTRÁGYA

A mezőgazdaság kemizálása a terméshozamok, sőt ezen túl- menően az állati hozamok növelésének ma már legfontosabb előfeltétele. A több száz növényvédő, oltó, gyomirtó stb. vegy- szereken kívül a három alapvető műtrágyaféleség termelése vehető számba a legkonkrétabb módon. Az alábbi 4. táblázat mutatja a három fő műtrágyaféleség világtermelésének fejlődését.

Az elmúlt negyedszázad alatt mindhárom műtrágyaféleség világtermelése megsokszorozódott, s az általános növekményen belül jelentős eltolódások is következtek be a termelés és a fel- használás földrajzi megoszlásában. Jelenleg mindhárom műtrá-

⁴ 1964 őszén a Royal Dutch—Shell érdekeltségi körébe vonta a Montecatini petrokémiai üzemait; ez az így alakult új vállalat nevében („Monteshell”) is kifejezésre jut.

A világ műtrágyatermelése hatóanyagban (1938—1962)

(1000 tonna)

	1938/39	1948/49	1962/63
Nitrogén (Hatóanyagban)	2565	3303	12 200
Foszfát	5200	7800	10 500
Káli	....	3800	8 600

gyaféleség termelésében az Egyesült Államok áll az első helyen. Míg a nitrogénműtrágya termelésnél kizárólag a technikai felkészültség és az energiabázis szabja meg a termelés lehetőségeit, a foszforműtrágya (szuperfoszfát) esetében feltétlenül előnyben vannak azok az országok, amelyek saját nyersanyagbázissal, foszfortartalmú ásványokkal, illetve kálisó telepekkel rendelkeznek. Ez a magyarázata annak, hogy a káliműtrágya gyártása terén az USA után a két német köztársaság következik; a foszfortartalmú műtrágyáknál az (észak-afrikai foszfátbányák révén) Franciaország van kedvező helyzetben. Noha a műtrágyatermelés nem azonos a fogyasztással, még kevésbé az egy hektár mezőgazdasági területre jutó műtrágya felhasználással, tanulságos a műtrágyatermelés adatainak a mezőgazdasági termelés hozamaival való egybevetése. (L. 6. táblázat, 122—123. o.)

MŰSZÁLAk, MŰROSTOK

Az első világháborútól kezdve úgyszólván feltartóztathatatlanul növekszik a különböző műszálak, műrostok termelése és felhasználása, amelyekről rövid néhány év alatt kiderült, hogy nem pótanyagok és főleg nem a selyem versenytársai, hanem első-sorban a jó minőségű pamutkelméket és kötött-szövött áruk választékát egészítik ki. Termelésük ugyan állandóan növekedett, de emellett az eredeti természetes anyagok termelése sem csökkent, sőt emelkedett. Végül azok az országok is átálltak a műszálak és műrostok nagyobbarányú termelésére, amelyek bőségesen rendelkeztek a hagyományos természetes textilnyersanyagokkal is.

A fejlődés következő fázisa a teljesen szintetikus, tehát nem növényi cellulóze alapján gyártott műszálak és műrostok termelése volt. Érdekes módon a szintetikus anyagok sem a természetes, sem a cellulózebázisú műtextil nyersanyagokat nem szorították ki. A modern vegyipar a két világháború közötti két évtized második felében és a második világháborút követően egyre nagyobb tömegben állította elő a cellulózebázisú és szintetikus szálakat és rostokat, amelyeknek termelése végül is nagyságrendileg teljesen elérte, sőt részben túlhaladta a természetes textilnyersanyagok termelését, amint ezt az 5. táblázat mutatja.

5. táblázat
A természetes és műfonal világtermelése
(1000 tonna)

	Pamut fonal	Gyapjú fonal	Műszál	Műrost	Szintetikus szál és rost	Műszál összesen
			cellulózé bázison			
1930	3914	820**	205	3	—	280
1937	4559*	849*	543	284	—	827
1948	4849*	1092*	708	455	34	1397
1962	9069	1908	1203	1661	1079	3943

* Szovjetunió és Kína nélkül.

** Beeslés.

Mi sem bizonyítja jobban a vegyipar jelentőségét mindennapi életünkben, mint a szintetikus textilanyagok bámulatosan gyors elterjedése.

A szintetikus textilnyersanyagok kikísérletezése közben alakították ki a nagy vegyipari vállalatok a különböző egyéb rendeltetésű szintetikus anyagok egész sorát, a plasztik- vagy plasztanyagokat. Ezek az úgyszólván tetszés szerinti tulajdonságokkal rendelkező anyagok a termelés és a fogyasztás minden területére behatoltak, s egyre nagyobb mértékben pótolják, sőt helyettesítik a fémeket, az üveget, a fát, s nem utolsósorban a gumit (ami egyébként általánosan használt formájában ugyancsak vegyipari termék).

Ha meggondoljuk, hogy a műanyagok bevonultak a háztartásba és teljes értékkel helyettesítik az üveg-, fayance-, zománc- és fém-edényeket és eszközöket, az építő- és szerelőiparban a különböző fémeket, az elektrotechnikában a gumi, a guttapercha és por-

celán szigetelőanyagokat stb., akkor meglepőnek tűnik, hogy a világon statisztikailag nyilvántartott műanyagtermelés mindössze kb. nyolcmillió tonna.

Az országok közötti arányok nagyjából hasonlóak, mint a szintetikus textilnyersanyagok termelésénél. Csak a vezető tőkés országokban találunk nagyobb arányú műanyagtermelést, s ezenkívül csupán néhány országban, így Ausztráliában, Ausztriában, Indiában, Japánban és Spanyolországban. A szocialista országok műanyagtermelése csupán az utóbbi években indult gyorsabb fejlődésnek. A Szovjetuniót követően e téren első helyen áll Lengyelország és Csehszlovákia, de Magyarország és Jugoszlávia is termel már kisebb mennyiségben.

Messze vezetne a vegyészeti ipar jelentőségének további elemzése és az áttekinthetetlen mennyiségű gyártmányféleség termelésének akár csak megközelítő áttekintése is. A vegyipar és a vegyipari termékek egyre fokozódó jelentőségét a termelés és fogyasztás mindennapi tapasztalatai bizonyítják. Ehhez még mindössze annyit kell hozzátennünk, hogy a *vegyipar az az iparág, amely egyre inkább képes arra, hogy függetlenné váljon valamely adott nyersanyag- és energiabázistól.* A vegyipar legtöbb ágazatában azonban igen magas a villamosenergia-szükséglet és a vízigény. Végeredményben tehát a vegyipar fejlődése és földrajzi megoszlása az energiaforrások kiépítésének és a víznyerésnek függvénye. Amint ezt az előzőekben láthattuk, e téren sem a tőkés, sem a szocialista országok, sem a fejlődésben elmaradott országok nem szűkölködnek a lehetőségekben, ezek valóra váltása nem a természeti adottságoktól, hanem a társadalmi rendszertől függ.

5. FEJEZET *A táplálkozás alapjai*

AZ EMBERISÉG SZAPORODÁSA ÉS TÁPLÁLKOZÁSA

Európa és a világ népességének a múlt század közepétől kezdve megindult, a korábbi időkben soha nem tapasztalt gyors ütemű szaporodása évtizedek óta foglalkoztatja a közgazdasági, mezőgazdasági, gazdaságföldrajzi, élettani szakembereket. Többször felvetődik a kérdés, hol az emberiség szaporodásának határa, képes-e a föld arra, hogy az emberiséget a népszaporulat ilyen gyors üteme mellett táplálni tudja.

Tény, hogy az emberiség létszáma az elmúlt negyedszázadban kerek 2000 millióról 3000 millió főre emelkedett. Ezt a növekvési ütemet a jövőbe kivetítve, az emberiség létszáma századunk végére valószínűleg eléri a 6500—7000 millió főt. Az *objektív* élelmiszerszükséglet azonban ennél nagyobb mértékben nő. A földön élő emberek túlnyomó része ugyanis még ma is olyan rosszul táplálkozik, hogy a fogyasztott élelmiszerek tápértéke alig éri el a biológiai létminimumot. Az emberiség számának megkétszereződése a termelt élelmiszereknek nem megkétszereződését követeli, hanem — ha a biológiailag szükséges élelmiszermennyiségeket minden ember számára biztosítani akarjuk — az élelmiszertermelést ennél lényegesen jobban kell növelnünk. (Természetesen nem szükséges okvetlenül a nyugat-európai vagy észak-amerikai emberek táplálkozási normáit elérni, mivel ezekben az országokban az emberek egy része máris túltápláltnak tekinthető. Ne feledjük el, hogy az átlagszám minden esetben szélsőségekből adódik és ha az átlagszám magas, az feltétlenül azt jelenti, hogy az emberek tekintélyes hányada még ennél az átlagnál is nagyobb mennyiségű kalóriát fogyaszt, egy része viszont az átlagnál jóval kevesebbet.)

Az élelmiszer termelésénél és távlati tervezésénél is figyelembe kell vennünk az eltérő és nem egykönnyen megváltoztatható szokásokat, ízléseket és igényeket, amelyek mennyiségiileg is igen különbözőek. A fehérember lakta országokban az igény — legalábbis szimbolikusan — a „mindennapi kenyér”. Az ázsiai emberek százmilliói számára ugyanezt jelenti az a bizonyos „egy marék rizs”. Észak-Európában azonban a létminimum nem a kenyérhez kapcsolódott és kapcsolódik, ami a harmincas évek válságában luxusnak számított, hanem a burgonyához. Dél-Európában és Latin-Amerikában a polenta, illetőleg tortilla jelképezi a létminimumot. A francia vagy angol munkás azonban már nem elégszik meg a mindennapi kenyérrel, hanem a mindennapi bifsztekre is igényt tart.

Az emberiség szaporodása sem folytatódik ilyen ütemben a végtelenségig. Közismert történelmi, statisztikai és demográfiai tapasztalat, hogy az ipari országokban a fejlődés kezdeti szakaszában az orvostudomány haladásával és a közegészségügy kifejlesztésével a halálozási arányszám rohamosan csökken, de a születési arányszám egy ideig a régi magas szinten marad, s ezért a népesség rendkívül gyorsan növekszik. Később bizonyos telítettség jelentkezik, a születések száma is csökken és a gyors

szaporodás megáll. A világ nagy részén jelenleg tapasztalható, rendkívül gyors szaporodási ütem is belátható időben feltétlenül lelassul. Elegendőnek látszik tehát, ha a jelenleg mezőgazdasági művelés alatt álló és a jövőben a termelésbe bevonható földterületek lehetőségeivel számolunk.

A MEGMŰVELT TERÜLET ÉS A HOZAMOK

A jelenleg megművelés alatt álló területek csak egy töredékét teszik a földünkön megművelhető területnek. Még mindig csak általánosságban beszélve és csak a legfontosabb táplálékok és takarmányok területének kiterjesztési lehetőségeit figyelembe véve, nyugodtan állítható, hogy az egész föld viszonylatában a jelenlegi mezőgazdasági terület megsokszorozható.

Ismét más kérdés a hozamok kérdése. Gyakran példálózunk egyes szerzők azzal, hogy néhány nyugat-európai országban pl. a búza hektárhozama eléri a 25—30 q-t, sőt még ennél többet is, a burgonyaé a 250-et, a cukorrépáé a 400 q-t is. Ezzel szemben más országok ennek felét, esetleg negyedrészt képesek csupán egy hektárról lehozni. A javaslat többnyire a fokozottabb műtrágyázás.

Mi sem természetesebb, mint hogy a korszerű, tudományosan megalapozott agrotechnika alkalmazása, fokozottabb mennyiségű műtrágya felhasználása, gyomirtószerek bevezetése stb. alapján a terméshozamokat mindig és mindenütt növelhetjük. De száraz, szélsőséges, kontinentális klímájú országokban, *azonos élő- és holtmunka ráfordítást feltételezve*, mindig alacsonyabbak lesznek a terméshozamok, mint a csapadékos, párás, hűvösebb, kiegyenlített óceáni éghajlatú területeken.

Ha a legfontosabb élelmiszerek termelésének alakulását vizsgáljuk az elmúlt évtizedek során — amióta viszonylag megbízható, konkrét statisztikai adatok állnak rendelkezésünkre — azt tapasztaljuk, hogy a termés mennyiség világviszonylatban gyorsabban növekszik, mint a megművelt terület, azaz *a termés mennyiség növekedése a terméshozamok emelkedésének következménye*. A mezőgazdaság azonban, ha emelkedik is annak termelése, nem érheti utól az ipari termelés növekedési ütemét. A mezőgazdasági termelés *egyelőre* kötve van a természet évi ritmusban alakuló adottságaihoz és az élőlények biológiai igényeihez és feltételeihez. Néhol már ma is lehetséges évi kétszeri, esetleg háromszori termés betakarítása, de csak igen korláto-

zott területeken. De semmiféle korszerű biológia vagy agrotechnika nem képes egy bizonyos határon túl megrövidíteni a kultúrnövények beérését vagy meggyorsítani az állatok szaporodását. Emellett az időjárás is beleszól a tervezésbe és termelésbe.

Nem szabad megfélekednünk arról sem, hogy a világ számos országában a föld mezőgazdaságilag hasznosított területének túlnyomó részén mindmáig ősi módszerekkel dolgoznak. Egy ipari jellegű hasonlattal élve, a mezőgazdaság nagy része még a patriarchális kézművesség állapotában van, s már fejlettebb foknak számít a manufaktúra-jellegű mezőgazdasági nagyüzem, az ültetvény s még a fejlettebb országok mezőgazdaságának gépesítése is elmarad az ipar gépesítési foka mögött. A vegyipar bevonulása a mezőgazdasági termelésbe még csak a kezdet kezdeténél tart.

A nagyüzemi mezőgazdasági termelés az iparban ismert és kipróbált módszerek, szervezési elvek alkalmazása a mezőgazdaságban — természetesen mindig a természeti-földrajzi viszonyok megfelelő, átgondolt figyelembevételével — lehetőséget ad az élelmiszertermelés megsokszorozására, mind a jelenlegi, és még inkább a termelésbe még bevonható területeken. Minden műszaki, agrotechnikai elemzés nélkül csak a tapasztalati tények figyelembevételével, az elmúlt negyedszázadban elért eredmények alapján állíthatjuk fel ezt a prognózist, amelyet az ENSZ statisztikák igazolnak.

A legfontosabb élelmiszernövények termelésének alakulását napjainkban az 1934—1938. évek átlagához viszonyítva mutatja az alábbi táblázat. Eszerint az elmúlt negyedszázad folyamán a legfontosabb mezőgazdasági termények termelése még a kielégítőnek egyáltalán nem mondható fejlesztés mellett is erőteljesen emelkedett, s legalábbis lépést tartott az emberiség számának alakulásával. De ezzel nem elégedhetünk meg: az élelmiszertermelésnek a jövőben gyorsabban kell növekednie, mint a Föld népességének.

SPECIALIZÁCIÓ ÉS FÖLDRAJZI MUNKAMEGOSZTÁS

Emellett sem szabad azonban megfélekednünk arról, hogy számos olyan növénytel táplálkoznak a Föld különböző részein, amelyek termesztése még soha nem volt rendszeres és módszeres agrobiológiai kutatás tárgya. Az Andok fennsíkjaiban, Peruban, Chilében, Bolíviában és másutt termesztett, magas tápértékű quinoa (a „szarracén búza”) és canique a helyi népesség fontos

A világ főbb táplálék- és takarmánynövényeinek termelése

	BÚZA			ROZS			RIZS		
	34,38	48,52	61,62	34,38	48,52	61,62	34,38	48,52	61,62
Európa	42,3	41,2	51,2	19,1	17,8	16,8	1,1	1,3	1,6
Szovjetunió	38,1	35,8	65,5	25,5	18,0	16,3	0,3		
Ázsia	21,1	21,3	31,2	0,4	0,5	0,6	142,9	97,1	137,0
Kína	22,8	15,9	31,3				50,5	58,2	85,0
Afrika	3,8	4,3	4,2				2,2	3,7	4,1
Amerika	27,0	45,1	42,7	1,2	1,0	0,9	1,2	2,5	3,7
Ausztrália	8,2	7,4	7,5	0,3	0,6	0,5	1,8	4,1	7,0
Óceánia	4,4	5,3	7,0				0,1	0,1	0,2
Világ	167,7	176,3	260,6	21,0	37,7	35,5	151,5	164,6	242,2

tápláléka, ami éppúgy nemesíthető és elterjeszthető másutt is, mint ahogy az ugyancsak Peruból származó burgonya elterjedt az egész világon. Ugyanezt mondhatjuk el az árpa, a köles, a hajdina, a tápióka különböző fajtáiról, az édesburgonyáról és számos más, jelenleg még csak helyileg fogyasztott élelmiszerről.

A nemzetközi munkamegosztás már eddig is létrehozott sajátos mezőgazdasági termelő övezeteket. A világméretekben megszervezett és egyre jobban megszervezendő nemzetközi munkamegosztás fő célkitűzése, hogy minden országban és minden területen a legmegfelelőbb, tehát leggazdaságosabban előállítható növényeket termeljék, nemcsak saját szükségletük fedezésére, hanem kivitelre is.

Ennek a tendenciának érvényesülése természetesen feltétlenül szükségessé teszi az egyes országok és területek specializálásával kapcsolatosan a termelés struktúrájának megfelelő átállítást. Ez az átállítás az egyes érintett országok, területek egyéni vagy kollektív termelői számára kezdetben fájdalmas lehet, nehézségeket okozhat, de feltétlenül érvényesülni fog, mert szükségyszerű, mert gazdaságos és ésszerű.

A hűbéri idők termelési viszonyainak maradványa, hogy minden területen mindent meg akarnak termelni. Senkinek nem jutna eszébe például, hogy Magyarországon vagy a Német Demokratikus Köztársaságban kávé, teát vagy kakaót termesszen. A magyar jonatán alma éppúgy világmárka, mint a jaffai narancs és sokkal helyesebb, ha Magyarország és Izrael ezt a két gyümölcs-

ÁRPA			ZAB			KUKORICA			KÖLES		
34/38	48/52	61/62	34/38	48/52	61/62	34/38	48/52	61/62	34/38	48/52	61/62
14,4	15,0	28,5	23,0	20,0	18,3	17,4	12,8	23,7	0,2	0,2	0,1
10,3	6,4	13,3	20,0	13,0	12,0	4,6	6,0	18,7			
16,7	9,8	11,8	1,4	0,5	0,6	15,2	7,0	12,1	37,3	14,1	167,0
2,5	3,4	1,6	0,3	0,3	0,2	6,2	8,6	13,0	10,1	12,0	15,2
6,3	10,3	11,2	19,0	25,3	19,1	55,9	79,3	100,1	1,4	4,1	12,6
0,8	1,1	1,4	15,3	0,9	0,9	15,3	10,3	16,7	0,1	0,2	1,9
0,4	1,1	1,4	0,2	0,6	1,0	0,2	0,1	0,2		0,1	0,3
41,0	59,0	85,7	45,0	62,2	51,4	110,2	138,1	214,0	49,1	46,5	68,3

csőt 1 : 1 arányban cseréli, mintha megpróbálkoznának természetükkal. A magyar fűszer- vagy csemegepaprika termelőinek munkatapasztalata világmárkát teremtett a kalocsai és a szegedi paprikából egyaránt, s ezért ésszerűbb ezeket a Szovjetuniónak kaviárért, lazacért, vagy akár grúz teáért eladni, mint az utóbbiakat Magyarországon termesztetni. A magyar tokaji bor, az egri Bikavér, vagy a badacsonyi Kéknyelű éppúgy mindig megtalálja útját a világpiacra, mint a francia Beaujolais vagy az olasz Chianti. Viszont ugyanezt már nem állíthatjuk a kedvezőtlenebb éghajlati körülmények között termesztett svájci vagy német borokra. Dánia már évtizedek óta lényegesen több állatot nevel és állati terméket termel, mint amennyire saját takarmánybázisa lehetőséget ad. Ezért takarmányt importál. A kezdetet az ésszerű nemzetközi munkamegosztáshoz tulajdonképpen az angol gabonavámok eltörlése jelentette 1846-ban, de a folyamatnak vége soha nem lesz.

A KENYÉRGABONÁK

A fehér ember legfontosabb kenyérnövénye a búza, s mellette csak másodrangú szerepet játszik a rozs olyan országokban, ahol a búza nem kapja meg a szükséges hőmennyiséget és napsütést s emellett a talaj minősége — humusztartalma — sem megfelelő. A búza vetésterületének kiterjesztése északi és déli irányban egyaránt fontos feladat. A búzatermelés határának egyre észa-

kabba tolódása, az egyre rövidebb nyarú szélességek felé szűk-ségessé tette a gyorsan beérő tavaszi búzafajták kitenyésztesét, ami az elmúlt évtizedek során olyan sikerrel járt, hogy Kanada és a Szovjetunió európai részének és Nyugat-Szibériának nagy területei már búzatermő területeknek tekinthetők. A közepes szélességeken a 35—50 szélességi fok között, ahol elegendő a téli csapadék és ezért a hó védi az ősszel vetett búzát, csak akkor vet-nek tavaszi búzát, ha az őszi vetés télen kifagyott. Az Egyenlítő felé a búza területének a rövid trópusi nappalok szabnak határt, tehát nem a meleg, hanem a napsugárzás hiánya az oka annak, hogy pl. Afrikában csak Algéria, Egyiptom, Tunézia és Marokkó északi sávjában terem meg a búza. Nyilvánvaló, hogy a megfelelő fajták kitenyésztesével a búzatermelés déli határa is kiterjeszt-hető. A dél-amerikai országokban is csak a (déli) mérsékelt égöv közepes szélességein, esetleg a fennsíkokon természetnek búzát. Közép- és Kelet-Ázsiának a mérsékelt égövi területein szintén megterem a búza, bár itt a termés hozamok viszonylag alacsonyak. A déli félteke legjelentősebb búzatermelője Argentína és Auszt-rália.

A rozs jellegzetes európai növény, a világ rozstermelésének kb. 90%-a Európa északi országaira jut, olyan területekre, ahol vi-szonylag bő a csapadék, kevesebb a napsütés és a szürke erdei talajokon az igényes búza már nem terem meg. A rozs és a búza közötti határ azonban elmosódó, megfigyelhetünk egy eléggé széles sávot, ahol a két kenyérgabona vetésterülete a talajviszo-nyoktól függően keveredik is egymással. Európa latin nyelvű országaiban és déli szláv területein — általában — a búza az uralkodó, a germán népeknél és az északi szlávoknál a rozs. A fő választóvonal a Rajna és a Duna, a régi római limes.

A világ búzatermelése általában lépést tart a fehér emberi-ség létszámának növekedésével. Ez egyrészt a vetésterület kiter-jesztésével, másrészt a hektárhozamok emelkedésével kapcsola-tos. Az elmúlt ötven év folyamán, amióta megbízható statisztika-i adatok állnak rendelkezésünkre, tehát az 1909—1913. évek átlaga és az 1958—1962. évek átlaga szerint, a búza termelése 83,2 millió tonnáról 234,6 millió tonnára emelkedett. A vetés-terület ugyanez idő alatt csupán 81,5 millió hektárról 190 millió hektárra nőtt.

A két szám egybevetése mutatja, hogy közben a termés hozamok is emelkedtek, éspedig 10,3 q-ról hektáronként 12,2 q-ra, ami ugyan jelentős haladás, de korántsem kielégítő, főleg azért

nem, mert csak néhány ország átlagosnál gyorsabb ütemű fejlődésén alapszik.

Népszerűsítő írásokban gyakran mutatnak rá a szerzők a terméshozamok terén fennálló nagy különbségekre, azért, hogy bebizonyítsák: a búzatermelés megkétszerezhető, megháromszorozható, ha elérjük a legfejlettebb országok — vagy a legfejlettebb kísérleti üzemek — eredményeit. Tény azonban, hogy a legmagasabb terméshozamokat búzában (és nemcsak búzában, hanem cukorrépában és burgonyában is) a nyugat-európai országokban érik el, ahol a termésátlag a jó években meghaladja a 30, 32, sőt 36 q-t is, sőt több év átlagában számítva tartósan 26 q körül alakul hektáronként, míg a kontinentális klímájú országokban ennek fele vagy egyharmada csupán.

A fokozottabb műtrágyázás és a természetes tárgyzás nagymértékben hozzájárul ugyan a terméshozamok emelkedéséhez, de az éghajlati tényező semmiképpen nem küszöbölhető ki. Emellett az éghajlati tényező azért is fontos, mert a nagy terméshozamú, atlanti klímájú országokban — Franciaországban, Nyugat-Németországban, Angliában — puha búzát termelnek, azaz a búza sikértartalma csekély, ezzel szemben a hidegtelű, száraz, kontinentális éghajlatú országokban a búza kemény, azaz sikértartalma magas, de a terméshozamok viszonylag alacsonyak. Ez a különbség, azonos élő és holtmunka ráfordítást feltételezve, feltétlenül megmarad a jövőben is, mint erre már utaltunk.

A búza terméshozama a múlt század utolsó évtizedeiben Angliában 16 és 23 q között váltakozott hektáronként, Franciaországban 11 és 14 q között, Magyarországon, Romániában és Oroszországban 6 és 11 q között. Tehát a szélsőséges éghajlatnak megfelelően a terméshozamok is szélesőségebben alakultak. A legalacsonyabbak voltak a terméshozamok a tengerentúli országokban, ahol a búzát igen extenzív módon termesztették, így Ausztráliában, Argentínában, Kanadában és részben az Egyesült Államokban, ahol a terméshozam 5 és 10 q között váltakozott hektáronként. Mindezek a különbségek és eltérések, bár magasabb abszolút mennyiségekkel, de jelenleg is, félévszázaddal később is fennállnak. A nyugati, óceáni éghajlatú országokban 1958 és 1962 között a termésátlag ma is magasabb: Franciaországban 16—26 q, Nyugat-Németországban 26—34 q, Angliában 27—36 q között váltakozik, míg Magyarországon, Romániában és Bulgáriában a szélső értékek 10 és 17 q. A tengerentúli országokban a szélső értékek, bár szintén magasabbak, mint fél év-

századdal ezelőtt, de alacsonyabbak, mint a kelet- és közép-európai országokban.

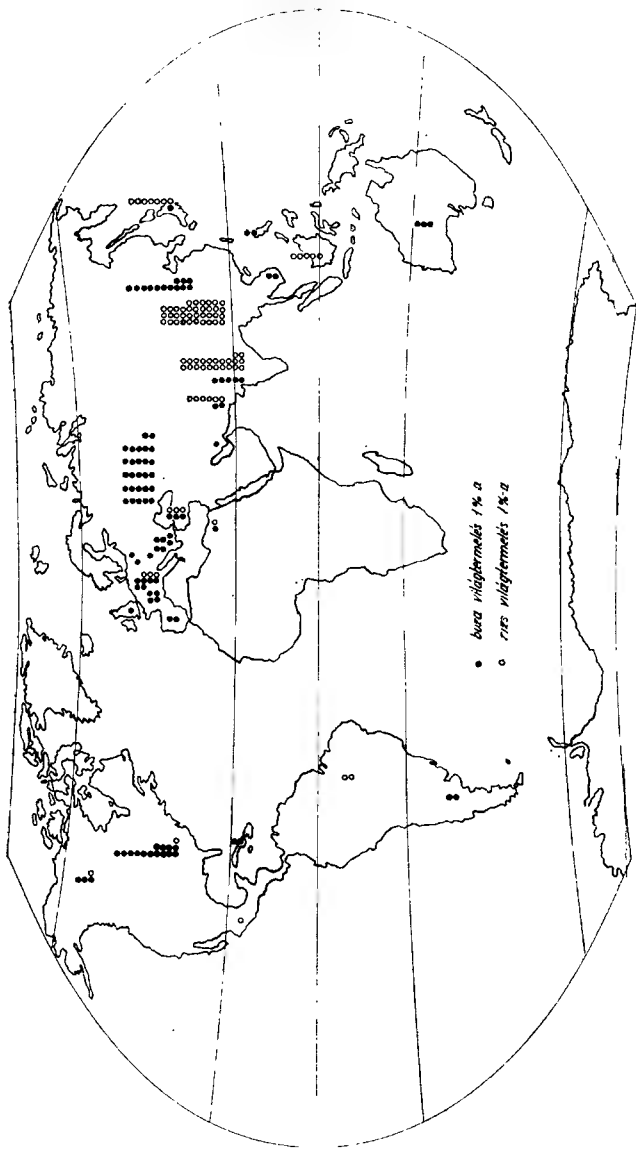
A rozs hozama általában alacsonyabb a búzáénál (és ez minden országban fennáll), de az előbb említett különbségek a rozsnál is érvényesülnek.

A rozs mellett a hűvösebb, csapadékosabb országokban, lazább talajú területeken a burgonya nemcsak fontos kenyérnövény, hanem takarmány- és ipari növény is. A terméshozamok időben és térben hasonló eltéréseket mutatnak. Angliában, Dániában, Norvégiában. Nyugat-Németországban a múlt század utolsó évtizedeiben 110—160 q a szélső értékek, napjainkban már a fél évszázaddal ezelőtt elért maximum minimumnak számít ezeken a területeken és az új maximum 250 q hektáronként. Ugyanez időben a közép- és délkelet-európai országokban a hozam, bár jóllehet szintén emelkedett, jelenleg csak a felét éri el az említett országok szélső értékeinek, éppúgy, mint fél évszázaddal ezelőtt. Így Magyarországon 70—100, Jugoszláviában 60—95, a Szovjetunióban 80—100 q a két szélső érték, csupán Lengyelországban 100—130 q.

Ázsia és általában a sárga emberiség legfontosabb „kenyérgabonájának”, a rizsnek vetésterülete, amennyiben ez statisztikailag megfogható, a búzához hasonlóan emelkedett, sőt még annál is gyorsabb ütemben. A világ statisztikailag számontartott vetésterülete ötven év alatt (1909—1913-tól 1958—1962-ig) 48,7 millió hektárról több mint 100 millió hektárra nőtt, ugyanakkor a termésmennyiség 78,2 millió q-ról 240 millió q-ra emelkedett. A rizs hőigénye és vízigénye még nagyobb, mint a búzáé, viszont a talajjal szemben kevésbé igényes. A legészakibb rizstermő terület hazánkban van a 48. szélességi foktól nem messze, a Hortobágyon. Dél, illetve az Egyenlítő felé tulajdonképpen nincs határ a rizstermelés számára.

A rizst általában Mandzsúriától és Japántól Indonéziáig, kb. 60 szélességi fokon keresztül mindenütt termelik, ahol a monszunesők elegendő csapadékot hoznak. Amerikában az Egyesült Államok déli államaitól a La Plata államokig (Argentína, Uruguay, Paraguay) szintén mindenütt megterem a megfelelő csapadékmennyiségtől függően. Éppen ezért a rizs területének kiterjesztése Ázsia belseje felé túlnyomórészt a csapadékmennyiségtől függ és természetesen a korszerű agrotechnikától.

A terméshozamok különbözősége azonban a rizstermelésben is megfigyelhető. Érdekes módon a legnagyobb hozamokat nem

7. A világ búza- és rizstermelésének földrajzi megoszlása

Kelet-Ázsiában, a rizs őshazájában, hanem Dél-Európában, Észak-Afrikában és az Egyesült Államok déli államaiban éri el. Ezekben az országokban a rizs termésátlagja az utóbbi évtizedben 40—60 q körül váltakozott hektáronként, ezzel szemben a klaszszikus rizstermelő országokban — bár a hozamok ott is emelkedtek — ritkán haladják meg a 20 q-ás átlagot, sőt inkább ez alatt maradnak.

A búza és rizs világtermeléséről a 7. ábra nyújt áttekintést.

Mint a búza és a rozs, a rizs esetében is számíthatunk arra, hogy az agrotechnikai módszerek tökéletesítésével, megfelelő természetes és műtrágyázás alkalmazásával, öntözéssel stb. a terméshozam és a termésmennyiség a jelenlegi művelt területen is erősen növelhető, talán kétszeresére vagy még nagyobb mértékben is.

A TAKARMÁNYBÁZIS

A mezőgazdaságilag művelt területnek, pontosabban: a szántóterületnek nagy részét foglalják el a keményítőtartalmú takarmánynövények, közöttük elsősorban a gabonafélék. Megjegyzendő azonban, hogy egyik takarmánynövény sem csak az állatok táplálkozását szolgálja. Az árpa a mérsékelt égövi országokban főleg takarmánygabonának számít, de a söripar is a nagy fogyasztók közé tartozik. A szubtrópusi területeken az árpa különböző formáit viszont emberi táplálkozás céljára termesztik. A zab az észak-európai országokban mint zabkása, ugyancsak jelentős mértékben járul hozzá az emberek — főleg csecsemők — táplálkozásához, sőt helyenként fontosabb, mint a megszokott kenyérgabona.

Egy skót szólásmondás szerint: a zabot Angliában a lovak eszik, Skóciában az emberek; ezért lett híres Anglia a lovairól, Skócia a férfiairol.

A kukorica Dél-Európában és Latin-Amerikában legalább olyan mértékben emberi táplálék, mint takarmány. A latin-amerikai tortilla — kukoricalepény — az erdélyi puliszka, a romániai mamaliga és az olasz polenta — kukoricakása — széles néptömegeknek még a kenyérnél is fontosabb tápláléka. A burgonya az észak-európai országokban szintén kettős feladatot tölt be mint emberi táplálék és takarmány. A 6. táblázat tanúsága szerint mindezeknek a takarmány- és részben tápláléknövényeknek vetésterülete és termésmennyisége állandóan növekvő irányzatot

mutat. Ez a jelenség elsősorban arra utal, hogy az emberi táplálkozásban egyre nagyobb jelentőségűvé válnak a magasabb tápértékű állati termékek: tej és tejtermék (főleg vaj és sajt), továbbá a hús.

A mezőgazdaság gépesítésének eredményeképpen a takarmánynövények vetésterületének csak korlátozott mértékű csökkenésével számolhatunk, hiszen még a zab sem kizárólag a lovak tápláléka, hanem minden növendékállat gyors fejlődését elősegíti. Tény, hogy a szintetikus takarmányfélék — karbamid stb. — és esetleg új növények takarmányozási célra való felhasználásának terjedési üteme elérheti az állatállomány gyorsabb növekedését és az állati hozamok emelkedését, de ez csupán az állati termékek *nagyobb tömegének* gazdaságosabb termelését eredményezi és semmiképpen sem a hagyományos takarmánynövények kiszorítását, sőt mégcsak területük csökkentését sem. Az általánosan emelkedő életszínvonal ugyanis megköveteli az állati termékek nagyobb arányú termelését, ami viszont elképzelhetetlen a szántóföldi takarmánytermelés erőteljes növelése nélkül.

Világviszonylatban a legjelentősebbnek tűnik az árpa vetésterületének és termésmennyiségének közel háromszorosára való növekedése. A kukorica termésmennyiségének megkétszereződése részben annak tulajdonítható, hogy a Szovjetunióban és Kínában a kukoricát zöldtakarmánynak is vetik, az egész világon mindenütt egyre jobban terjed a silókukorica és a zöldtakarmányként felhasznált kukorica, illetve csalamádé vetésterülete, mivel egy hektárra számítva hatalmas zöldtömeget biztosít.

A takarmánytermő terület kiterjesztése tulajdonképpen a mezőgazdaságilag hasznosított terület struktúrájának — arányainak — megfelelő kialakítását teszi szükségessé. A „megfelelő” arányok aligha állapíthatók meg világviszonylatban, mert ilyen módon csak durva általánosításhoz jutunk. Az arányok kialakításánál akarva, nem akarva kénytelenek vagyunk számolni a természeti-földrajzi adottságokkal, ezek között döntően az éghajlati, természetes növényzeti és talajviszonyokkal.

Európában a mezőgazdaságilag művelt terület eléri a 30%-ot, Észak-Amerikában azonban már csak 10% körül alakul. Az összes többi földrészen, így Dél-Amerikában, Ázsiában és Ausztráliában egyaránt 10% alatt marad, sőt a latin-amerikai országokban általában még az 5%-ot sem éri el, Annál magasabb viszont a természetes rétek és legelők aránya, amelyeknek jelentős része jöhet számításba, mint a mezőgazdaság tartaléka. Európában a

rétek és legelők területe alig fele a művelt területnek, Észak-Amerikában ezzel még kb. egyenlő, de már a többi földrészen mindenütt lényegesen magasabb. A Föld erdőterülete, természetesen földrészenként erősen különböző arányban, ugyanannyi vagy több mint a mezőgazdaságilag művelt terület, rét és legelő együttléve. Itt tehát szintén vannak nem lebecsülendő tartalékok, bár természetesen az erdők nagyarányú kiirtása semmiképpen nem kívánatos s minden területen, minden éghajlati övezetben külön mérlegelést igényel.

A szántóföldön termesztett takarmánynövények mellett tehát a föld állatállománya a természetes réteken és legelőkön még hatalmas kiterjedésű takarmánybázis-tartalékkal rendelkezik. Mindemellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy az extenzív állattartás sokkal nagyobb földterületet igényel, mint a szántóföldi takarmánytermesztésen istállózó. Nem vitás, hogy az európai állatállomány viszonylagos magassága és hozamainak nagysága szoros összefüggésben van azzal is, hogy az állatállomány takarmánybázisa a szántóföldi takarmánytermelés. Az éghajlati és talajviszonyoktól is függően adott nagyságú szántóföldi takarmányterület ötször annyi állatot képes eltartani, mint az ugyanolyan nagyságú rét és legelőterület. A rét- és legelőterületek bevonása a szántóföldi termelésbe hatalmas szervezési feladat és olyan átfogó intézkedéseket követel, amelyeket csak a központilag, szervezeten dolgozó tervgazdaság és ez ennek keretében a tudományos alapokon irányított mezőgazdasági nagyüzemek képesek végrehajtani.

AZ ÁLLATÁLLOMÁNY

Az állatállomány áttekintésénél ezúttal figyelmen kívül hagyjuk a túlnyomórészt csak igázásra, azaz energiatermelésre használt ló-, öszvér- és számárállományt.

A világ szarvasmarha-állománya és juhállománya egyaránt eléri, s 1963-ban talán már meg is haladja az egy-egy milliárd darabot. A sertésállomány viszont alig haladja túl az 500 milliót.

Világviszonylatban tehát 100 emberre kb. 30 szarvasmarha, ugyanannyi juh, de csak fele annyi sertés jut. Ez a viszony-szám azonban természetesen éghajlati övezetenként, földrészenként és országrészenként igen különbözőképpen oszlik meg.

A Közép-Keleten, tehát az izlámországokban, ahol a mohamedán vallás tiltja a sertéshús evését, úgyszólván egyáltalán nem tartanak sertéseket.

A juhállomány túlnyomó része a trópusi és szubtrópusi, esetleg a kontinentális mérsékelt éghajlatú területek legelőin a legnagyobb. A szarvasmarhatartás a viszonylag sűrűn lakott országokban a legnagyobb arányú.

Az európai országokban a szarvasmarha-állomány általában a lakosság számának egynegyedét, egyharmadát éri el. Egyes országok azonban, melyek exportra rendezkedtek be, ennél lényegesen több szarvasmarhát tartanak, mint pl. Dánia és Svájc. Ezekben az országokban viszonylag alacsony a sertés- és juhállomány.

A sertésállomány csak néhány országban haladja meg a szarvasmarhaállományt, szintén a világgazdasági helyzettől függően. Ezek közé tartozik ismét elsősorban a legnagyobb sertéshús exportőr: Dánia, továbbá a Német Szövetségi Köztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság, Magyarország, Lengyelország, Spanyolország és Jugoszlávia.

A juhállomány azokban az országokban számottevő, ahol az atlanti éghajlat alatt dús legelők alakultak ki vagy éppen ellenkezőleg, azokban a dél-európai országokban, ahol a kopár területeknek úgyszólván egyetlen hasznosítási módja a juhállomány tartása. Az előző csoporthoz tartozik Nagy-Britannia, Franciaország és Írország. Az utóbbi csoporthoz nem véletlenül három dél-európai ország: Spanyolország, Olaszország és Görögország. Mindkét természeti adottságot kihasználja, tehát kb. átmeneti helyzetet foglal el Bulgária, Románia és a Szovjetunió.

Ázsiában — Kína kivételével — viszonylag mindenütt alacsony a sertésállomány, s ennél valamivel magasabb a szarvasmarhaállomány. Az ázsiai sztyepp-területeken, mint Afganisztán, India, Irán, Irak, Pakisztán és Törökország, a juhtenyésztés kerül előtérbe, az elmaradt gazdasági viszonyoknak megfelelően. Dél-Amerikában a dús fűvű llanokon és pampákon a rideg szarvasmarhatartás uralkodó. A dél-amerikai országokban a szarvasmarhák száma mindenütt meghaladja a népesség számát is. Brazília, Argentína, Columbia, Paraguay, Uruguay, Venezuela a világ ipari országainak nagy húsellátó területei, s egyben a nyersbőrök legnagyobb szállítói is. Számottevő sertésállományt csak Brazíliában találunk, ezzel szemben az előbb említett országokban a juhállomány is igen magas.

Afrikában a viszonylag alacsony szarvasmarha-állomány mellett csupán néhány ország emelkedik ki magasabb juh- és szarvasmarha-állományával, így elsősorban a Dél-Afrikai Unió és Etiópia.

A világ viszonylag és abszolút legnagyobb juhtenyésztő országai Ausztrália és Újzéland, a világ juhállományának közel negyedrésszével s emellett még mindig viszonylag magas a szarvasmarha-állomány.

Az életszínvonal emelkedése minden fejlődő országban az állati termékek nagyobb arányú fogyasztását vonja maga után. Az állati termékek termelésének növelése a takarmánynövények termelésének, a vetésterület kiterjesztésének függvénye. Azonos termelési, illetve tenyésztési módszerekkel az állatállomány a vetésterület arányában növelhető.

Ez az áttekintés csak futólag mutatja a különbségeket a tenyésztés módja és minősége szerint.

Akár a népesség, a mezőgazdasági népesség, akár az összterület vagy megművelt terület kiterjedését tekintjük, megdöbbenő, hogy a Föld nagy részén még mindig a legkezdetlegesebb módszerekkel folyik a mezőgazdasági termelés. A feudális, sőt törzsi rendszernek csökevénye a mezőgazdasági termelés két legkezdetlegesebb formája: az önellátó kisparaszti gazdaság és a hűbéri eredetű, extenzív nagybirtok. Ez a két, egymást feltételező üzemszerű forma még Európából sem szorult ki teljesen. Spanyolországban, Portugáliában, Görögországban, sőt részben még Olaszországban is fennállnak az apró parcellákra szabdalt kisparaszti üzemek, amelyekben kezdetleges módszerekkel, gépek, műtrágyázás, úgyszólván vetésforgó hiányában, az éghajlati és talajviszonyokra való tekintet nélkül minden élelmiszert és takarmányt igyekeznek megtermeszteni az emberek és állatok számára. Ezekben a gazdaságokban a munkaerő hallatlan mértékű elfecsérelése folyik, mind a növénytermesztés, mind az állattenyésztés hozamai a legalacsonyabbak. Ez az üzemszerűség, amely Európában már csak csökevénynek számít, még napjainkban is általánosan elterjedt Dél-Ázsiában, a Közép-Keleten, Afrikában és Latin-Amerika legtöbb országában.

A feudális nagyüzem az előzőnél annival jobb, hogy az alacsony hozamok ellenére árutermelő üzem, aminek a lehetőségét egy bizonyos fokú üzemszervezés és valamivel korszerűbb termelőeszközök használata biztosítja. A döntő azonban még ezekben az üzemekben is a nagytömegű emberi munkaerő.

Az árutermelő tőkés mezőgazdaság elsősorban azokban az európai országokban fejlődött ki, amelyek a feudalizmus megdöntésével a tőkés fejlődés és az iparosítás útjára léptek. A jellegzetes európai forma a kisparaszti árutermelő gazdaság, amely már az éghajlati és talajadottságoknak, valamint a piaci helyzetnek megfelelően, néhány termékre specializálódik, esetleg a növénytermelés és állattenyésztés meghatározott sajátos együtteseit alakítja ki. Ezek az árutermelő kisparaszti gazdaságok bizonyos mértékig már gépesítettek, az adott termékekből lényegesen többet termelnek piacra, mint amennyit a gazdaságban dolgozók fogyasztanak.

Mindenütt, ahova az európai ember benyomult, elterjed a kisüzemi mezőgazdaságnak ez a típusa. A kisüzemi jelző itt elsősorban a családi munkaerővel végzett termelésre vonatkozik és nem a megművelt föld nagyságára, ami a gépesítés fokától függően, igen tág határok között mozoghat, Európában és Dél-Ázsiában három-négy-öt hektár, de Észak- és Dél-Amerikában még ötven és száz hektár között is ebbe a kategóriába tartozik.

Minthogy a tőkés koncentráció folyamata a mezőgazdaságban is érvényesül, létrejönnek az árutermelő közép- és nagyüzemek, amelyek az ipari nagyüzemekhez hasonlóan, magas fokban gépesítettek és részben kemizáltak. Többnyire egy-egy termény vagy állatfajta termelésére szorítkoznak. Ezeknek tipikus példái az amerikai, ausztráliai és argentinai „gabonagyárak”, szarvasmarha-, hús- vagy csirkegyárak.

A szubtrópusi és trópusi országokban alakult ki az olcsó gyarmati munkaerő alapján az ültetvényes gazdaság, amely ugyancsak tőkés árutermelő nagyüzem, csak minimális gépesítéssel. Mindmáig ilyen ültetvényes gazdaságok termesztik a világpiacra kerülő kávé, tea, kakaó, cukornád, banán, gyapot és olajsnövények túlnyomó részét.

A szocialista országokban a mezőgazdasági nagyüzem két típusa: az állami gazdaság — a Szovjetunióban a szovhoz — és a szövetkezeti nagyüzem — a Szovjetunióban a kolhoz —. A szocialista társadalmi-gazdasági rendszerben elvi-elméleti alapon megvan a lehetőség a leghaladottabb agrotechnikai módszerek alkalmazására és a legmagasabb fokú gépesítésre és kemizálásra. A központilag és tervszerűen irányított szocialista nagyüzem révén a mezőgazdaság az iparhoz hasonlóan, egész országok és országcsoportok mezőgazdasági termelését képes koordinálni, hogy minden mezőgazdasági üzem az éghajlati viszonyoknak és

a fogyasztási igényeknek megfelelően specializált néhány növényi vagy állati termék termelésére, illetve ezek meghatározott kombinációjára szorítkozzék. Ez a rendszer egyesítheti legtökéletesebben a specializációt a megfelelő kooperációval. A szocialista mezőgazdasági nagyüzem fölényét olyan mértékben lehet biztosítani, amilyen mértékben az egyes országokban ezek az elvi-elméleti adottságok és lehetőségek valóra válnak. A gyakorlat egyelőre azt mutatja, hogy a nagyobb mértékben összpontosított és koordinált állami gazdaságok fölényben vannak a termelészövetkezeti nagyüzemekkel szemben. A mezőgazdasági kommunák rendszere, amivel egy ideig a Szovjetunióban is kísérleteztek, nem vált be Kínában sem.

6. FEJEZET *Az ipar fejlődése a kapitalizmusban és a szocializmusban*

A FÖLD ELSŐ FELOSZTÁSA

A világ gazdasági élete a XV—XVI. század fordulójáig a Föld különböző részein egymástól alapjában véve teljesen elkülönült egységekben fejlődött. Kelet-Ázsia, központjában a Mennyei Birodalommal, Kínával önmagába zárt külön világ volt s alig érintkezett déli-délnyugati szomszédjaival, Elő- és Hátsó-Indiával. India annak ellenére, hogy több száz kisebb-nagyobb fejedelem, herceg, király, maharadzsa uralma alatt tagolódott szét, mégis teljes egészében sajátos, külön egységet képezett. Ez az indiai világ Nyugat felé ugyan az arab, majd ozmán török világgal — az izlámmal — volt határos, de a kapcsolatok ezen az oldalon is igen gyérek voltak, csak alkalmi és kivételes érintkezésre korlátozódtak. Az izlám kapcsolata az európai keresztény világgal ugyan főleg állandó háborúskodásban merült ki, azonban a gazdasági fejlődés szempontjából ez sem elhanyagolható. Ezekkel a nagy egységekkel szemben az ezernyi grófságra, hercegségre, fejedelemségre, királyságra széttagolt feudális Európa viszonylag elmaradott terület volt, amely csupán a XIV—XV. században, majd később, a tőkés termelés kibontakozásával került ki ebből az állapotból.

Amerika felfedezésével és Afrika körülhajózásával az európai szempontból tekintett világgazdaság súlypontja a Földközi-tengerről áttolódott az Atlanti-óceánra.

Az új világ kincseinek feltárása, főleg az arany és az ezüst hatalmas tömegeinek elrablása, csak *lehetőséget* nyújtott a meggazdagodásra, de nem volt minden esetben a gazdasági fejlődés előmozdítója. Sőt! Ezeket a lehetőségeket csak azok az országok válthatták valóra, amelyek haladottabb társadalmi-gazdasági berendezkedésük alapján képesek voltak előmozdítani a termelőerők fejlődését, képesek voltak arra, hogy az aranyat kincsből tőkévé változtassák.

Az európai tőkelfelhalmozás és a tengerentúli gyarmatbirodalmak kiépítése ily módon két, egymással szorosan összefüggő folyamat, amelyben az európai országok időszakonként más-más helyzetet foglaltak el.

A világtörténelem új korszakának bevezetői már nem a Földközi-tenger melléki országok, hanem azok a népek, amelyek az Atlanti-óceán partvidékén élnek. Ezek között azonban a legnagyobb esélyük gyakorlatilag azoknak az országoknak lehetett, amelyek már a történelmi fejlődés földközi-tengeri időszakában is hatalomra tettek szert, nevezetesen Spanyolországnak, illetve Portugáliának és Franciaországnak. Hiába rendelkezett azonban gyarmatokkal Spanyolország és Portugália, vagy kezdetben akár Franciaország is, ha a rablott arany tőkévé válását az elmaradott társadalmi rendszer lehetetlenné tette. Nem is ezek az országok lettek a modern kapitalizmus úttörői, hanem azok, amelyek elsőnek rázták le a feudalizmus bilincseit és teremtték meg önálló nemzeti államaikat.

A sort tulajdonképpen már két és fél évszázaddal korábban a svájci parasztok nyitották meg, akik elsőként arattak győzelmet a feudalizmus erői fölött. A tengerektől elzárt kis Svájc polgárrá vált lakói azonban még évszázadokig csak csendben folytatták a tőkelfelhalmozást, mint az alpesi hágókon átvezető kereskedelmi utak vámszedői és annak az aranynak haszonélvezői, amelyet a svájci zsoldosok küldtek haza. (A svájci parasztok vitézsége a forradalmi szabadságharcban ugyanis megalapozta a svájci katona hírnevét és magas árfolyamot biztosított a svájci zsoldosoknak. ámbár valószínű, hogy idegen zsoldban a svájci katona sem vitézkedett úgy, mint hazája és szabadsága védelmében.)

A XVI. században Anglia és Hollandia fokozatosan szorították vissza a két első gyarmatosító hatalmat, Spanyolországot és Portugáliát.

Nem véletlen, hogy ezt a két feudális országot éppen ez a két kis ország győzhette le. A hét németalföldi tartomány 1579-ben

mondotta ki függetlenségét és nemzeti egységét. Az angol flotta 1588-ban semmisítette meg a spanyol Nagy Armadát. A Nagy Armada elpusztulása az erőviszonyok eltolódásának csupán első, de nem is legfontosabb mozzanata volt. Egyetlen megnyert csata még nem változtatja meg a történelmet. Ennél még fontosabb esemény volt a Keletindiai Társaság megalapítása. Alig mint fél évszázaddal később, 1642-ben az angol polgárság is uralomra jutott saját hazájában. Anglia hamar behozta késését. A XVII. században már Hollandiával végzett, majd a XVIII. században, de végérvényesen a forradalmi és napóleoni háborúkban Franciaországot is legyőzte.

Amikor a francia polgárság megvívja a maga forradalmát, már nem képes arra, hogy a megerősödött Angliával szemben megvédje korábban megszerzett pozícióit. Mindamellett elég erős ahhoz, hogy a hűbéri társadalmi rend gyökeres felszámolásával a tőkés rendszerben is nagyhatalom maradjon.

Ez az öt ország: Svájc, Nagy-Britannia, Franciaország, valamint Németalföld jogutódai: Hollandia és Belgium teremtik meg Európa Nyugatán a tőkés rendszert. Ezekbe az országokba irányult a világ minden részének terméke, ezekben az országokban halmozódott fel a tőke. A tőkeképzés, a profithajsza és felhalmozódás szolgálatában állt az ipari forradalom — a XVIII. század második felében a munkagépek, a XIX. század első felében az erőgépek forradalma is — ami nélkül a modern nagyipari kapitalizmus elképzelhetetlen.

A régi tőkés országoknak ez a csoportja olyan előnyre tett szert a többi európai ország és a világ többi országai fölött, hogy gazdasági potenciáljuk, évszázadok során felhalmozott tőkeerejük révén hosszú időre biztosították a maguk számára a világuralmat. Számukra nem lehetett vetélytárs egyelőre még a feudális széttagoeltságban vergődő Olaszország vagy Németország, sem a gyarmati sorból éppen kikerült Egyesült Államok, sem a túl messze fekvő elmaradott cári Oroszország.

A XIX. század második felében, a modern poligári-nemzeti állam megteremtésével ezek az országok is elindulnak a tőkés ipari fejlődés útján. Az utóbbiakban is elválaszthatatlan a nemzeti egység megteremtése a polgárság uralomra jutásától.

Ezekben az országokban is egy-egy fontos és jellemző esemény jelenti az új fejlődés kezdetét. Németországban 1871-ben jön létre a nemzeti egység. Olaszországban 1870-ben. Olaszország 1859-ben válik modern polgári állammá. A cári Oroszországban az 1861.

évi jobbágyfelszabadítástól számíthatjuk az új fejlődési szakaszt. Az Egyesült Államokban a rabszolgafelszabadítás és Észak győzelme a Dél felett (1861—65) jelenti az új fejlődési szakasz kezdetét. A sort 1868-tól kiegészíti Japán.

Az országoknak ez a csoportja ugyan nem rendelkezett évszázadok óta felhalmozott tőkékkel, de a termelőerők és termelőeszközök fejlődésének egy magasabb fokán indult minden eddiginél gyorsabb, dinamikusabb fejlődésnek, nem utolsó sorban az előbbi országcsoport tőkéinek segítségére támaszkodva. Az angol, francia, svájci, belga és holland tőke nemcsak a cári Oroszország iparának és vasúthálózatának kifejlesztésénél bábáskodott, hanem ott volt — és ott maradt — az Egyesült Államokban, Németországban, Olaszországban és természetesen Japánban is. A világ felosztásáért és újrafelosztásáért vívott küzdelemben szövetségeseket keresve segítették azokat az országokat, amelyeket csatlósáiknak tartottak, de amelyek végeredményben saját versenytársaikká váltak.

A két legerősebb fiatal hatalom közül ugyan az Egyesült Államok dinamikusabban fejlődött — noha a századfordulóig még az európai nagytőke csatlósa, még mindig adós ország maradt —, de a veszélyesebb versenytárs mégis Németország volt kardcsörtető militarizmusával és közvetlen közelből fenyegető gazdasági súlyával.

A nagyhatalmi játék, az *európai* erők egyensúlyának politikája — ami akkor még a „világpolitika” volt — és nem utolsó sorban a földrajzi helyzet alakította ki az első világháború előtti hatalmi konstellációt. Anglia megnyeri szövetségesének Németországgal szemben Franciaországot, a Közép-Ázsiában terjeszkedő Oroszországgal szemben Japánt. A legveszedelmesebb közös vetélytárs ellen Oroszország végül mégis az angol—francia entente-hoz csatlakozik. A hármasszövetségben Németország vezetésével az Osztrák—Magyar Monarchia és Olaszország vesz részt.

Az első világháború után kialakul az új hatalmi konstelláció. Az alapvető ellentét az, amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban megalakult első szocialista állam, a Szovjetunió és az egész tőkés világ között fennáll.

A még viszonylag gyenge Szovjetunió azonban nem jelent közvetlen veszélyt a régi tőkés hatalmak számára, ámbár fennállása a világ első szocialista országának pusztá léte önmagában olyan világpolitikai tényező, ami feltétlenül érezteti hatását minden tőkés országban és a tőkés országok egymás közti viszonyában.

A munkásosztály megerősödése és az osztályharc kieleződése a legtöbb tőkés országban bel- és külpolitikai tényezővé válik. A régi tőkés hatalmaknak módjukban áll a munkásság követeléseinek legalább részbeni kielégítése, a később kifejlődött, kevésbé szilárd tőkésországokban az uralkodó osztály mind belpolitikailag, mind külpolitikailag az erőszakhoz kénytelen folyamodni.

Kialakul az új ellentét *a régi tőkés országok* és az ismét rohamosan előretörő, *később kifejlődött tőkés országok* csoportja között is. E három ország: Németország, Olaszország és Japán uralkodó osztályában a legreakciósabb körök jutnak túlsúlyba és fasiszta rendszert segítenek uralomra, hogy gazdasági terjeszkedésüket, nagyhatalmi ambícióikat és agresszív külpolitikájukat a „belső” és külső fronton egyaránt maximálisan érvényesítsék.

AZ IPARI NAGYHATALMAK IPARÁNAK ÖTVEN ÉVES FEJLŐDÉSE

A két világháború között már nincs szükség arra, hogy ez országok gazdasági fejlődését egy-két jellemző termék termelésén kísérjék figyelemmel.

A világ gazdaságának fejlődését és ezen belül a legfontosabb, legfejlettebb országok súlyának alakulását az egész ipari termelés fejlődésén keresztül kísérhetjük figyelemmel és értékelhetjük megközelítő biztonsággal. Az egész *ipari* fejlődés természetesen még mindig nem azonos az egész *gazdasági* fejlődéssel, annak csupán egy része, de a termelőerők és termelőeszközök fejlettségének jelenlegi időszakában az ipar mennyiségi és minőségi fejlődése határozza meg a világ és az egyes országok *egész* gazdaságának alakulását.

Az ipar gyorsabb fejlődése maga után vonja a mezőgazdaságot, mert gépeket, felszereléseket szállít a mezőgazdaságnak, ellátja a mezőgazdasági termelést a szükséges vegyszerekkel, műtrágyákkal, oltóanyagokkal, gyomirtó szerekkel stb. S ugyanakkor feldolgozza a mezőgazdaság termékeit, a legtöbb élelmiszert éppúgy, mint az ipari nyersanyagokat. Mennél fejlettebb egy ország ipara, annál kevesebb viszonylag a nyers állapotban piacra kerülő mezőgazdasági eredetű táplálékok mennyisége.

A közlekedés fejlettsége, az úthálózat, a gördülőállomány állapota és a forgalom alakulása ugyancsak párhuzamos és egyenes arányban áll az ipar fejlettségével. És végül a külkereskedelem

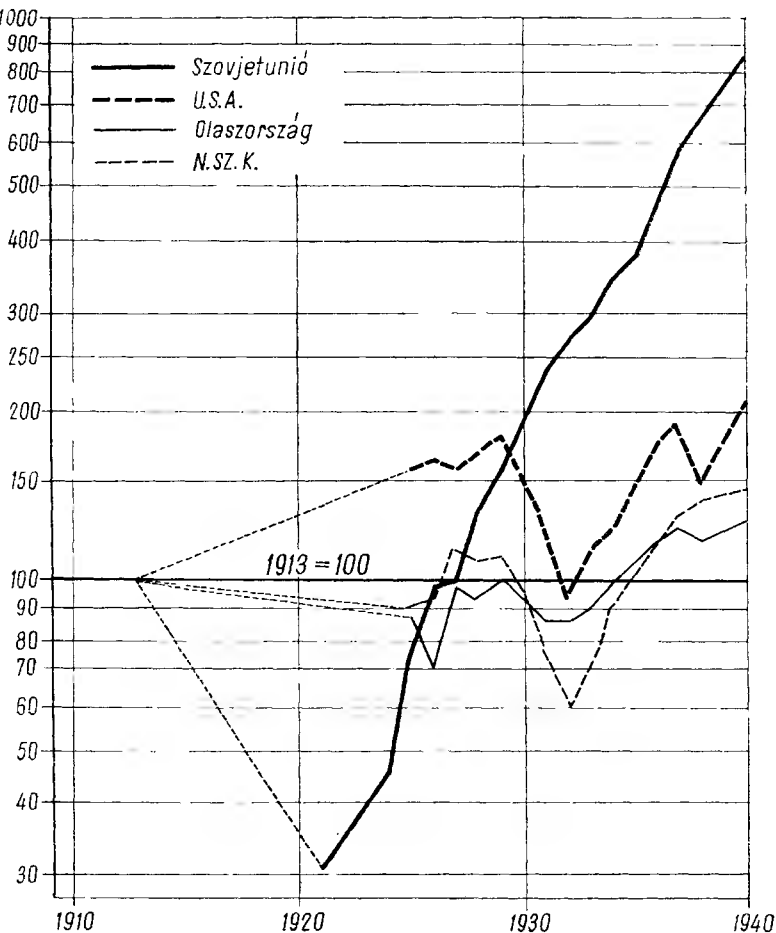
mint a nemzetközi munkamegosztás kifejezője, szintén elsősorban az ipari fejlődéssel arányosan alakul. Ezt az az egyszerű tény is bizonyítja, hogy a világkereskedelem túlnyomó része — kb. 70%-a — az ipari országok egymás közötti forgalmára jut és másrészt a külkereskedelmi forgalom éppen a fejlett ipari országokban a legnagyobb arányú a nemzeti jövedelemhez vagy a társadalmi termeléshez viszonyítva. (Ez a tény egyébként igen nyomós érv lehet azokkal szemben, akik a fejlődésben elmaradt országok iparának kifejlesztésétől a régi ipari országok gazdaságát féltik.)

Végeredményben tehát az ipari fejlődés, ha nem is azonosítható az egyes országok teljes gazdaságának fejlődésével, helyzetével és állapotával, mindezeknek feltétlenül jellemző és meghatározó tényezője.

A vezető ipari országok ipari termelésének fejlődését viszonylagos pontossággal fél évszázada — 1913 óta — tudjuk figyelemmel kísérni. Ipari volumenindex számításokat a húszas évektől kezdve végeznek a fejlett ipari országok megfelelő intézményei.

A pontos gazdasági elemzéshez, a konjunktúra alakulásának mélyreható vizsgálatához kívánatos, hogy meghatározott, illetve kiválasztott báziséből induljunk ki. De mivel a fejlődés folyamán az ipar struktúrája változik, új gyártási ágazatok alakulnak ki, amelyek korábban nem szerepeltek az indexszámok megállapításakor, idővel új bázison számítják az indexet. Az első bázisév 1913 után 1929, majd 1937, s a második világháború után 1948 és 1953 szolgáltak mint bázisévek. Ha azonban a fejlődést nagyobb, történelmi távlatban akarjuk vizsgálni — mint a jelen esetben is —, tehát nem a jelenlegi állapot mélyrehatóbb elemzése, hanem a történelmi fejlődési tendencia vizsgálata a célunk, összekapcsolhatjuk megfelelő átszámítással a különböző bázison készült indexsorokat ún. láncindex segítségével. Az ilyen láncindex pontossága kisebb ugyan, de az áttekintés céljának megfelel.

A 8. ábra néhány fontosabb ország ipari termelési volumenének alakulását mutatja (az árváltozásoktól függetlenül) 1940-ig, minden egyes ország termelési volumenét 1913-ban 100-nak véve. Tekintve, hogy az elmúlt ötven év folyamán a legtöbb ország iparának termelése többszörösére, sőt a Szovjetunióé 45-szörösére emelkedett, a fejlődés nem ábrázolható lineáris lépték szerint, hanem csak logaritmikus léptékkel. Egyébként a fejlődés *dinamikájának* bemutatására mindig csak logaritmusslépték alkalmas, mert ez mutatja a fejlődés viszonylagos ütemét

8. Néhány fontosabb ország ipari termelési volumenének alakulása 1913—1940 között (1913 = 100)

minden időpontban azonos módon. Pl. a 100-ról 120-ra vagy 1000-ról 1200-ra való növekedés egyaránt 20%-ot jelent, s ez a logaritmikus léptékben megrajzolt görbén két egyformán ferde vonalat eredményez. A lineáris léptékben viszont, amennyiben ilyen egyáltalán ábrázolható lenne, az egyes számértékek között mindig azonos távolságot véve alapul, majdnem meredek vonalat

kapnánk. Egyébként, ha ezt a fejlődést alapmérték szerint beosztott grafikonon akarnók ábrázolni, nem ennek a könyvoldalnak nagyságára, hanem kb. 2 m nagyságú papírra volna szükségünk.

A görbe megtekintésekor a legszembetűnőbb a Szovjetunió ipari fejlődését jelző vonal meredek és szakadatlan emelkedése. A pontozott szakaszok, mint egyébként a többi görbénél is, a rendkívüli, első és második világháborús éveket jelzik. Az első világháború, forradalom, intervenciós háború és polgárháború során a Szovjetunió gazdasága mélypontra zuhant. Az ipari termelés újabb emelkedése a polgárháború befejeztével, 1921-ben erről a mélypontról indult el, amely a háború előtti termelés egyharmadát sem érte el. Innen kezdve azonban, már a NEP-korszak éveiben, is szakadatlan az emelkedés. A görbe még a logaritmikus lépték mellett is meredeken emelkedik. Zuhanást nem, csupán az emelkedés ütemének átmeneti megtorpanását láthatjuk 1927 és 1928, valamint 1934 és 1935 között. Ezek az évek az ötéves tervek megkezdése előtt és a második ötéves terv kezdetén jelentkező fejlődési nehézségeket mutatják. Az első esetben a rossz termés miatt majdnem teljesen kieső gabonaexport lehetetlenné tette a termelőeszközök előirányzott mennyiségű importját. A másik megtorpanás az újonnan létesített üzemek felfutási nehézségeit jelzi. Ezután ismét csak a háborús állapot, a második világháború folyamán bekövetkezett pusztítások mértékét mutatja a lefelé irányuló pontozott vonal. Ettől kezdve azonban a fejlődés egyenletesen meredek.

Míg a Szovjetunióban (és a többi szocialista országban) a termelés megtorpanása világpolitikai összeütközések vagy elvileg elkerülhető gazdaságpolitikai hibák következménye, a tőkés országokban a kapitalizmus lényegéhez tartozó válságok jele. Az Egyesült Államok ipari termelését jelző görbe nagy távlatban tekintve ugyancsak emelkedést jelez. Ez az emelkedés a két világháború alatt is folytatódik, sőt a két időszak alatt igen erőteljesen. E két időszaktól eltekintve azonban a görbe zezzugos futása mutatja a kapitalizmus lényegéhez tartozó időszakos válságokat, amelyek között a legmélyebb az 1929—1932. évi volt.

1937 után, közvetlenül a második világháború előtt újabb válság jelentkezett. A második világháború után többször is mutatkoztak válságjelek, így 1949/50 folyamán is, de ezt a válságot a koreai háború kitörésével fellépő háborús konjunktúra kiküszöbölte. A görbe ezután is több ízben megtorpan, de a termelés

csökkenése soha nem éri el a zuhanásnak azt a mértékét, mint 1929 és 1932 között. Nyilvánvaló, hogy a válsággörbék ellaposodtak, s ha a termelés csökkenése nem is vezetett katasztrofális munkanélküliséghez, mert nem volt nagymértékű, mégis válságtünetek léptek fel, amelyeket azonban a második világháború folyamán hatalmas mértékben megnövekedett államgazdasági szervezet megfelelő módszerekkel képes volt viszonylag rövid idő alatt legyőzni.

Nagyobb távlatban nézve és a kisebb ingadozásoktól eltekintve, mindegyik ország iparának fejlődésvonala emelkedést mutat, 1962-ben lényegesen magasabb, mint volt 1946-ban, a fejlődés mégsem egyenes vonalú. A leggyorsabb az európai tőkés országok közül a Német Szövetségi Köztársaság iparának fejlődése, ama egyszerű okból, hogy viszonylag későn és a háborús pusztítások következtében mélyebb kezdőpontról indult el. Részint, de nem kizárólag, az amerikai kölcsönök, az amerikai nagytőkés vállalatok részesedésvállalása a német nagyipar vállalataiban, de emellett a német ipar tagadhatatlanul magas színvonalú tudományos-műszaki megalapozottsága, a mérnökök és munkások kiváló szakértelme és nem utolsósorban a Hitler-fasizmus és a második világháború alatt kialakult, erősen központosított szervezet is hozzájárult ahhoz, hogy az ún. „német gazdasági csoda” bekövetkezzen. Mindamellet nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy míg az Egyesült Államok ipara a bázisév (1913) volumenének több mint ötszörösére, a Német Szövetségi Köztársaságé valamivel több mint háromszorosára emelkedett. Az európai országok közül már sokkal kevésbé meredek Nagy-Britannia iparának a tárgyalt fél évszázad alatt alig több mint kétszeres növekedése.

Az Európán kívüli kapitalista országok között Japán ipari fejlődése a legdinamikusabb. A japán ipar a világ egyik legkoncentráltabb ipara, ami a vállalati és szervezeti kereteket illeti. Ezenkívül Japán egészen különleges módszereket alkalmazott iparának fejlesztésére. A japán ipari szervezés értett hozzá, hogy kivigye az ipari termelést a falvakba, oly módon, hogy egy-egy falu népe mezőgazdasági munkája mellett mellékfoglalkozásként egy-egy alkatrészt készít csupán, a tulajdonképpeni ipari üzemben csak a falvak százaiban vagy ezreiben minimális bérért előállított alkatrészek összeszerelése folyik. Ez a rendszer Japánban részben a második világháború után is fennmaradt. Az Egyesült Államok helytelen, a vetélytárs iparának megsemmisí-

tésére törekvő politikája hosszú ideig fékezte Japán gazdaságának újjászületését. De végül is a japán ipar soha nem látott ütemben fejlődik, hogy a második világháború utáni évtized lemaradását behozza.

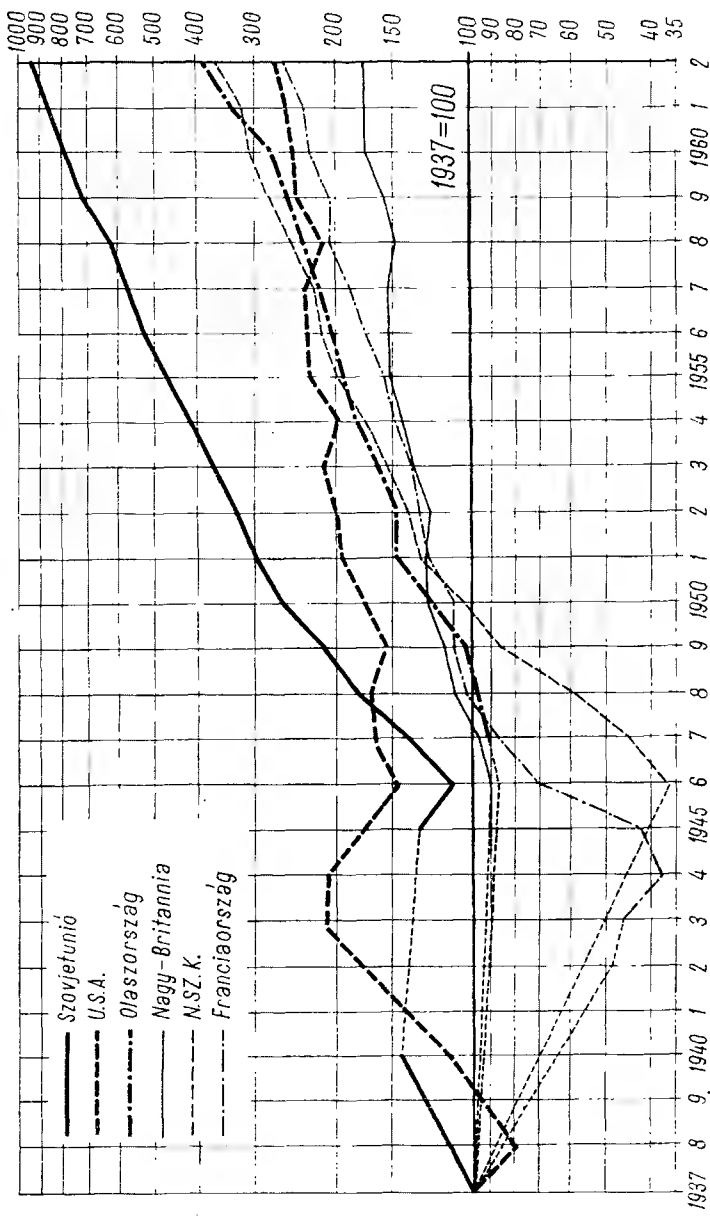
AZ IPARI FEJLŐDÉS DINAMIKÁJA ORSZÁGCSOPORTOK SZERINT

Az első világháborút követő világgazdasági konjunktúra csúcsponztjától, 1929-től kezdve már több országban készültek összefoglaló ipari volumenindex számítások. A fejlődés menete meghatározott országcsoportonként mind a második világháború előtt, mind az után feltétlenül jellemző.

Nem véletlen, hogy a kisebb vagy kevésbé fejlett tőkés országokról nem áll rendelkezésre ilyen hosszú időszakot felölelő, megbízható adatsor. Az ipari termelés módszeres és rendszeres statisztikai számbavétele még a legfejlettebb ipari országokban is viszonylag későn kezdődött s még későbbben indul meg az ipari volumenindex kiszámítása a későbbben fejlődésnek induló országokban. Az a tény, hogy milyen időponttól kezdve állnak rendelkezésre egy ország iparáról volumenindex adatok, bizonyos mértékig arra is utal, mely időpontig voltak elmaradott vagy fejlődésben visszamaradt országoknak tekinthetők, s mikor indult meg a nagyobb arányú nagyipari fejlődés. (Azok, akik minden további nélkül akarják összehasonlítani az európai és még inkább az ázsiai népi demokratikus országok iparának mennyiségi és minőségi mutatóit a *fejlett* nyugati kapitalista országokkal, szívesen megfeledeznek arról, hogy a második világháború előtt ezek az országok — mint a Szovjetunió, illetve a cári Oroszország is az első világháború előtt és jórészt még azután is — olyan fejlődésben lemaradt országok voltak, mint ma a volt gyarmati és félgyarmati országok Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában. Ezeknek az országoknak gyors fejlődése mutatja a jelenleg is „elmaradott” országoknak nevezett területek jövő lehetőségeit.)

A 9. ábra az összehasonlíthatóság kedvéért a főbb tőkés országok és a Szovjetunió adatait újból közli, azonos — 1937., illetve 1938. évi — bázison. A görbék futása természetesen ezeknél az országoknál ugyanolyan, mint az előző grafikonon, csupán a szám-adatok mások, mivel a kiindulási bázis is más.

A vezető tőkés országok fejlődésének grafikonja a második világháborút megelőző időszakra vonatkozóan ugyanazt a képet

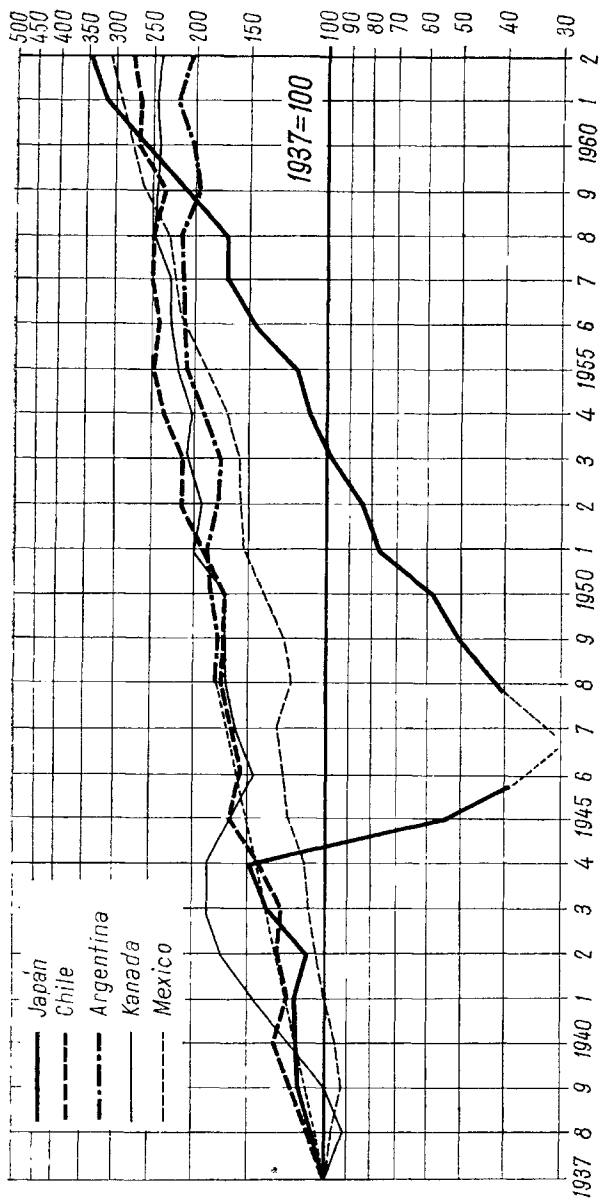
9. A Szovjetunió és a főbb tőkés országok ipari fejlődésének dinamikája 1937—1962 között (1937 = 100)

mutatja, mint az előző grafikon. A legfeltűnőbb jelenség az, hogy az Egyesült Államok rövid átmeneti válság után, a háború előtti-nél sokkal magasabb szintről indult ki és minden tőkés ország-nál gyorsabb ütemben növelte ipari termelését. A második világ-háborút követően az európai országok még évekig nem érték el a háború előtti termelési szintet. A legmélyebbre Japánban süllyedt a termelés és ez a magyarázata annak, hogy a későbbi évek-ben a japán ipar termelése még az Egyesült Államokénál is di-namikusabban fejlődik.

A kisebb európai tőkés országok elsősorban a két világháború között lezajlott világ gazdasági válság, majd a második világhá-ború folyamán kihasználták a vezető ipari országok nehézségeit. Gyors ipari fejlődésnek indultak, egyrészt annak révén, hogy a vezető ipari országokból eddig importált árukat maguk termel-ték meg, másrészt oly módon, hogy a vezető ipari országok ne-hézségeit kihasználva, saját termékeikkel vonultak be a világ-piacra. A második világháborút megelőző és követő évtizedben ily módon — néhány kivétellel — a többi európai ország gyors iparosodásának lehettünk tanúi, minek folytán az európai orszá-gok gazdasági struktúrája és ipari színvonala nivellálódott. Vé-geredményben ez a fejlődési folyamat is hozzájárul a tőkés Európa kialakulóban levő egységéhez.

A főbb tengerentúli, főleg latin-amerikai országok ipari terme-lésének volumenindexei (l. 10. ábra) viszonylag mérsékeltőbb fejlődést mutatnak. Az emelkedő indexszámok azonban nem olyan jellegű fejlődést jeleznek, mint az európai országokban. Ezek az országok változatlanul megmaradtak a fejlett ipari országok nyersanyagszállítóinak s az ipari termelési index elsősorban a bányászat termelésének alakulását mutatja, ami azonban a fejlett ipari országok konjunktúrájának függvénye.

A második világháborút megelőző utolsó békeévvél összehason-lítva, az európai népi demokratikus országok azonos területre számított ipari fejlődésének volumenindexe mind az öt orszá-gban meredeken emelkedő vonalat mutat. A bruttó ipari ter-melési volumen emelkedése a Szovjetunió fejlődését jelző vonal-hoz hasonló, annak ellenére, hogy mint a Szovjetunióban, ezek-ben az országokban is igen nagyarányú volt a háborús pusztítás és ennek következtében az ipar kapacitásvesztése. Míg a tár-gyalt időszak, az 1937 és 1962 között eltelt negyedszázad alatt az európai tőkés országok termelése alig kétszeresére, legfeljebb háromszorosára emelkedett, a szocialista tervgazdaság alapján

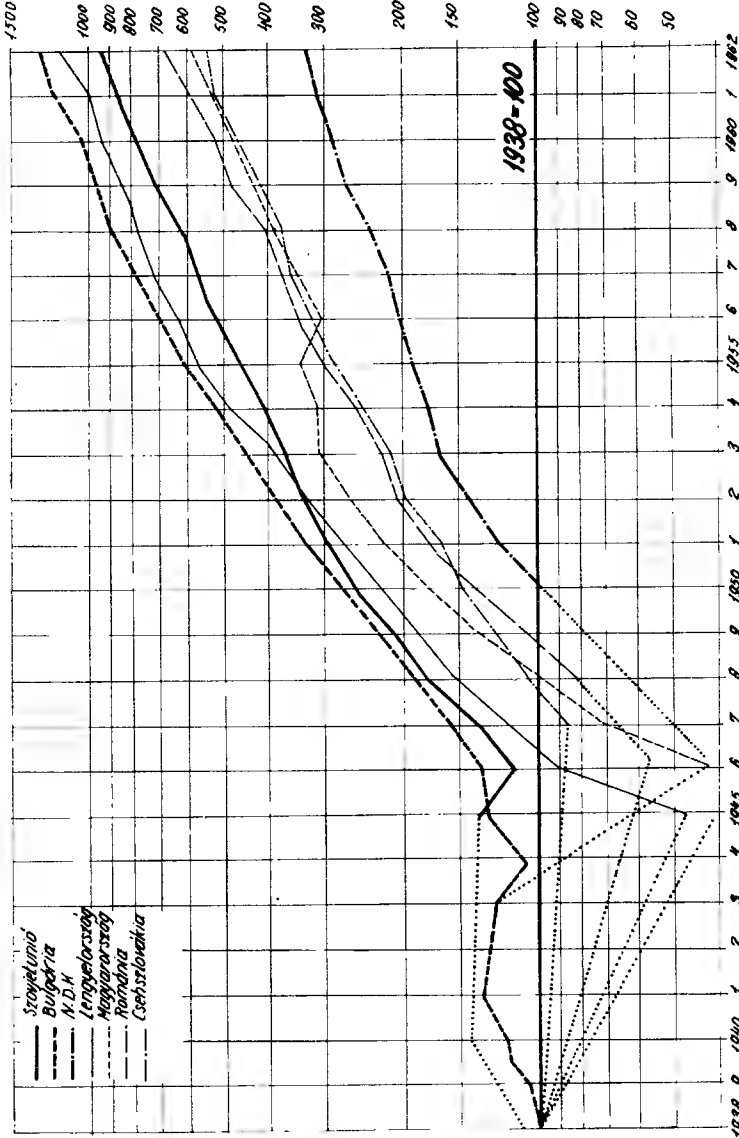
10. Néhány főbb tengerentúli ország ipari fejlődésének dinamikája 1937—1962 között (1937 = 100)

álló európai népi demokratikus országok termelése ötször, hat-szor, hétszer haladta meg a háború előtti színvonalat.

Természetesen tartozunk az igazságnak azzal, hogy számításba vesszük, milyen mélypontról indultak el az európai népi demokratikus országok. Nyilvánvaló, ha a kiindulási bázis alacsony, a százalékokban számított emelkedés lényegesen meredekebb lehet és szükségképpen az is. Igaz, hogy a jelenlegi NDK a felszabadulást megelőzően iparilag lényegesen fejlettebb volt a többi felszabadított országnál, viszont itt voltak a német társadalmi és gazdasági élet inséges agrárterületei: Mecklenburg, az Odera-vidék, Thüringia, amelyek állandóan a nyugati részek segítségére szorultak és ahonnan állandó vándorlás irányult az iparosodottabb nyugati német területek felé. Cseh- és Morvaország az Osztrák—Magyar Monarchia legfejlettebb iparvidékei közé tartozott ugyan, de Szlovákia évszázadokon át a félgyarmati Magyarország félgyarmati sorban levő területe maradt.

Az európai népi demokratikus országokban a második világháborút követő közel fél évtized a nekifutás, a felkészülés időszakára volt. (L. 11. ábra.) Előbb csak a két- és hároméves tervek keretében indult meg a tervező és szervező munka, a kísérletezés, a tapasztalatok gyűjtése és értékelése. Ez a két- és hároméves tervidőszak volt a fokról fokra kibontakozó szocialista tervgazdaság „főpróbája”. A tényleges „premier” — az első ötéves tervek — sem voltak azonban hibátlanul tökéletesek. A kezdet nehézségei, hibái, a növekedési fájdalmak még ebben az időszakban is érezhetők voltak.

Ez elsősorban azzal függ össze, hogy nem a már meglevő termelési kapacitást kellett kisebb-nagyobb kiegészítésekkel növelni, nem egy már meglevő kapacitást kellett kiegészíteni, hanem úgyszólván a semmiből kellett újonnan megteremtetni a termelőberendezéseket, előről kellett kezdeni a gazdaság megszervezését. Ebben ugyan hasznosítani lehetett a Szovjetunió tapasztalatait, de mégis figyelembe kellett venni minden egyes ország sajátos természeti-földrajzi adottságait, lehetőségeit és korlátait. Ugyanígy számolni kellett a megelőző gazdasági-történeti fejlődéssel, a népesség munkatapasztalataival és a szocialista országok egymás közötti együttműködésének és specializációjának lehetőségével. A dogmatikus, sőt voluntarista gazdasági vezetés, a túlzott centralizáció és az elharapózó bürokrácia azonban nagyrészt figyelmen kívül hagyta ezeket a követelményeket. Mindez fékezően hatott a lappangó erők, rejtett és nem is rej-

11. A Szovjetunió és az európai népi demokratikus országok ipari fejlődésének dinamikája 1938—1962 között (1938 = 100)

tett tartalékok kibontakozására, meggátolta az alsóbb gazdasági egységek kezdeményezését stb. Mindezeket számításba kell vennünk, ha a görbék alakulását szemléljük.

Végeredményben azonban ezek a vonalak a szervezett, tervszerűen és arányosan vezetett és központilag ellenőrzött szocialista gazdaság hatalmas lendítőerejét mutatják — az összes hibák, hiányosságok, nehézségek és gátló körülmények ellenére. Úgy is mondhatnók, hogy a kezdetben az egész gazdasági életen eluralkodó, dogmatikus vezetés ellenére is sikerült a rendszer fölényét érvényre juttatni és a termelés mennyiségét, volumenét megsokszorozni.

A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének törvénye, amely a két világháború előtt és között a Föld felosztásához és újrafelosztásához vezetett, természetesen továbbra is érvényben maradt. A régi tőkés országok viszonylag lassúbb fejlődése mellett a később fejlődésnek indult tőkés országok — Németország, Olaszország, Japán és főleg az Egyesült Államok — iparának fejlődése, termelésének növekedése sokkal dinamikusabb volt. Mennél később indult fejlődésnek egy ország, annál inkább tudta hasznosítani más ország műszaki és szervezeti tapasztalatait, annál gyorsabb lehetett ipari termelésének kibontakozása és továbbfejlődése.

Ez a törvényszerűség, vagy legalábbis objektív történelmi tendencia szükségképpen továbbra is, a második világháború után is érvényesül. Nyilvánvaló, hogy a második világháború után újonnan iparosodó országok és még inkább a jelenleg is még elmaradott országok ipari fejlődése ismét lényegesen gyorsabb ütemű lesz, még akkor is, ha ezek megmaradnak a tőkés rendszer keretében, mert gyorsabb fejlődési lehetőségeket biztosít számukra a fejlettebb országok tapasztalatainak átvétele, anyagi, műszaki és szervezeti segítsége stb.

A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének törvénye azonban az első világháborútól kezdve, de még inkább a második világháború után, a szocialista világrendszer kialakulásával kibővült, általános erejű törvénnyé vált, de lényegesen más tartalommal.

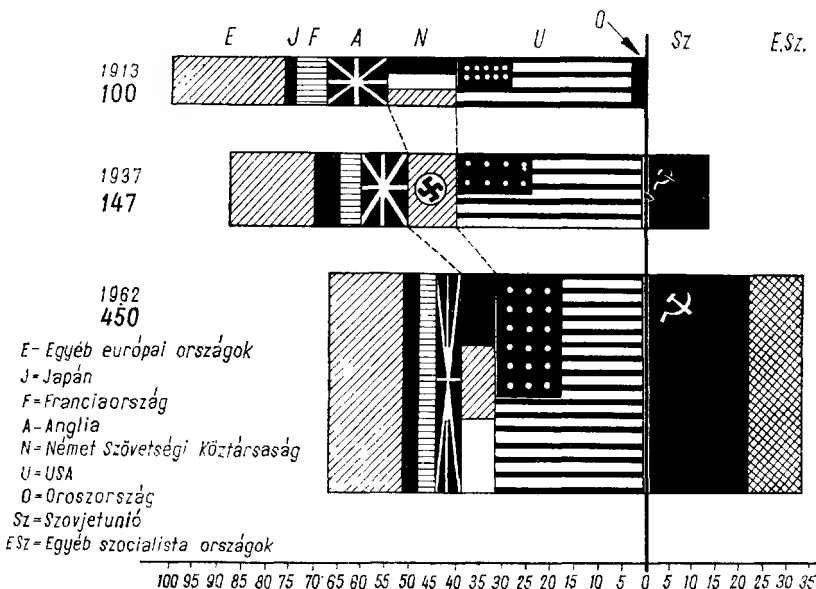
Az újonnan ipari fejlődésnek indult szocialista országok a tőkés országokhoz hasonlóan, de még hatékonyabban átvehetik és át is veszik a legfejlettebb ipari országok — elsősorban a Szovjetunió — tudományos, műszaki és szervezeti tapasztalatait, de gyorsabb fejlődésüket mindezen túlmenően, elsősorban a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló, központilag szervezett, tervszerűen és arányosan vezetett gazdasági rendsze-

rünk, egyszóval a szocialista társadalmi-gazdasági rendszer biztosíthatja.

Ez a fejlődés ezúttal már nemcsak az egyes tőkés országok között idéz elő eltolódásokat, hanem egyben a kapitalista és a szocialista világrendszer között fennálló arányok és erőviszonyok nagymértékű eltolódásához is vezet.

A VILÁG IPARÁNAK MEGOSZTLÁSA

A 12. ábra az előző három ábra alapján készült, s alapvetően az ott bemutatott fejlődést összegezi, de nem folyamatos idősorokban, hanem a három meghatározott időkeresztmetszetben. Emellett nemcsak a fejlődés dinamikáját, hanem a tényleges mennyiségi eredményeket és eltolódásokat is mutatja. A hasábok szélessége egyforma és százalékos skálára van beosztva oly módon, hogy a skála kezdő, azaz 0 pontja a középvonal, amelytől jobbra-balra haladnak a százalékszámok. A jobb és bal oldal *együtt* mindig 100%-nak felel meg. A középvonaltól jobbra és balra eső

12. A legfejlettebb tőkés országok, a Szovjetunió és a többi szocialista ország iparának százalékos részesedése a világ ipari termelésében

rész tehát az arányeltolódásokat mutatja; a hasábok magassága az egész világ ipari termelésének növekedésével arányos. Az egyes mezők felülete a hasábokon belül tehát egymással is arányos és összehasonlítható.

A 12. ábra szemléltetően mutatja a világ iparában és következésképpen a világ egész társadalmi-gazdasági életében az elmúlt fél évszázad folyamán bekövetkezett eltolódásokat és aránytalanságokat. Az első világháború előtt, 1913-ban az egész világ a tőkés termelési rendszerhez tartozott. Ebben az időpontban a múlt század közepén még elmaradott, főleg mezőgazdasági nyersanyagokat termelő és szállító Egyesült Államok már a világ legnagyobb ipari termelője. De a vezető európai tőkés országok iparának termelési volumene még felülmúlja az Egyesült Államokét. A világ ipari termelésének 85—90%-a összpontosul az öt vezető tőkés országban. A cári Oroszországra mindössze 2,5% jut, kevesebb, mint Belgiumra vagy Hollandiára.

A következő időkeresztmetszet 1937, tulajdonképpen a második világháború előtti utolsó békeév. Nem alkalmas összehasonlítási időpontnak, sem kiinduló bázisnak a tényleges utolsó békeév: 1938, mert ebben az évben a háborús gazdálkodás már számos ország gazdaságának szerkezetét eltorzította, másrészt újabb válság volt kitörőben a tőkés világban. 1937 viszont a tőkés világban az 1929. évi után az újabb konjunktúra-csúcsponthoz jutott, a Szovjetunióban pedig ekkor fejeződött be a második ötéves terv, amelynek során a Szovjetunió a világ második ipari nagyhatalmává vált.

Az első és legfontosabb változás az a tény, hogy a világ ipari termelésének 13,7%-a kikerült a tőkés rendszerből. Hasonlítsuk össze a Szovjetunió fejlődését jelző sötét mezőt az Egyesült Államok iparának termelését jelző sávos mezővel. Látjuk, hogy az Egyesült Államok iparának termelése még közel négyszerese a Szovjetunióénak, de már nem tizenötszöröse. És gondoljunk vissza az előző grafikon megfelelő két görbéjére, amely a fejlődés ütemének különbségét mutatja.

A másik jelentős eltolódás már a kapitalista világban zajlott le 1913 és 1937 között. Ez a vezető tőkés országok háttérbe szorítása az Egyesült Államok mögött, amely nyomasztóan nehezedik az európai országok fejlődésére. Az Egyesült Államok egyedül többet termel, mint az összes többi tőkés országok együttvéve. A harmadik jelentős változás az előző időponthoz

képest, hogy az Egyesült Államokon és a vezető európai tőkés országokon kívül megjelennek a porondon a többi földrészek, elsősorban Ázsia és ezen belül Japán dinamikusan fejlődő iparával.

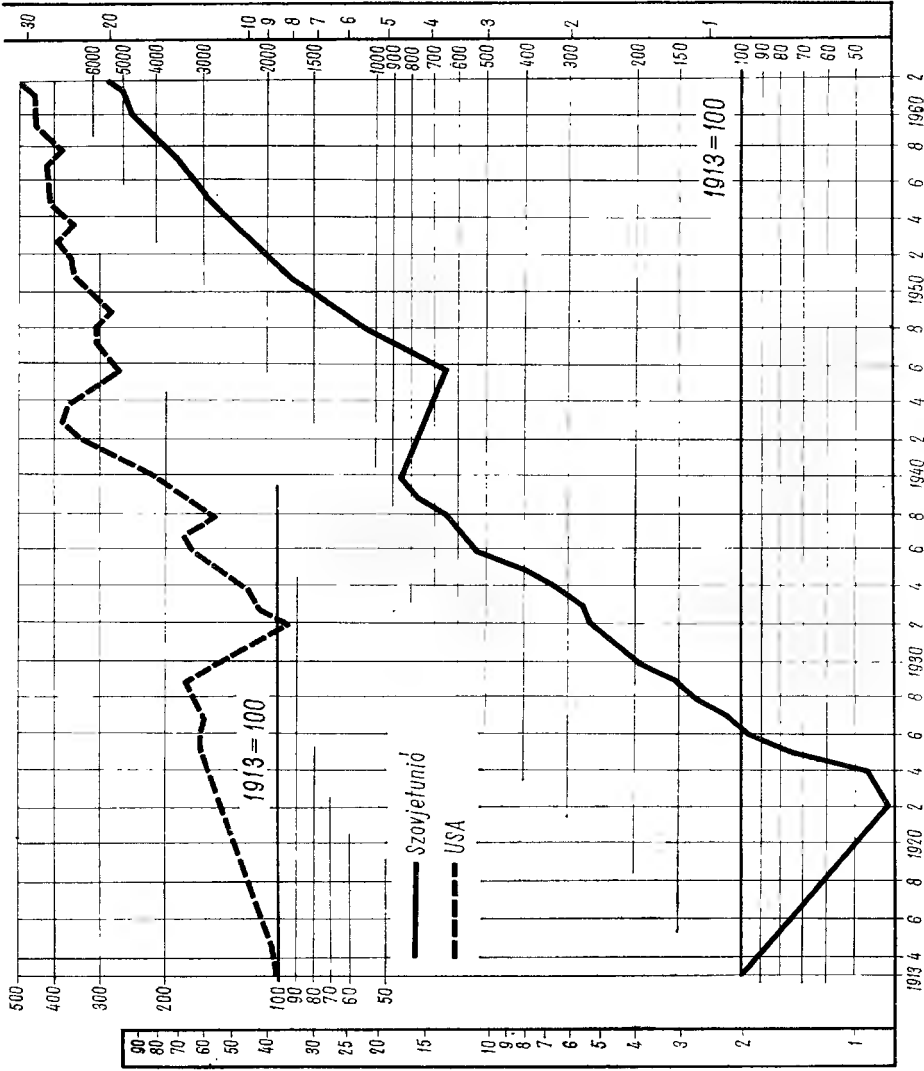
A jelenlegi helyzetet, a történelmi jelent mutatja be 1962. évi adatok alapján a legelső hasáb. Ez a hasáb közel hatszor vastagabb, mint az első. Ez annyit jelent, hogy az egész világ 1913. évi ipari termelését 100-nak véve, 1962-ben a kapitalista és szocialista világ ipari termelése együttesen eléri, illetve megközelíti a 600 indexszámot. A középvonal két oldalának összehasonlítása mutatja, hogy akár 1937-hez viszonyítva — amikor a Szovjetunió már nem elmaradott agrárország, hanem fejlett ipari ország volt — a szocialista rendszerhez tartozó országok ipari termelése 15-szörösére, a tőkés világé viszont csupán 5-szörösére emelkedett. Az 1913-mal szemben elért egész növekedésnek csupán háromötöd része jut a tőkés országokra, kétötöd része a szocialista országokra. A szocialista világrendszer országainak ipara ma kétszer többet termel, mint az egész kapitalista világ 1913-ban és az egész világ ipari termelésének több mint egyharmad része származik a szocialista világrendszer országaiból, olyan országokból, amelyek ötven évvel ezelőtt még a fejlődésben elmaradott országok voltak.

Nyilvánvaló, hogy a történelem és a dialektika 1962-ben sem áll meg, sőt — amint ezt a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. Kongresszusán nyilvánosságra hozott tervek mutatják — még határozottabban érvényesül az egyenlőtlen fejlődés eddigi tendenciája, de lényegesen magasabb szinten.

A KÉT ÓRIÁS VERSENYFUTÁSA

Visszatérve az ipari termelés fejlődési dinamikájának vizsgálatára, itt csak a két vezető ország, az Egyesült Államok és a Szovjetunió ipari termelését hasonlítjuk össze. A grafikon bonyolult négyes logaritmus-számítás kombinációjának eredménye.

Az előző grafikonokkal megegyezően ez esetben is logaritmikus lépték keretében mutatkozik a fejlődés üteme. Az előző három grafikonnal ellentétben azonban az 1913. évi kiindulási bázis nem közös. A logaritmikus lépték bal oldalán az 1913. évi arálynak megfelelően más pontról indul ki a 100%-ot jelző görbe. Azaz a kiindulópontok is logaritmikus lépték szerint vi-

13. A két óriás: a Szovjetunió és az USA versenytutása

szonyulnak egymáshoz. Az egyik megfelel a cári Oroszország 2,5%-os és az Egyesült Államok 38,7%-os részesedésének. A baloldali skála az Egyesült Államok, a jobboldali a Szovjetunió iparára vonatkozó arányokat tünteti fel. Noha a számok növekedésével a skálán feltüntetett beosztás vonalai egyre közelebb kerülnek egymáshoz, lévén logaritmikus skáláról szó, világos a két vonal dinamikája közötti különbség. A két görbe tartalmilag ugyanazt mutatja, mint a 13. ábra. A különbség itt csupán az, hogy ezen grafikonon világosan látszik, hogyan kerül egyre közelebb — a mélyebb kiindulópont ellenére — a Szovjetunió iparának fejlődését mutató görbe az Egyesült Államokéhoz. Az USA skáláján leolvasva, az USA görbéje 1962-ben kb. elérte az 500-as indexszámot (1913-at 100-nak véve), a Szovjetunió görbéje kb. a 360-at.

Ne feledjük el, hogy ezen a grafikonon az Egyesült Államok, a tőkés világ vezető országa, az egész kapitalizmust szimbolizálja, mint ahogyan a Szovjetunió is az egész szocialista világot, a szocializmus fejlődését jelképezi.

A szocialista világrendszer országainak gyorsabb fejlődési üteme és emellett a szocializmus győzelme más országokban hozzájárulhat ahhoz, hogy a szocialista világ termelési volumene nagyobb lesz, mint a tőkés világ országaié.

Az abszolút termelési volumen elérése azonban még nem jelenti azt, hogy az egy főre számított termelési mennyiség is eléri a legfejlettebb tőkés országok színvonalát. Ehhez a szocialista országok termelésének további erőteljes növekedésére van szükség.

Még mindig feladatként áll előttünk, hogy a munka termelékenységére terén is felülmúljuk a tőkés rendszert, amitől azonban egyelőre még messze vagyunk. Márpedig ez a fő cél, ez a szocializmus fölényének döntő bizonyítéka. Az Egyesült Államok gyárparában és bányászatában jelenleg kb. 18 millió ember dolgozik, a Szovjetunió iparában viszont kereken 28 millió. Ha az ipari termeléshez szükséges nyersanyag-, készgyártmány- és készáruimportot figyelmen kívül hagyjuk, globálisan tekintve az eredmény az, hogy a Szovjetunióban kb. 55%-kal több dolgozó állítja elő az Egyesült Államok termelési volumenének kb. 65%-át. Azaz egy szovjet dolgozó effektív teljesítménye az USA ipari dolgozóénak kb. 38%-a. Az a tény viszont, hogy a Szovjetunió iparának néhány ágában már elérték és túlhaladták az Egyesült Államok ipari termelékenységének szintjét, feljogosít

arra a következtetésre, hogy ez belátható időn belül minden téren megvalósítható.

Ami érvényes e tekintetben a Szovjetunió és az Egyesült Államok viszonyára, az érvényes — megfelelő áttételekkel — az egész kapitalista és szocialista világ viszonyára is.

A FEJLŐDÉSBEN ELMARADT ORSZÁGOK

A kapitalista és a szocialista világrendszer államain kívül azonban léteznek még a tömbön kívüli vagy el nem kötelezett országok, elsősorban Afrika, Ázsia és Dél-Amerika fejlődésükben elmaradt országai. A szocialista és kapitalista világ között fennálló békés versenyben az itt ábrázolt fejlettségi különbségen kívül az is nagymértékben hozzájárul az arányok eltolódásához, hogy a most fejlődésnek indult országok melyik utat választják.

Nem vitás, hogy a régi tőkés országok nagyobb anyagi lehetőségekkel rendelkeznek, mint a néhány évtizeddel ezelőtt még maguk is elmaradt országnak számító szocialista országok.

Nyilvánvaló, hogy a fejlett tőkés ipari országok évszázadok óta felhalmozott tőkéje, fejlett tudományos és műszaki szervezete hatalmas segítséget nyújthat a fejlődésben levő országoknak, ha akar. Ezzel kapcsolatban semmi sem lenne hamisabb és hazugabb, mintha összehasonlítanók — amint ezt a nyugati sajtó, napisajtó és szaksajtó egyaránt teszi — a tőkés országok által nyújtott segélyeket a szocialista országok által nyújtottakkal. Egyelőre a tőkés országok gazdasági potenciálja kb. kétszerese, vagy legalábbis közel kétszerese a szocialista országok potenciáljának. Továbbá nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a tőkés világ legerősebb országán kívül még legalább három olyan ország van — Nagy-Britannia, Franciaország és a Német Szövetségi Köztársaság —, amelyek évszázadok óta felhalmozott tőkével, tapasztalattal és jelentős gazdasági potenciállal rendelkeznek. Ezzel szemben a szocialista táboron belül, bármily gyorsan fejlődik is a kisebb országok gazdasága, a Szovjetunió mellett eltörpülnek még a viszonylag fejlettebb európai szocialista országok is. Ezek maguk is még sokban a Szovjetunió segítségére vannak utalva. De magában a Szovjetunióban is vannak még mindig *viszonylag* elmaradt területek, a közép-ázsiai köztársaságok és egész Szibéria, amelyek még most is a fejlődés kezdetén lévén, a Szovjetunió fejlettebb területeinek segítségére szorulnak. Nincs még egy birodalma a világnak,

amely saját volt gyarmati országainak akkora anyagi segítséget adott volna, mint amennyit az európai Szovjet-Oroszország nyújtott a cári Oroszország volt gyarmati területeinek. A fejlődésben elmaradt országok segélyezésénél ez a szempont is messzeszemenően értékelendő.

Bármily sokat jelent is azonban a fejlődő országok számára a haladottabb tőkés országok anyagi, tudományos és műszaki segítsége, kérdéses, hogy a fejlődő országok ezzel a segítséggel együtt a tőkés rendszert is átveszik-e.

Pontosabban kifejezve: átvehetik-e? Ez esetben ugyanis nem a vezető kormányférfiak, tervezők és szakemberek elhatározásáról, jó vagy rossz szándékáról van szó. A tőkés rendszer Európában és Amerikában sem egy csapásra alakult ki: a tőkének a középkor delelőjétől kezdve halmozódtak fel a későbbi európai tőkés országokban. A tőkeakkumuláció évszázados folyamata hozta létre a tőkés termelési rendszert, amelyet végül is a polgárság igen nagy időkülönbségekkel, forradalmi úton uralkodó rendszerre tett.

Az elmaradt országoknak azonban nem állnak rendelkezésükre évszázadok. Ha népüket emberhez méltó életszínvonalra akarják emelni, sokkal gyorsabb ütemben kell fejleszteniük iparukat és mezőgazdaságukat. A kettő között — amint erre Fritz Baade közismert könyvében helyesen rámutatott — nincs és nem is lehet ellentét. Nemcsak a gyakorlati tapasztalat mutatja, hogy fejlett mezőgazdaság csak fejlett iparral rendelkező országban alakulhat ki, hanem az egyszerű, józan ész vagy a konkrét közgazdasági számítás is ugyanezt bizonyítja. A mezőgazdaság fejlesztéséhez munkaeszközök, traktorok, arató-cséplőgépek stb. kellenek, az anyagok szállításához vasutak és teherkocsik, az öntözéses mezőgazdaság kiépítéséhez vas, cement, téglák, az eredményes növényvédelemhez gyomirtó-szerek, növényvédő-szerek stb.

Kezdetben a fejlődő országok esetleg mindezt importálhatják, de idővel maguknak kell mindent megtermelni. És ehhez járul még a mezőgazdasági termékek ipari feldolgozása, akár élelmiszerekről, akár olajosmagvakról vagy textilnyersanyagokról van szó.

Tehát nem ipari vagy mezőgazdasági fejlődés, illetve fejlesztés, hanem a kettő együtt és ezzel általános gazdasági fejlődés, ami ismét a közegészségügyi, szociális és kulturális intézmények létesítését és megfelelő szakemberek kiképzését is jelenti. Szük-

ségképpen át kell térni a jobb határfok érdekében a kisüzemi mezőgazdaságról a nagyüzemi mezőgazdaságra. Nyilvánvaló, hogy az elmaradt országokban nem tőkés nagyüzemek, hanem szövetkezeti és állami, esetleg községi vagy tartományi mezőgazdasági nagyüzemek keretében fejlesztik majd a mezőgazdaságot. A mezőgazdaság és az ipar együttes gyors fejlesztése viszont olyan áttekintést, szervezettséget és tervszerűséget követel, ami feltétlenül szétfeszíti a tőkés rendszer kereteit, és szükségképpen túlmutat a tőkés országon.

Ezért nemcsak a fejlődő ország vezetőinek elképzelésén vagy szándékán múlik, hogy szocialista vagy nem szocialista rendszert akarnak-e „bevezetni”. A szükségszerűség a szocializmus felé kényszeríti őket. A szükségszerűség követeli meg a mezőgazdasági és ipari nagyüzemi keretek kialakítását, erőszakolja ki a központi tervező intézeteket, a széles néptömegek egészségügyi védelmét és oktatásának fejlesztését, ami szintén elengedhetetlen a termelés fejlesztéséhez. De azok a széles néptömegek, amelyek először történelmük folyamán kapnak rendszeres iskolázást, válnak szakmunkásokká, technikusokká, mérnökökké és orvosokká, újabb feszítőerőt jelentenek. A gazdasági élet fejlesztése döntően a tömegek akarától, munkájától, közvetlen részvételétől függ. Aligha képzelhető el, hogy a felemelkedő tömegek a kapitalizmust választják. Azt a kapitalizmust, amelyet imperialista formájában nemrégien ráztak le.

Szükségszerű és ezért valószínű, hogy több-kevesebb habozás, tévút, próbálkozás után ezek az országok előbb vagy utóbb valamilyen szocialista rendszert teremtenek meg maguknak. Nyilvánvaló, hogy ez a szocialista rendszer sok mindenben más történelmi körülmények, más természeti-földrajzi, társadalmi-gazdasági, kulturális és szociális adottságok közepette jön létre. A XX. Kongresszus felszabadító jelentősége ebből a szempontból is megnyilvánul, amennyiben elismeri annak lehetőségét, hogy az egyes országok különböző úton valósíthatják meg a szocializmust. Hogy milyen lesz ez az út, azt a nemzetközi erőviszonyok állása és nem utolsósorban a népek akarata — egyszóval a történelem dönti majd el.

III. RÉSZ. *A szocialista országok gazdasági együttműködése*

Írták: *dr. Kövér Károly és Wiesel István*

1. FEJEZET *A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa fejlődésének rövid történeti áttekintése és szerkezeti felépítése*

A KGST: A SZOCIALISTA NEMZETKÖZI MUNKAMEGOSZTÁS INTÉZMÉNYE

Korunk technikai és tudományos forradalma a termelőerők soha nem látott fejlődését hozta el. E folyamatban a termelőerők kibontakozásának nemzeti határokon átnyúló objektív tendenciája még intenzívebb formában jelentkezik, mint a korábbi évtizedekben.

A nemzetközi munkamegosztásnak a termelőerők fejlődésének e gyors szakaszában — az uralkodó társadalmi formációtól függetlenül — egyre fokozottabb jelentősége lesz. Egyre szélesebb körben válik világossá, hogy az országoknak valami módon szinkronizálniuk kell gazdasági kapcsolataikat. A szocialista és tőkésországok párhuzamos fennállása és versengése szintén a gazdasági integrálódás ösztönző tényezője. E folyamatot napjainkban még bonyolultabbá teszi a fejlődő országok megjelenése, politikai és gazdasági szerepük sajátosságai.

Az integráció objektív tendenciájának érvényesülése folytán a gazdasági fejlődés jelenlegi szakaszában mind a tőkés-, mind a fejlődő országok egymás közötti kapcsolataiban az országok közötti nemzetközi munkamegosztás szervezeti formái jöttek létre (Közös Piac, Európai Szabadkereskedelmi Társulás, Afrikai Közös Piac).

A tőkés termelési viszonyok talaján létrejövő integrációs képződmények a kapitalista világpiac nagy monopóliumok által történő felosztásának új formáját jelentik. A fejlődő országokban az integrációs törekvések tengelyében az imperialista országoktól való gazdasági függés csökkentése, illetve felszámolása áll, tehát lényegében az összehúzó erő a közös veszély elleni védekezés, a protekcionista jellegű közös gazdaságpolitika kialakítása.

A tőkés integrációkra napjainkban két egymással szembenálló erő hat: létrehozó és összetartó erő, amelynek forrását fent fejtettük ki, és a tőkés termelési viszonyok jellegéből következő antagonisztikus ellentmondások, amelyek végeredményben e szervezeti formáknak átmeneti jelleget kölcsönöznek. Ezek az ellentmondások megfigyelhetők minden tőkés jellegű integrációs képződménynél. Belső ellentétek kialakulhatnak például annak következtében, hogy mely államé vagy államoké legyen a vezető szerep (így a Közös Piacon belül az NSZK és Franciaország ellentéte). De nagy erővel hathat a külső ellentét is, amely más csoportosulásokkal vagy a szervezeten kívül állókkal szemben jelentkezik (pl. időnként az USA és az Európai Közös Piac között).

A tőkés gazdasági integrációk sem mentesek a kapitalista termelés ciklikus jellegének megnyilvánulásaitól; létrejöttük azok hatását nem tudja közömbösíteni. A gazdasági integráció rendszerint viszonylag simán halad előre, amíg a gazdasági konjunktúra kedvező. A piaci korlátok hatása ebben a szakaszban kevésbé szembetűnő.

A termelőerőknek az objektív fejlődés következményeként jelentkező nemzeti határokat áttörő jellege fokozottan érvényesül egy olyan társadalmi formációban mint a szocializmus, amelyben az uralkodó termelési viszonyok nem korlátai, hanem emelői a termelőerők beláthatatlan távlati fejlődésének. A szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok — a proletár internacionalizmus szellemében — az alábbiakon nyugszanak:

- az azonos politikai alap: a szocialista államrend;
- az azonos gazdasági alap — a termelőeszközök társadalmi tulajdona;
- a gazdaság tervszerű fejlesztése, a kölcsönös érdekek figyelembevétele, s ebből következően az integráció előnyös volta valamennyi résztvevő számára.

A szocialista országok közötti munkamegosztásban a társadalmi tulajdon nemzeti elkülönültsége következtében az országok szuverén egységekként lépnek fel, amelyek saját maguk szabadon döntenek a népgazdaság fejlesztésének irányáról, üteméről, a beruházások szerkezetéről és volumenéről, a gazdasági irányítás módjáról és szervezeti formáiról.

A szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás tervszerűségének fokozása, a gazdasági előnyök szervezett kihasználása valósággal megkövetelte a KGST létrehozását.

A KGST, mint a későbbiek során látni fogjuk, szervezeti rendjében is alapvetően különbözik a tőkés jellegű gazdasági integrációktól. Az integráció célja a szocialista országok gazdasági fejlődésének összehangolása és a gyors ütemű növekedés elősegítése. Ennek következtében a kialakult szervezetnek nincsen semmiféle támadó éle a kívülálló országokkal szemben.

A KGST fejlődésének eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy a létrejött és funkcionáló szervezeti forma hasznosan mozdítja elő a szocialista nemzetközi munkamegosztás előnyeinek sokoldalú és széles körű kihasználását, s ezzel a szocializmus erőinek általános gyarapodását. A szocialista országok közötti munkamegosztás szervezeti formájának, a KGST-nek a fejlődése, mint elemzésünkéből kitűnik, az alapvető érdekek összhangja ellenére, bizonyos ellentmondásokat is felszínre hozott.

Ha a KGST-t a szocialista nemzetközi munkamegosztás szervezeti formájának tekintjük és meg akarjuk érteni fejlődésének belső dialektikáját, akkor röviden át kell tekintenünk azokat a gazdasági és politikai körülményeket, amelyek közepette létrejött.

A KGST LÉTREJÖTTÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

Mint láttuk, a KGST a benne résztvevő szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok tervszerű fejlesztésének egyik szervezeti formája. Létrehozásának időpontja az európai népi demokratikus államok többségében egybeesett a szocialista gazdasági és társadalmi viszonyok kialakulásával. A KGST létrehozásának döntő oka az alapító államoknak az a törekvése volt, hogy kormányközi gazdasági szervezet segítségével is előmozdítsák a kölcsönös segítség és a proletár internacionalizmus jegyében az egymás közötti gazdasági kapcsolatok gyors kibontakozását. A KGST létrehozását indokolta az a körülmény is, hogy a szocialista országok külkereskedelmének földrajzi megoszlásában gyökeres átrendeződés vette kezdetét.

A vezető imperialista hatalmak a népi demokratikus országokban végbement szocialista átalakulást minden rendelkezésükre álló eszközzel fel akarták tartóztatni. Az imperialista és ellenforradalmi körök úgy vélték, hogy a szocializmus elleni fegyvertáruk egyik legjelentősebb és leghatásosabb eszköze a gazdasági és kereskedelmi blokádnak. Abból indultak ki, hogy a KGST-hez tartozó államok egymás közti árucseréjének volumene

a második világháború előtt rendkívül alacsony volt, ezzel szemben a nyugat-európai államok döntő hányaddal részesedtek annakidején a jelenlegi európai szocialista államok külkereskedelmében. Számításuk az volt, hogy a szocialista országok hagyományos nemzetközi gazdasági kapcsolatainak erőszakos és drasztikus szétzilálása ezekben az államokban olyan mértékű belső ellátási és piaczavarokhoz vezet, amelyek gazdasági és politikai kihatásaival a szocialista erők nem lesznek képesek megbirkózni. Az élet azonban alaposan rácaffolt a gazdasági blokádhöz fűzött imperialista reményekre. A szocialista országok rövid idő alatt úrrá lettek a blokádot okozta kezdeti nehézségeken. S amennyiben az USA és a többi imperialista ország diszkriminációs politikájának a szocialista államok ellen volt jelentős hatása, ez az utóbbiak gazdasági tömörülésének meggyorsításában nyilvánult meg. Nyomásukra a szocialista országok gazdasági kapcsolataik intenzívebb kibontakoztatásával válaszoltak. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy a szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok fejlődésének nem a blokádot volt a döntő oka, ez csak meggyorsította a szocialista világ gazdaság kialakulásának egyébként objektív törvényszerűségeken alapuló folyamatát. A szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás és kölcsönös segítség gyors fejlődésének alapja a termelőeszközök társadalmi tulajdona, az annak alapján végbemenő gyors iparosítás, a termelékenység gyorsütemű növekedése, ami megköveteli a tervszerű szakosítást és kooperációt.

A KGST 1949 januárjában alakult meg. Az alapító államok: Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia és a Szovjetunió voltak. 1949 februárjában csatlakozott a Tanácsokhoz Albánia és 1950 októberében a Német Demokratikus Köztársaság, 1962-ben Mongólia is belépett a KGST-be. Bár Albánia hivatalosan nem jelentette be a KGST-ből való kilépését, jelenleg nem vesz részt annak munkájában. Ezzel szemben az utóbbi években Jugoszlávia és a KGST közötti kapcsolatok bővülnek és ennek során Jugoszlávia is bekapcsolódik a szocialista nemzetközi munkamegosztásba.

Röviden foglalkoznunk kell azokkal a rosszindulatú, és tegyük hozzá: talajtalan, alaptalan és torzító jellegű bíráló megjegyzésekkel, amelyek a KGST-t mint a szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás szervezeti formáját érték, egyrészt polgári közgazdászok és politikusok, másrészt az utóbbi időben a kínai vezető körök részéről.

A tőkés sajtó egyik törekvése, hogy bebizonyítsa a KGST „csődjét”, „válságát”. A nyugati sajtóorgánumok a KGST-tag-államok közötti munkamegosztás fejlődésének egyes nehezebben megoldható mozzanatait felnagyítják, csakis azok tárgyalására szorítkoznak, s ezzel a valóságot eltorzítják. Nyilvánvaló azonban, hogy a fejlődés, az új meggyökereztetése állandóan új és újabb megoldandó problémákat vet fel, amelyeket a megoldás legjobb módjának kiderítésére a szocialista országok közgazdászainak meg kell vitatniuk. A szocialista országok azért, mivel szükségszerűen nehézségek és problémák is lépnek fel, nem mondhatnak le gazdaságuk fejlesztéséről. Az elfogult polgári kritikák talajtalanságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a szocialista országok gazdasági fejlődése a világ gazdaság legdinamikusabb eleme, amiben egyre jelentősebb szerepet játszik a nemzetközi szocialista munkamegosztás bővülő és tökéletesedő folyamata.

A KGST-n belül megvalósuló nemzetközi munkamegosztást ért másik lényeges vád, amellyel foglalkoznunk kell az, hogy a KGST-országok a munkamegosztás folytán gazdaságilag függő helyzetbe kerülnek.

A KGST szervezete, amint az eddigiekből is kiderül, kizárja, hogy egyik ország a másikat magának alárendelje. A KGST nem államok feletti szerv. Benne minden ország azonos képviseléssel és szavazattal rendelkezik, akár nagy, akár kicsi ez az ország. A KGST ajánlásainak a megvalósítása az egyes országok kormányainak a mérlegelésétől függ. Ez a kérdés szervezeti oldala.

A nemzetközi munkamegosztás fejlődése egyre szorosabb kapcsolatot teremt a benne részt vevő országok népgazdaságai között. Ez a fejlődés törvényszerű és progresszív. Ha a szocialista országok lemondanának a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásukról, vállalniuk kellene azt a történelmi felelősséget, hogy nem éltek a szocializmus adta előnyökkel és ezzel gátolták gazdasági fejlődésüket, népük kultúrájának és életszínvonalának emelkedését.

Tagadhatatlan, hogy a szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás, s annak fejlődése közelebb hozza egymáshoz ezeknek az országoknak a népgazdaságát, ha úgy tetszik: kölcsönös egymásrautaltságot teremt közöttük. A tőkés bírálatok összekeverik a népgazdasági kapcsolatok fejlődését, a szocialista országok népgazdaságainak egymáshoz való közeledését az alá-

*rendeltségi viszony*al. A szocialista országok népgazdaságai közt kialakult mellérendeltséget szándékosan eltorzítók azt alárendeltségi viszonyként állítják be. Hogy ez az állítás mennyire nem igaz, bizonyítja, hogy a KGST minden tagállamában, sokoldalúan, komplexen, az illető országok adottságainak megfelelő arányban és ütemben fejlődik az ipar, és pedig a kevésbé fejlettekben gyorsabban, mint a fejlettebb államokban. A KGST országai valamennyien felszámolták a tőkés múlttól örökölt gazdasági elmaradottságuk legsúlyosabb következményeit, népgazdaságukon belül az ipar részesedése vált dominálóvá. S ezzel megszűnt alárendeltségi helyzetük is.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlődése a benne résztvevő szocialista országok gazdasági haladásának egyik fontos feltétele, s éppen ezért gazdasági és politikai felemelkedésüknek is fontos követelménye. Ha elemezzük az államok fejlettségi szintjét, azt látjuk, hogy az alárendeltség főként gazdasági tényezőkön múlik. Az elmaradottságot pedig autarkiával, nemzeti elzárkózással felszámolni aligha lehetséges. Az a furcsa helyzet alakul ki, hogy az autarkia, miközben csökkenteni akarja a külső piacoktól való függést, éppen ezt a függést fokozza, s mert fékezi a fejlődést, nő a színvonalbeli különbség. Ilyenképpen nem enyhíti, hanem fokozza az elmaradottságot. A gépipari nemzetközi munkamegosztás eredményeként minden KGST-tagállamban gyorsan fejlődik a gépgyártás. Nyilvánvalóan az a tény, hogy ezek az államok egymásnak kölcsönös gépszállítói és felvevőpiacai, nem a „kritikusok” által óhajtott alárendeltségi viszonyt idézi elő, hanem a szocialista országok egyenjogú, kölcsönösen előnyös gazdasági együttműködését teremti meg.

A KGST MŰKÖDÉSI ELVEI ÉS SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE

A KGST működései elveit és szervezeti felépítését a tagállamok Alapszabályban rögzítették. Az Alapszabályt a KGST 1959 decemberében Szófiában megtartott XII. ülészaka fogadta el, s miután a tagállamok azt ratifikálták, 1960 áprilisában vált jogerőssé.

A KGST központi célja, hogy a „Tanács tagállamai erőfeszítéseinek egyesítésén és összehangolásán keresztül hozzájáruljon ezekben az országokban a népgazdaság tervszerű fejlődéséhez, a gazdasági és műszaki haladás meggyorsításához, a kevésbé

fejlett iparral rendelkező országok iparosítási színvonalának emeléséhez, a munka termelékenységének szakadatlan növeléséhez, és a Tanács tagországai népei jólétének állandó növekedéséhez”.

A KGST a tagországok szuverén egyenlőségének az elvén épül fel. Ennek megfelelően a Tanács tagországai közötti gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés a felek teljes egyenjogúsága, szuverenitásuk és nemzeti érdekeik tiszteletben tartása elveinek megfelelően valósul meg.

Az alapokmányban meghatározott feladatok teljesítése érdekében, a KGST szervezi a tagállamok közötti gazdasági és tudományos-műszaki együttműködést, elősegíti azok erőforrásainak legésszerűbb kihasználását, szervezi a tagjai közötti nemzetközi gazdasági kapcsolatokat, terveket dolgoz ki a közös gazdasági tevékenység behatóbbá tételére. Szemben azonban a kapitalista országok gazdasági tömörüléseivel, a KGST-tagállamai harmadik országokkal való kereskedelmi kapcsolataikban nem alkalmaznak megkülönböztetést és a legnagyobb kedvezmény elvéhez tartják magukat.

A KGST tagállamai nem kötöttek egymás között semmiféle vámegyezményt vagy olyan kölcsönös kedvezmények nyújtására irányuló szerződést, amely más államok vagy államcsoportok ellen irányul. A KGST tagállamai a minden országgal való békés gazdasági kapcsolatok fejlesztésének hívei, s az elfogadott ajánlások és határozatok ennek nem mondanak ellent. A Tanács Alapszabályában lefektetett alapelvek megfelelnek az ENSZ Alapokmánya szellemének.

A KGST-nek mint nemzetközi gazdasági szervezetnek a tevékenysége nem sértheti az egyes tagállamok szuverenitását. Ennek az elvnek megfelelően munkálták ki az ajánlások és határozatok végrehajtásának módjait is.

A KGST egyes fórumai és intézményei ajánlásokat és határozatokat hozhatnak. Az ajánlásokat a tagországok közötti gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés tervszerű fejlesztésének előmozdítására fogadják el a KGST-ben. Ezeket az ajánlásokat elfogadásuk után megküldik az érdekelt tagországok kormányainak, amelyek azokat megvizsgálják. Az Alapszabály értelmében a KGST-ben elfogadott ajánlásokat a tagállamok kormányainak vagy más illetékes szerveinek határozatai alapján valósítják meg, összhangban az illető ország törvényhozásával. Ennek megfelelően a KGST minden egyes tagállamának joga

van arra, hogy az ajánlások tanulmányozása után meghatározza milyen álláspontra helyezkedik azokkal kapcsolatban. Ez azt jelenti, hogy a KGST-ajánlások elfogadása a tagállamok részére nem kötelező.

Ebben a vonatkozásban is gyökeres különbség van a KGST és a Közös Piac között. A KGST, a Közös Piactól eltérően, nem államok feletti szerv, hanem szuverén államok szervezete, amely az egyenlőség, a nemzeti érdekek tiszteletben tartása, a kölcsönös előnyök és az elvtársi segítségnyújtás elvein nyugszik.

Határozatokat a KGST-ben *szervezeti és eljárási* kérdésekkel kapcsolatban hoznak. A határozatok a jegyzőkönyvek aláírása napján lépnek érvénybe, ha egyebet maguk a határozatok nem írnak elő.

Az Alapszabály kimondja, hogy „minden ajánlást és határozatot a KGST-ben csakis az érdekelt tagállamok beleegyezésével lehet elfogadni, emellett minden tagállamnak joga van, hogy bejelentse érdekelttségét a Tanácsban megvizsgálásra kerülő bármely kérdésben. Az ajánlások és határozatok azon országokra, amelyek kifejezésre juttatják, hogy az adott kérdésben nem érdekeltek, nem terjednek ki. Azonban ezen országok közül bármelyik a későbbiekben csatlakozhat a KGST többi tagállama által hozott ajánlásokhoz és határozatokhoz”.

Az Alapszabály foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy kívülálló államok milyen keretek között működhetnek közre a KGST munkájában. A Tanács kívülálló országokat is meghívhat, hogy azok vegyenek részt munkájában. Ennek feltételeit a KGST a szóban forgó országokkal szerződésileg szabályozza. A KGST munkájában a kívülálló szocialista országok megfigyelőként vesznek részt. Emellett a KGST nem hivatalos kapcsolatot tart fenn az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságával.

A KGST szervezeti felépítése:

1. A Tanács Ülésszaka.
2. A Tanács tagállamai képviselőinek értekezlete.
3. Állandó Bizottságok.
4. Titkárság.

Amennyiben az egyéb szervek létrehozása válnék szükségessé, azok felállítása az Alapszabállyal összhangban történik.

ad 1. A KGST-nek mint szervezetnek a legfelsőbb irányító szerve a Tanács Ülésszaka. A Tanács Ülésszakának joga van a KGST feladatkörébe tartozó minden kérdés megvitatására. Az

Alapszabállyal összhangban ajánlásokat és határozatokat fogad el.

Az Ülésszak a tagállamok küldöttségeiből áll, amelyek összetételét az illető tagállamok kormányai határozzák meg.

A KGST rendes Ülésszakait évente kétszer hívják össze. Az Ülésszak színhelye a soron következő tagállam fővárosa. Az Ülésszakon azon ország küldöttségének vezetője elnököl, amelynek fővárosában összeült.

Rendkívüli ülésszak összehívására kerülhet sor akkor is, ha azt a tagállamoknak legalább egyharmada kéri vagy abba beleegyezik.

Az Ülésszak az alábbi kérdésekkel foglalkozik:

- a) Megvizsgálja a tagországok közötti gazdasági és tudományos-műszaki együttműködésre vonatkozó javaslatokat. Ilyen javaslatokat az Ülésszak elé az egyes tagállamok, a Képviselők Értekezlete, az Állandó Bizottságok és a Titkárság terjeszthetnek.
- b) Megvitatja a Titkárság beszámolóját a KGST tevékenységéről.
- c) Meghatározza a KGST többi szervének feladatait és a soron következő Ülésszak legfontosabb napirendi pontjait.
- d) Egyéb olyan funkciókat is betölt, amelyek szükségesnek mutatkoznak a KGST céljainak eléréséhez.

Az Ülésszagnak joga van arra, hogy a KGST-re kirótt feladatok megvalósítása érdekében új szerveket hozzon létre, amennyiben azt szükségesnek látja.

ad 2. A KGST másik intézménye a tagországok Képviselőinek Értekezlete. Az Értekezlet az Ülésszagnak van alárendelve és az egyes Ülésszakok közötti időben funkcionál.

A tagországok Képviselőinek Értekezletén minden tagország egy képviselővel vesz részt. Az Értekezlet szükség szerint ülésezik. A maga hatáskörén belül ajánlásokat és határozatokat fogadhat el, s javaslatokat is terjeszthet az Ülésszak elé.

Az Értekezlet az alábbi kérdésekkel foglalkozik:

- a) Megvizsgálja a tagállamoknak, az állandó bizottságoknak és a Titkárságnak az Ülésszakon hozott ajánlások és a határozatok végrehajtásának biztosítására tett javaslatait, valamint a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés egyéb olyan kérdéseit, amelyekről az Ülésszakok közötti időben dönteni kell.

- b) Megvitatja a tagállamok, az állandó bizottságok és a Titkárság által az elkövetkező Ülésszak elé terjesztendő napi-rendi javaslatokat.
- c) Koordinálja az Állandó Bizottságok tevékenységét, megvitatja beszámolóikat.
- d) Megvitatja, jóváhagyja és ellenőrzi a Titkárság költségvetését és annak végrehajtását.

ad 3. A KGST-ben a tagországok közötti nemzetközi munkamegosztás szervezésében fontos feladatot töltenek be az Állandó Bizottságok. A KGST Állandó Bizottságai gyakorlati ajánlásokat dolgoznak ki, amelyek az egyes népgazdasági ágak legésszerűbb és leghatékonyabb fejlesztését hivatottak elősegíteni. A KGST-ben több állandó bizottság működik: legnagyobb részüket népgazdasági, illetve iparágak szerint szervezik; az állandó bizottságok másik része szintetikus jellegű. Az ágazatok szerinti állandó bizottságok közül megemlíthjük: a Kohászati, a Színesfémipari, a Gépipari, a Vegyipari, a Szénipari, az Építőipari, az Olaj- és Gázipari, a Könnyűipari, az Élelmiszeripari, a Villamosipari, a Mezőgazdasági, a Közlekedési, a Külkereskedelmi Állandó Bizottságot stb.

Az átfogó jellegű, szintetikus állandó bizottságok közül megemlíthető: a Közgazdasági, a Valutáris és Pénzügyi, a Szabványügyi, a Tudományos és Kutatási Tevékenységet Koordináló Állandó Bizottság, a Statisztikai Állandó Bizottság.

Megemlíthető még a Népgazdasági Terveket Egyeztető Iroda is.

Az egyes állandó bizottságok feladatkörére és működésére az elnevezésükből lehet következtetni.

Az állandó bizottságokat a Tanács Ülésszaka állítja fel. Az ágazati állandó bizottságok feladata, hogy megszervezzék a tagországok egyes népgazdasági ágai közötti sokoldalú együttműködést. A szintetikus jellegű állandó bizottságok feladata a tagállamok egész népgazdaságát érintő és elvi-elméleti jellegű együttműködés elősegítése. Az állandó bizottságok munkáját az Értekezlet, illetve a Titkárság fogja össze, munkájukról az Értekezletnek számolnak be.

Az állandó bizottságokba minden tagállam képviselőket delegál.

Az állandó bizottságok a maguk hatáskörén belül ajánlásokat és határozatokat fogadhatnak el, valamint javaslatokat terjeszt-

hetnek az Értekezlet, illetve az Ülésszak elé. Az állandó bizottságok ugyanakkor végrehajtják az Értekezletnek és az Ülésszaknak területüket érintő ajánlásait és határozatait.

Minden állandó bizottságnak titkársága van, amelynek élén a bizottság titkára áll. Az állandó bizottságok titkárságai a KGST apparátusának külön osztályait alkotják.

ad 4. A KGST jelentős operatív szerve a Titkárság: a KGST titkárából, annak helyetteséből, valamint azok munkatársaiból áll. A Tanács titkárságának munkáját a titkár és helyettese irányítják, akiket az Ülésszak nevez ki.

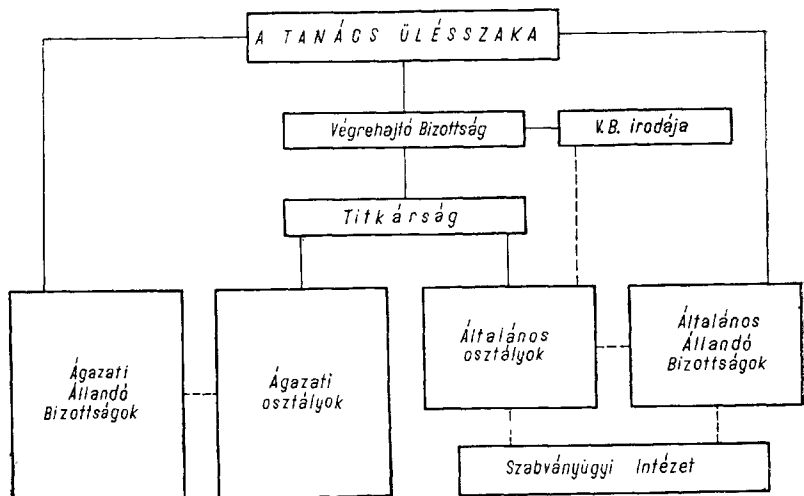
A KGST titkára a szervezet legfontosabb személye. Ő képviseli a KGST-t hivatalos személyekkel, a tagállamok és más országokkal szemben, valamint a nemzetközi szervezetekben. A titkár felhatalmazhatja helyetteseit és a Titkárság munkatársait, hogy azok az ő nevében tevékenykedjenek. A titkár és helyettesei a KGST minden szervének ülésén részt vehetnek.

A titkárság az alábbi feladatokat látja el:

- a) a KGST Ülésszakain betérjeszti a Tanács beszámolóját;
- b) segít az Ülésszak, az Értekezlet előkészítésében és lefolytatásában, az állandó bizottságok üléseinek megszervezésében;
- c) az Ülésszak és az Értekezlet megbízásából gazdasági elemzéseket végez, valamint a tagországok gazdasági és tudományos-műszaki együttműködéséről kiadványokat tesz közzé;
- d) az állandó bizottságokkal karöltve előkészíti a tagállamok közötti gazdasági és tudományos-műszaki együttműködésre vonatkozó sokoldalú egyezményeket az Ülésszak és az Értekezlet ajánlásai és határozatai alapján.

Az 1963-as Ülésszak a Titkárság legfontosabb feladataként a tagállamok népgazdasági terveinek összehangolásához szükséges anyagok előkészítését jelölte meg.

1962-ben a KGST tevékenységének tökéletesítése érdekében létrehozták a Végrehajtó Bizottságot. A Végrehajtó Bizottság tagjai: a tagállamok miniszterelnökhelyettesei. A Végrehajtó Bizottság létrehozása elősegíti a KGST tagállamai közötti gazdasági együttműködés operatívabb szervezését és több dinamizmust kölcsönöz a KGST minden szervezete munkájának. Ezenkívül megszervezték a Végrehajtó Bizottság Irodáját, amely a népgazdasági tervek átfogó kérdéseivel foglalkozik.

1. A KGST szerkezeti felépítésének vázlata

Az Ülésszakok keretében az utóbbi években (1958 óta) a KGST-tagállamai kormányfőinek, kommunista és munkáspárt-jai első titkárainak több értekezlete zajlott le. Az a körülmény, hogy a KGST legfelsőbb szervébe a tagállamok legmagasabb szintű képviselőiket küldik el, nagymértékben emeli a szervezet tekintélyét és nagyobb súlyt ad az elfogadott ajánlásoknak és határozatoknak.

A KGST FEJLŐDÉSE

A KGST mint a szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás és gazdasági együttműködés szervezete megalakulásától napjainkig figyelemre méltó fejlődést tett meg.

A szocialista országok közötti munkamegosztás szervezését illetően a KGST eddigi fejlődése három nagy szakaszra osztható:

1. Megalakulásától kb. az ötvenes évek második feléig
2. Az ötvenes évek közepétől 1962-ig
3. 1962-től napjainkig is tartó fejlődés.

Első szakasz

A KGST tevékenysége elsősorban arra koncentrálódott, hogy előmozdítsa a tagállamok közötti kölcsönös segítségnyújtást, a

közöttük végbemenő kereskedelmi kapcsolatok megszilárdítását és bővítését. Ez azzal magyarázható, hogy a szocialista országok termelési és külkereskedelmi szerkezete még elmaradott volt s nem egymás igényeinek megfelelően alakult ki. Mivel a nyugati fejlett tőkés hatalmak a szocialista országokkal szemben agresz-szív kereskedelempolitikát folytattak, a szocialista országoknak fokozott erőfeszítést kellett kifejteniök, hogy egymásnak termé-keik számára értékesítési piacot biztosítsanak, s ugyanakkor gazdasági életük számára fontos anyagok, gépek és berendezé-sek stb. kölcsönös szállítását megszervezzék.

Az első szakaszban, s főleg annak legelején a tagországok kö-zötti gazdasági együttműködés fő formája a kereskedelmi kap-csolatok voltak. A kereskedelem elsősorban éves kereskedelmi egyezmények alapján bonyolódott le. Ezek a kapcsolatok kétol-dalúak voltak, s a hiánytermékek kölcsönös biztosítása állt az előtérben. A termelési tervek összeegyeztetése még közvetett úton — a külkereskedelmen keresztül — történt. Mivel a tag-államok termelési és beruházási terveiket egymással nem egyez-tették, s a gazdaságpolitikában az autarkiás elképzeléseknek nagy szerep jutott, nem érvényesülhetett a munkamegosztás; egyrészt a tagállamok gazdaságában sok felesleges párhuzamos-ság jött létre, másrészt számos területen, főleg a nyersanyag-el-látásban, az energiatermelésben szűk keresztmetszetek keletkez-tek, s idesorolhatjuk a termelt gépek, berendezések, valamint egyéb termékek minőségi színvonalának nem kielégítő javulását is.

Külön hangsúlyozni kell az új beruházások koordinálásának jelentőségét. A kétoldalú kapcsolatok túlsúlya és a piaci kapcsola-tok elsődleges jelentősége a szocialista országok közötti gazda-sági kapcsolatokban az új beruházások összehangolásához szük-séges sokoldalú együttműködés gátja volt.

Az együttműködés kezdeti formái az első szakasz elején ko-moly eredményekkel jártak ugyan a tagállamok közötti keres-kedelmi kapcsolatok fejlesztésében, azonban a szocialista orszá-gok iparosodása, gazdasági fejlődésük gyors üteme a gazdasági kapcsolatok szervezésének új, hatékonyabb formáit követelte meg, s az uralkodóvá vált szocialista tulajdon- és termelési visz-o nyok erre lehetőséget is nyújtottak.

A szocialista országok már az ötvenes évek elején rátértek a hosszú lejáratú kereskedelmi szerződések kötésére, azonban

ezek továbbra is kétoldalúak maradtak és nem mentek túl a forgalom körén.

Második szakasz

A szocialista gazdasági fejlődés érdekei egyre követelőbben vetették fel a népgazdasági fejlesztési tervek mutatóinak sokoldalú összehangolását, a tagállamok közötti nemzetközi munkamegosztás fejlesztését, a termelés szakosítása és kooperációja útján. A kétoldalú kapcsolatokat sokoldalú kapcsolatokkal kellett kiegészíteni. A kereskedelempolitikában pedig fel kellett számolni az autarkiás szemléletet.

Míg az első szakaszban a kereskedelmi szerződések és a kereskedelmi forgalom befolyásolta a termelési terveket, a második szakaszban már egyre erőteljesebbé válik az a folyamat, melynek során a termelési és beruházási tervek összehangolása, a szakosítás és a kooperáció szabja meg a külkereskedelmi szerződés tartalmát és az áruszerkezet fejlődését. Ez azt jelenti, hogy a szocialista országok gazdasági együttműködésének döntő területe a forgalom szférájából a termelés szférájába helyeződik át. Az elmondottak természetesen nem jelentik azt, hogy a külkereskedelem szerepe kisebb lett vagy halványult, hanem azt, hogy a termelés összehangolása a kereskedelemmel szemben jelentősebbé válik.

A tervszerű szocialista nemzetközi munkamegosztás a szocialista országok gazdasági fejlődésére pozitív hatást gyakorol: lehetővé teszi a munka termelékenységének gyorsabb emelését, az önköltség csökkentését, a beruházások, a kutatás, a műszaki fejlesztés és a termelés nagyfokú koncentrációját, a termelési profilok természeti és társadalmi adottságoknak megfelelő optimális elosztását, erőteljes gyártmány- és gyártásfejlesztést, a kapacitások jobb kihasználását, a tömegtermelés, a nagyobb sorozatok bevezetését, az optimális üzemnagyság alkalmazását. A szakosítás és kooperáció elősegíti a még meglevő párhuzamosság kiküszöbölését ott, ahol ez felesleges és káros, valamint megakadályozza, hogy ilyen a jövőben nagyobb méreteket öltjön. A szocialista országok közötti szakosítás és kooperáció fejlesztésének és a formák tökéletesítésének szükségszerűségét különösen hangsúlyozta a KGST 1958. májusi Ülésszaka. Az Ülésszak kiemelte a nemzetközi szocialista munkamegosztás kiemélyítésének fontosságát a gépgyártás, a nyersanyag- és energiatermelés, vala-

mint az új technika bevezetése területén. Az 1960. februári Ülésszak pedig a tagállamok mezőgazdasága közötti munkamegosztás kiterjesztésével foglalkozott. Az Ülésszak fontos feladatként jelölte meg a KGST számára, hogy behatóbban foglalkozzék a mezőgazdasági termelés, a mezőgazdasági gépgyártás és a mezőgazdaság számára szükséges vegyi anyag termelésének szakosításával és összehangolásával, figyelembe véve az egyes országok érdekeit és szükségleteit. Az Ülésszak foglalkozott még az energetikai, olajfeldolgozó és építőipari berendezések gyártásának szakosításával. Az Ülésszak javasolta a hosszú lejáratú tervek összehangolását. Ezenkívül rámutatott arra, hogy időszerű a KGST szervezetének tökéletesítése.

Harmadik szakasz

A KGST Ülésszakai közül jelentőségét tekintve kiemelkedik az 1962. júniusában megtartott első titkári és kormányfői értekezlet. Ez a legmagasabb szintű tanácskozás kijelölte a KGST tagállamai közötti gazdasági együttműködés távlati programját. Különös figyelmet szentelt ama konkrét módszerek kidolgozásának, amelyek felhasználásával a tagországok közötti nemzetközi munkamegosztás tovább javítható. Az 1962. júniusi Ülésszak megvitatta és elfogadta „A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelveit”, rámutatott a sokoldalú kereskedelmi és elszámolási kapcsolatok bevezetésének szükségességére, elhatározta a szocialista országok közös bankjának: a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Banknak a megalapítását és számos új szervezeti forma bevezetését.

Az első titkári és kormányfői értekezlet ismét hangsúlyozta a népgazdasági tervek összeegyeztetésének rendkívüli fontosságát, különös figyelemmel az 1966/1970-es tervekre.

A népgazdasági tervek összehangolásánál különös figyelmet kell fordítani néhány, a szocialista gazdasági világrendszer további fejlődése szempontjából fontos kérdésre. E kérdések egyike a KGST tagországai üzemanyag- és energetikai mérlegének kidolgozása. Másik fontos kérdés a szakosítás és kooperáció továbbfejlesztése. A szakosítás és kooperáció megvalósítása során arra kell törekedni, hogy az egyes tagállamok népgazdasági arányai adottságaiknak megfelelően optimálissá váljanak, s ezen az alapon jöjjenek létre a szocialista országok népgazdasági komplexumai. Lényeges különbség van a népgazdasági komplexum régi és

modern felfogása közt. A autarkia's felfogás szerint minden egyes szocialista ország lehetőleg minden fontosabb terméket maga állítson elő. A modern felfogás szerint az a helyes, hogy az egyes országok sokoldalú gazdasági fejlődése során optimális arány alakuljon ki az illető ország népgazdasága és a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódása közt, s ennek révén a társadalmi munka termelékenységé a lehető leggyorsabb ütemben emelkedjék.

A KGST fejlődésének harmadik szakaszában egyre erőteljesebben ható tendenciaként figyelhető meg a sokoldalú gazdasági, kereskedelmi és valutáris kapcsolatok jelentőségének növekedése.

Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a KGST tagállamai közötti gazdasági kapcsolatok fejlődése elérkezett arra a fejlettségi fokra, amikor a kétoldalú kereskedelmi és valutáris kapcsolatok kizárólagos jellege a további előrehaladás komoly fékjévé vált. Természetesen a sokoldalú kapcsolatok jelentőségének hangsúlyozása távolról sem jelenti, hogy a kétoldalú gazdasági együttműködés és kereskedelmi kapcsolatok feleslegessé váltak. Arról van szó, hogy a kétoldalú kapcsolatok keretei a további együttműködés számára szűkké váltak, a haladás azokat szétfeszítette. Ezért a KGST-n belül a kétoldalú és sokoldalú kapcsolatokat célszerűen kell alkalmazni: ahol a kétoldalú együttműködés oldja meg a problémákat, a kétoldalút, ahol a több- vagy sokoldalú együttműködés visz előre, ott a több- vagy a sokoldalú formákat kell felhasználni. Döntő az, hogy az együttműködési formák legyenek alárendelve a nemzetközi munkamegosztás fejlődése kérdéseinek és ne fordítva, a nemzetközi munkamegosztás legyen bezárva egyes formák korláta'i közé. Nyilvánvaló, hogy számos kérdés, amely több ország közreműködését igényli, a kétoldalú kapcsolatok rendszerében sokkal kevésbé ésszerűen és nehézkesebben oldható meg, mint sokoldalúan; és fordítva, a kétoldalú kapcsolatoknál, ahol csupán két fél szerepel, nem kell törekedni a sokoldalúságra. A formákat tehát összhangba kell hozni a gazdasági igényekkel és tartalommal. Ennek megfelelően az 1962-es Ülésszak határozatai alapján a KGST országai kidolgozták és 1964. január 1-től kezdve áttértek a sokoldalú kereskedelmi és fizetési kapcsolatok rendszerére. 1964. január 1-én megalakult a KGST tagállamok közös bankja a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank. Ez a bank bonyolítja le a KGST tagállamai közötti sokoldalú elszámolásokat és elősegíti az egy-

más közötti valutáris együttműködést más területeken is. Ilyenek: a hitelkapcsolatok fejlesztése, a több- vagy sokoldalú kölcsönös beruházások pénzügyi vonatkozásainak megszervezése, tagországok és más országok valutáris tartalékainak számlán való tartása stb.

A SZOCIALISTA NEMZETKÖZI MUNKAMEGOSZTÁS FEJLESZTÉSÉNEK PROBLÉMÁI A KGST-BEN

Aki a szocialista országok közötti munkamegosztást tanulmányozza, annak ismernie kell nemcsak azokat az előnyöket, amelyeket ez magában rejt, de tudnia kell azt is, hogy ez a folyamat nem önmagától megy végbe, hanem jelentős erőfeszítéseket követel azoktól, akikre ennek a feladatnak a megvalósítása hárul. Közgazdaságilag teljesen világos és eldöntött kérdés, hogy a munkamegosztás általában — és ezen belül a nemzetközi munkamegosztás — előmozdítja a termelőerők gyorsabb fejlődését, s éppen ezért a nemzeti elzárkózás, az autarkiaóra való törekvés rendkívül káros. Emellett a szocialista termelési és társadalmi viszonyok kedvező feltételeket teremtenek a nemzetközi munkamegosztás optimális szerkezetének és arányainak kialakítására. A gyakorlatban azonban rendkívül nehéz és bonyolult kérdés annak az eldöntése, hogy melyik iparágat mely országban kell és mely országban nem kell fejleszteni. A konkrét kérdések ilyen vagy olyan irányú eldöntése az esetek nagy részében nem is minden vonatkozásban egyértelmű. Az általános törvényszerűségeken és formulákon túl szükség van részletes közgazdasági elemzésre, a kölcsönös előnyök és a szocialista nemzetköziség elvének szigorú betartására. Nehéz, sok munkát igénylő feladat a különböző szempontok olyan összehangolása, hogy az a résztvevők kölcsönös érdekeinek megfeleljen, elősegítse az egyes országok és az egész KGST fejlődését, és a nemzeti szuverenitás elvei se szenvedjenek csorbát.

Erre a körülményre rámutattak a szocialista országok vezető politikusai is, de mindenki, aki valamilyen formában foglalkozott a termelés szakosításának és kooperációjának megszervezésével, tudja, hogy milyen bonyolult feladatokat kell megoldani. Még egy országon belül is óriási erőfeszítésekre van szükség, hát még ha olyan nagy gazdasági és politikai egységek együttműködését kell megszervezni, mint a nemzetek esetében. A szocialista nemzetek közötti gazdasági együttműködés megszervezése nehéz és sok munkát igénylő feladat, de ezek az erőfeszítések sokszorosan meg-

térülnek a szocialista nemzetközi munkamegosztás adta eredményekben.

A szocialista országok számára elengedhetetlen, hogy ne csak a termelés mennyiségi növelésére fordítsanak figyelmet, hanem arra is, hogy népgazdaságuk növekedését elsősorban a legjobb eredményekkel bíztató és az élenjáró gazdasági ágazatok részesedésének növekedése kísérje. Ennek megszervezésében és a feladatok optimális nemzetközi elosztásában a KGST fontos szerepet játszik. Amikor a szocialista országok megszervezik a termelés nemzetközi szakosítását és kooperációját, egyúttal stabil piacot is biztosítanak a szakosított termékek részére. Ez lehetővé teszi, hogy minden KGST-tagállam biztonsággal fejleszthesse szakosított népgazdaságát, mert termékeinek piaca is tervszerűen fejlődik. A szocialista országok gazdasági fejlődése együtt jár fellelőpiacaik bővülésével.

Az élenjáró népgazdasági ágazatok fokozott fejlesztése, a gazdaság szerkezetének tökéletesítése, a kutatás előrehaladása sokoldalú műszaki és tudományos fejlődést tételez fel, s ezen az alapon a társadalmi munka termelékenységének gyors növekedését. A szocialista országokban az 1950—1955-ös évekhez viszonyítva meggyorsult a munka termelékenysége növekedésének üteme. Ez azt is jelenti, hogy a termelés növekedése a múltnál nagyobb mértékben tudható be a termelékenység emelkedésének.

Ugyanakkor azonban rá kell mutatni arra is, hogy a munka termelékenységének növekedésével nem lehetünk elégedettek. A kommunista és munkáspártok első titkárai rámutattak, hogy a termelékenység növekedésének üteme elmarad az előirányzottól. Jóllehet a szocialista országok túlhaladták a tőkésországokat a termelés növekedésének ütemét illetően, számos iparágban még sokat kell tenniük azért, hogy túlszárnyalják őket a termelőszökök korszerűségét, a termelés széles választékát és minőségét, a fajlagos anyagfelhasználást stb. tekintve is.

Hasonlóan gondot okoz a KGST számára több fontos nyersanyag szükséges mennyiségben való biztosítása. A nyersanyagtermelés növelése általában több beruházást, nagyobb és hosszabb eszközleköltést igényel, mint a feldolgozóipar fejlesztése. Éppen ezért a szocialista országokban a nyersanyagtermelés növekedése elmaradt a feldolgozó iparágak növekedési ütemétől. Ennek az aránytalanságnak megoldásában jelentős feladat hárul a KGST-re. E jelenleg létező szűk keresztmetszetnek a megszüntetését segítik elő a KGST-országok közötti közös beruházások és

a kölcsönös hitelkapcsolatok fejlődése. A KGST-országok közötti hitelkapcsolatok jelentősége ennek folytán a jövőben tovább fog nőni.

A KGST-országok közötti szakosítás mélysége még nem felel meg azoknak a kívánalmaknak, amelyeket ehhez a szocialista országok fűznek. Különösen a gépipar szakosításában van szükség gyorsabb előrehaladásra. Jelentős részben a szakosítás fejlődésétől függ e területen a termelékenység gyorsabb emelése, az önköltség csökkentése, a gyors műszaki fejlődés, a minőség javulása, a világszínvonal elérése és túlhaladása. A gépipar szakosításának gyorsabb, energikusabb megvalósítása nélkül elképzelhetetlen a műszaki-tudományos kutatás koncentrációja is, márpedig napjainkban a fejlődés döntő tényezőjévé a műszaki-tudományos kutatás eredményei váltak.

A KGST tagállamai közötti gépipari szakosítás és kooperáció megszervezése eddig általában gyártmányok szerint ment végbe. A gyártmányok szerinti szakosítás és kooperáció megvalósításában jelentős eredményeket értek el a KGST tagállamai: számos e célt szolgáló nemzetközi egyezmény született. Ennek ellenére a KGST-országok gépgyártását még nem mondhatjuk szakosítottnak. Világosan kell látni azonban azt is, hogy a gépipar nemzetközi szakosításának fejlesztése nemcsak az erre irányuló szándék függvénye. A nemzetközi szakosításban komoly nehézségeket okoz az a körülmény, hogy az egyes tagországok határain belül sincs még kellően rendezve a gépipari specializáció és kooperáció. Ez a körülmény természetesen fékezi a gépiparban a nemzetközi munkamegosztás fejlődését.

A szakosítás és kooperáció nemzetközi méretekben való megvalósításának fékje az is, hogy néhány idevonatkozó KGST-ajánlás nem kellően megalapozott, minek következtében ezek nem is szolgálhatnak a szakosítás alapjául. Emiatt gyakori az ajánlások módosítása, átdolgozása, s ez idővesztést okoz.

A gépipar fejlesztése, a nemzetközi munkamegosztás további kiszélesítése és elmélyítése szempontjából döntő fontosságú kérdés a géptípusok nemzetközi, KGST-méretekben való rendezése és az alkatrészek szabványosítása.

Ott, ahol lehetőség van rá, meg kell valósítani a gyártmányok szerinti szakosítás mellett, de esetenként helyette is, az alkatrészek és szerkezeti egységek szerinti szakosítást és kooperációt.

A KGST-hez tartozó szocialista országok nemzetközi munkamegosztásában felszínre kerülő problémák nem azt tanúsítják,

hogy ez a nemzetközi munkamegosztás zavaró körülmény a termelésben. Ellenkezőleg, ezek a szocialista gazdaság növekedése során kerültek napirendre és a további fejlődés útja nem e problémák előtti meghátrálás, hanem ellenkezőleg: azok megoldása és a nehézségek leküzdése.

2. FEJEZET *A KGST tevékenysége és a szocialista országok közötti szakosítás eredményei*

A KGST-ORSZÁGOK ÁLTALÁNOS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

Mielőtt a KGST tevékenységét elemeznénk, röviden vizsgáljuk meg, miként fejlődött a tagországok gazdasága a szervezet létrejötte óta. A KGST fennállásának 15 esztendeje egybeesett a szocialista országok gazdasági átalakulásának folyamatával. A szervezet működése átélte és aktívan nyomon követte a gazdasági változásokat, a tagországok az együttműködésben és a szocialista nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyöket kihasználva kialakították saját ipari bázisukat, létrehozták a szocialista nagyüzemi mezőgazdaságot. (L. 1. táblázat.)

1. táblázat

A szocialista szektor aránya a KGST-országok gazdaságában 1960-ban

	Ipar	Mezőgazdaság	Kereskedelem	
			nagy-	kis-
Szovjetunió	100,0	99,9	100	100,0
Bulgária	98,9	97,4	100	99,9
Magyarország	98,0	87,2	100	98,7
Lengyelország	99,3	13,2	100	97,1
Csehszlovákia	100,0	88,6	100	99,9
NDK	88,9	96,0	100	75,3
Románia	98,9	97,4	100	98,7

Forrás: Vajda Imre: A szocialista külkereskedelem. Közgazdasági és Jogi Kiadó.

A fenti adatok azt igazolják, hogy a szocialista társadalom alapjait a termelési viszonyok tekintetében a KGST-országok lényegében már lerakták. A szocialista termelési viszonyok kialakítása a KGST-országokban nem azonos ütemben és módon va-

lósult meg, és számos nemzeti sajátosság jelentkezik még ma is a termelési viszonyok egységes szocialista jellegén belül. Ezeknek a sajátosságoknak a figyelembevétele nélkül nem lehet helyesen megérteni a KGST fejlődésének belső problémáit.

A szocialista iparosítás eredményeként a KGST-országokon belül megváltozott a nemzeti jövedelem belső szerkezete. Új termelési ágak jöttek létre, és megváltozott a tagországoknak a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban betöltött szerepe is. (L. 2. táblázat.)

2. táblázat

A KGST-országok nemzeti jövedelmének szerkezete 1960-ban

Ország	Ipar	Mezőgazd.	Közlekedés és hírközlés	Építés	Egyéb
Szovjetunió	52,7	20,9	4,8	10,2	11,4
Lengyelország	49,0	23,4	...	9,2	...
Csehszlovákia	69,0	9,0	3,0	12,0	7,0
NDK	68,0	12,1	4,9	6,3	8,7
Magyarország	54,4	27,4	4,0	9,5	4,7
Románia	40,9	37,6	3,7	8,2	9,6
Bulgária	41,1	32,6	3,7	6,6	16,0

Forrás: A KGST-országok nemzeti statisztikái.

A szocialista országok nemzeti jövedelmének növekedését a 3. táblázat szemlélteti

A KGST-országok nemzeti jövedelmének gyors növekedése szorosan összefügg az ipari fejlődéssel. A gyors nemzeti jövedelem növekedésén belül az egyes országokban a fejlődés üteme jelentősen eltér. Mint látható, 1958/63 között Románia és Bulgária fejlődése volt a leggyorsabb, Csehszlovákiáé és Magyarországé is felgyorsult.

A nemzeti jövedelem alakulásának mutatója igen komplex jellegű, és ezért röviden vizsgáljuk meg az ipari és a mezőgazdasági fejlődés főbb problémáit.

A szocialista országok ipari termelése rendkívül gyors ütemben fejlődött. (L. 4. táblázat.)

A táblázatból kitűnik, hogy az ipari fejlődés növekedési üteme minden országban meghaladta az évi átlagos 10⁰/o-ot. Ezen belül

A KGST-országok nemzeti jövedelmének alakulása 1958/1963 között*

(1950 = 100)

Ország	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Szovjetunió	229	246	265	283	300	313
Bulgária	214	260	278	287	308**	326
Magyarország.....	159	170	187	197	207	217
NDK	214	232	243	256	256	263
Lengyelország	189	200	209	226	229	243
Románia	214	242	268	295	316	338
Csehszlovákia.....	180	192	207	221	222	215

* Albánia és Mongólia nélkül.

** Bulgária Statisztikai Évkönyve, 1963.

Forrás: 1958/1962. évekre — A Szovjetunió népgazdasága c. mű, az 1962. és 1963. évre — a KGST-országok nemzeti statisztikái.

az egyes szocialista országok fejlődési üteme között jelentős különbség jelentkezik. A fejlődés viszonylagosan egyenletes, de ennek ellenére az egyes évek viszonylatában lassúbb és gyorsabb növekedést is észlelhetünk. A növekedési ütem messze meghaladja a tőkésországokét, bár rövidebb időszakokon át a tőkés-

4. táblázat

A KGST-országok ipari teljes termelése

(1950 = 100 %)

Ország	1955	1958	1959	1960	1961	1962	1963	Növekedés évi átlagos üteme 1951.62
Szovjetunió	185	247	274	300	327	358	386	11,3
Bulgária	190	270	349	397	444	494	543	13,8
Csehszlovákia...	168	223	248	276	300	325	322	10,3
Lengyelország ..	212	276	301	338	372	404	424	12,3
Magyarország...	185	215	239	269	296	319	340	10,1
NDK	190	238	267	292	311	330	343	10,5
Románia	202	260	289	340	393	447	500	13,8

Forrás: A KGST-országok nemzeti statisztikái.

országok némelyike (NSZK, Japán stb.) tagadhatatlanul kiugró fejlődést mutat fel.

Az ipari termelés általános felfutásán belül számos probléma jelentkezett:

- az alapanyag- és a feldolgozóipar arányai közötti feszültség;
- a mennyiségi szemlélet uralkodása mellett a minőség elhanyagolása, ami az általános műszaki fejlesztésnek is korlátokat szabott;
- a termékgyártásban fellépő autarkias tendencia, amely a szocialista országok gazdasági szerkezetében számos káros párhuzamosságot hozott létre;
- a mezőgazdasági termelés jelentősen lemaradt az ipari fejlődés üteme mögött.

A KGST-országok többsége a kapitalizmustól elmaradt agrár-gazdaságot örökölt. A szocialista iparosítás eredményeként a mezőgazdaság részesedése a társadalmi termelésben csökkent. Ennek ellenére a mezőgazdasági termelés abszolút volumene növekedő tendenciát mutatott. (L. 5. és 6. táblázat.)

5. táblázat

A mezőgazdasági bruttó termelés indexe a KGST-országokban*

(1950 = 100)

Ország	1955	1960	1961	1962	1963
Bulgária	137	181	174	182	186
Magyarország	117	120	121	123	129
NDK	140	163	161	154	169
Lengyelország	105	126	140	128	133
Románia	167	175	190	173	170
Szovjetunió	122	163	167	169	...
Csehszlovákia.....	108	120	120	111	119

* Mongólia nélkül.

Forrás: A KGST-országok nemzeti statisztikái.

A mezőgazdasági termelés növekedési ütemével kapcsolatban meg kell jegyezni:

— A szocialista országok mezőgazdasága általában gyorsabban fejlődött a szóban forgó időszakban, mint a tőkésországokban (pl. az USA-ban 1,2⁰/o-os, Kanadában 0,5⁰/o-os, Ausztráliában 3,2⁰/o-os,

*A mezőgazdasági bruttó termelés évi átlagos növekedési
üteme a KGST-országokban*

(1950 – 1963) %-ban

Szovjetunió	3,5
Bulgária	4,5
Magyarország.....	1,8
Lengyelország	1,9
Románia	3,6
Csehszlovákia	1,2
NDK	3,5

az NSZK-ban 2,3%-os és Hollandiában 1,9%-os volt ugyanakkor az évi növekedési ütem);

— A mezőgazdasági termelés növekedésének üteme mind-egyik KGST-országban egyelőre jelentősen elmarad a népgazdaság általános fejlődési mutatóitól. Ez a probléma bizonyos feszültséget hoz létre népgazdaságaikon belül, különösen azért, mert az ipari termelés emelkedése, a lakosság — főként a városi népesség — összlélekszámának növekedése és szükségleteinek bővülése fokozza a mezőgazdasági termékek iránti általános keresletet. A mezőgazdasággal szemben támasztott követelmények fokozódása az amúgy is meglevő feszültséget még nagyobbá teszi.

— A mezőgazdasági termelés növekedésének üteme a szocialista országokban nem volt arányos, ami különösen Csehszlovákia esetében jelentkezik.

— A mezőgazdaság fejlődési ütemének viszonylagos elmaradása különösen akkor szembetűnő, ha figyelembe vesszük, hogy a szocialista termelési viszonyok uralma a mezőgazdaságban is egyre jobban tért hódított, majd uralkodóvá vált. Amikor a mezőgazdaság fejlődésének dinamikáját elemezzük, nem hallgathatjuk el, hogy annak feszültsége szoros összefüggésben áll a voluntarista gazdaságpolitikával, az autarkiaira való törekvéssel. A gazdaságpolitikai hibák, a lenini elvek elvetése a gyakorlatban szűkebb korlátok közé szorította a szocialista termelési viszonyok előnyeinek a mezőgazdasági termelésben való teljes érvényesülését.

A KGST-országokban — a Szovjetunió és Lengyelország kivételével — a mezőgazdasági művelés alá vont terület nagysága csökkent. E folyamatot szemlélteti a 7. táblázat.

A KGST-országok vetésterületének alakulása*

Ország	1950	1955	1960	1961	1962	1963
Bulgária	3 993	3 965	3 991	3 969	3 932	3 917
Magyarország.....	5 569	5 423	5 312	5 200	5 155	5 128
NDK	4 991	4 974	4 824	4 730	4 736	4 713
Lengyelország	15 010	15 392	15 321	15 324	15 243	15 341
Románia	....	....	....	....	9 676	9 792
Szovjetunió	146 302	185 848	202 985	204 619	215 978	218 520
Csehszlovákia.....	5 090	5 089	5 164	5 152	5 128	5 132

* Mongólia nélkül.

Forrás: a KGST-országok nemzeti mezőgazdasági statisztikái.

A mezőgazdasági művelés alá vont területek csökkenése két alapvető tényezőre vezethető vissza:

- az ipar területi terjeszkedésére,
- a termelés belterjessé válására.

A KGST-országokban a termőterületek csökkenési tendenciája a jelenlegi szakaszban egészségtelen jelenség, mert a termékhozamok még nem érték el azt a színvonalat, amelyre alapozva a mezőgazdasági földterületek szűkíthetők lennének. Ma még a talajjavítási és öntözéses gazdálkodás kiterjesztésével a termőterületek bővítésének jelentős tartalékai vannak.

A mezőgazdaságban az állattenyésztésben jelentkező fejlődést a 8. táblázat tünteti fel.

A fejlődés az 1960. évi színvonalhoz képest, amely nagyjában megfelelt a háború előtti szintnek, globálisan egyenes irányú, bár volumenét tekintve nem tartott lépést az állati termékek iránt támasztott fogyasztási igények megnövekedésével, és elmaradt a fejlett tőkésországok egy főre jutó szarvasmarha-, sertés- és juhállományától.

A KGST-országok mezőgazdaságában jelentősen növekedett a gépesítés foka és a műtrágya felhasználása. Ezt részben a megnövekedett hazai termelés fedezte. (L. 9. és 10. táblázat.)

Az állatállomány alakulása a KGST-országokban

(1000 db)

Szarvasmarha

Ország	1950	1955	1960	1962
Szovjetunió	57 100	67 068	75 800	82 077
Bulgária	1 957	1 602	...	1 682
Magyarország	2 222	2 170	...	1 987
NDK	3 615	3 760	4 675	4 548
Lengyelország	7 201	8 353	8 695	9 589
Románia	4 502	4 800	4 316	4 707
Csehszlovákia	4 303	4 107	4 387	4 518
Összesen	80 900	91 860	...	109 008

Sertés

Szovjetunió	24 400	52 155	58 600	66 705
Bulgária	818	1 413	2 448	2 331
Magyarország	5 542	6 056	5 356	6 409
NDK	5 705	14 593	8 576	8 864
Lengyelország	9 350	11 561	12 615	13 617
Románia	2 197	4 950	4 300	4 665
Csehszlovákia	3 802	5 285	5 962	5 895
Összesen	51 814	96 013	97 857	108 486

Juh

Szovjetunió	82 600	124 382	133 000	137 465
Bulgária	7 820	7 829	9 333	10 161
Magyarország	1 049	1 930	2 381	2 850
NDK	1 085	1 807	2 015	1 930
Lengyelország	1 945	4 223	3 662	3 251
Románia	10 222	11 120	11 200	12 285
Csehszlovákia	596	1 000	646	603
Összesen	105 317	152 291	162 237	168 545

Forrás: Production Yearbook (FAO), 1958/1963.

A traktorgyártás alakulása a KGST-országokban, 1950–1962 között

(1000 db.)

Ország	1950	1955	1960	1962
Szovjetunió	116,7	163,4	238,5	287,0
Magyarország	4,1	4,7	2,6	2,6
Csehszlovákia	10,5	12,6	32,5	32,4
Lengyelország	4,0	8,1	8,7	..
NDK	5,2	7,8	9,1	14,2
Románia	3,5	3,5	17,1	21,5
KGST összesen	144,0	200,1	308,5	272,3

Forrás: A KGST-országok nemzeti statisztikai adatai.

10. táblázat

A KGST-országok műtrágyatermelése hatóanyagban

(1000 tonna)

Ország	1950	1955	1960	1961	1962	1963
Bulgária	...	31,2	124,5	143,5	163,6	172,0
Magyarország	39,8	41,3	101,5	123,6	146,1	166,5
NDK	1459,0	1804,0	2098,0	2140,0	2194,0	2259,0
Lengyelország	160	286	477	517	573	599
Románia	0,6	10,7	71	86,4	130,5	184,6
Szovjetunió	1236	2299	3281	3593	4078	4647
Csehszlovákia	95,5	158,7	286,9	319,3	340,7	363,5

Forrás: KGST-évkönyv, 1963.

Mint a táblázatokból kitűnik, a túlnyomórészt mezőgazdasági szükségleteket szolgáló traktorgyártás és a műtrágyatermelés tulajdonképpen 1955-től indult meg intenzíven, amikor a gazdaságban már felszínre kerültek azok a gazdaságpolitikai hibák, amelyeket a KGST-országokban az iparosítást szolgáló első öt-éves tervben elkövettek.

A szocialista országokban az átlagos termékhozamok meghaladják a háború előttiakat, de lényegesen elmaradnak a fejlett tőkésországokban elért átlagoktól. A termés hozamok az egyes szocialista országokban ugyanakkor igen egyenlőtlenek. Pl. a búza átlagos hektáronkénti termés hozama így alakult:

NDK	30,6 q
Csehszlovákia	23,1 q
Lengyelország	16,9 q
Románia	13,4 q

A terméshozam elmaradása a fejlett tőkésországokéitól, valamint a KGST-n belüli egyenlőtlenség nem annyira az egyes országok éghajlati és talajviszonyainak eltéréséből, mint inkább a földművelés fejlettségi színvonalából következik.

A szocialista országok általános gazdasági megítélése szempontjából fontos tényező a *beruházási tevékenység* alakulása. A szocialista országok növekedési ütemét elsősorban a beruházások mérete és arányai határozzák meg. (L. 11. táblázat.)

11. táblázat

A beruházási tevékenység alakulása a KGST-országokban

(1950 – 100)

Ország	1955	1960	1961	1962	1963
Bulgária	187	440	460	490	550
Magyarország*	100	182	171	190	210
NDK	225	440	440	450	470
Lengyelország	170	259	278	310	320
Románia	231	440	510	580	630
Szovjetunió	180	330	350	360	380
Csehszlovákia	157	294	320	310	275

* Bázis: 1955.

Forrás: KGST-évkönyv, 1963.

A beruházások növekedése messze meghaladja a tőkésországok átlagos fejlődési ütemét. Ez azt jelenti, hogy a termelés növekménye méreteit tekintve megelőzi még a legfejlettebb tőkésországokat is.

A szocialista országokban a beruházások méretei nem egyenlő ütemben változtak. Magyarországon és Lengyelországban a fejlődés lényegesen lassúbb volt, mint Romániában és Bulgáriában. Problémák jelentkeztek a beruházások belső arányai tekintetében is. Az országok többségében feszültség lépett fel az ipari és a mezőgazdasági beruházások között, s különösen komoly problémát jelentett a kommunális beruházási tevékenység viszonylagos lemaradása.

Az ipari beruházások tekintetében a főkérdés azok gazdasági hatékonyságának alakulása. A szocialista országok többségében ma már tért hódított a gazdaságossági szemlélet, amely egyrészt a beruházások koncentráltságának fokozására irányuló erőfeszítések növekedésében, másrészt a gazdasági hatások növelésére ható tényezők fokozottabb figyelembevételében nyilvánul meg.

A beruházások fejlesztésének homlokterében az olyan beruházási politika áll, amely a növekedési ütem maximumát szolgálja, de egyben figyelembe veszi az életszínvonal növekedésének megkövetelt ütemét is.

A KGST-hez tartozó szocialista országokban — a Szovjetunió kivételével — a nemzeti jövedelem felhasználásában nagy szerepet játszik a külkereskedelem. Az alábbi táblázatokban a külkereskedelmi forgalom fejlődésének dinamikáját mutatjuk be. (L. 12. és 13. táblázat.)

12. táblázat

A KGST-országok külkereskedelmi forgalmának százalékos alakulása

(1950 = 100)

Ország	1955	1960	1961	1962	1963
Bulgária	195	480	530	620	700
Magyarország	177	283	320	350	390
NDK	282	500	520	550	570
Lengyelország	142	217	245	271	288
Románia	194	299	350	390	420
Szovjetunió	200	340	360	410	440
Csehszlovákia	157	264	287	300	330

Forrás: Saját számítás az ENSZ statisztikák külkereskedelmi adatai alapján.

A táblázatból kiolvasható, hogy a KGST-országok külkereskedelmi forgalma gyorsan növekedett. A növekedési ütem meghaladja a tőkés nemzetközi külkereskedelem fejlődésének ütemét. Míg a KGST-országok külkereskedelmi forgalma 10 év alatt (1950/1960) 240%-kal növekedett, a tőkésországok nemzetközi kereskedelme mindössze 76,5%-kal. Az arány kb. 3:1. Ezt azt igazolja, hogy a szocialista országok egyre inkább fejlesztik mind az egymás közti, mind a tőkés világgal fennálló külkereskedelmi kapcsolataikat.

A KGST-országok egymás közti külkereskedelmi forgalmának százalékos alakulása

(1950 = 100)

Ország	1955	1960	1961	1962	1963
Bulgária	192	440	480	550	640
Magyarország	157	292	340	390	420
NDK	250	470	510	570	590
Lengyelország	144	211	240	279	300
Románia	185	240	272	300	330
Szovjetunió	186	310	340	400	430
Csehszlovákia	184	310	340	390	420

Forrás: Saját számítások az ENSZ-statisztikák külkereskedelmi adatai alapján.

A KGST-országokban a külkereskedelem és az ipari termelés 1950. évi bázison számított fejlődési együtthatója

$$\left(\frac{\text{ipari termelés indexe}}{\text{külkereskedelmi forg. indexe}} \right) 1963\text{-ban az alábbi módon alakult:}$$
 (L. 14. táblázat.)

14. táblázat

A külkereskedelem és az ipari termelés
együtthatója (Bázis = 1950)

Bulgária	1,29
Magyarország	1,15
Szovjetunió	1,14
NDK	1,67
Lengyelország	0,68
Csehszlovákia.....	1,02
Románia	0,84

Forrás: Ua.

Ebből következik, hogy általában — Lengyelország és Románia kivételével — a külkereskedelmi forgalom gyorsabban növekszik, mint az ipari termelés, fokozódik az ún. külkereskedelem-igényesség.

A szocialista országok külkereskedelmi forgalmának növekedése tekintetében az egyes államok viszonylatában jelentős kü-

lönbségek adódtak. Ez részben a belső termelés és a piac méreteinek változásával volt összefüggésben.

A KGST-országok egymás közti külkereskedelmi forgalma egyes évektől eltekintve gyorsabban fejlődött, mint a tőkésországokkal lebonyolított forgalom. Ez azt tanúsítja, hogy a nemzetközi együttműködés kedvezően hatott a piaci kapcsolatok bővítésére.

A KGST keretei között megvalósítandó szocialista nemzetközi munkamegosztás főfeladata, hogy a fent vázolt gazdasági fejlődést meggyorsítsa, csökkentse a szocialista országok közötti fejlettségi különbségeket, és növelje a szocialista világrendszer erőit a tőkés világgal folyó békés versenyben.

A szocialista országok gazdasági helyzetének általános és vázlatos áttekintése képet adott arról, hogy a KGST-országok fejlődésében milyen hatalmas eredmények és milyen belső problémák jelentkeztek. A következő láncszem: a szocialista országok gazdaságfejlesztésének intenzívebbé tétele, ami azt jelenti, hogy az elért eredményekre támaszkodva olyan emelőket használjunk ki, amelyek segítségével a szocialista országok a műszaki haladás, a terméshozamok és a munkatermelékenység vonalán is felvehetik a versenyt a legfejlettebb tőkésországokkal. A népgazdaság intenzifikálása vagy ha más szóval fejezzük ki: a gazdasági hatékonyság általános fokozásának követelménye egyetemen az egyes szocialista országok és a KGST egésze szempontjából. Ezért a további gazdasági fejlődés egyik fontos feltétele a szocialista nemzetközi munkamegosztás előnyeinek fokozottabb kihasználása.

A KGST-ORSZÁGOK KÖZÖTTI EGYÜTTMŰKÖDÉS A NÉPGAZDASÁG EGYES ÁGAIBAN

A szocialista nemzetközi munkamegosztás nem általában, hanem a népgazdaság egyes ágaiban valósul meg. A szocialista termelési viszonyok megszilárdulásával és az együttműködés fejlődésével a munkamegosztás egyre inkább meghaladja a nemzetközi árucsereforgalom szféráját, és a termelés területén, valamint a tudományos és műszaki együttműködés széles körű kibontakozásában ölt testet.

A következőkben a KGST-n belüli együttműködés problémáit az alábbi ágazatokban, illetve tevékenységekben vizsgáljuk:

- az alapanyag-termelésben (bányászatban) és a kohászatban,
- a gépiparban,
- a közlekedés és hírközlésben,
- a mezőgazdaságban,
- a műszaki és tudományos tevékenység területén.

AZ ALAPANYAG-TERMEELÉS PROBLÉMÁI A KGST-BEN

A szocialista világrendszer előtt álló feladatok sikeres megoldása érdekében alapvető a *szocializmus megfelelő anyagi és energetikai bázisának kialakítása*.

A vas- és acélgyártás a modern vegyipar, a gépesített mezőgazdaság és a közlekedés fejlesztésének egyik kulcságazata. Amikor az alapanyag-termelés problémáit tárgyaljuk, célszerű a vas-kohászat fő fejlődési tendenciáinak példászerű bemutatása. (L. 15. táblázat.)

15. táblázat

A vas- és acélgyártás a KGST-tagállamokban

(millió tonna)

	Háború előtti év	1950	1960	1960	
				a háború előtti év	1950
				százalékában	
Nyersvas					
KGST-tagállamok összesen	17,9	23,8	60,4	337	253
Ezen belül:					
Szovjetunió	14,9	19,2	46,8	314	243
Európai népi demokratikus országok	3,0	4,6	13,6	454	296
Acél					
KGST-tagállamok összesen	24,2	36,9	86,0	355	233
Ezen belül:					
Szovjetunió	18,3	27,3	65,3	356	239
Európai népi demokratikus országok ..	5,9	9,6	20,7	351	216

Forrás: A szocialista nemzetközi munkamegosztás, I. m. 2020.

A szocialista országok vas- és acélipari fejlődésének alapvető tényezője a Szovjetunió, amelynek a részesedése a KGST-n be-

lül nagyságrendjében is meghatározó jellegű. A Szovjetunió hatalmas vasérc- és széntartalékaira támaszkodva gyorsan fejlesztette a vaskohászatot. A Szovjetunió vas- és acéltermelése 1963-ban 58,7 mililó tonna, illetve 80,2 millió tonna volt. Ez azt jelenti, hogy a Szovjetunió a termelés volumene tekintetében az USA-tól már csak 13, illetve 21%-kal maradt el.

A Szovjetunió vas- és acéliparának felfelé ívelő fejlődése lehetőséget teremt a KGST-országok fejlesztési terveinek megalapozására is.

Bulgária adatainak elemzése helytelen volna, mert a fejlődés lényegében 1953-tól indult meg, és így a dinamikai vizsgálat félrevezető lenne.

Ha — a Szovjetuniót kiemelve — a KGST-országokat rangsoroljuk, azt látjuk, hogy Csehszlovákia és Lengyelország vas- és acélipara gyors fejlődésével a KGST-országok teljes termelésének 68—70%-át adja. Ennek oka, hogy ezek az országok szénben és vasércben viszonylag gazdagok. A harmadik helyet az NDK foglalja el, amely lényegesen fokozta e téren erőfeszítéseit.

Pozitív jelenség, hogy Magyarország és Románia, valamint Bulgária is jelentős erőfeszítéseket tett a vas- és acélipari bázis kialakítása érdekében.

A szocialista országokban az acélipar és az ipar általános fejlődése között jelentős feszültség keletkezett. Ezt mutatja az ipari termelés és az acéltermelés indexeiből képzett együttható: (L. 16. táblázat.)

16. táblázat

*Az ipari termelés és az acéltermelés
indexeiből képzett együttható*

Szovjetunió	1,26
Csehszlovákia.....	1,27
Lengyelország	1,27
NDK	0,87
Magyarország	1,49
Románia	1,04

Forrás: Saját számítások idézett művek alapján.

Meg kell jegyezni, hogy az NDK-ban is fennáll a vázolt feszültség. annak ellenére, hogy az együttható pozitív jellegű. Ez

azzal van összefüggésben, hogy az NDK lényegileg nélkülözte az acélipari bázist, ugyanakkor viszonylag fejlett feldolgozóiparral rendelkezett.

A vas- és acélipar fejlettsége a KGST-országok között meglehetősen differenciált. Ezt a lakosság részaránya és az acéltermelés közötti összefüggéssel (bázis = 1960) kívánjuk szemléltetni: (L. 17. táblázat.)

17. táblázat

A lakosság részaránya és az acéltermelés közötti összefüggés

(Bázis = 1960)

Ország	Lakosság, millió fő	Számá részarány, %	Acéltermelés		Együttható acéltermelés részesedési index
			millió tonna	részarány, %	Lakosság részesedési indexe
Szovjetunió	212,3	68,8	65,3	76,0	1,10
Lengyelország	29,6	9,6	6,7	7,8	0,81
Csehszlovákia	13,7	4,4	6,8	7,9	1,79
NDK	17,3	5,6	3,3	3,8	0,68
Magyarország	10,0	3,2	1,9	2,2	0,69
Románia	18,4	5,9	1,8	2,1	0,36
Bulgária	7,8	2,5	0,2	0,2	0,08

Forrás: Ua.

18. táblázat

Vasérckészletek megoszlási aránya

(1960. évi állapot)

Szovjetunió	97,1
Lengyelország	1,2
Csehszlovákia	1,0
NDK	0,2
Magyarország*	0,0
Románia*	0,0
Bulgária	0,5

* Össz-KGST viszonylatban minimális

Forrás: Szocialista nemzetközi munkamegosztás. I. m. 236. o.

Látható, hogy a viszonylag legfejlettebb acélipari bázissal a KGST-n belül Csehszlovákia és a Szovjetunió rendelkezik, a legnagyobb lemaradás Románia és Bulgária esetében észlelhető.

A KGST-hez tartozó szocialista országok vasércartalékainak megoszlása rendkívül egyenlőtlen. (L. 18. táblázat.)

Fentiekhez hozzá kell fűznünk, hogy az európai szocialista országok vasérckészleteinek vastartalma lényegesen alacsonyabb mint a szovjet ércéké. A tüzelőanyagbázis kérdése, az érckészletek elosztása előtérbe helyezi a KGST-országok kölcsönös szállításainak kérdését. Vasérc vonatkozásában az egyes európai szocialista országok importigényei és a Szovjetunióból származó import arányai az alábbiak (1960. év): (L. 19. táblázat.)

19. táblázat

*Egyes európai szocialista országok importigényei
és a Szovjetunióból származó vasércimport arányai*

Ország	Import- részesedés	A Szovjetunió részesedése az összes importból
Lengyelország	72,6	74,3
Csehszlovákia	64,9	76,0
NDK	54,4	99,0
Magyarország.....	82,1	93,0
Románia	56,0	...

Forrás: A KGST-országok nemzeti statisztikái.

A kohászati együttműködésben nagy szerepet játszik az egyes országok szénfajtáinak cseréje. Pl. Csehszlovákia kokszolható szenet cserélt Lengyelországgal tüzeléstechnikai szén ellenében. Lengyelország kokszolható szenet vásárol a Szovjetuniótól, miközben maga is jelentős mennyiségű kohászati szenet exportál a szocialista tábor országaiba.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás szempontjából döntő körülmény, hogy a KGST-tagállamokban több oknál fogva az acélgyártás vertikálisításának hengerelt termékek fázisában a termelőkapacitások egyenlőtlenül oszlanak meg. Pl. Magyarország durva acéllemezben és egyes hengerelt áru idomban exportképes, míg számos finomlemezben importra szorul.

A felsorolt tények azt igazolják, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztásnak a vas- és acéliparban nagy jelentősége van.

A továbbiakban vizsgáljuk meg vázlatosan az együttműködés egyes módozatait a KGST-országok között.

A kölcsönös áruforgalmi kapcsolatokat már taglaltuk, s ezért itt az azon kívül jelentkező kérdéseket tárgyaljuk. A szocialista

országok nagy lépéseket tesznek a vaskohászat termelési és műszaki bázisának fejlesztésére. Ennek egyik formája az, hogy a kohászati üzemek kölcsönösen informálják egymást az egyes termelőegységek tervezési és üzemeltetési tapasztalatairól, s közös kutatómunkákat folytatnak a hatásfok javítása érdekében.

A Szovjetunió segítette a lengyelországi 1,5 millió tonnás kapacitású Lenin Kohászati Üzem felépítését, hasonlóan közreműködött Bulgária új kohászati kombinátjának felépítésében is. Csehszlovákiában a Klement Gottwald Művek hengersorainak építéséhez nyújtott segítséget.

A Szovjetunió a KGST fennállása óta — elsősorban az NDK-ból és Csehszlovákiából — több ezer tonna kapacitást képviselő hengersort vásárolt.

A KGST tevékenysége koordinálta az egyes kohászati termékek előállítását. E koordinálás konkrét megnyilvánulása: az európai népi demokratikus országokban a hengersorok meghatározott profilok és meghatározott csőfajták gyártására való szakosítása, a hengersorok bugákkal történő ellátásában megnyilvánuló kölcsönös segélynyújtás stb.

A KGST XI. Ülésszaka (1959. május) többek között határozatot hozott arról, hogy a finomhengersorokat főként az NDK-ban és a Lengyel Népköztársaságban, a durvahengersorokat főként a Szovjetunióban és Csehszlovákiában, a húzópadokat pedig Magyarországon és az NDK-ban gyártsák.

Ezeknek az ajánlásoknak a végrehajtása lehetővé teszi a hengerdei berendezések egyes fajtáinak gyártására és szerkezeti kidolgozására jutó ráfordítások jelentős csökkentését, a gyártás sorozatnagyságának növelését, a hengerdei berendezések műszaki színvonalának és minőségének emelését és ezzel a KGST-tagállamok fenti berendezésekben mutatkozó szükségleteinek legteljesebb kielégítését.

A szocialista országok gazdasági együttműködésének fokozásával a kölcsönös gazdasági kapcsolataik egyre szélesebb körben ölelik fel a közvetlen termelési területeket is. A szükségtelen párhuzamosságok felszámolása, a vaskohászati alapanyag- és anyagforrások, valamint a termelőkapacitások jobb kihasználása érdekében a szocialista országok a termelési programok és a beruházási tervek közvetlen összehangolására térnek át. Ebben az irányban nagyon fontos munkát végez a KGST Vaskohászati Gazdasági- és Tudományos Műszaki Együttműködési Állandó Bi-

zottsága. E bizottságnak a KGST-tagállamok vaskohászatának távlati fejlesztési irányvonala kérdésében kidolgozott ajánlásait a Tanács ülésszakain vitatják meg és fogadják el, és ezeket az ajánlásokat figyelembe veszik az egyes országok távlati népgazdaságfejlesztési terveinek kidolgozásánál is.

A kohászati együttműködés új példája a KGST-n belül a Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia által létesített „Intermetall” vegyes vállalat.

Az alapanyag-probléma másik nagy területe az energetika. Jelentősége a modern nagyipar szempontjából kiemelkedő, hiszen az élet kulturáltabbá válása egyre növeli az energiaigényt, és ezt nem képes ellensúlyozni az energiafogyasztás racionalizálása következtében előálló fajlagos energiaszükséglet csökkenése.

A világ összes alapenergia-tartalékának több mint egyharmada a KGST-országokban található. A világ széntartalékainak 36,7%-a, a szénhidrogén-készleteinek 10%-a, a hasznosítható vízerő 25,5%-a a KGST-országokban van.

20. táblázat

Az európai szocialista országok energiakészletei

(1957. évi adatok)

Ország	Kőszén (felkutatott es várható 1200 m-ig)	Barnaszén (felkutatott es várható 500 m-ig)	Nyersolaj (felkutatott es várható)	Földgáz (felkutatott)	Vízi energ. (iparilag) felhaszn. millió kW6-ban
	millió tonában				
Albánia	—	—	3	—	5
Bulgária	42	3 500	2	—	11,10
Magyarország.....	20	2 520	16	3 700	3,35
NDK	162	30 455	—	—	2,00
Lengyelország	135 000	33 000	2,7	4 000	13,30
Románia	48	2 480	80,0	246 000	27,00
Csehszlovákia	6 000	7 300	1,0	3 000	12,00
KGST-országok a Szovjetunió és Mongólia nélkül	141 272	79 255	104,7	256 700	73,75
Szovjetunió	1 320 000	211 090	3356,0	985 000	1800,00
KGST-országok Mongólia nélkül	1 461 272	290 345	3460,7	1 241 700	1873,75

Forrás: A KGST-országok nemzeti statisztikái.

A KGST-országok az energiahordozó geológiai készletek egy főre jutó mennyisége tekintetében is kedvező helyzetben vannak. A világátlag 14 millió kWó/fő, a KGST-országok átlaga 63 millió kWó/fő. A KGST-országok egy főre jutó energiatartalékait csak az Egyesült Államok haladja meg, ahol ez 74 millió kWó/fő. (L. 20. táblázat.)

A táblázatból megállapítható, hogy a KGST átlagos számadatai mögött a Szovjetunió hatalmas és komplex energiagazdasága húzódik meg. A Szovjetunió és a szocialista országok energiakészletei közötti arány 9 : 1. Az egyes energiahordozók vonatkozásában is a Szovjetunió jár élen. Területén található a kőszéntartalékok 91%-a, a barnaszénttartalekok 72,2%-a, a kőolajkészletek 95%-a, a földgáztartalékok 79,3%-a, a hasznosítható vízienergia-tartalékok 94%-a.

A Szovjetunió energiakészleteinek 90%-a az Uralon túlra, az energiafogyasztás 80%-a viszont európai területeire esik. Ez a Szovjetunióban is bizonyos aránytalanságokat teremt. (L. 21. táblázat.)

21. táblázat

Az európai KGST-országok geológiai energiakészleteinek megoszlása

Ország	Kőolaj	Földgáz	Kőszén	Barnaszén
Bulgária	1,1	4,1	0,19	6,6
Magyarország.....	14,1	8,2	1,70	4,8
NDK	0,0	2,9	0,21	47,1
Lengyelország	1,4	18,8	75,50	11,1
Románia	82,6	64,0	3,40	16,1
Csehszlovákia	0,8	2,0	19,00	14,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Saját számítás az előző táblázat alapján.

Az európai szocialista országok energiakészletei rendkívül egyenlőtlenül alakulnak, ha az egyes energiahordozókban jelentkező ellátottságot vesszük tekintetbe. Lengyelország kőszénben és barnaszénben kiemelkedően jó helyzetben van a KGST-n belül, de szénhidrogénekben szinte teljes a hiány. Az NDK lényegében csak barnaszénkészletekkel rendelkezik.

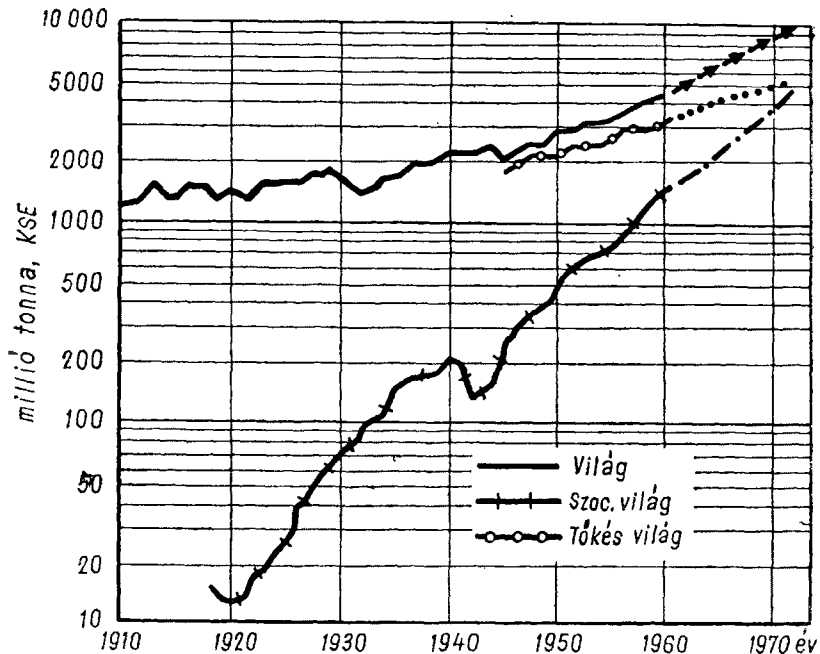
Csehszlovákia kő- és barnaszén-ellátottsága jó, de ugyanakkor szénhidrogénekben szegény. Fordított a kép Romániában, ahol a kő- és barnaszénben fennálló viszonylagos szegénységet a kőolajvagyon és földgázkészletek, valamint a hasznosítható vízienergia-tartalékok ellensúlyozzák. Magyarország és Bulgária esetében az energiahiány általános jellegű.

A KGST ellátottsága — egészében véve — minden energiatípusban kielégítőnek tekinthető. A készletek országonkénti és energiatípusonkénti megoszlása azonban egyenlőtlen. Ez megköveteli, hogy a tagországok messzemenően éljenek a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeivel, s egyúttal minden erőfeszítést tegyenek a hazai energiatartalékok maximális kihasználására. Ez a szocialista termelés és nemzetközi munkamegosztás egyik kulcskérdése.

A szocialista világrendszer országai az elmúlt 15 évben 470%-kal, tehát igen gyorsan fejlesztették energiatermelésüket. Ugyanabban az időszakban a tőkés világrendszer energiatermelése mindössze 70%-kal növekedett. Az évi növekedési ütem a vizsgált időszakban a szocialista világrendszerben 11,3% volt, a tőkésországokban pedig 3,8%, tehát a szocialista országok energiatermelése több mint háromszor gyorsabban fejlődött, mint a tőkésországoké. (L. 2. ábra.)

A vizsgált időszakban az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme 2,6%-kal magasabb volt, mint az energiatermelésé. Az a körülmény, hogy az ipari termelés gyorsabban nő, mint az energiatermelés, önmagában még nem hiba; lehetséges ugyanis, hogy a fajlagos energiaigény az energiahasznosítás hatásfokának javulása és egyéb okok miatt csökken. Az energiatermelés és az ipari termelés növekedési üteme közti különbség azonban nagyobb volt, mint amit a hatásfokjavulás kiegyenlíthetett. Ez feszültséget és ellátási zavarokat idézett elő a KGST-országokban.

A KGST-országokban nemcsak általában az energiatermelés és az ipari termelés között volt feszültség, hanem a villamosenergia-termelés és az ipari termelés között is. A modern ipari fejlődés tapasztalatai szerint ugyanis a villamosenergia-termelésnek mindenkor meg kell előznie az ipari termelés fejlődésének ütemét. Az elmúlt 10 évben a szocialista világrendszer globális villamosenergia-termelése 6 ponttal maradt el az ipari termelés fejlődésétől.

2. A világ energiatermelésének alakulása

A szocialista országok közül az egy főre jutó villamosenergia-termelésben az NDK jár az élen, s maga mögött hagy olyan fejlett országokat, mint Franciaország, Olaszország stb. Az NDK egy főre jutó villamosenergia-termeléséhez viszonyítva Csehszlovákiaé 74,9%, Szovjetunióé 58,2%, Lengyelorszáé 41,7%, Magyarországé 33%, Bulgáriáé 23,2%, Romániáé 17,3% volt.

A KGST-országok között, mint a közölt adatokból látható, nemcsak az energiakészletek alakulásában, hanem az energia-termelés színvonalában is nagyok a különbségek. A különbségek csak úgy hidalhatóak át, ha a szocialista országok belső erőfeszítéseiken túlmenően nagymértékben meggyorsítják energetikai együttműködésüket.

Az energiagazdálkodás szempontjából fontos mutató az energiatermelés energiahordozók szerinti szerkezetének alakulása az egyes országok fűtőanyagmérlegén belül. (L. 22. táblázat.)

Az elsődleges energiaforrások termelési szerkezete a KGST-országokban

(1959. évi százalékos adatok)

Ország	Szén	Kőolaj	Földgáz	Vízi energ.	Egyébforrás)
Szovjetunió	50,0	42		8	
Lengyelország	96,6	0,2	1,0	0,4	1,8
Csehszlovákia.....	92,8	0,2	4,6	2,0	1,0
NDK	82,8	7,1	6,5	1,7	1,8
Magyarország.....	79,5	14,6	2,3	2,0	1,7
Románia	8,8	43,9	43,9	—	—
Bulgária	77,9	—	—	11,7	—
Albánia	5,9	77,7	6,8	4,0	4,5

Forrás: Szocialista nemzetközi munkamegosztás. 80. o.

A KGST-országok fűtőanyag-szerkezete eltér a világátlag arányaitól, amely 1959-ben így alakult:

kőolaj	37%
földgáz	12%
szén	49%
egyéb energiahordozók	2%

Ez bizonyos objektív okokra vezethető vissza, de kétségekívül konzervatív jelenség a szocialista országok energiagazdálkodásában. Ezt a képet rontja az is, hogy az európai szocialista országokban a szénbányászat nagy része mély művelésű és elég kedvezőtlen hatásfokú. *A szocialista országoknak azonban az energiamérleg szerkezete területén meghatározott lehetőségei vannak, és ezért a fő kérdés nem a struktúra feltétlen gyökeres átalakítása, hanem a szénbázis gazdasági hatékonyságának növelése.*

A szocialista országok között az energiagazdálkodásban létesített nemzetközi munkamegosztásnak és együttműködésnek fontos eszköze a külkereskedelem. Mint kimutattuk, a szocialista országok túlnyomó többsége nem rendelkezik komplex energiataartalékokkal, a különféle energiahordozókban deficit mutatkozik (L. 23. táblázat.) E deficit szinte kizárólag a kölcsönös áruforgalom fejlesztése útján fedezhető, mert a földrajzi feltételek objektíve ezt diktálják.

A KGST-országok energiaellátottságának foka 1960-ban

Ország	%	Energiaimport [millió t kőszén egyenértékben (KSz)]
Bulgária	85,0	1,6
Magyarország.....	74,6	5,2
NDK	83,2	14,8
Lengyelország	94,6	5,4
Románia	97,3	1,0
Csehszlovákia	89,1	6,6
Szovjetunió	100,0	...
		34,6

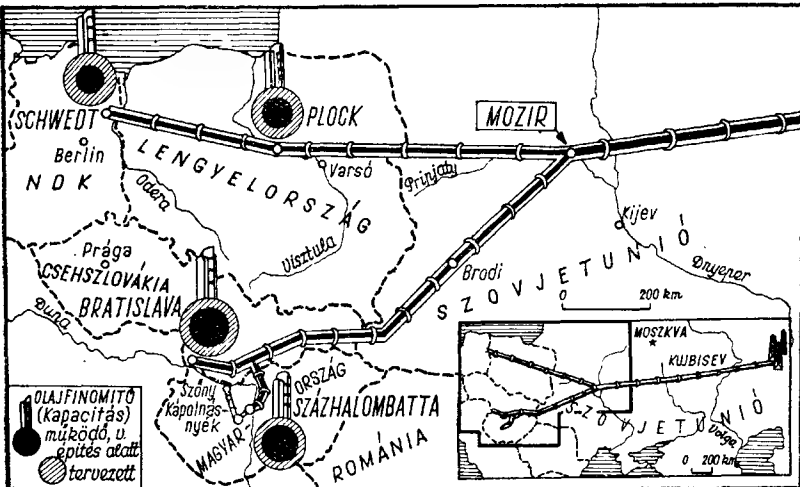
Forrás: A KGST-országok nemzeti statisztikái.

A táblázat adataiból kitűnik, hogy a Szovjetunión kívül mindegyik KGST-ország meghatározott nagyságrendű energiabevitelre szorul. Az energiabevitel főforrása a Szovjetunió. Az energiabehozatal a legnagyobb szerepet Magyarország energiagazdálkodásában játssza.

A KGST-országok közötti villamosenergia-forgalom az elmúlt három év alatt több mint három és félszeresére nőtt. A csereforgalomban a legintenzívebben a Szovjetunió, Csehszlovákia, az NDK és Lengyelország vesz részt. A villamosenergia külkereskedelmi forgalma a szocialista országok közös és egységes villamosenergia-rendszerének kialakítása nyomán az elkövetkező években még gyorsabban fejlődik, egyre jobban megteremtődnek ennek anyagi, műszaki és szervezeti feltételei.

A szocialista országok közötti villamosenergia-forgalomban struktúráisan importőrország Magyarország, Lengyelország és Bulgária. A legfontosabb exportőrök az NDK, Csehszlovákia és a Szovjetunió.

Magyarország és a Szovjetunió között a villamosenergia-export érdekes formája volósult meg a *szovjet—magyar alumíniumegyezmény* keretében. Magyarország az alumíniumbér munka-szerződés keretében közvetett úton évi kb. 2500 millió kWó villamosenergiát importál majd a Szovjetunióból.

3. A Barátság kőolajvezeték

A szocialista országok közötti energiagazdálkodási együttműködésben a kőolaj és a kőolajtermékek külkereskedelmében kiemelkedően fontos szerepet játszik a felépült Barátság kőolajvezeték. (L. 3. ábra.) Szállítási kapacitása 1965-re 15 millió tonna nyersolaj lesz. A csővezeték bonyolította le az 1963. évi összes import 36%-ának szállítását, az 1964-es előirányzat 54%, az 1965-ös 65—70%.

A Barátság kőolajvezetéken szállított olaj fuvardíja kb. 0,9—1 rubel/ezer tkm, szemben a vasúti szállítás 4—4,5 rubel/ezer tkm fuvardíjával. A megtakarítás tehát ezer tonna-kilométerenként 3—3,5 rubel. A csővezetékes szállítás lehetővé teszi a vasúti ciszlernapark tehermentesítését, növeli a vasutak átbocsátóképességét. Így a Barátság kőolajvezeték eszközmegtérülési ideje 2—3 évre tehető.

A szocialista országok jelentős szén- és széntermék- külkereskedelmet bonyolítanak le. A KGST szénexportőr országai a Szovjetunió, Lengyelország és Csehszlovákia. (L. 24. táblázat.)

A szénkülkereskedelem a szocialista országok között lényegesen kisebb mértékben fejlődött, mint a villamosenergia- és a kőolajforgalom. Ennek fő oka az, hogy a Szovjetunió európai területén levő szénbányák viszonylag előregedtek, és nem tesz-

A KGST-országokba irányuló szénexport alakulása

(millió tonna)

É v	Csehszlovákia	Lengyelország	Szovjetunió	Összesen
1958	1,2	14,4	8,1	23,7
1959	1,8	15,7	8,8	26,1
1960	2,5	15,6	9,0	27,1
1961	2,2	15,6	10,8	28,6
1962	1,1	15,4	11,0	27,5

Forrás: Coal Statistics, 1963. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának kiadványa.

nek lehetővé számottevő exportot. Csehszlovákia lehetőségeihez mérten fejleszti a szocialista országok számára oly fontos kohászati szenek termelését. Az európai szocialista országok közül Lengyelországban van a legnagyobb lehetőség az export fejlesztésére, a felfuttatást azonban a beruházási korlátok akadályozzák.

A KGST-tagországok energiagazdálkodásának gazdasági feltételei — elsősorban a természeti tényezők miatt — rendkívül differenciáltak.

A KGST-országokban a jelenlegi feltételek között eléggé eltérő az energiafelhasználás határfoka és 1 kWó villamosenergia előállításához szükséges szén mennyiségének alakulása, valamint az alkalmazott kazánok hőkibocsátási mutatója.

A kőolajtermelés gazdaságossági problémái elsősorban a Szovjetuniót és Romániát érintik. A Szovjetunióban és Romániában a kőolajtermelés költségnívója világviszonylatban is kedvező, kb. 1/5-e az amerikai költség szintnek, de a közel-keleti olaj önköltsége kb. fele a Szovjetunió és Románia önköltségének.

A munkatermelékenység néhány KGST-tagország kőszénbányászatában a következőképpen alakult (Lengyelország = 100): Csehszlovákia 94%, NDK 66%, Magyarország 52%, Románia 42%, Bulgária 31%.

A lengyel szénbányászat jelenleg — elsősorban a kedvező geológiai viszonyok folytán — a munkatermelékenység színvonalát tekintve a KGST-országok között az első helyen áll.

A lengyel szénbányászat fejlesztésének fő problémája a beruházási eszközök korlátozottsága. Lengyelországban 1 millió tonna

kapacitású új bányauzem létesítése kb. 1 milliárd zloty beruházást igényel, s a szénbányászati beruházások átlagos kivitelezési ideje 10—12 év.

A lengyel szénbányászat fejlesztésének fontos emelői lehetnek a KGST-tagországok közös beruházásai. Ezek segítségével több és olcsóbb lengyel szén juthatna az energiadeficittel küzdő országoknak.

Hazánk szénbányászata a kedvezőtlen geológiai feltételek, valamint a szén alacsony átlagos fűtőértéke és a viszonylag alacsony gépesítési fok miatt nagyon kevésbé termelékeny. A magyar szénbányászatban kitermelt szén önköltsége 1 millió kalóriára vonatkoztatva kb. háromszor olyan magas mint Lengyelországban. Meg kell jegyezni, hogy a termelékenység- és önköltségszámítások nemzeti különbözősége és az átszámítási árfolyamok irrealitása miatt a fenti megállapítások csak tájékoztató jellegűek.

A KGST-országok között a szénbányák gépesítésében is nagy a különbség. Pl. a szénjővesztés a Szovjetunióban 87,3%-ban, Lengyelországban 35%-ban, Csehszlovákiában 18%-ban, Magyarországon 2,1%-ban gépesített. A felrakásban a Szovjetunió gépesítettségű foka 48%, Csehszlovákiáé 31%, Lengyelországé 26,3%, Magyarországé 16%.

A szocialista országok távlati célja az energiagazdálkodásban az egységes energiabázis kialakítása, és az erre alapozott átfogó energiagazdálkodás megteremtése: „... fokozatosan térjünk át országcsoportok egyesített energiarendszerei — a szocialista táborban ez a társadalmi munkamegosztás és kooperáció egyik fő haladó iránya. A szocialista országok energiarendszerének egyesítése megköveteli az együttműködés bővítését a kölcsönös energiaszállítások területén, valamint a nagy energiatermelő kapacitások és villamos távvezetékek építésében.”¹ A szocialista országok közötti energetikai együttműködés fontos eszköze az energiameérlegek nemzetközi összehasonlítása. Ennek előfeltétele, hogy a KGST-országok energiameérlegeiket egységes séma alapján állítsák össze.

A KGST-országok energiameérlegeinek koordinálása alapján határozható meg az energiatermelés és az energiafogyasztás

¹ A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei. Népszabadság, 1962. június 17.

közötti összefüggés. Az energiamérlegek alapján határozható meg a tüzelőanyagok kitermelésének legésszerűbb üteme, az egyes energiahordozók racionális felhasználása, az energiaipar szervezete, az adott energiafajták és energiahordozók egymás közötti optimális cseréje stb.

A szocialista országok energetikai együttműködése több fejlődési szakaszon ment keresztül. Az együttműködés kezdeti stádiumában a fő forma a hosszú lejáratú külkereskedelmi megállapodás volt. Ezek a megállapodások előnyösnek bizonyultak mind a szállító, mind pedig az átvevő országok szempontjából. Már ebben az időszakban találkozhatunk a műszaki és gazdasági együttműködés kialakuló formáival.

Az együttműködés ebben az időszakban a szigorú kétoldalúság jegyében ment végbe, és ennek megfelelően a termelés és fogyasztás fejlődésének magasabb fokán korlátokba ütközött.

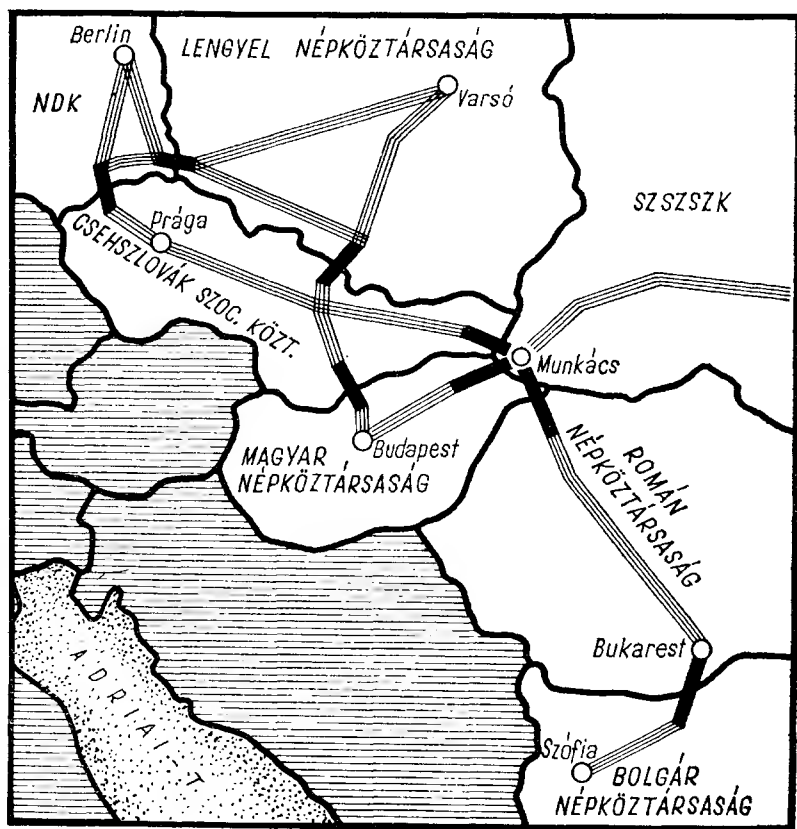
Az energiagazdálkodásban az együttműködés korai szakaszában a Szovjetunió nagyarányú segítőkészsége domborodott ki. Szovjet segítséggel 1950-től napjainkig a KGST-országokban 87 hő- és vízierőmű épült fel, olyan kapacitással, amely kb. három és félszerese Lengyelország, Bulgária, Románia és Magyarország háború előtti teljes villamosenergia-termelő kapacitásának.

A szocialista országok közötti kétoldalú együttműködésnek jó példája az NDK és Lengyelország között 1957-ben létrejött meg egyezés a határvidéki barnaszenek közös kitermeléséről.

A szocialista országok közötti széntermelés szakosodása főleg a széncsere formájában valósul meg. A széncsere gyakorlata elsőként Csehszlovákia és Lengyelország között alakult ki; Lengyelország kohászati szénért energetikai szenet szállít Csehszlovákiának. Hasonló jellegű csere folyik az NDK és Csehszlovákia között; az NDK cseh barnaszén ellenében barnaszénbrikettet szállít. Magyarország és Csehszlovákia között is jött létre szén-csereegyezmény a határvidéki csehszlovák területek ellátására.

Magyarország és Lengyelország részvénytársasági alapon vegyes vállalkozást (Haldex) létesített a Katowice környékén levő meddőhányók kihasználására. A részvénytársaság 50—50%-os alapon működik. Magyarország szénben kapja részese-dését, és a hasznót is egyenlő arányban felezik. Magyarország adta a kitermelés szabadalmát, Lengyelország pedig a meddőhányókat. A kedvező működési tapasztalatok alapján a jelenleg működő két vállalat mellé 1966-ig még tíz további vállalat létesül, összesen évi 5 millió tonna feldolgozó kapacitással.

4. A KGST egyesített villamosenergia hálózata

A KGST XV. Ülésszaka (1961 novemberében) nyilvánosságra hozta, hogy a tagországok egyesítik villamosenergia-rendszereiket.

A KGST energiagazdálkodásának döntő tényezője a villamosenergia-gazdaság közös szempontjainak tekintetbe vétele és összeegyeztetése. Ezért nemcsak a jelenlegi, de a jövőre tervezett energiabázisok kérdését sem lehet csak az érdekelt ország egyedi érdekei szempontjából nézni, hanem minden esetben tekintettel kell lenni a szocialista országok közösségének együttes érdekeire

is és fordítva, a közösségi tervezésben mindenkor számba kell venni az egyes országok sajátos adottságait is. Ez pedig maga után vonja az egyes országok villamosenergia-termelésének és felhasználásának együttműködő hálózatok útján való egyesítését.

Az elhatározást számos érv támasztja alá. Egyes országok nem használják ki erőműveik teljes kapacitását. Ezek a tartalékok a másik ország hiányának fedezésére szolgálhatnak, főleg csúcs-terhelések kiegyenlítése céljából. Az ilyen energiatartalékok felhasználása lehetővé teszi kevésbé gazdaságosan üzemelő erőművek kikapcsolását. Két-három ország együttműködésével az energiaelosztás racionálisabbá tehető. Az egyes országok energiaellátása sokkal biztosabb alapokon nyugszik, ha természeti csapások, súlyosabb üzemzavarok okozta kiesések alkalmával az együttműködő hálózatok tartalékait vehetik igénybe. Az energiaellátás biztosítása érdekében elengedhetetlenül szükséges kapacitástartalékok együttműködő hálózatok létesítése esetében sokkal kisebbre méretezhetők, mint önálló rendszereknél. Minél átfogóbb az együttműködő hálózat, annál nagyobbak a lehetőségek hatalmas erőműaggregátumok létesítésére, s a gazdasági élet törvényei szerint annál gazdaságosabb az energiatermelés is, mert csökkennek a beruházások és az üzemköltségek, kisebb lesz a tüzelőanyag-felhasználás és az egyéb kiadások színvonala. Az együttműködő hálózatban (l. 4. ábra) az erőművek kölcsönös helyettesítése folytán a javítások, a karbantartás miatt kényeszerű módon bekövetkező üzemszünetek nem okoznak zavart, mert előre megtervezhető sorrendben és időpontban iktathatók be.

Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, a Szovjetunió és Jugoszlávia erősen érdekelt a Duna komplex vízgazdálkodási rendszerének kialakításában. A szocialista országok villamosenergia-helyzete további javításának nagy lehetőségeit tárta fel az ún. Duna-terv: közös beruházásokra támaszkodó megvalósítása évente kb. 30 milliárd kWó villamos energiát jelentene az együttműködő országok részére.

A Dunán létesítendő vízierőművek közül jelenleg a csehszlovák—magyar együttműködés keretében kidolgozott Pozsony alatti — visegrádi erőművek terve van a legkiforrottabb stádiumban. Magyarország és Csehszlovákia között már 1952-ben felmerült az együttműködő vízierőmű-rendszer kiépítésének gondolata. 1957-ben már konkrétan kibontakoztak a közös megvalósítás alapelvei. A tervezési munkálatokon a Vízügyi Tervező

Irodában és a csehszlovák Hidroprojektben (a szovjet Hidroprojekt konzultatív segítségével) már behatóan dolgoznak. A tervezési munkálatok előrehaladásával létrejött a Duna—Tiszai Vízi Nagylétesítmények Irodája.

A Dunai Vízierőmű létesítésére különösen előnyösek a feltételek a Vaskapunál. Románia és Jugoszlávia e téren már együttműködnek. A Duna vízierőinek komplex kihasználása javíthatná a hajózási, vízszabályozási és öntözési viszonyokat. Elméleti számítások szerint a tengerjáró hajók Belgrádig feljöhetnének és a Duna összeköthető lenne az Oderával és a Visztulával, aminek hatalmas jelentősége volna az olcsó belvízi hajózás kiterjesztése szempontjából.

A SZAKOSÍTÁS EGYES KÉRDÉSEI A KGST-ORSZÁGOK GÉPIPARI TERMELESÉBEN

A szocialista iparosítás egyik legjellemzőbb vonása a gépipari termelés általános előretörése. Ennek következtében a gépipar súlya a népgazdaságon belül alapvető jelentőségű. (L. 25. és 26. táblázat.)

Az adatokból kitűnik, hogy:

- az európai KGST-országok népgazdaságában a gépipar súlya kiemelkedő;
- a gépipar fejlettsége és népgazdasági jelentősége az egyes KGST-országokban eltérő;
- a gépipar súlya a külkereskedelemben nagyobb mint az ipari termelésben.

25. táblázat

Az ipari termelés és a gépipari termelés fejlődési együtthatója 1960-ban
(1950 = 100)

Ország (1)	Az ipari termelés indexe (2)	A gépipari termelés indexe (3)	Együttható $\frac{3}{2}$
Szovjetunió	302,5	429,2	1,418
Lengyelország	336,0	821,1	2,443
Csehszlovákia	282,6	461,7	1,633
Magyarország	266,0	333,8	1,255
NDK	293,0	382,0	1,303
Bulgária	369,6	680,0	1,713
Románia	343,7	592,9	1,520

Forrás: A szocialista nemzetközi munkamegosztás. I. m. 264—265. o.

A gépipari termelés súlya a KGST egyes országában

(%)

Ország	A gépipari termelés részesedése az ipari termelésben	A gépipari termelés részesedése az exportban	Együttható
Szovjetunió*	11,8	21,5	1,820
Bulgária	12,5	13,6	1,088
Csehszlovákia.....	32,4	45,1	1,385
Lengyelország	22,2	28,0	1,261
Magyarország.....	26,0	38,0	1,461
NDK	33,3	48,3	1,450
Románia	24,9	16,6	0,666

* A szocialista nemzetközi munkamegosztás. I. m. 261. o.

Forrás: Káplár József: Munkamegosztás a szocialista világ gazdaságban. Kossuth Kiadó, 1964. 185. o.

A gépipari termelés szakosításának kérdése már a KGST kezdeti időszakában előtérbe került. Ennek oka, hogy a szocialista országok jelentős sikereket értek el saját nehézipari bázisuk megteremtésében a szocialista iparosítás megvalósítása útján. Sok olyan gépipari termékek exportálnak, amelyeket a háború előtt egyáltalán nem gyártottak. A KGST-országok gép- és berendezéskivitele jelentős mértékben megnövekedett.

A fejlődés során azonban a gépgyártásban számos párhuzamosság is keletkezett. Ezek az egymás közötti kereskedelem fejlődését is akadályozták, szükségessé vált a gépgyártás szakosítása mind az adott termelési kapacitások, mind a gépipar tervezett fejlesztése figyelembevételével. Természetesen ennek a munkának a népgazdasági tervek összeegyeztetésével egyidejűleg kellett végbemennie.

A gépipari termelés szakosítása előtérbe kerülésének másik jelentős oka magában a gépipari termelés belső szerkezetében rejlik. A gépipari termékek magas vertikálitást igényelnek, amely csak igen ritkán valósul meg egy üzem keretein belül, és elvileg igényli a különböző üzemek kooperációját.

A gépipar fejlődési dinamizmusa meghaladja az ipari fejlődés átlagos ütemét. Növekszik a termelés koncentrációja, miközben a gyártott termékek száma állandóan bővül. A technikai fejlődés rendkívül gyors és ennek következtében a gépi eszközök erkölcsi kopása is nagyobb, mint más iparágban.

A gépiparon belül a technikai konstrukciók változása mellett mód nyílik az egyes alkatrészek szabványosítására, tipizálására, ami a kooperáció méreteit növeli.

A gépipari szakosítást erősen előrelendítette a KGST 1956. évi berlini ülésszaka, amely kritikailag feldolgozta a szocialista országok gépipari fejlődésének általános tapasztalatait. Megállapította, hogy a KGST-országokban viszonylag széles a gyártmánynomenklatúra, ennek eredményeként a szérianagyság nem éri el sem a gazdasági, sem a műszaki optimumot, a dekoncentrált nomenklatúra a műszaki fejlesztést elaprózta, aminek eredményeként a gyártástechnika színvonala nem fejlődött kielégítően (súlytöbblet, alacsony termelési hatások, viszonylag kisebb üzembiztonság stb.).

A fenti nehézségeken túlmenően számos gépipari termékben deficit jelentkezett, amit az igazol, hogy a hagyományos gépi termékekben való relatív telítettség állapota után gyorsan növekedett a KGST-országok tőkésországokból származó géptermeke-behozatala.

A KGST Gépipari Állandó Bizottsága keretében a koordináció alapján megállapították, hogy a feladatok száma 14%-kal, a típusoké 25%-kal csökkenthető. A KGST Gépipari Állandó Bizottságának ajánlásai alapján eddig a Csehszlovákiában gyártott szerszámgépek típusainak számát 62-ről 47-re, az NDK-ban 64-ről 46-ra, Lengyelországban 40-ről 35-re lehetett leszállítani. Ezzel egyrészt az egyes típusok gyártásában fennálló felesleges párhuzamosságot szüntették meg, másrészt az így nagyobb sorozatban, gazdaságosabban termelt géptípusokban nőtt az országok egymás közötti külkereskedelmi forgalma is.

A szakosítás megvalósítása már a kezdeti eredményeket tekintve is pozitív jellegű, mert lehetővé tette a gépiparon belül a „hiány”-termékek (célgépek és automata gépsorok) gyártási kapacitásának kiépítését.

A szakosítás kialakítása annak mérlegelését is igényli, hogy a szállítási távolságok növekedése miként térül meg a szakosítás következtében jelentkező gazdasági előnyből.

A szakosítás mindig azzal jár, hogy egyes országok valamilyen termelési profilról lemondanak, míg más országok bizonyos termékek gyártását magukra vállalják. Ez számos problémát vet fel nemcsak a termelési profilt átvevő ország szempontjából, amelynek zökkenőmentesen és világszínvonalon kell folytatni az adott termék gyártását, hanem az átadó ország számára is,

amelynek át kell csoportosítani a termelőerőit, ami távolról sem egyszerű probléma. Ezért az adott pillanatban a szakosodás bizonyos értelemben gazdaságilag kényelmetlen feladat. Ebből következően előfordul, hogy a jövőbeni kétségtelenül nagy gazdasági előnyök ellenére egyes szűk látókörű és kizárólagosan vállalati szemléletű gazdasági vezetők húzódoznak a szakosítástól.

A szakosítások végrehajtásakor, az egyes termelési profilok átadási és átvételi arányainak kialakításakor, a KGST-n belül gyakran felvetődik az azonos ellenszolgáltatások kérdése. Ez azt jelenti, hogyha valamely termék gyártásáról az egyik ország kész lemondani, akkor ugyanolyan értékű szakosított profilt kér cserébe. Ez az elv tendencia jellegűen, hosszabb távlatot vizsgálva, a KGST sokoldalú együttműködését előtérbe helyezve, helyes és követendő. Ugyanis csak így valósulhat meg az egyes országok anyagi érdekeltsége a KGST-n belül, és csak ezen az úton lehet előrehaladni a szocialista országok közötti fejlettségi szintkülönbségek kiegyenlítődése felé.

Ha a fenti tendencia jellegű követelményt a szakosítás mindennapi gyakorlatában szigorú merevséggel és kétoldalúsággal kezeljük, akkor az magát a szakosítást gátolja, alkudozásokhoz vezet, különböző taktikai megfontolásokat alakít ki, különböző kompromisszumokat hoz létre és a szakosítás végül nem elégíti ki a gazdasági hatékonyság növelésének követelményét.

A szakosítás pozitív tapasztalatai mellett negatív jelenségek is felmerülnek, elsősorban a műszaki színvonal és minőség tekintetében (pl. a Magyarországra szakosított kombájngyártást ilyen ok miatt kellett leállítani). Problémák jelentkeznek a szakosítási fegyelemben és programozásban. Előadódik, hogy valamely ország késve teljesíti szakosítási feladatát, ami a vertikális kapcsolatok rendszerében fennakadást jelenthet.

A gépipari szakosítás fontos kérdése a tőkés világpiaccal fennálló gazdasági kapcsolatok problémája. A specializációnak általában nem szabad olyan következménnyel járnia, ami a tőkés viszonylatban a fizetési mérlegek egyensúlyának megbomlása irányában hat.

A gépipari szakosításban gondot jelent, hogy a jelenlegi gazdaságossági értékelések szerint differenciált az egyes gépipari termékek beruházásigényessége. A gazdasági vezetés törekvése minden országban az, hogy a lehetőséghez mérten a munkaigényes ágazatokat fejlessze. Ma még nincsen meg a kellő ösztönző erő arra, hogy azokban az országokban, ahol a nyersanyagbázis

viszonylag adott, a munkaigényes termékek gyártását átadják azoknak az országoknak, amelyek nyersanyag-erőforrások tekintetében kevésbé kedvező helyzetben vannak.

A gépipari szakosítás irányainak kialakításakor is figyelemmel kell lenni az egyes szocialista országokban kialakult hagyományokra, bár ezeket egyre inkább alá kell rendelni a gazdasági hatékonyság követelményeinek.

Amikor a gépipari szakosítás eredményeit vizsgáljuk, két tényező kerül előtérbe:

- A hosszú lejáratú kereskedelmi megállapodásokban jelentős a gépi termékek volumene. Ez feltétlenül kedvező jelenség.
- A hosszú lejáratú kereskedelmi megállapodások teljesítésekor a gépi termékeknél a legnagyobb az eltérés a megállapodott és a megrendelt gépfajtákat illetően. Ez negatív jelenség, mert azt mutatja, hogy a szakosított profilok még sokat változnak vagy viszonylag lassan realizálódnak.

A gépipari szakosítás problémája a szabványosítás, a tudományos és műszaki együttműködés kérdésébe torkollik. A szabványosítás nemzetközi kiszélesítése nélkül a gépipari termelés nem szakosítható eredményesen. A komplex automatizálás a gépipar egyes ágaiban erősen igényli a technológiai folyamatok új, tudományos alapokra való helyezését.

A gépipari gyártás szakosításának napjainkban központi kérdése a nemzetközileg legfejlettebbnek tartott műszaki színvonal elérése és a gazdaságosság fokozása. E feladat megoldása komplex jellegű, mert nemcsak a műszaki és közgazdasági kutatások összhangját igényli, hanem olyan nemzetközi koordinációt követel meg, amelyben az ágazati kapcsolatok összefüggéseinek nemzetközi értelmezést kell nyerniük.

A SZAKOSÍTÁS A KGST-ORSZÁGOK MEZŐGAZDASÁGÁBAN

A szakosítás a mezőgazdaságon belül is törvényszerű folyamat, azonban a jellege más mint az iparban. A mezőgazdaságban a föld ún. természetes termőképessegével a fő gazdasági termelőeszköz, és az éghajlati adottságokkal együtt az a természetes alap, amely meghatározza a mezőgazdasági termelés szakosítását és gazdálkodási irányát. A tudományos fejlődés eredményeinek hatása a mezőgazdaságban is érvényesül, a mezőgazdasági kultúrák földrajzi köre kitágul. Pl. a búza a Szovjetunióban nagy

teret hódít már az északibb övezetekben is, a kukorica mint takarmánynövény jelenik meg az NDK-ban és Lengyelországban is.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése gyökeresen megváltoztatja a mezőgazdasági termelés szerkezetét, bevonja azt a szocialista tervszerű munkamegosztás rendszerébe mind az egyes országokon belül, mind a szocialista országok között.

A szocialista országok mezőgazdasága és a mezőgazdasági termelés területén jelentkező nemzetközi munkamegosztás fejlesztésében döntő szerepet játszott a KGST-országok kommunista és munkáspártjainak 1960. évi értekezlete, amely megvitatta a szocialista mezőgazdaság főbb fejlődési tendenciáit.

Az értekezlet megállapította, hogy fokozottabban kell fejleszteni a mezőgazdasági gépgyártást, a mezőgazdasági kemizálást és a szakosítást is erőteljesebben kell megvalósítani.

A KGST-országokban a mezőgazdaság legfontosabb kérdése a gabonabázis biztosítása. Egyes országok a KGST-n belül strukturálisan gabonaimportőrök (Csehszlovákia és NDK), míg a tagországok többségében a természeti feltételek módot biztosítanak saját szükségleteik kielégítésére, sőt meghatározott nagyságrendű exportalapok kialakítására is. Ennek ellenére a Szovjetunió, Magyarország, Lengyelország átmeneti jelleggel kénytelen volt a gabonaszükségletek biztosítására behozatalt igénybe venni.

A KGST-n belül a takarmánybázis kialakítása minden ország elsőrendű feladata. Ennek megoldásában a tagországoknak együtt kell működniök nemesített vetőmagvak kölcsönös szállításában, ami a termesztés klimatikus feltételeinek a kiterjesztését is elősegíti.

A takarmánybázis kialakításának gazdasági ésszerűsége azt írja elő, hogy minden szocialista ország lehetőleg maga termelje meg azt a mennyiséget, amelyre nagyüzemi állattenyésztést alapozhat. A takarmányféleségek tömeg volumenű külkereskedelmi forgalma nem látszik rentabilisnak.

A gabona- és takarmánybázis kialakítása szempontjából elsőrendű kérdés a termés hozamok növelése. Ennek érdekében a KGST-n belül a vetőmagcsere területén több mint 50 vetőmagfajta szakosításában állapodtak meg. A KGST-n belül pl. a Szovjetunió búzavetőmagot, az NDK- és Lengyelország vetőburgonyát szállított Magyarországnak, míg Magyarország borsó-, lucerna-, vöröshere- és hibridkukorica-vetőmagot az NDK-nak, Csehszlovákiának és Lengyelországnak.

A KGST-n belül nagyarányú erőfeszítéseket tesznek a zöldség- és a gyümölcsszükséglet jobb kielégítése érdekében. Általános követelmény, hogy minden szocialista ország ezt hazai erőforrások segítségével valósítsa meg. Ez az elv csak nagy vonalakban érvényesülhet, mert az adott klimatikus feltételek mellett a zöldség- és gyümölcsszállítás területén Bulgária, Románia és Magyarország számára kedvező lehetőségek nyílnak. Ezek az országok a többi szocialista ország egyre növekvő szükségleteire támaszkodva fokozzák e termékfajták nemesítését és termelését. Általános követelmény, hogy a korszerű táplálkozás feltételeinek megfelelően a tagországokban növelni kell a zöldség- és gyümölcsfogyasztást.

A szocialista országok a hústermelés tekintetében jelentős eredményeket értek el. Ezen a területen is nagy jelentősége van a tenyészteti tapasztalatok kicserélésének és bizonyos tenyészteti egyedek szállításának.

Bár a KGST-országok állatállománya a legutóbbi években — a takarmányellátási feszültségek ellenére — 1959—1963 között 16%-kal fejlődött, egyes tagországok húst és zsírt importálnak. Ennek oka, hogy a szükségletek növekedése meghaladja a belső kapacitásokat.

Az állattenyésztés fejlesztése tekintetében jelentős lépés az állategészségügyi együttműködés. Ezt szolgálja a tagállamok között 1959-ben megkötött sokoldalú megállapodás, valamint a Mezőgazdasági Állandó Bizottság állategészségügyi munkacsoportjának munkája. A Bizottság ajánlásának megfelelően segítséget nyújtottak Bulgáriának az egzotikus típusú száj- és körömfájás elleni védekezésben, gépesített fertőtlenítő állomások, oltóanyagok, műszerek stb. szállításával. Magyarország szorosan együttműködik Csehszlovákiával a sertéspestis elleni védekezésben. A Szovjetunió rendszeresen nagy mennyiségű oltóanyagot és szérumot, különböző biológiai készítményeket, állatorvosi be rendezéseket és készülékeket ad át a többi tagállamnak. A szocialista országokban nagyarányú tudományos információcsere folyik; a mezőgazdasági tudományos kutatóintézetek között koordinálják az egyes kutatási témákat. Ez lehetővé teszi, hogy a kutatási tevékenység határfoka növekedjék.

A korszerű nagyüzemi mezőgazdaság megteremtése a különböző termelési folyamatok gépesítését, valamint a mezőgazdasági termelés növelését elősegítő vegyi anyagok széles körű felhasználását igényli.

A KGST mezőgazdasági és gépipari állandó bizottságai rendszeresen foglalkoznak a KGST-tagállamokban gyártott mezőgazdasági gépek tökéletesítésével, illetve a gyártásszakosítás előkészítésével. Megszervezték a traktorok és mezőgazdasági gépek nemzetközi összehasonlító vizsgálatát. Az egyes szocialista országokban gyártott gépek típusainak számát csökkenteni és a sorozatgyártás nagyságát növelni lehet. Az 1959—1961. években folytatott vizsgálatok alapján a Mezőgazdasági Állandó Bizottság eddig mintegy 500 korszerű paraméterekkel rendelkező géptípust tartott alkalmasnak a KGST-országokban történő felhasználásra.

A nemzetközi munkamegosztás fejlődéséről a mezőgépgyártás területén a KGST-tagállamok közötti kölcsönös szállítások volumenének emelkedése is tanúskodik. A legtöbb mezőgazdasági gépet a Szovjetunió szállítja (részesevése mintegy 40%), utána sorrendben Csehszlovákia, az NDK és Magyarország következik. A traktorszállításokat vizsgálva pedig azt látjuk, hogy a legnagyobb exportőr Csehszlovákia, utána a Szovjetunió, az NDK és Románia következik. Ugyanakkor a legtöbb mezőgazdasági gépet Csehszlovákia importálja, majd Lengyelország, Magyarország és a Szovjetunió a sorrend.

A gyártásszakosításra vonatkozó intézkedések közül ki kell emelni a Tanács XVII. Ülésszakának a legfontosabb mezőgazdasági gépek és traktorok gyártásszakosítására elfogadott ajánlásait, amelyek 10 traktortípust és 65 különféle mezőgépet és talajjavító gépet ölelnek fel.

A KGST-országok mezőgazdasága évről évre nagyobb mennyiségben kap műtrágyát. Ebben jelentős szerepet játszanak a KGST-tagállamok egymás közötti műtrágyaszállításai. A foszfortartalmú műtrágyák legnagyobb szállítója a Szovjetunió, amely döntő részben fedezi a többi tagállam ilyen irányú szükségleteit, míg a káliműtrágyák legnagyobb exportőre az NDK.

Jelentős javulásról lehet beszámolni a növényvédő szerek felhasználása terén. 1959 óta a KGST-országok mezőgazdaságának rendelkezésére bocsátott növényvédő szerek mennyisége (hatóanyagban számítva) több mint kétszeresére emelkedett. A KGST Mezőgazdasági Állandó Bizottsága megszervezte a növényvédő szerek nemzetközi vizsgálatát, és ajánlásokat dolgozott ki a mezőgazdasági növények legveszélyesebb kártevői és betegségei leküzdésére. Nagymértékben bővültek a KGST-országok egymás közötti növényvédőszer-szállításai is. A legnagyobb exportőrök: NDK, Lengyelország és Románia. Magyarország növényvédőszer-

importjának közel kétharmada a KGST-országokból származik. A KGST-országok mezőgazdaságának növényvédőszer-szükségletei azonban még nincsenek teljesen fedezve, különösen gyomirtó szerekben van hiány.

A szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás további fejlesztése és különböző formáinak tökéletesítése a mezőgazdasági termelés területén hozzájárul a dolgozó tömegek általános életszínvonalának növeléséhez, ami a szocializmus alapvető történelmi küldetése.

A KGST SZEREPE A SZOCIALISTA ORSZÁGOK KÖZLEKEDÉSÉBEN

A KGST Közlekedési Állandó Bizottsága nagy erőfeszítéseket tesz a teherszállítás és személyforgalom nemzetközi koordinációjának és programozásának érdekében.

A szocialista országok közötti együttműködés szükségszerűen megnöveli a kölcsönös áruforgalmat, hiszen a szakosodás törvényszerűen a szállítási feladatok kiterjedésével jár.

A közlekedésben végbemenő szakosodás szállítási nemenként tagozódik, és így lényegében az egyes szállítási nemeken belül külön-külön kialakul az adott terület sajátosságainak megfelelő együttműködési forma.

A szállítás területén jelentkező együttműködés mozgató rugója a fuvarozás gazdasági hatékonyságának növelése. Ennek módszereit kutatva számos szakosodási forma alakult ki. A következőkben a vasúti szállítások területén jelentkező új együttműködési formát vizsgáljuk meg.

A vasúti közlekedésben megvalósuló KGST-együttműködés fontos állomása volt a KGST-országok Közös Tehervagon Parkja Üzemirodájának (OPW) megteremtése, amely Prága székhellyel 1963. július 1. óta működik. A közös tehervagonpark létrehozásának közgazdasági indítéka az volt, hogy a központi irányítással növeljék a vagonállomány kihasználási fokát, lehetővé tegyék az útvonalak optimalizálását, biztosítsák a fontosabb nemzetközi szállítási feladatok megoldását.

A közös tehervagonparknak Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK, Románia és a Szovjetunió bocsát rendelkezésére tehervagonokat. Utóbbiakat az üzemiroda gyakorlatilag csak bérli, mert azok a nemzeti vasutak tulajdonában maradnak, amit jelzésük is igazol (MÁV, CSD, PKP stb.).

A közös vagonpark szállítóeszköz-állománya:

Bulgária	4 000 db
Csehszlovákia	20 000 db
Lengyelország	36 000 db
Magyarország	9 000 db
NDK	13 700 db
Románia	8 000 db
Szovjetunió	2 000 db
Összesen:	92 700 db

Az eltelt rövid időszak tükrében is megállapítható, hogy a központi diszpécsterszolgálat eredményeként a kocsi- és vagonpark kihasználási foka kb. 15–20%-kal növekedett. Zökkenőmentes a tehervagonok javítószolgálatát, mert a meghibásodott járműveket a tagországokon belül bárhol kijavítják. Ennek érdekében a vasúti csomópontokat különféle pótalkatrészekkel látták el.

A vagonok mozgásáról naponta mérleg készül, és a hírkapcsolat állandó rendszerén (önálló telefonkapcsolat) keresztül lehetőség nyílik az operatív intézkedések gyors végrehajtására.

A tehervagonpark elsősorban az európai KGST-országok szervezete, mert a Szovjetunió csupán annyiban érdekelt benne, amennyiben vagonokat üzemeltet a KGST-országok területén. A Szovjetunióon belüli hatalmas szállítási feladatok lebonyolítására e szerv nem hivatott.

A közös tehervagonpark fejlődése szempontjából rendkívül hátrányos, hogy a vagonok nem tipizáltak. Ez egyrészt a továbbítást és a kezelést, másrészt a javítást korlátozza. Ezért a következő lépés a vagongyártás tipizálása, ami a legracionálisabb vagonkihasználást teszi lehetővé.

TUDOMÁNYOS ÉS MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉS

A szocialista országok fejlesztésének egyik legfontosabb kérdése a munkatermelékenység fokozása. Ennek szolgálatában áll a szocialista országok közötti tudományos és műszaki együttműködés. A szocialista társadalomban a tudományos és műszaki téren elért eredmények közös vívmányt jelentenek. Ez lényegesen megkönnyíti és meggyorsítja azok felhasználását mind az egyes szocialista országokban, mind a KGST-n belül általában.

A szocialista országok közötti tudományos-műszaki együttműködés keretében az elért vívmányok kicserélése gyakorlatilag szabadalmi térítések útján történik. Az együttműködés tehát nem kereskedelmi jellegű, hanem a kölcsönös segítség alapján megy végbe.

A tudományos-műszaki együttműködés ismertebb formái:

- a tudományos-műszaki-termelési vívmányok kicserélése;
- műszaki dokumentációk és technológiai eljárások rendelkezésre bocsátása;
- közös tervezési és kutatási feladatok kialakítása és a folyó kutatások koordinálása;
- tudományos tapasztalatcsere;
- kölcsönös segítségnyújtás a tudományos és műszaki szakemberek kiképzésében;
- meghatározott tervezési feladatok elvégzése.

A KGST-országok közötti tudományos-műszaki együttműködés kétoldalú kormánymegállapodások rendszerében valósul meg. A kormányközi bizottságok paritásos alapon működnek, s határozataik a felek számára kötelezők.

A tudományos együttműködés nagy szerepet játszik nemcsak a tudományos és technikai vívmányok általános gyümölcsöztetésében, hanem a fedések kiiktatásában is.

A tudományos és műszaki együttműködés kiterjesztése és sokoldalúvá tétele érdekében 1960-ban KGST Állandó Bizottságot hoztak létre, a tudományos kutatások összeegyeztetése e bizottság legfontosabb feladata.

A tudományos és műszaki együttműködés az ágazatokban decentralizáltan jelentkezik. A KGST-országokban minden tudományos intézet saját kutatási területén épít ki kapcsolatot a társintézetekkel.

A tudományos és műszaki együttműködés különösen beható az új iparágakban (atomipar, automatika stb.).

A szocialista nemzetközi munkamegosztásnak fent vázolt formája specifikusan szocialista jelenség a nemzetek közötti munkamegosztás történetében. A munkamegosztás formája hozzájárul a KGST-hez tartozó országok gazdasági és kulturális színvonalának kiegyenlítéséhez, és ahhoz, hogy a kommunizmusba való átmenet többé-kevésbé egyidejűleg valósuljon meg.

IV. RÉSZ. *A nyugat-európai integráció*

Írta: Dr. Rába András

1. FEJEZET *A Közös Piac és a Szabadkereskedelmi Társulás létrejöttének körülményei*

A „HATOK” ÉS A „HETEK” TÖMBJE

1957 márciusában írták alá a Római Szerződést, az Európai Gazdasági Közösség (European Economic Community = EEC), vagy más néven Közös Piac alapító okmányát. Ez a szerződés, amely 1958 január 1-én lépett érvénybe, 6 nyugat-európai ország: Franciaország, a Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország, Belgium, Hollandia és Luxemburg gazdasági uniójának megvalósítását tűzi ki céljául.

A Közös Piacból kimaradt európai tőkés országok — néhány kivétellel — az ún. Európai Szabadkereskedelmi Társulásban (European Free Trade Association: EFTA) tömörültek, amelyet 1959 őszen alapítottak meg, s amely 1960 júniusában kezdte meg működését. Ennek tagállamai: Anglia, Svédország, Dánia, Norvégia, Ausztria, Svájc, Portugália.

Ily módon Nyugat-Európa két tömbre: a „hatok” és a „hetek” tömbjére, valamint a kívülálló országok csoportjára bomlott. Ez utóbbiak közül Finnország 1961 tavaszán társult az EFTA-val, Görögország és Törökország pedig 1962-ben, illetve 1963-ban társulási szerződést kötött a Közös Piaccal.

1961 nyarán Anglia — az EFTA vezető országa — hivatalosan kérte felvételét a Közös Piacba. Példáját az EFTA kisebb tagállamai is követték. Ezzel — úgy látszott — megindult az EFTA felbomlásának és a két tömb egyesítésére vezető tárgyalásoknak a folyamata. Az „egyesülés” azonban az érdekelt tőkés országok között fennálló ellentétek miatt nehéz és bizonytalan kimenetelű folyamatnak bizonyult és végül is a tárgyalások kudarcra végződtek.

A két nyugat-európai tömb s különösen a Közös Piac nemcsak gazdasági, hanem politikai célokat is követ. Része az imperializmus ama törekvésének, hogy erőit a szocialista táborral és a nem-

zeti felszabadító mozgalommal szemben koncentrálni. A két tömb tagállamai hátrányos kereskedelmi megkülönböztetést alkalmaznak a kívülálló országok, nem utolsósorban a szocialista országok irányában. Ezért sem lehet közömbös számunkra a nyugat-európai gazdasági tömörülések helyzetének alakulása.

TÁRSADALMI MOZGATÓRUGÓK

A nyugat-európai gazdasági csoportosulások kialakulását és működését azokkal a társadalmi-gazdasági-politikai változásokkal összefüggésben lehet csak értékelni, amelyek a második világháború óta végbementek. E változások lényege abban áll, hogy kialakult és erősödik a szocialista világrendszer, miközben a kapitalizmus és a kapitalista kizsákmányolás szférája összehúzik. Az imperialisták gyarmati uralma végnapjait éli. A korábban elnyomott, gazdaságilag gyengén fejlett országok kiharcolják állami önállóságukat. Ezek az országok a politikai vívmányokat mind erőteljesebben igyekeznek felhasználni az imperialista hatalmaktól való függés gyengítésére és a gazdasági elmaradottság felszámolásának meggyorsítására. A világ kapitalista részében folyó osztályharc és nemzeti felszabadító harc eredményei világszerte erősítik a szocializmus pozícióit és a béke fenntartásának esélyeit.

A nyugat-európai integráció olyan időszakban megy végbe, amikor a szocialista világrendszer erősödése egyre jobban kihat a tőkés világon belül végbemenő folyamatokra is. A kapitalista világ — akarva-akaratlan — kénytelen volt felvenni a békés gazdasági versenyt a szocialista országokkal. Ez a körülmény nagymértékben befolyásolja nemcsak azokat a feltételeket, amelyek között a kapitalista országok dolgozói osztályharcukat vívják, hanem a tőkés országok egész gazdaságpolitikáját és politikáját.

A nyugat-európai integráció nem véletlen vagy átmeneti jelenség: szorosan összefügg a jelenlegi kapitalizmus termelőerőinek színvonala, valamint termelési viszonyai között fennálló ellentmondással. A modern termelőerők túlnőttek a nemzeti határokon. A technika világméretű fejlődése a nemzetközi munkamegosztás kiszélesítésére, a termelés nemzetközi méretekben történő specializálására, a nemzeti piacok korlátainak szétfeszítésére ösztönöz.

A kapitalista világgazdaságban a termelőerők fejlődése által kiváltott eme — az országhatárok áttörésére irányuló — objektív

törvényszerűség megvalósulása a termelési viszonyok korlátaiba ütközik, mindazonáltal e viszonyok keretein belül is utat próbál törni magának. Ez váltja ki a tőkés országok között a gazdasági együttműködésre, termelési koordinációra, a külkereskedelem és a nemzetközi fizetések rendszerének összehangolására vonatkozó törekvéseket és megállapodásokat. Az imperializmus első évtizedeiben ilyen típusú nemzetközi egyezmények — korlátozott hatókörben — főként a különböző tőkés országok egy-egy iparágban érdekelt monopóliumai között létesültek. Napjainkban, a példátlan ütemű tudományos-technikai forradalom és a két világrendszer közötti békés verseny időszakában, a tőkés nemzetközi együttműködés egyre inkább a tőkés államok közötti, a résztvevő országok egész gazdasági életére kiható regionális vagy világméretű tömörülések formáját ölti.

E tömörülések a tagországok nemzeti szuverénitásának korlátozását jelentik. „Nemzetek feletti” hatóságok kapnak mind több jogot az egyes országok gazdaságpolitikájának meghatározására. A vámok, a kereskedelempolitika, a pénzügyek, az adózás, sőt közvetlenül a termelés is kisebb vagy nagyobb mértékben a nemzetközi szervezet szabályozó és befolyásoló tevékenységének vannak alávetve. Ily módon kap eszközt az állammonopolista kapitalizmus ahhoz, hogy nemzetközi méretekben a legexpanzívabb imperialista államok, a legerősebb monopolista csoportok érdekeit képviselje. Ily módon jut egyszersmind olyan eszközökhöz, amelyekkel megkísérelheti, hogy a tőkés világrendszert szilárdítsa és a szocializmus erői ellen tömörítse.

A PIACOK ALAKULÁSA ÉS AZ INTEGRÁCIÓ

A történelmi tapasztalat tanulsága szerint a piacok szűkülésének időszaka nem kedvez az integráció kialakulásának, a piacok bővülése viszont elősegíti azt. Amikor a tőkés országokban az újratermelés huzamos ideig (például egy évtizeden át) akadozik s a termelés színvonala alig fejlődik, stagnál, vagy éppen visszaesik, az ilyen időszakban a tőkés országok közötti gazdasági együttműködés nem tud gyökeret verni. Ellenkezőleg: ilyenkor a gazdasági elzárkózás, az autarchia, a dezintegráció kerül előtérbe. Ha azonban nagyjából azonos ipari fejlettségű tőkés országokban a gazdasági fejlődés kielégítő ütemben s az újratermelés számottevő ciklikus zavarai nélkül megy végbe, akkor kedvező lehetőség nyílik az integráció megvalósításához.

Éppen ebből a szempontból lényeges a különbség az utolsó másfél évtizedben és a háború előtti évtizedben fennállott körülmények között.

Az 1930-as években, a nagy világgazdasági válság és az ezt követő depresszió évtizedében a tőkés országok ipari termelése és külkereskedelme nagymértékben visszaesett. 1932-ben az ipari termelés 22%-kal, a külkereskedelmi forgalom volumene 36%-kal, a külkereskedelmi forgalom értéke pedig — a volumen — és áresés együttes hatására — 60%-kal volt alacsonyabb, mint az 1925—29. évek átlagában. A nyersanyagok világforgalma 1929-ben 19 milliárd dollárt, 1932-ben csak 7,5 milliárd dollárt tett ki. Ezt megközelítő arányú volt az ipari késztermékek forgalmának visszaesése is. A világexport volumene még 1937/38-ban is 10%-kal, a világexport értéke pedig (az alacsonyabb árszínvonal következtében) közel 30%-kal maradt el az 1929-ben elért szinttől.

Érthető, hogy a piacok ilymértékű összezsugorodásának körülményei között a tőkés országokban világszerte elburjánzott a gazdasági (és politikai) nacionalizmus és szélsőségesen protekcionista gazdaságpolitikai irányzatok kaptak lábra. Az imperiaalista anyaországok gyarmataikkal és félgymataikkal zárt tömböket alkottak, kisajátítani igyekezvén e tőlük függő területekből kisajtolható profitot és extraprofitot. A fasiszta országok pedig erőszakosan „életterükbe” vontak náluk katonailag gyengébb és gazdaságilag elmaradottabb országokat. Ebben a korszakban gazdasági együttműködésről, tőkés országok akárcsak formailag is egyenjogú integrációjáról nem lehetett szó.

Gyökeresen megváltozott a helyzet a második világháború után. Nyugat-Európában a háború óta eddig eltelt időszakot — kisebb-nagyobb ingadozásokkal bár — a piacok folyamatos és erőteljes bővülése jellemezte. A gazdasági növekedés irányzatát megközelítően a nemzeti termék alakulásával szemléltethetjük (l. 1. táblázat):

Az 1950-es években és az 1960-as évek elején tehát az össztermelés növekedése nemcsak a világválság, a depresszió és a háború időszakához képest számottevő, de az országok többségében az 1920-as évek fellendülése során elért eredményeket is jelentősen meghaladja.

A bruttó nemzeti termék növekedésénél természetesen gyorsabb volt az ipari termelés növekedése, hiszen az egész háború utáni időszakot a nyugat-európai országok ipari rekonstrukciója

A bruttó nemzeti termék évi növekedése az európai tőkésországokban

változatlan árakon (%)*

	1923—1929	1929—1939	1939—1949	1950—1960	1961—1962
Nyugat-Németország ..	3,5	4,3	—2,2	7,6	4,8
Olaszország	2,4	1,6	0,1	5,9	6,9
Ausztria	1,9	—0,6	0,8	5,9	3,5
Spanyolország	2,7	—1,7	1,1	5,2	n. a.
Svájc	5,1	—0,1	1,5	5,2	n. a.
Hollandia	4,0	0,4	2,3	4,7	2,9
Finnország	3,6	3,1	1,6	4,6	5,2
Franciaország	5,5	—1,1	0,2	4,3	5,4
Norvégia	3,6	3,2	2,4	3,5	4,6
Dánia	2,2	2,5	1,5	3,4	4,5
Svédország	4,2	3,0	3,0	3,2	4,7
Belgium	4,0	—0,2	0,6	2,9	3,6
Anglia	2,9	2,2	1,0	2,7	1,4

* Egyes esetekben az időszakok kezdő vagy záró éve eltér a táblázatban feltüntetettektől.

Forrás: World Economic Survey, 1961. Economic Survey of Europe, 1962.

és a műszaki haladás eredményeinek nagyarányú ipari alkalmazása jellemzi. Figyelemre méltó, hogy az ipari termelés növekedési rátáját is meghaladta a külkereskedelmi forgalom fejlődésének üteme. (L. 2. táblázat.)

Szembetűnő, hogy 1938-ig az ipar termelése alig tudott, a külkereskedelem pedig még mindig nem tudott kiemelkedni a világválság és a depresszió évtizedes hullámvölgyéből; az ipar termelése szinte egy helyben topogott, a külkereskedelem pedig visszafejlődött. 1948-ban a termelés meghaladta (Nyugat-Európában épp hogy elérte) a háború előtti színvonalat, a külkereskedelmi forgalom volumene azonban lényegesen elmaradt attól.

A második világháború után a helyzet lényegesen megváltozott. 1948—1961 között az ipar termelése megkétszereződött, a külkereskedelmi forgalom pedig mintegy 130%-kal emelkedett. Még nagyobb a fejlődés Nyugat-Európában: a termelés jóval több, mint kétszeresére, az export (és az import is) háromszorosára emelkedett.

A tőkésországok ipari termelése és exportja

(1948 – 100)

	1929	1938	1948	1955	1961
Ipari termelés					
Tőkésvilág	76	71*	100	153	197
Nyugat-Európa	85	99*	100	171	233
Export-volumen					
Tőkésvilág	114	103	100	160	233
Nyugat-Európa	n. a.	122	100	218	297

* 1937-ben: 78.

** 1937-ben: 101.

Forrás: UNO Monthly Bulletin of Statistics, 1963 febr. OECD General Statistics. GATT Trend in International Trade, 1958. UNO Yearbook of International Trade Statistics, 1960.

A piacok tehát a második világháború után — a korábbi évtizedekkel ellentétben — jelentősen bővültek. A nyugat-európai országok számára az áruk realizálási feltételei javultak. Lehetővé és szükségszerűvé vált a nemzetközi munkamegosztás kiszélesítése. Kedvező helyzet alakult ki az integrációs folyamat kialakulása és elmélyülése számára.

Vajon azt jelenti-e ez, hogy a nyugat-európai gazdasági csoportosulások kialakulása megoldja a piacproblémát? Nem jelenti ezt. A piacprobléma nem a piacok abszolút összeszűkülésében, hanem abban áll, hogy a termelési lehetőségek növekedése meghaladja a fizetőképes kereslet emelkedését. A nyugat-európai gazdasági csoportosulások működése oda vezet, hogy a termelés és a tőke még inkább koncentrálódik és centralizálódik. Bekövetkezhet, hogy a nemzetközi kooperáció és specializáció kiterjesztése adott időszakban nagyobb mértékben növeli a termelési lehetőségeket, mint a fogyasztást. Ugyanakkor az integrálódó országok kölcsönös gazdasági függése növeli konjunktúraérzékenységet. Így az integráció időlegesen a piacprobléma éleződését is előidézhetheti.

A piacoknak a második világháború után bekövetkezett kiterjedése együttjárt a nemzetközi kereskedelem árszerkezetének átalakulásával. Ez az árszerkezet határozott eltolódást mutat az iparcikkek, különösen a gépek jelentőségének növekedése, valamint a mezőgazdasági cikkek és nyersanyagok részarányának

csökkenése irányában. Ezt a folyamatot érzékelteti az utóbbi évtizedre vonatkozóan a 3. táblázat.

3. táblázat

A tőkésvilág exportjának áruösszetétele, %-ban

(folyó árakon számítva)

	1953*	1957	1961
Mezőgazdasági cikkek, ital, dohány	21	19	18
Nyersanyagok (nyersolaj kivételével)	17	18	16
Nyersolaj	12	12	10
Gépek	16	17	23
Egyéb ipari termékek**	34	34	33
(ebből vegyi cikkek)	(n. a.)	(5,2)	(6,0)
	100	100	100

* Megközelítő adatok alapján.

** Magában foglalja főként a kohászat és vegyipar termékeit, a tartós fogyasztási javakat és egyéb fogyasztási cikkeket.

Forrás: GATT International Trade, 1959 és 1961. UNO Monthly Bulletin of Statistics, 1963 márc.

Az áruösszetétel ilyen átalakulása nem maradt hatás nélkül a világkereskedelem földrajzi megoszlására sem. Ez a folyamat bennünket itt Nyugat-Európa vonatkozásában érdekel. A tengerentúli volt gyarmatok és függő területek politikai-gazdasági leszakadása és önállósodása, továbbá más oldalról a legtöbb nyugat-európai ország ipari termelésének gyors és csaknem folyamatos emelkedése, a termelés és fogyasztás áruösszetételének átalakulása egyebek közt a műszaki fejlődés hatására — mindez oda vezet, hogy a nyugat-európai országok egymás közötti árucseré-forgalma a tőkés világkereskedelem legdinamikusabb szektorává válik (l. 4. táblázat):

4. táblázat

Az egymás közötti árucseréforgalom részesedése az OEEC-országok* összimportjában

(%)

1928	1937/38	1948	1951	1953	1955
42,5	37,9	31,6	38,8	43,3	44,4

* OEEC országok (1955-ben): az európai tőkésországok, Spanyolország és Finnország kivételével.

Forrás: Le commerce international en 1955, GATT.

Figyelemre méltó, mily gyorsan növekszik az európai főké-
országok külkereskedelmében az egymással lebonyolított áru-
csere részaránya és hogy ez az arányszám már az 1950-es évek
első felében, tehát a Közös Piac megalakulása előtt jóval meg-
haladta a háború előtti szintet.

Ha ezt az irányzatot az utóbbi évtizedekre vonatkozóan főbb
árucsoportonként vizsgáljuk, a következő képet nyerjük:

5. táblázat

Nyugat-Európa importja két fő árucsoport szerint bontva 1953-ban és 1960-ban
(millió dollár)

	1953	1960	Növekedés 1953–1960	
			Érték	%
Mezőgazdasági cikkek és nyersanyagok összesen	18 695	26 535	7 840	42
Nyugat-Európából	6 075	9 225	3 150	52
Egyéb viszonylatból	12 620	17 310	4 690	37
Iparcikkek összesen	11 055	26 255	15 200	137
Nyugat-Európából	8 385	19 590	11 205	134
Egyéb viszonylatból	2 670	6 665	3 995	149

Forrás: International Trade, 1961, GATT.

Világosan kitűnik: a nyugat-európai országok sokkal gyorsab-
ban növelik az iparcikkek, mint a mezőgazdasági cikkek és
nyersanyagok behozatalát. 1953 és 1960 között az iparcikkek be-
hozatalának 15,2 milliárd dollárt kitevő növekményéből 11,2 mil-
liárd dollár a nyugat-európai országok egymásközi forgalmá-
nak emelkedéséből származott. Még feltűnőbb, hogy a nyers-
anyag- és agrárimport tekintetében is jóval magasabb volt a
Nyugat-Európán belüli forgalom, mint a Nyugat-Európán kívüli
országokból származó behozatal növekedési rátája.

Levonhatjuk a következtetést: a nyugat-európai országok —
habár gazdaságuk inkább kompetitív, mint komplementer jel-
legű — egyre inkább egymás fő piacaivá válnak. Hangsúlyozni
kell, hogy ez a folyamat nem a Közös Piac létrehozásának a kö-
vetkezménye, hanem megelőzte azt. Másrészt ez a folyamat ter-
mészetesen serkenti a fejlett ipari országok közötti gazdasági
integráció kialakulását és előrehaladását. Az integráció pedig —
ha már kialakult — kedvező feltételek esetén maga is a részt vevő

országok közötti nemzetközi munkamegosztás elmélyítése irányában hat.

TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEK

A nyugat-európai tőkésországok integrációs törekvései a második világháború után az USA ösztönzésére és vezetésével bontakoztak ki. A háború utáni években — mint ismeretes — az Amerikai Egyesült Államok fő célkitűzése az volt, hogy a tőkés országokat, főleg Nyugat-Európát a szocializmus növekvő erői ellen saját vezetése alatt tömörítse s ily módon a kapitalizmus megrendült pozícióit megszilárdítsa.

A nyugat-európai országoknak a szorosabb gazdasági együttműködésre irányuló erőfeszítései közvetlenül a második világháború után főleg az egymással való külkereskedelmi forgalom növelését és a nemzetközi elszámolások megkönnyítését célozták. E törekvések is — főleg a Marshall-terv éveiben (1948—1952) — az Egyesült Államok fent említett háború utáni politikai és gazdasági célkitűzései szolgálatában állottak. Később azonban a megerősödött nyugat-európai országok maguk is erőteljesen szorgalmazták az együttműködést. Fokozatosan lazították az 1930-as évekből és a háború időszakából örökölt protekcionizmust és gazdasági elzárkózást, s a nemzetközi munkamegosztás számára (az egymás közti, tehát nem világméretű munkamegosztásról van szó!) szabadabbá tették az utat.

A külkereskedelem eme „liberalizálásának” fő eszközei a vámcsökkentések, az import mennyiségi, majd devizakorlátozásainak csökkentése, intézményei pedig a GATT¹, OEEC² és EPU³ voltak.

A GATT-ot az iparilag fejlett országok és néhány kevésbé fejlett tőkés ország részvételével 1947-ben hozták létre⁴ annak a főleg amerikai kezdeményezésnek az alapján, hogy a háború utáni újjárendezés során a „szabad kereskedelem” útjában álló akadályokat fokozatosan felszámolják és megnyissák az utat a gazdasági erők szabad tevékenysége, a konkurrencia érvényesülése előtt. A GATT tehát kezdettől fogva az erősebb fegyvere a

¹ General Agreement on Tariffs and Trade — Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény.

² Organisation for European Economic Cooperation — Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet.

³ European Payments Union — Európai Fizetési Unió.

⁴ Csehszlovákia is a GATT alapító tagjai közé tartozik.

gyengébb ellen, minthogy a kereskedelem korlátainak eltávolítása az iparilag legfejlettebb országoknak, a legerősebb monopóliumoknak kedvez, míg a gyengébb partnereket általában hátrányosan érinti. Ezért bizalmatlanok a gazdaságilag gyengén fejlett országok mindmáig a GATT mechanizmusa és működése iránt és követelik, hogy a fejlődésben elmaradott országok nagyobb kedvezményeket kapjanak, továbbá, hogy az ipari országok bontsák le ne csak az ipari, de a mezőgazdasági áruk importját gátló akadályokat is. Egyébként kezdettől fogva kitűnt, hogy a kölcsönös vámengedelmények hatását nem egyszer ellensúlyozzák és lerontják olyan eszközök és intézkedések, mint a különféle belső adók és illetékek, a szubvenciók, az importkvóták stb.

Megalakulása óta a GATT a fejlett tőkés országok közötti gazdasági versengés és konkurrenciaharc megnyilvánulásainak színterévé vált. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a GATT rést ütött a magas vámkorlátokon és működése különösen az iparilag fejlett tőkés országok egymás közötti kereskedelmére bizonyos mértékig ösztönző hatást gyakorolt. A kölcsönös vámcsökkenések főleg az ipari termékeket érintették és ez hozzájárult a Nyugat-Európán belüli kereskedelem megélénküléséhez.

A GATT-tal szemben, amely a tőkés világ jelentékeny részére — ezen belül a nyugat-európai tőkés országokra is — kiterjedt, az OEEC kizárólag a nyugat-európai országokat foglalja magában.⁵ Ez a szervezet 1949-ben a Marshall-tervvel kapcsolatban jött létre; működésének kezdeti időszakában a Marshall-segélynek az európai országok között történő szétosztásával, lebonyolításával foglalkozott.

Amerikai részről mindinkább szorgalmazni kezdték, hogy az OEEC-ben tömörült nyugat-európai országok lássanak hozzá az „egységes európai piac” megteremtéséhez. Ez a 250 milliós fogyasztópiac — ha felvevőképessége folyamatosan bővíthető — nagy lehetőségeket ígért az amerikai exportcikkek elhelyezésére. Az OEEC — amerikai ösztönzésre — célul tűzte ki a tagországok közötti kereskedelmi forgalom akadályainak lebontását, a multi-

⁵ Finnország és Spanyolország kivételével; ez utóbbi 1959-ben társult tag lett. Az USA és Kanada az OEEC-nek kezdettől társult tagjai voltak. Az OEEC 1960-ban megszűnt és az OECD (Organisation of Economic Cooperation and Development — Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet) lépett helyébe; az új szervezet tagjai ugyanazok, mint az' OEEC-éi, az USA és Kanada rendes tagokká váltak.

laterális kereskedelmi és fizetési forgalom feltételeinek kialakítását.

Az 1950-es években az OEEC-országok — fokozatos gazdasági megerősödésük során — eredményeket értek el együttműködésük kiépítésében. 1956 közepéig az egymás közötti kereskedelem mennyiségi korlátozásait — az 1948-as bázisúvetre vetítve — átlagosan mintegy 87%-ban megszüntették; több tagországban a behozatalnak ez a liberalizálása a 90%-ot is meghaladta. — Sajátos és feltűnő ugyanakkor, hogy a dollárterületről származó behozatalnak csak alig több, mint 50%-át liberalizálták.⁶ Ennek az a magyarázata, hogy a háború utáni első 10—12 évben a nyugat-európai országok „dollárhiányban szenvedtek, ami kifejezője volt az Egyesült Államok gazdasági fölényének Nyugat-Európával szemben. Így az USA nemcsak elnézte, de politikailag és pénzügyileg támogatta a nyugat-európai országok — NATO-beli szövetségesei — gazdasági megerősödését, az OEEC-országoknak egymással való gazdasági tömörülését.

Az OEEC által megvalósított liberalizálás — az import mennyiségi korlátainak lebontása a tagországok közötti kereskedelemben — kiegészítéseként létrejöhetett az EPU keretében⁷ a fizetési forgalom multilateralizálása is. Egyúttal a kölcsönös kereskedelem ösztönzésére a részt vevő országok egymásnak automatikusan hiteleket nyújtottak.

A tagországok eltérő termelési költségshínvonala, valamint gazdasági fejlődési ütemük különbözősége az EPU zárt mechanizmusán belül néhány év alatt a tagországokat strukturális hitelezők és strukturális adósok csoportjára bontotta. Ez a rendszer megmerevedéséhez, vagyis oda vezetett, hogy az EPU mechanizmusa megszűnt a tagországok közötti kereskedelem továbbfejlődésének ösztönzője lenni.

A multilaterális fizetési forgalom fokozatos kifejlesztése (illetve az erre irányuló törekvés már közvetlenül a második világháború után) megkövetelte egy olyan finanszírozó intézmény létesítését, amely a fizetési egyensúlyzavarok áthidalását rövid lejáratú hite-

⁶ Csak jóval később, 1959/60-ban növelték meg lényegesen ezt az arányt az USA követelésére az időközben devizálisan is megerősödött nyugat-európai országok.

⁷ Az OEEC tagállamai egyben az EPU tagjai is voltak. Az EPU 1958 végén megszűnt és átadta helyét az EMA-nak (European Monetary Agreement — Európai Pénzügyi Egyezmény).

lek nyújtásával elősegíti. Ilyen intézmény a gyakorlatilag 1947 óta működő Nemzetközi Valutaalap.⁸

Az Alap a valuták stabilitásának védelmén kívül fő feladatának a korlátozásoktól mentes multilaterális fizetési rendszer mielőbbi kialakítását tekintette. Ez utóbbi célkitűzés realizálása, tehát a valutakonvertibilitás széles körű bevezetése azonban az Alap működésének első évtizedében még nemigen volt lehetséges; feltételei csak fokozatosan érlelődtek. A nagyobbarányú valutakonvertibilitás csak azáltal vált lehetővé (s egyben szükségserűvé),⁹ hogy a legfontosabb nyugat-európai országok gazdaságilag megerősödtek, leküzdötték a háború utáni évtizedre jellemző dollárhiányt, megfelelő nagyságú valutatartalékokat gyűjtöttek és a külkereskedelmi korlátozások egy részét az egymással folytatott forgalomban leépítették. Ily módon voltaképpen előkészítették az utat az egymás közötti gazdasági integráció számára. A valutakonvertibilitás 1958 végén történt nagymérvű kiterjesztése járulékos lehetőséget teremtett a kölcsönös kereskedelem kibővítésére s egyben a Közös Piac típusú integráció megvalósításának egyik feltételévé vált.¹⁰

Mindezek a nemzetközi gazdasági szervezetek a forgalom szférájában, a külkereskedelem, a valutaforgalom, a nemzetközi fizetések területén fejtették vagy fejtik ki működésüket. De már 1952-ben hat nyugat-európai ország — a Közös Piac későbbi tagállamai — megalakítja az Európai Szén- és Acélközösséget (Montanunió), amely komplex együttműködést irányoz elő két kulcsiparág, a széntermelés és acélgyártás területén. Ez az együttműködés, túlmenően a tagországok közötti export- és importkontingensek, vámok, devizakorlátozások megszüntetésén és az árszínvonal egységesítésén, „nemzetek feletti” szerveknek jogot és lehetőséget biztosít e két kulcsiparagra vonatkozóan a termelés és a beruházások feletti döntések befolyásolására. Ezzel már nem egyes monopóliumok, hanem maguk a tőkés államok lépnek szerződésre a gazdaság bizonyos kulcsiparágainak „integrálására”.

⁸ International Monetary Fund (IMF).

⁹ A tőkés (főleg nyugat-európai) valuták konvertibilitását igen jelentősen kiterjesztették 1958 végén.

¹⁰ A konvertibilitás kiterjesztésével az áru- és tőkeforgalom akadályai csökkentek; a spekulációs tőkemozgások azonban fokozódtak. Ez utóbbival összefüggésben a konvertibilitás kiterjesztése után szükségessé vált az IMF eszközeinek növelése.

A Montanunió ilyen értelemben az Európai Gazdasági Közösség közvetlen elődje és „főpróbája”.

Természetesen a Nyugat-Európán belül kialakuló gazdasági együttműködés nem volt mentes a nehézségektől. Már a bevétel fokozatos liberalizálása és a multilaterális (sokoldalú) fizetési rendszer is kiélezte a versenyt és fokozta az ellentéteket az európai tőkésországok között. Így például a mezőgazdasági exportban érdekelt OEEC-tagállamok sérelmezték, hogy a mezőgazdasági termékek bevitelének liberalizálása elmarad az ipari termékek liberalizálásának szintjétől. Az Európai Fizetési Unió meggyorsította az erőviszonyok eltolódását Nyugat-Európán belül: Nyugat-Németország adósává tette partnereit, a többi között Angliát és Franciaországot is, mely országokból jelentős aranykészletek áramlottak át a Német Szövetségi Köztársaságba.

Mindehhez járultak a vámok kérdésében fennálló érdekellentétek. Az alacsony vámszínvonalú országok (Belgium, Hollandia, Svájc és a skandináv országok) úgy vélték, hogy a liberalizálás előnyeit a magas vámszínvonallal, így hatékonyabb vámvédelemmel rendelkező nyugat-európai országok (Franciaország, Olaszország, Anglia, Ausztria, valamivel kevésbé az NSZK) élvezik, ők pedig belső piacaikon ki vannak téve a magas vámszínvonalú OEEC-tagállamok versenyének.

A kereskedelempolitikai ellentéteket azonban — mint az együttműködés kiszélesítésének akadályait — ellensúlyozta két tényező. Az egyik a kialakuló és erősödő szocialista világrendszerrel szemben való tömörülés szándéka, valamint az ilyen tömörülést ösztönző és erőltető amerikai politika, a másik a tartósan kedvező konjunktura volt.

Nyugat-Európa súlya a világtermelésben és a tőkés világkereskedelmi forgalomban az 1950-es években jelentősen megnövekedett. A gazdasági erőviszonyok a vezető tőkés országok között lényegesen megváltoztak. Szemléltetően mutatja ezt a 6. táblázatot.

Az európai tőkésországok tehát az Egyesült Államoknak a háború alatt és közvetlenül utána szerzett pozícióelőnyét nem tudták teljesen behozni. Az 1950-es években azonban Észak-Amerika és Anglia pozíciói hanyatlottak, a Közös Piac országai (Belgium kivételével) és Japán pedig nagymértékben előretörték. Ez a tendencia világosan tükröződik a világpiacon is (l. 7. táblázat).

A Közös Piac országai egyetlen évtized alatt 25%-ról 38,7%-ra növelték részesedésüket az iparcikkek tőkés világexportjából.

A főbb ipari országok részesedése a tőkés világ gyáripari termelésében

(%)

	1938	1950	1960
Egyesült Államok.....	35,7	51,2	43,8
Kanada	2,5	3,4	2,9
Anglia	11,1	8,9	7,5
Nyugat-Németország	10,6	5,8	9,1
Franciaország	6,2	4,3	4,9
Olaszország	2,8	2,0	2,9
Belgium	1,6	1,3	1,1
Hollandia	1,4	1,2	1,3
Japán	4,2	1,3	4,3

Forrás: UNO World Economic Survey, 1961.

Pedig maga a Közös Piac gyakorlatilag csak az évtized vége felé kezdte el működését, amelynek így a tagországok gazdasági fejlődésére és külkereskedelmére még alig lehetett számottevő befolyása. *A gyors gazdasági fejlődés tehát nem következménye,*

7. táblázat

A főbb ipari országok részesedése a tőkés világpiacon a gyáripari termékek kivételében

(%)

	1938	1950	1960
Egyesült Államok.....	17,1	21,7	18,7
Kanada	2,7	5,2	4,2
Anglia	17,7	21,9	14,0
Nyugat-Németország	19,0 ^a	6,1	16,9
Franciaország	5,4	8,3	8,5
Olaszország	3,0	3,2	4,6
Belgium és Luxemburg.....	5,1	5,5	5,1
Hollandia	n. a.	1,9	3,6
Japán	5,1	3,2	6,1

^a Egész Németország az 1938-as határok között, Ausztriát kivéve.

Forrás: UNO World Economic Survey, 1961.

hanem egyik feltétele a nyugat-európai integráció kibontakozásának és előrehaladásának.

A nyugat-európai országok gazdasági fejlődésével párhuzamosan bontakoztak ki az „integrációs” tehát együttműködési törekvések is. Ugyanakkor azonban a tőkés országok közötti ellentéteket és a versenyt fokozza, hogy a „liberális” kereskedelempolitika térhódítása, a vámcsökkentések, a beviteli korlátozások lebontása, a valuták elég nagyfokú átválthatósága következtében az egyes tőkés országok gazdasága erős kölcsönös függésbe került egymástól és érzékenyen reagál a világkonjunktúra ingadozásaira.

Ilyen előzmények után és gazdasági körülmények között alakult meg és kezdte meg működését 1957—60 között a két nyugat-európai tömb, előbb a Közös Piac, majd a Szabadkereskedelmi Társulás.

2. FEJEZET *A Közös Piac célkitűzései és eddigi eredményei*

A RÓMAI SZERZŐDÉS

Az Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) gazdasági célkitűzéseit a Római Szerződés foglalja össze.

A Római Szerződés értelmében a tagállamok vámuniót fognak alkotni, vagyis az egymás közötti vámok és beviteli korlátozások fokozatos megszüntetése útján egységes piacot hoznak létre, ugyanakkor a tömörülésen kívülálló országok viszonylatában közös egységes vámtarifát vezetnek be.

A vámunió azonban csak kiindulópontja és bázisa lenne az ennél sokkal átfogóbb és mélyebbre ható „gazdasági uniónak”. A gazdasági unió, mint célkitűzés azt jelenti, hogy előirányozzák a tagországok gazdaságpolitikájának fokozatos és teljes egybehangolását, távlatilag egységesítését.

A Római Szerződés előírásai közül további két fontos célkitűzést szükséges kiemelni. Az egyik ezek közül a „nemzetek feletti” szervek létrehozása, ami a tagországok állami szuverénitását korlátozza. A másik jelentős célkitűzés a tagállamok „társult” területeinek (főként a volt afrikai francia gyarmatoknak) a bevonása a tömörülésbe. Ez — mint látni fogjuk — a Közös Piac és a gaz-

daságilag elmaradott országok közötti éles ellentétek egyik forrása.

E célkitűzésekből, valamint az eddigi fejleményekből is világos, hogy a Közös Piac hatása nemcsak a külkereskedelmi forgalom alakulására, hanem a termelési folyamatra is messzemenően kiterjed. A Közös Piac a tagállamok termelési struktúrájának jelentős mértékű átalakulását fogja eredményezni. A tagországok versenyképességének várható megnövekedése pedig lehetővé teszi számukra, hogy versenytársaikat a Közösség belső piacairól bizonyos mértékben kiszorítsák, sőt befolyásukat a külső piacokon is megnöveljék.

Az integráció a hat ország legnagyobb monopóliumainak kedvez; ők fognak elsősorban hasznot húzni a Közösséget irányító nemzetközi állammonopolista hatóságok intézkedéseiből, nekik kedvez a belső korlátozások leépítése nyomán kiéleződő versenyharc is, mely egyszersmind a gyengébb, kevésbé tőkeerős vállalatokat háttérbe fogja szorítani a piacon, vagy éppen megszűnésükhöz, elnyeletésükhöz vezet.

Természetesen a vámunió, még inkább a gazdasági unió megvalósítását célzó intézkedések életbe léptetése csak fokozatosan, hosszú átmeneti időszak folyamán képzelhető el. Hiszen a hat ország között mélyreható különbségek állnak fenn a gazdasági struktúra, továbbá a termelékenység, a munkabérek színvonala, a vámszínvonal, a belföldi árrendszer, a szubvenciók, az adózás, a szociális törvényhozás, a verseny szabadsága, illetve korlátozása stb. tekintetében. Nem is szólva arról, hogy a hat ország kormányai, tőkés érdekeltségei, illetve ezek mindegyike arra törekszik, hogy a többi tagország, a többi érdekeltség rovására és a maga javára realizálja a Közös Piac létrehozásától várt gazdasági előnyöket.

A Római Szerződés a Közös Piac megvalósítására meglehetősen hosszú átmeneti időszakot állapított meg. Ez az időszak legalább 12 évig (1958 elejétől 1969 végéig) tart, de három évvel meghosszabbítható. A 12 éves időszak három 4 éves szakaszra oszlik.

A FEJLEMÉNYEK 1961-TŐL 1964 ELEJÉIG

Felmerül a kérdés: mennyiben haladt előre a Közös Piac a gazdasági unió megteremtése felé? Mit valósított meg célkitűzéseiből eddig — 1964 elejéig —, tehát az átmeneti időszak első felidejében?

Kétségtelen: a Közösség létrehozásának folyamatában a legnagyobb előrehaladást a vámunió kialakítása irányában érték el. Sorozatosan 10—10⁰/₀-os vámcsökkenéseket hajtottak végre a tagországok egymás közti kereskedelmében, mégpedig *gyorsabb ütemben*, mint ahogyan azt a Római Szerződés előírányozta. Kiindulópontnak az 1957 elején érvényes vámszínvonalat tekintették. A gyorsabb végrehajtás következtében a belső vámok eltörlése terén 1963 közepéig két és fél éves előnyt szereztek a Szerződésben előírányzott ütemtervhez képest (l. 8. táblázatot):

8. táblázat

A vámok csökkentésének időpontja ipari termékekre vonatkozóan, az EKG-tagországok közötti kereskedelemben

Vámcsökkenés mértéke	Időpont a Szerződés szerint	Tényleges időpont
10%	1959. január 1.	1959. január 1.
20%	1960. július 1.	1960. július 1.
30%	1962. január 1.	1961. január 1.
40%	1963. július 1.	1962. január 1.
50%	1965. január 1.	1962. július 1.
60%	1966. január 1.	1963. július 1.

Ha tartani tudják a gyorsított ütemet, az iparcikkek belső vámainak teljes leépítését 1967 elejéig végrehajtják. Egyébként már 1961 végén megszüntették a belső kereskedelem mennyiségi korlátozásait (a kontingenseket).

1961 elején megtették az első, 1963. július 1-én pedig a második lépést a közös külső vámtarifa bevezetése terén: a magas vámszínvonalú Franciaországban és Olaszországban csökkentették, az alacsony vámszínvonalú Benelux Unióban és a Német Szövetségi Köztársaságban pedig általában növelték az iparcikkek vámját, úgyhogy a nemzeti vámok két lépcsőben összesen 60⁰/₀-kal közelebb kerültek a megvalósítandó közös külső vámtarifához. Ez a közelítés is hamarabb ment végbe az eredetileg kitűzött időpontnál.

Az első 10⁰/₀-os belső vámcsökkenést a legnagyobb kedvezményt élvező kívülálló országokra is kiterjesztették. A további vámengedményekből azonban a kívülálló országok nem részesül-

tek. Így ma már számottevő szakadék áll fenn a Közös Piacon belül alkalmazott vámok és a kívülálló országok viszonylatában érvényes vámok színvonala között.

Bizonyos lépéseket tett a hat ország abban az irányban, hogy lehetővé tegye a munkások és alkalmazottak „szabad vándorlását” a Közösség területén, tehát hogy biztosítsa a munkaerő rendelkezésre állását a tőke szükségleteinek megfelelően. Problémát okoz annak a célkitűzésnek a megvalósítása, hogy a külföldi munkások ne szenvedjenek hátrányt a munkafeltételek terén a hazai munkásokkal szemben.

A tőkeforgalom korlátozásait a tagországok viszonylatában jelentős mértékben liberalizálják. A „vállalkozás szabadsága” biztosításának jelszavával bejelentésre kötelezték a létező kartelleket és új kartellszerződések létrehozását a Közösség illetékes hatóságainak engedélyéhez kötötték. Valójában a Közösség irányító szervei és vezető erői nem a monopóliumok tevékenységének korlátozását, hanem ellenkezőleg: azok támogatását, tevékenységük feltételeinek biztosítását tartják szem előtt.

Ami a gazdaságpolitika különböző ágainak a hat ország között történő egybehangolását illeti, e téren általában sokkal szerényebbek az eredmények és jóval nagyobbak a nehézségek, mint a vámunió fokozatos megvalósítása tekintetében.

A „közös agrárpolitika” az a terület, amelynek realizálása a célkitűzésekhez képest hosszú ideig a leginkább elmaradt és amely a tagországok közötti ellentéteknek valóságos csomópontja. Az agrárkérdés taglalására később külön kitérünk.

A közös energiapolitika megvalósítása még jóformán a javaslati stádiumba is alig jutott el. A szállítás és közlekedés koordinációja még meglehetősen kezdetleges.

A szociális törvényhozás egybehangolása a célkitűzések megfogalmazásánál alig jutott tovább. Ilyen célkitűzések: a társadalombiztosítási szolgáltatások összehangolása, a munkaidő azonos szintre hozása, annak az elvnek az érvényesítése, hogy a férfiak és nők egyenlő munkáért egyenlő bért kapjanak stb. Az úgynevezett szociálpolitika közös nevezőre hozása a hat országban nyilvánvalóan ki fogja élezni az osztályellentéteket, mert a burzsoázia nem a leghaladottabb ország szintjén törekszik a nivellálásra, a munkásosztály pedig harcolni fog a már elért szociális vívmányok megőrzéséért és kiterjesztéséért.

1962 októberében tették közzé a Közös Piac Bizottságának „A Közösség közép lejáratú gazdaságpolitikája” elnevezésű tervezetét. Ez a tervezet voltaképpen azokat az elveket foglalja össze, amelyek alapján a Közösség tagországainak gazdasági fejlődésére, a főbb gazdasági mutatók alakulására vonatkozó előrejelzések és ajánlások kidolgozását kívánatosnak tartanák, mégpedig egy öt-éves időszakra vonatkozóan. A tervezet elnevezése arra mutat, hogy el akarták kerülni a „programozás”, még inkább a „tervezés” kifejezést. A nyugat-német kormánykörök — maga Erhard kancellár is — ellenzi gazdasági programok kidolgozását, mert ebben a gazdasági életre gyakorolt állami befolyás túlzott növekedését, a tőkés verseny korlátozását látják. Úgy vélik, nem célszerű tovább menni annál, hogy a Közösség illetékes intézménye a hat ország hosszabb lejáratú gazdasági fejlődésére vonatkozó prognózisokat állítson össze, amelyek azonban még csak nem is „ajánlás” jellegűek, csupán tájékoztatásul szolgálnak.

Pénzügyi téren a tagországok együttműködése elsősorban intézkedések bizonyos koordinálására és a kölcsönös tájékoztatásra, konzultációra szorítkozik. A jegybankok kormányzói rendszeres tanácskozásaikon információkat cserélnek egymással mind a belső pénzpiaccal kapcsolatos tevékenységükre, mint a devizaműveletekre vonatkozóan. A tagországok továbbá tájékoztatják egymást költségvetéseik tervezetéről. Előirányozták — a távolabbi jövőre — az adórendszerek fokozatos harmonizálását. Kívánatosnak tartják, hogy a hat ország valutájának paritását rögzítsék, ami később esetleg egységes közös piaci valuta kialakulásához, vagy legalább a Közösség közös valutatartalékának létrehozásához vezethet. Mindez azonban csak a távoli jövőre vonatkozó célkitűzés.

A KÖZÖS KERESKEDELEMPOLITIKA IRÁNYELVEI

Nem kevésbé problémamentesek a „közös kereskedelempolitika” célkitűzései sem. Ha az eddigi tapasztalatokat vesszük figyelembe, általánosságban azt mondhatjuk, hogy megkezdődött a tagországok együttműködése a külső országok irányában való kereskedelempolitikai fellépés összehangolása és egységesítése terén, de több vonatkozásban éppen ezen a területen nyilvánulnak meg a legszembetűnőbben a tagországok érdekellentétei, s egymástól eltérő távlati koncepciói.

A „közös kereskedelempolitika” irányelveit 1962 nyarán állapították meg. E program alapján egységesítik az import liberalizálását a „GATT elvei szerint” kereskedő országokból származó árukra. Az állami kereskedelmet folytató (tehát szocialista) országokkal szemben fenntartani és egybehangolni kívánják a kvótákat (kontingenseket), később pedig az egyes tagországok kvótái helyébe közös kvótákat alkalmaznának. Ez azonban a távoli célkitűzés. Jelenleg a tagországok addig jutottak el, hogy előzetesen konzultálnak egymással, mielőtt harmadik országgal kétoldalú kereskedelmi megállapodást kötnek, továbbá vállalták, hogy nem kötnek a szocialista országokkal 1965 végén túl terjedő megállapodásokat (ezt az elvet azonban áttörték). A szocialista országokból származó agrárimportot — egy külön megegyezés szerint — különleges mennyiségi korlátozásnak vetik alá.

Meg kell jegyezni, hogy a Közös Piac tagországaiban kettős tendencia uralkodik a szocialista országokkal való kereskedelem tekintetében. Egyrészt a szocialista országokból származó importot vámdiszkriminációval (ami a többi kívülálló országot is érinti), továbbá mennyiségi és adminisztratív korlátozásokkal sújtják. Másrészt a Közös Piac tagországainak üzleti körei érdekeltek a szocialista országokkal való kereskedelem fenntartásában, sőt a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében és szorgalmazzák azt. Ez utóbbi irányzatot erősítik a nemzetközi helyzet enyhülésén kívül a szocialista országok gazdasági sikerei, továbbá a tőkés újratermelés menetében időnként fellépő ciklikus vagy átmeneti konjunkturális ingadozások és visszaesések. Ezért a „közös kereskedelempolitika” forgalomkorlátozó vonásai nem érvényesülnek következetesen a szocialista országokkal szemben.

A TŐKE KONCENTRÁCIÓJÁNAK ÉS CENTRALIZÁCIÓJÁNAK MEGGYORSULÁSA

Az Európai Gazdasági Közösség tevékenységének eddigi hatásait vizsgálva rá kell mutatnunk egy lényeges folyamatra: meggyorsult a termelés és a tőke koncentrációja és centralizációja a Közösségen belül, továbbá meggyorsult a nemzetközi, főleg amerikai tőke behatolása a Közös Piac tagállamaiba.

A fúziók sorozata, a vállalatok közötti termelési-együttműködési szerződések, közös szervezetek létrehozása, szabadalmak átadása jelzi az ipari tőke összefonódásának folyamatát. Szinte a termelés minden ágában megfigyelhető a monopóliumok közötti

összefonódás. Ugyanez a folyamat tapasztalható a bankok közötti kapcsolatok terén is. Igen jelentős különösen a Német Szövetségi Köztársaságban és Franciaországban végbemenő centralizáció és koncentráció. Ez a folyamat nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi méretekben is előrehalad. Nagyméretű és ezért kiemelendő a német—francia és olasz—francia érdekeltségek összefonódása.

A tőkekoncentráció folyamata előreláthatólag oda vezet, hogy a tőke az ipar kevésbé fejlett szektoraiból a fejlett vagy újonnan kialakult iparágakba áramlik, így növekedni fog a korszerű és koncentrált iparágak súlya a műszakilag elmaradt szektorok rovására. Ugyanez a folyamat természetesen nemcsak iparágak között zajlik, hanem területek között is, ami egyes körzetek gyors fejlődését, mások lemaradását, tehát az aránytalanságok kieleződését fogja eredményezni, bár megfelelő regionális politika ezt némileg ellensúlyozhatja.

A tőkekoncentráció meggyorsulása, illetve a centralizációs folyamat egyrészt megnöveli ugyan a Közös Piac tagállamainak versenyképességét, másrészt azonban a Közös Piacon belül a kis- és középtőkések rovására megy végbe. Feltétlenül éleződni fog tehát a verseny nemcsak a monopóliumok, valamint a Közös Piac országai, hanem a monopóliumok és a kis- és középtőkések között is.

Megállapítható, hogy a nemzetközi, főleg az USA-tőke beáramlása már a Közös Piac létrehozása előtti években, még inkább azonban 1958 óta lényeges növekedést mutat. Az amerikai tőke fokozott behatolása leginkább új üzemek, vagy leányvállalatok létesítése, továbbá érdekeltségek megvásárlása útján megy végbe. Az amerikai érdekeltségű vállalatok a nyereség átlagosan mintegy 60%-át ismét európai vállalataikba fektetik be. Az amerikai monopolizáción kívül angol és más országbeli konszernek is igyekeznek érdekeltségeket vállalni, illetve új termelőkapacitásokat létesíteni a Közös Piac országaiban.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a Közös Piac működésének eddig eltelt hat esztendeje alatt viszonylag jelentős eredményeket ért el a vámunió fokozatos kialakítása terén és megtette a kezdő lépéseket a gazdaságpolitika egyes területeinek összehangolása irányában is. Az eddigi rendszabályok hatására éleződött a verseny a Közösség belső piacán és fokozódott a tőkekoncentráció folyamata. Ugyanakkor — amint ezt látni fogjuk — sűrűsödtek azok a csomópontok, amelyek körül a tagországok egymás közötti, valamint a Közös Piac és a külső világ ellen-

tétei igen élesen nyilvánulnak meg; ezek az ellentétek nemcsak gazdasági, hanem sok esetben elsősorban politikai természetűek.

Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy a Közös Piac kialakulása nem marad hatás nélkül a nyugat-európai munkásosztály életviszonyaira nézve sem. Annak ellenére, hogy a tartósan kedvező konjunktúra körülményei között a dolgozók bérszínvonala és reáljövedelme is emelkedett, az osztályharc és a sztrájkküzdelmek intenzitása nem csökkent, sőt helyenként fokozódott. A munka termelőerejének növekedése a társadalom gazdagságának jelentős gyarapodásával járt, de a rendkívül egyenlőtlen és igazságtalan elosztás megváltoztatása, mint közvetlen gazdasági célkitűzés — nem is szólva a távolabbi politikai célkitűzésekről — az osztályharc éles ütközeteit váltja ki. E kérdésekkel e kötetben a VII. Rész foglalkozik.

III. FEJEZET *Az agrárkérdés a Közös Piacon*

A Közös Piacon belül a tagországok közötti ellentétek egyik legsúlyosabbika az agrárkérdés. Teljes erővel folyik a harc a mezőgazdasági termékek piacainak megtartásáért és meghódításáért.

Amikor a Római Szerződést 1957-ben aláírták, az agrárpiac és a „közös agrárpolitika” tekintetében nem sikerült megegyezést elérni. Ezért igen általános formában csak abban állapodtak meg, hogy az egységes mezőgazdasági politika elveit a szerződés érvénybelépésétől számítva két év alatt fogják kidolgozni, s ezt követően fokozatosan gyakorlatilag realizálni. E célkitűzés megvalósítása azonban csak nagy késedelemmel és a tagországok állandó összeütközései közepette folyik.

Különösnek tűnhet, hogy éppen az agrárkérdés megoldatlansága, s a körülötte folyó viták sodorták már eddig is több ízben válságba a Közös Piacot, sőt a Közösség fennmaradását és továbbhaladását is kétségessé tették. Hiszen nem a mezőgazdaság a vezető ága a hat ország gazdasági életének. A foglalkoztatottak kevesebb, mint egyötöde dolgozik — a hat országban együttesen számítva — a mezőgazdaságban és a nemzeti jövedelem létrehozásában a mezőgazdaság mindössze 10—11%-os súllyal vesz részt. A tagországok közötti kereskedelemnek, valamint a tagországok és a kívülálló országok közötti külkereskedelemnek szintűgy legfeljebb 13—15%-át alkotják az agrárcikkek. Mégis a közös

agrárpolitika kialakítására irányuló — részben terméketlen — erőfeszítések foglalták le eddig a Közös Piac végrehajtó és adminisztratív apparátusának, valamint minisztertanácsának legtöbb idejét.

A KÖZÖS AGRÁRPOLITIKA BEVEZETÉSÉNEK A MÓDSZERE

Miben áll — a tervek szerint — a „közös agrárpolitika” bevezetésének a módszere? Ez, leegyszerűsítve a következő:

A mezőgazdasági termékekre vonatkozóan 1967. június 30-ig — tehát a jelenlegi elképzelések szerint jóval hamarabb az eredetileg tervezett időpontnál — létre kell hozni az egységes piacot. A hat ország mezőgazdasági termelésének mintegy 80—90 százalékát felölelő termékeire „nemzetek felett álló” ún. piacszervezeteket létesítenek, mégpedig termékenként külön-külön. A Közös Piacon belül a mezőgazdasági cikkekre egységes árszínvonalat alakítanak ki, amely magasabb a világpiaci árszintnél. Ennek védelmére lefőlözési rendszert vezetnek be, amely a tagországok közötti forgalomban — az egységes árszínvonal megközelítésének arányában — fokozatosan megszűnik, a kívülálló országokból származó agrárimportot azonban drágítani és gátolni fogja. Ezenkívül egyéb korlátozó és adminisztratív intézkedésekkel is sújtják a kívülálló országokat.

Érthető, hogy ez a tervezet súlyos ellentétek forrásává vált a Közös Piac tagországai között. Hiszen a hat ország mindegyikében a mezőgazdaság fejlettségi foka különböző és a mezőgazdaság nemzetgazdasági jelentősége is nagy eltéréseket mutat. Ezeknek a különbözőségeknek közös nevezőre hozása tőkés viszonyok között szinte megoldhatatlan feladat. Ehhez járul, hogy a közös agrárpolitikai tervezetnek már a nyilvánosságra hozatala is feszültté tette a viszonyt a kívülálló agrár-exportőr országok egész sorával.

Nyugat-Európa a világ legnagyobb agrártermék-piaca. A világ mezőgazdasági exportjának több mint felét a nyugat-európai országok veszik fel. Magára a Közös Piacra pedig a nyugat-európai agrárimport fele, tehát a világimport több mint egy-negyede esik. E terület importszükségletének alakulása döntő fontosságú a világ agrártermék-külkereskedelmi forgalmának jövője szempontjából.

A „közös agrárpolitika” bevezetését a Közös Piacon a mezőgazdasági exportban érdekelt tagországok, elsősorban Franciaország szorgalmazzák. Elképzelésük szerint a „közös agrárpolitika”

fő feladata, hogy a francia gabona (és egyéb növényi és állati termékek) a holland tejtermékek (valamint egyéb agrárcikkek) és az olasz gyümölcs (továbbá zöldségfélék, rizs, bor stb.) számára korlátlan behatolási lehetőséget biztosítson a Közösség egész területére, mindenekelőtt a nagy felvevőképességű nyugat-német piacra. Ez természetesen csak akkor lehetséges, ha csökkentik azoknak a kívülálló országoknak a piacon való részesedését, amelyek eddig a hat országba — ezek belső ellátását kiegészítve — mezőgazdasági árucikkeket exportáltak.

A Közös Piac tagországainak többsége tehát abban érdekelt, hogy a Közösség egyetlen kizárólag importáló országa, Nyugat-Németország minél gyorsabban nyissa meg piacait partnereinek mezőgazdasági exportja előtt. Az NSZK azonban csak vonakodva hajlandó ezt teljesíteni. Ez ugyanis a nyugat-német parasztság helyzetének romlását, s ezzel belpolitikai feszültséget idézne elő. Másrészt az NSZK csak akkor folytathat expanzív exportpolitikát, ha legalábbis nem csökkenti mezőgazdasági nyersanyag- és élelmiszer-vásárlásait olyan, a Közös Piacon kívülálló országokból, amelyek fontos felvevőpiacai a nyugatnémet iparcikkeknek. Az utóbbi országok közül — nem említve a szocialista országokat — Dánia, Argentína, Ausztrália, Új-Zéland, továbbá az USA és Kanada a legfontosabbak.

Nyugat-Németországra tehát — követendő agrárpolitikája tekintetében — három irányból nehezedik nyomás. Egyrészt saját parasztsága és a mögötte álló érdekeltségek részéről, másodszor Közös Piac-beli partnerei részéről, harmadszor a kívülálló agrár-exportőr országok részéről. Mindhárom szektor a saját részesedését kívánja növelni a nyugat-német piacon, amelynek felvevőképessége azonban lassabban növekszik, mint a kínálat.

Érthető, hogy a Közös Piacon kívül álló országok széles körét erősen nyugtalanítja a „közös agrárpolitika” terve és az ezzel kapcsolatosan már eddig foganatosított intézkedések. A Brit Nemzetközösség már említett mérsékelt égővi országain (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland) kívül a latin-amerikai és afrikai országok is — melyek fejlődése nagymértékben élelmiszerexportjuk lehetőségeitől függ — érdekeik súlyos veszélyeztetésének tekintik a nyugat-európai mezőgazdaság integrációját. Aggodalmukat és tiltakozásukat mind élesebben juttatják kifejezésre a nemzetközi szervezetek fórumain is. Az Amerikai Egyesült Államok pedig részben tárgyalások és alkudozások útján, részint pedig fenyegetéssel igyekszik kikényszeríteni a Közös Piacra

irányuló agrárexportjának útjába állított mesterséges, diszkriminatív akadályok kiküszöbölését.

A nyugat-európai országok agrárprotekciónizmusa nem a Közös Piac létrehozásával kezdődött. Az egész második világháború utáni időszakot Nyugat-Európa legtöbb országában az importkorlátozások, a magas vámok, a magasán tartott termelői árak, a belső szubvenciók bonyolult — és országonként különböző — rendszere jellemzi. Ily módon ezeknek az országoknak a mezőgazdaságában olyan, a világpiactól elzárt „üvegházi légkört” teremtettek, amely a belföldi termelés jelentős növelését biztosította és az önellátás fokának emelkedéséhez vezetett. A nyugat-európai országok együttes mezőgazdasági termelése az 1960/61. gazdasági évben — tehát a Közös Piac agrárpolitikájának kidolgozása előtt — már 42%-kal magasabb volt, mint a háború előtti 1934—48. évek átlagában. Ezzel szemben mezőgazdasági importjuk volumene csak 18%-kal, a nettó — vagyis az exporttal csökkentett — importvolumen pedig mindössze 10%-kal haladta meg a háború előtti szintet. A nyugat-európai mezőgazdasági termelés tehát egyrészt lényegesen gyorsabban növekedett, mint a fogyasztás, másrészt úgy alakult, hogy fékezte az agrárimport növekedését.

Meg kell jegyezni, hogy a nyugat-európai országok vezető köreit a hazai agrártermelés védelmére nem utolsósorban politikai megfontolások készítetik. A kis- és középbirtokos parasztságot az uralkodó osztályok azért részesítik gazdasági támogatásban, hogy ezeket a rétegeket a munkásosztály és a baloldali erők forradalmi és radikális törekvéseinek ellensúlyaként, tehát a belpolitikai „stabilitás” fenntartása érdekében használhassák fel. Ily módon a monopolkapitalista állam — a magas belföldi agrárárak és szubvenciók rendszerével — némileg lassítja a paraszti kisbirtok szükségszerű felmorzsolódásának, s így a mezőgazdaságban végbemenő tőkekoncentrációnak a folyamatát, ami azonban mindamellett feltartóztathatatlanul halad előre.

A Közös Piac „közös agrárpolitikája” továbbfejleszti és kiélezi a protekciónizmust, az elzárkózást a mezőgazdaság területén egy olyan időszakban, amikor a kapitalista országokban világszerte fokozódik az agrártúltermelés tendenciája.¹¹

¹¹ Az agrárprotekciónizmusnak egy másféle válfaja honosodott meg például az Egyesült Államokban, ahol a magas vámszínvonal az állam sajátos termeléskorlátozó, felvásárló, készletező és szubvencionáló politikájával párosult.

Az agrárkérdés körüli ellentétek kiéleződése többször is válságos helyzetbe sodorta a Közös Piacot. Így 1961 végén, a Római Szerződés értelmében, elérkezett a Közös Piac megvalósítására szánt átmeneti idő első négyéves szakaszának a vége. A tagországok egyhangú döntése volt szükséges ahhoz, hogy az első szakaszra előirányzott lényeges intézkedéseket megvalósultnak jelentsék ki, mert csak ez utóbbi esetben térhetett át a Közös Piac az átmeneti időszak második — középső — szakaszára. Franciaország és Hollandia ragaszkodott ahhoz, hogy a „közös agrárpolitika” főbb elveiben jöjjön létre megegyezés még az év vége előtt. Minthogy azonban a szinte éjjel-nappal folyó tárgyalások során több fontos kérdésben nem jött létre megállapodás, az említett két ország megakadályozta, hogy 1962. január 1-én kinyilváníthassák a Közös Piac első szakaszának lezárását és a második szakaszra való áttérést. Végül is 1962. január közepén kompromisszumot kötöttek, amelynek alapján év eleji visszamenőleges hatállyal kimondták az áttérést a második szakaszra.

E kompromisszumos megállapodás értelmében a mezőgazdasági termékek közös piacát 1962 júliusától 1969 december végéig fokozatosan valósítják meg. A fő mezőgazdasági termékeknel az eddigi vámok, behozatali kontingensek és szubvenciók (a termelőknek nyújtott állami támogatás) bonyolult rendszere helyébe — amely minden egyes tagországban más és más volt — egységesen ún. lefölözési rendszer lép. Magas szinten rögzítik a belföldi irányárakat, vagy az importált termékek belföldi értékesítési árait és minthogy ezek az árak magasabbak a tényleges importárnál, a különbséget lefölözik. Ily módon a mezőgazdasági termékeket exportáló tagországok előnyös helyzetbe kerülnek a Közös Piacon belül a kívülálló agrárexportőr országokkal szemben.

Ezt a mechanizmust 1962. július 30. óta alkalmazzák a gabonaféléknél, a sertéshúsnál, a baromfinál és a tojásnál. A gyümölcs- és zöldségfélékre, valamint a borra vonatkozóan másfajta szabályozási rendszert létesítettek.

1963 decemberében — hosszabb tárgyalások után — a hat ország megállapodott abban, hogy piaci rendtartást vezetnek be 1964 folyamán a marhahúsrá, tejre és tejtermékekre, zsiradékokra, valamint rizsre is. Kidolgozták továbbá a mezőgazdasági termelés fejlesztésére, korszerűsítésére és a mezőgazdasági export

támogatására szolgáló finanszírozási alap mechanizmusát is. A finanszírozás pénzügyi terhére eleinte a tagországok költségvetéséből, később egyre inkább a kívülálló országokból eredő agrárimport lefölözéséből fogják fedezni. Ez azt jelenti, hogy a legnagyobb importőrre, Nyugat-Németországra hárul a finanszírozás fő pénzügyi terhe, az előteremtett összegeknek viszonylag nagyobb részét pedig a francia mezőgazdaság korszerűsítésére és a francia mezőgazdasági export támogatására fogják fordítani. Hosszas alkudozások után az NSZK elérte, hogy a Közösség eme finanszírozó alapjához való nyugatnémet hozzájárulásnak nem kell a teljes összeg 31%-át meghaladnia.

1964 végéig a Közös Piac tagországai nem tudtak megállapodni az egységes gabonaár színvonalában. Pedig ez kulcskérdése a „közös agrárpolitikának”, nemcsak azért, mert a gabonaárból vezetnék le a többi mezőgazdasági cikk árát, hanem elsősorban azért, mert a gabona-árszínvonal — s így az egész agrár-árszínvonal — elhatározó jelentőségű abból a szempontból, milyen mértékben halad a Közösség még inkább a mezőgazdasági ön-ellátás irányába, illetve milyen mértékben enged teret a továbbiakban is a külső országokból származó mezőgazdasági importnak. Ez utóbbi pedig az egész világkereskedelem alakulására, földrajzi összetételének irányára jelentős hatást gyakorol.

Hosszas tárgyalások után 1964 decemberben végül is megegyezés jött létre a gabonaár tekintetében. Eszerint 1967. július 1-én a különböző gabonaféleségekre a hat országban egységes árat vezetnek be. Ezt a megállapodást is, mint a közös agrárpolitika kialakítására vonatkozó szinte valamennyi lényeges határozatot, Franciaország úgyszólván fenyegetéssel tudta kierőszakolni. A fő akadály — amint erre utaltunk — az NSZK ellenállása volt. Franciaország egyrészt gazdasági, másrészt politikai okokból szorgalmazta az egységes gabonaár megállapítását. A francia parasztság és mezőgazdasági érdekeltségek jelentős piaci előnyhöz jutnak a gabonaárnak (a francia belföldi árszínthez képest bekövetkező) emelkedése folytán. Ezenkívül a francia vezető körök a közös agrárpolitika ilyen irányú kialakításával növelni kívánják Franciaország gazdasági-politikai-hatalmi súlyát az Európai Gazdasági Közösségben.

Kétségtelen: a Közös Piac agrárpolitikájával kapcsolatban eddig bevezetett vagy elhatározott rendszabályok olyan irányban hatnak, hogy a belföldi mezőgazdasági piacot mindjobban elszigeteljük a világpiactól és a külső országokból származó agrár-

importot fokozatosan kiszorítsák. Ez a politika azonban továbbra is bizonytalanná teszi a talajt nemcsak a tagországok közötti együttműködés, hanem a Közös Piac és a kívülálló országok közötti viszony alakulása szempontjából is.

4. FEJEZET *Az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA)*

1960-ban kezdte meg tevékenységét a hét országból alakult Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA). Létrehozását az 1959 őszén aláírt Stockholmi Szerződésben mondták ki. Tagállamai: Anglia, Svédország, Norvégia, Dánia, Ausztria, Svájc és Portugália.

Az EFTA Anglia kezdeményezésére és vezetésével jött létre. Ennek a tömbnek kezdettől fogva egyik fő célkitűzése az volt, hogy a hét ország tömörülésében rejlő erőt a Közös Piacca való minél előnyösebb megegyezés elérésére használják fel. Ezenkívül Anglia — és bizonyos mértékig Svédország — arra számított, hogy kiszélesíthetik a „hetek” többi tagállamának piacaira irányuló exportjukat, mégpedig nem utolsó sorban a Közös Piac országainak rovására.

A Stockholmi Szerződés előírányozza, hogy a tagországok tíz év alatt — 1960-tól 1969-ig — megszüntetik egymással folytatott kereskedelmükben a vámokat és a beviteli korlátozásokat. A kívülálló országok viszonylatában azonban — ellentétben a Közös Piacca — a tagországok fenntartják önálló vámtarifájukat és bizonyos mértékig önálló kereskedelempolitikát folytathatnak.

A Közös Piacchoz hasonlóan az EFTA is „gyorsított” ütemben csökkentette a vám- és mennyiségi korlátozásokat. Így a „belső” vámok 1964. január 1-én már 60%-kal alacsonyabbak voltak, mint az egyes tagországoknak a kívülálló országok viszonylatában alkalmazott nemzeti vámtarifái.

Meg kell jegyezni, hogy az EFTA-nak a vámok és mennyiségi korlátozások megszüntetésére vonatkozó előírásai csak az iparcikkekre terjednek ki. A mezőgazdasági és halászati termékekre vonatkozóan a tagországoknak lehetőséget adtak arra, hogy külön megállapodásokat kössenek. Ilyen megállapodások létre is jöttek már az EFTA megalakítására irányuló tárgyalások időszakában. Így például Dánia külön egyezményben biztosította baconexport-

jának kiterjesztését és egyéb mezőgazdasági exportcikkeinek elhelyezését az angol piacon. Hasonló megállapodások jöttek létre Dánia, valamint Svédország és Svájc között, továbbá Norvégia és Anglia között.

AZ EFTA IDEIGLENES JELLEGE

Az EFTA kezdettől fogva magán viseli az ideiglenesség jellegét. Egyetlen tagja sem nélkülözheti a Közös Piaccaal való szoros gazdasági kapcsolatokat. Magát a szervezet létrehozását is a hét országnak az a törekvése indokolta, hogy együttes erővel kikényszerítsék a Közös Piacba való bebecsáttatásukat, vagy valamiféle olyan megállapodást a Közös Piaccaal, amely a „hatok”-kal való kereskedelmük fenntartását és fejlesztését lehetővé teszi.

Már 1960 májusában az EFTA első miniszteri szinten tartott konferenciáján a résztvevő országok kinyilvánították a Közös Piaccaal való megegyezésre vonatkozó készségüket. Különösen Angliában kezdtek megérni 1960—61. folyamán a feltételek a Közös Piaccaal való tárgyalások felvételére.

Anglia gazdasági fejlődése az 1950-es években jóval lassúbb volt, mint a kontinentális nyugat-európai országoké. Anglia mindinkább tért veszített a nemzetközi piacokon főbb versenytársaival — különösen Nyugat-Németországgal, Japánnal, Franciaországgal, Olaszországgal — szemben. Az angol font, mint nemzetközi tartalékvaluta a második világháború óta elvesztette vezető szerepét a tőkés világpiacon és mint forgalmi valuta is sokat veszített jelentőségéből. Anglia külkereskedelmi forgalmában az 1950-es években viszonylag gyorsan fejlődő nyugat-európai országok alig 25—30%-kal, míg a jóval lassabban fejlődő tengerentúli gyengén fejlett országok (főleg a Brit Nemzetközösség országai) mintegy 45—50%-kal részesedtek.

Mindennek szerepe volt abban, hogy az angol uralkodó körök elszánták magukat a Közös Piacchoz való közeledésre és a vele való megegyezés megkísérlésére. A Kennedy-kormány támogatta Angliának ezt az erőfeszítését. A korábbi állásponttal ellentétben ugyanis az amerikai vezető körök úgy vélték, hogy a nyugat-európai országok politikai-katonai szövetsége az amerikai vezetés alatt álló NATO égisze alatt elengedhetetlenül megköveteli — Anglia kiszorítása helyett — annak bekapcsolását az európai tőkés országok gazdasági együttműködésébe.

1961 ősztől 1963 januárjáig tartottak Anglia és a „hatok” tárgyalásai Angliának a Közös Piacba való felvételéről és ennek feltételeiről. Megegyezés azonban Franciaország ellenállása miatt nem jött létre, noha az álláspontok számos kérdésben közeledtek egymáshoz. Anglia csatlakozása esetén megszűnt volna a Brit Nemzetközösség országainak kedvezményezett helyzete az angol piacon. Így például Kanada, Ausztrália és Új-Zéland elvesztette volna az Angliában élvezett vámpreferenciát az általuk exportált gabonára, húsrá, tejtermékekre stb. Sőt Anglia előbb-utóbb velük szemben is kénytelen lett volna alkalmazni a Közös Piac külső vámtarifáját. Ezekért a veszteségekért a Közös Piac aligha kárpótolhatta volna megfelelően a nemzetközösségi országokat. Természetesen nemcsak a mezőgazdasági termékek, hanem az iparcikkek — például az indiai és pakisztáni textilárúk — preferenciái és így elhelyezési lehetőségük is kockán forgott. Továbbá — egyebek közt — problémát okozott, hogy amennyiben Angliát arra kényszerítik, hogy az eddigi olcsó tengerentúli élelmiszerek helyett a Közös Piacról, főleg Franciaországból drágán vásároljon mezőgazdasági termékeket, ez az angol élelmiszerárak emelkedéséhez és az angol iparcikkek világpiaci versenyképességének csökkenéséhez vezet.

Mindeme problémák tekintetében azonban többé-kevésbé ki-rajzolódtak már a tárgyalásokon valamiféle kompromisszumos megegyezés lehetőségei. Anglia a Közös Piacba való csatlakozása érdekében — levonva a fennálló erőviszonyokból a megfelelő következtetéseket — igen jelentős politikai és gazdasági engedményekre szánta el magát. Lényegében hajlandó volt a Brit Nemzetközösséghez fűződő — az idők folyamán lényegesen meggyengült, de még létező — különleges kapcsolatait, a birodalmi preferenciák rendszerét feladni. Hogy kimutassa kompromisszumokra való készségét, Anglia elfogadta a Római Szerződés alapelveit és a Közösség deklarált politikai célkitűzéseit. Ezen túlmenően magáévá tette a „közös agrárpolitika” elveit és az ennek keretében addig hozott rendelkezéseket.

Az angol burzsoázián belül, a két vezető párt között, sőt a két párton belül is komoly ellentétek nyilvánultak meg és időnként — különösen 1962 folyamán, a csatlakozási tárgyalások időszakában — éles összecsapásokra került sor Angliának a Közös Piacba tervezett belépése körül. A Munkáspárt nem vetette el a csatlako-

zás gondolatát, de támadta azokat a feltételeket, amelyek alapján a kormányon levő Konzervatív Párt szorgalmazta a csatlakozást. A Munkáspárt korántsem következetes, de mégis „ellenzéki” magatartása e kérdésben taktikai célokat szolgált, nevezetesen azt, hogy magát ama munkástömegek és baloldali erők szószólójának tüntesse fel, amelyek szembeszálltak a Közös Piachoz való csatlakozás tervével, és ezzel egy igazi nemzeti és demokratikus politika és gazdaságpolitika alternatíváját helyezték szembe.

ANGLIA BELÉPÉSI SZÁNDÉKÁNAK KUDARCA

Az Anglia csatlakozására irányuló tárgyalásokat azonban Franciaország „megtorpedózta”, mégpedig nem gazdasági, hanem elsődlegesen politikai megfontolásból. A francia burzsoázia de Gaulle körül tömörülő uralkodó csoportjai, Franciaország gazdasági megerősödésére támaszkodva, leplezetlenül hegemoniára tör a Közös Piacon belül, ezen túlmenően pedig a Közös Piac vezető hatalmaként — és mint új atom-nagyhatalom — „egyenrangúságot” követelnek az Egyesült Államokkal és Angliával a NATO vezetésében. Ezért egyrészt erőltetik a Közös Piac hat országa gazdasági erőforrásainak és külpolitikai (sőt egyes tervek szerint katonai) vonalvezetésének egységesítését, másrészt ugyanakkor függetleníteni igyekeznek magukat a Közös Piac „nemzetek feletti” szerveitől.

Ezt a koncepciót veszélyeztette volna — a francia vezető körök nézete szerint — Angliának a Közös Piacba való belépése. Anglia a Közös Piac tagjaként fellazítaná a Közösség zárt gazdasági egységét, rést ütne a Közös Piac protekcionista gazdaságpolitikáján és előkészítené a Közös Piac feloldódását a jóval szélesebb, USA-vezette Atlanti Közösségben.

Anglia csatlakozásának megakadályozása magában a Közös Piac fejlődésében bizonyos törést okozott. Kieleződtek az addig is fennálló ellentétek a tagországok között, előtérbe kerültek a „hatok” együttműködésének megoldatlan problémái.

Ezzel szemben a Közös Piac és Anglia között folytatott tárgyalások megszakadása elősegítette az EFTA aktivizálódását. 1961—62-ben még Anglia példája nyomán a szervezet többi tagországa is az Európai Gazdasági Közösséghez való csatlakozás, illetve társulás útját kereste. 1963 januárja — az angol csatlakozási tárgyalások megghiúsulása — óta azonban az EFTA kisebb tagországai is. Ausztria kivételével, megszüntették vagy legalábbis szüneteltetik a Közös Piacca való ilyen irányú tárgyalásaikat.

A kis EFTA-országok közül a NATO-hoz tartozó Dánia és Norvégia csatlakozása — annak idején úgy látszott — nem jár különösebb politikai nehézségekkel. Sokkal problematikusabbnak bizonyult azonban Ausztria, Svájc és Svédország helyzete. E három ország kormánya azt hangoztatja, hogy semlegességük nincs ellentétben a „gazdasági integrációban” való esetleges részvételükkel. Nyilvánvaló azonban, hogy ez az érvelés gyakorlatilag tarthatatlan. A semleges országok — ha kezdetben a gazdasági együttműködésre korlátoznák is kapcsolataikat a Közös Piaccal — idővel kénytelenek lennének annak politikáját támogatni. Az az ország, amely a Közös Piac tagjává válik, feladja politikai önállóságát. Ezzel Svájc és Svédország évszázados hagyományai val szakítana. Ausztria helyzete még problematikusabb. Az Államszerződésben Ausztria kötelezte magát arra, hogy egyrészt örökké semleges marad, másrészt Németországgal semmiféle únióra nem lép. A Közös Piaccal való társulás mindkét kötelezettség megsértését jelentené. A Közös Piac a szocialista országokkal is szemben áll; a társulás a szocialista országok elleni fokozódó kereskedelempolitikai diszkriminációt is maga után vonná.

1964 elején az EFTA országai közül egyedül Ausztria tartja napirenden a Közös Piachoz való társulás programját. Társulás esetén az osztrák iparvállalatok — különösen a viszonylag korszerűtlen közép- és kisüzemek — kevésbé gazdaságos termelési módszereikkel súlyos helyzetbe kerülnének a Közös Piac országai, különösen Nyugat-Németország nagyiparával szemben. A Közös Piaccal való megegyezés esetén az osztrák nagyburzsoázia valószínűleg fokozná támadásait az osztrák szociáldemokrácia gazdasági bázisát jelentő államosított ipar újból magánkézbe adása érdekében.

KÍSÉRLETEK AZ EFTA MEGSZILÁRDÍTÁSÁRA

Anglia Közös Piacba való belépésének megghiúsulása után, 1963 tavaszától az EFTA kísérleteket tesz saját szervezetének megerősítésére és tevékenységének a Stockholmi Szerződés célkitűzésein túlmenő kiszélesítésére. Így előirányozták, hogy a tagországok közötti kereskedelem fejlődését az iparcikkekén kívül az agrárcikkek tekintetében is intézményesen elősegítik. Tervbe vették a tagországok gazdaságpolitikájának bizonyos összehangolását. Meg kell azonban jegyezni, hogy az EFTA, mint szervezet, nagymér-

tékben nélkülözi a tagországok homogeneitásának és érdekközösségének ismérveit és a szoros gazdaságpolitikai együttműködés feltételeit. Már csak az egyes tagországok gazdasági erejében, továbbá külpolitikájában fennálló nagy különbségek¹² is eleve kilátástalanná teszik a hét ország szoros gazdasági-politikai összeforrását. Így az EFTA sorsa és jövője nem saját szervezete önálló fejlődésének, hanem részben a Közös Piac, elsősorban azonban az egész nemzetközi és világgazdasági helyzet alakulásának függvénye.

5. FEJEZET *Az Egyesült Államok magatartása a nyugat-európai integrációval kapcsolatban*

A nyugat-európai tömbök kialakulását kezdettől fogva éber figyelemmel kísérték az Egyesült Államokban. 1960-ban, amikor még Eisenhower kormánya volt hatalmon, az amerikai kormánykörök leplezetlenül nyilvánították rokonszenvüket a Közös Piac iránt, mert abban látták a kapitalista Európa politikai egységének alapját. Ugyanakkor meglehetősen hidegen fogadták az EFTA létrehozatalát; ez utóbbit Anglia eszközének tekintették a Közös Piac gyengítésére.

A két nyugat-európai tömb egyesülésének perspektívája ugyanakkor komolyan nyugtalanította az Egyesült Államokat is, mint-hogy ez az egyesülés — megítélésük szerint — az USA Nyugat-Európába irányuló exportját diszkriminációval fenyegette volna. Az Egyesült Államok azonban attól is tartott, hogy a „hatok” és „hetek” ellentétei „kereskedelmi háborúvá” fajulhatnak, ami viszont a kapitalista Európa politikai egységének széteséséhez és a NATO válságba jutásához vezetne.

Ilyen körülmények között határozta el az USA, hogy aktívan beleszól a nyugat-európai gazdaságpolitikai problémák eldöntésébe. Különösen megerősödött ez az aktivitás a Kennedy-kormány hatalomra jutása után.

¹² Anglia gazdasági potenciálja önmagában felülmúlja a többi tagországot együttvéve. Egészen mások Anglia külpolitikai és világgazdasági érdekelt-ségei és kapcsolatai, mint a többi tagországé, így a semleges Svédország, Svájc és Ausztria, vagy például a kis NATO-tagállamok: Dánia és Norvégia — egyébként egymástól igen sokban különböző — érdekeltségei és kapcsolatai.

Az USA-nak elsőrendű törekvése, hogy a nyugat-európai országokkal kiépített szövetségi rendszerét fenntartsa és megszilárdítsa. Ez aránylag nem volt nehéz feladat mindaddig, amíg az Egyesült Államok gazdasága — a háború utáni évtizedben — döntő fölényben volt a nyugat-európai országok gazdaságával szemben. Az 1960-as évek eleje óta azonban, amikor az Egyesült Államok kénytelen volt felismerni, hogy az integráció útjára lépő Nyugat-Európa nemcsak fő szövetségese és legnagyobb piaca, hanem hozzá felzárkózó önálló gazdasági nagyhatalom és egyben a világpiacon legfőbb konkurrens is, sokkal nehezebbé vált a szövetségnek az USA vezetése alatt történő fenntartása és az amerikai célkitűzéseknek megfelelő felhasználása. Ilyen körülmények között kellett az amerikai vezető köröknek Kennedy elnökké való beiktatása után, tehát 1961 első félévében, állást foglalniuk a két nyugat-európai gazdasági tömörüléssel kapcsolatban követendő politika tekintetében. Mindenekelőtt el kellett hátrítaniuk azt a veszélyt, hogy a két nyugat-európai tömb közötti ellentétek politikai szakadékká mélyüljenek. Ez ugyanis — mint erre már utaltunk — az Atlanti Szövetség meggyengülését, esetleg széthullását vonta volna maga után. Ezért a Közös Piac felé orientálódó Anglia az 1961 áprilisi Kennedy—McMillan találkozón amerikai részről bátorítást és hozzájárulást kapott a Közös Piac-hoz való csatlakozásának tervéhez.

ÚJ AMERIKAI KEZDEMÉNYEZÉS

Ezen túlmenően a Kennedy-kormány nagyszabású új kezdeményezésre szánta el magát. 1962 elején beterjesztették a „Trade Expansion Act 1962.” című törvényjavaslatot, amelyet ugyanazon év őszén a Kongresszus — miután a kormány a belpolitikai ellenzék ellenállását leküzdötte — megszavazott. E törvényben kifejezésre jut az a szándék, hogy az USA kereskedelmi megállapodást kössön a Közös Piaccal, ezzel az új világhatalommal. Az amerikai kormányt a törvény felhatalmazza arra, hogy a következő öt év folyamán bármely kívülálló ország viszonylatában kölcsönösség alapján 50%-kal csökkenthesse a fennálló vámokat. Továbbá olyan árucikkeknel, amelyekből az USA és a Közös Piac együttevve a világkereskedelem 80%-át bonyolítják le, a vámokat 50%-nál is nagyobb mértékben csökkentheti, vagy teljesen eltörölheti.

E felhatalmazás közvetlen célja, hogy a vámszínvonal kölcsönös leszállítás útján az USA export-offenzíváját elősegítse. Valójá-

ban azonban a Trade Expansion Act ennél sokkal messzebbmenő célkitűzéseket is szolgál. Miben állnak az amerikai kormány ezzel kapcsolatos gazdaságpolitikai elgondolásai?

Először is meg akarják javítani az Egyesült Államok pozícióját a Szovjetunióval folyó gazdasági versenyben. Ehhez nem elegendő az erőfeszítések növelése magában az USA-ban, hanem a vezető tőkés országok erejét a lehetőség szerint egyesíteni kívánják a szocialista tábor gazdasági „kihívásával” szemben. Ez az erőegyesítés és együttműködés napjainkban egyre problematikusabbá válik és csak bizonyos kölcsönösség alapján, a partnerek érdekeinek figyelembevételével történhet. Ezért az USA „egyenlő jogú”, sőt „hasonló erejű” partnernek kénytelen elismerni a Közös Piacot.

Másodszor igyekeznek az Egyesült Államok gazdaságának fejlődését, a termelés emelkedését előmozdítani, a beruházásokat élénkíteni és a nagyarányú munkanélküliséget csökkenteni. Úgy vélik: ezt a célkitűzést elősegítheti a behozatal korlátozásainak lényeges leépítése, valamint a kivitel ösztönzése, aminek a következtében az amerikai ipar fokozottabban kénytelen részt venni a nemzetközi piacokon folyó versenyben. Erre ösztönzi az USA-t az a kényszerűség is, hogy megkísérelje az utóbbi években nagymértékben deficitessé vált fizetési mérlegét — amely jelentős arany-kiáramlást váltott ki — ismét egyensúlyba hozni.

Harmadszor arra számítottak, hogy az USA és Nyugat-Európa közötti kereskedelem akadályainak fokozatos lebontása eltereli majd az európai tőkés országok figyelmét és érdeklődését a szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatok fejlesztésének irányvonalától. Ez a számítás azonban nem vált be; nemcsak a nyugat-európai, de az amerikai üzleti körök is mindinkább keresik a kelet-nyugati kereskedelem fejlesztésének lehetőségeit.

AZ AMERIKAI TERVEK MEGVALÓSÍTÁSÁNAK NEHÉZSÉGEI

Az amerikai kormány messzemenő célkitűzéseinek realizálása a Közös Piacca való külkereskedelmi megegyezésre vonatkozóan számos nehézségbe ütközik. Az a körülmény, hogy a Közös Piac elutasította Anglia belépését a Közösségbe, világossá tette, hogy a Közös Piacon belül — mindenekelőtt Franciaországban — egyelőre fölényben vannak azok az erők, amelyek a hat ország tömbjét nem akarják kitárni a kívülálló országok előtt. Anglia felvételének elutasítása közvetve az USA elleni támadást jelen-

tette a francia uralkodó körök részéről. Nyilvánvalóvá vált de Gaulle politikájának lényege: az a törekvés, hogy a Közös Piac gazdasági erejére (és amíg lehet a Párizs—Bonn tengelyre) támaszkodva, francia vezetéssel — a Szovjetunió és az Egyesült Államok mellett — harmadik erőt hozzon létre. Ez az erő a Nyugat részeként szembenáll a szocialista táborral, de ugyanakkor elutasítja a tőkés világban eddig érvényesült angolszász (amerikai) politikai és gazdasági vezetést.

A francia—amerikai ellentétek gazdasági tekintetében is kiéleződtek. Ezek egyik csomópontja a mezőgazdaság. Franciaország igényt tart arra, hogy a Közös Piac fő gabonaellátójává váljék. Ezért is erőlteti a Közösség belső mezőgazdasági piacának elszigetelését a világpiactól, ki akarja zárni onnan a külső exportöröket. Az USA viszont minden eszközt megragad, hogy a Közös Piac országaiba irányuló mezőgazdasági kivitelét fenntartsa, sőt bővítsse. Ezért fokozódtak az utóbbi időben a Közös Piac agrárprotekciónizmusa elleni amerikai támadások.

Franciaország rá akarja venni közös piacbeli partnereit arra, hogy korlátozzák az amerikai tőkeberuházásokat a Közösség területén. Nem szabad megengedni — így hangzik a francia érvelés —, hogy a Közös Piac tagállamainak kulcsfontosságú iparágai-ban külföldiek kezében legyen a gazdasági döntések lehetősége.

Az USA-ban attól tartanak, hogy a Trade Expansion Act keretében sorra kerülő vámtárgyalásokon Franciaország akadályozni fogja a megegyezést. Franciaország ugyanis többek között azt követeli, hogy ezeken a GATT égisze alatt 1964-ben megindult tárgyalásokon az USA nagyobb engedményeket tegyen, mint a Közös Piac, minthogy az amerikai vámszínvonal magasabb, mint a Közösség külső tarifájának szintje. Az USA viszont azt kívánja, hogy a GATT keretében előírányzott 50-os vámcsökkenést terjesszék ki az agrártermékekre is. E kívánság teljesítését azonban a Közös Piac — Franciaország kezdeményezésére — szigorú feltételekhez kötötte: nevezetesen ahhoz, hogy a GATT-tagországok (természetesen elsősorban az USA-ra gondolnak) a következő három évben nem változtatják meg mezőgazdaságuk szubvencionálását, ez idő alatt a GATT szakértői megvizsgálják a mezőgazdaság támogatásának rendszerét és megállapítják a protekciónizmus mértékét. Az USA számára nyilvánvalóan elfogadhatatlan, hogy agrárpolitikáját alávesse a GATT felülvizsgálatának.

A fentiekből is kitűnik, hogy a Közös Piac, amely az USA támogatásával és bátorításával jött létre, egyre jobban kicsúszik

Amerika politikai ellenőrzése alól, sőt kihívást jelent a tőkés világban eddig érvényesülő amerikai vezetéssel szemben.

6. FEJEZET *A Közös Piac és a gazdaságilag gyengén fejlett országok*

A nyugat-európai gazdasági csoportosulások működése több tekintetben károsan hat a gazdaságilag gyengén fejlett országok gazdasági életére.

A Római Szerződés értelmében a Közös Piachoz „társultak” a tagországok gyarmatai és gyámság alatt álló területei; a társulás feltételeit eleinte öt évre, 1962. december 31-ig szabályozták.

A Közös Piac „társult” területei a Római Szerződés aláírásakor (1957. március) nagyobbrészt Franciaország, továbbá Belgium afrikai gyarmataiból tevődtek össze. A szerződés szerint e területekről a hat országba exportált árucikkek ugyanazokat a vám- és egyéb kedvezményeket élvezik, amelyeket a Közös Piac tagországai egymással folytatott kereskedelmükben alkalmaznak. A Közös Piac országai magukra vállalták a „társult” területeken az ún. infrastruktúra kiépítésére szolgáló kiadások egy részének fedezését, mint amilyenek: utak, kikötők építése, közlekedési eszközök beszerzése stb. Ennek finanszírozására egy 581 millió dollár értékű alapot létesítettek.

Az utóbbi években e „társult” területek kivívták állami függetlenségüket. A volt afrikai francia gyarmatokból alakult új államok többsége — Guinea a legfontosabb kivétel — fenntartotta a Közös Piaccal való társulást. Ez kettős következménnyel jár. Egyrészt a Közös Piac mint valamiféle kollektív gyarmatosító hatalom, gazdasági függésben és politikai befolyása alatt tartja az új afrikai államok jelentős részét. Másrészt a kívülálló, gazdaságilag gyengén fejlett országokkal kiéleződik a „hatok” viszonya.

A Közös Piac a „társult” afrikai területeket mint fő nyersanyag-forrásait kívánja kiépíteni és egy preferenciális zónában összpontosítani. Ez a törekvés kétségkívül az afrikai országok fő exporttermékei termelésének és kivitelének növekedéséhez, közlekedési hálózatuk bizonyos fejlesztéséhez vezet, amit a hat ország közös beruházások útján igyekszik megvalósítani. Ugyanakkor fennmarad e területek monokulturális gazdasága, s ezzel függésük a Közös Piac ipari országaitól, tehát a gyarmatosítás régi formáit új formákkal helyettesítik.

A társult afrikai országok a gyümölcs, cukor, kávé, kakaó, olajmagvak, fa tekintetében már ma is jelentős exportőrök. Ha e cikkek termelését növelik és exportjuk a Közös Piac országai-ban preferenciát kap, fokozni fogják tudni eladásukat a Közös Piacon a többi gyengén fejlett afrikai, ázsiai és latin-amerikai ország rovására.

1958-ban a Közös Piac még a kívülálló gyengén fejlett országokból fedezte gyümölcsimportjának harmadrészét, cukor- és gyapotbehozatalának több mint 40%-át, kakaó- és kávéimportjának 60—70%-át, teaimportjának 90%-át. Ez a részesedés nyilván csökkenni fog, ha a „társult” afrikai országok részesedése növekszik.

Érthető, hogy a „nem társult” gazdaságilag gyengén fejlett országok élesen támadják a Közös Piac preferenciális rendszerét. Látható ugyanakkor, hogy a gyengén fejlett országok ma már számolnak a Közös Piac létezésével és meg akarnak vele állapodni. A GATTI, továbbá az ENSZ különböző szervezetei ülészakainak lefolyása azt mutatja, hogy a gyengén fejlett országok a tüzet nem csupán a Közös Piac, vagy az EFTA preferenciái ellen irányítják, hanem a fejlett ipari országok egész modern kereskedelempolitikai fegyvertára ellen, amelyet a „gazdag országok” az elmaradott országok kizsákmányolására, az „egyenlőtlen csere” eszközöként használnak fel. A gyengén fejlett országok nemcsak a vámdiszkrimináció, az agrárprotekciónizmus és az ipari országok egyéb nyílt és burkolt beviteli korlátozásainak megszüntetését követelik, hanem azt kívánják, hogy a külkereskedelem területén egyenlő lehetőségeket, sőt előnyöket kapjanak az ipari országoktól, iparcikkeiket is eladhassák ez utóbbiaknak és „igazi” gazdasági segítségben részesüljenek.

1962-ben a Közös Piac újabb, öt évre szóló (1963—67) társulási szerződést kötött a 18 afrikai országgal. A szerződés értelmében a hat ország 620 millió dollár összegű segélyt és 110 millió dollár hosszú lejáratú kölcsönt juttat az afrikai országoknak. A szerződés életbelépésekor — ez az időpont a Közös Piac tagországai között 1963-ban feszültté vált viszony következtében erősen kitolódott — a hat ország eltörölte a társult országokból származó kávé, tea, kakaó és egyes fűszerek behozatali vámját, a többi árucikkre a leszállított (1963. július 1-én már 60%-kal csökkentett) belső vámokat alkalmazta, továbbá teljesen liberalizálta az importot. Az afrikai országok a maguk részéről a hat ország áruira

vonatkozóan évenként 15⁰/₀-kal mérsékelik a vámokat és négy év alatt megszüntetik a mennyiségi korlátozásokat.

ELLENTÉTEK A TÁRSULT TERÜLETEK KÉRDÉSÉBEN

A „társult” területekhez fűződő viszony kérdésében egyébként a Közös Piac tagországai között mélyreható ellentétek állnak fenn.

Franciaország és Belgium igyekeznek volt gyarmataikon elfoglalt gazdasági pozícióikat fenntartani. Szeretnék elérni, hogy az ezeknek a területeknek szánt gazdasági segítséget lényegesen növeljék. Arra törekednek — és ezt részben el is érték —, hogy e területek minél előbb kedvezményes feltételekkel értékesíthessék trópusi termékeiket a Közös Piac országaiban. Ez jelentős hasznot hoz a nagy francia és belga monopóliumoknak, amelyek e trópusi termékek kereskedelmét monopolizálják.

Nyugat-Németország és Hollandia szembenáll e törekvésekkel. Nyugat-Németország nagy felvevőpiaca a latin-amerikai országokból származó kávénak, kakaónak, banánnak stb. Amennyiben ezeket a termékeket nagyobb részt a kedvező helyzetbe juttatott „társult” afrikai területekről kellene vásárolniuk, a nyugatnémet monopóliumok pozíciója romlana Latin-Amerikában, amely pedig gépiparuk, vegyiparuk és fogyasztási cikkek gyártó iparágaik egyik legfontosabb elhelyezési piaca. Ezért is az NSZK a fő szószólója annak, hogy a Közös Piac a kívülálló országokkal szemben „liberális” kereskedelempolitikát folytasson.

Anglia is hasonló irányban érvényesíti befolyását. Egyrészt a Közös Piac vámszínvonalának leszállítása megkönnyítené az angol ipari export behatolását a Közösség területére. Másrészt olyan nyersanyagoknál és félkésztermékeknél, mint például az alumínium, horgany, kőolaj, facellulóze, textilrostok, textil-méterárak, melyek a Brit Nemzetközösség exportőrei számára fontosak, a közös piaci vámok leszállítása ugyancsak növelné a sterling-terület devizabevételeit.

Az utóbbi időben előtérbe kerültek a nemzetközi kereskedelem akadályainak lebontása és a világkereskedelmi forgalom fellendítése érdekében a „világméretű” rendezések és szabályozások tervei. Ilyen tervek kidolgozását sürgetik mindenekelőtt a gyengén fejlett országok, amelyek azt követelik, hogy exporttermékeik számára az iparilag fejlett országok nyissák meg piacaikat. A Közös Piac részéről Franciaország dolgozott ki nagyobb szabású

tervet (első változatában: „Baumgartner-terv”), amely szerint főként a mezőgazdasági termelést és exportot kellene világméretben „megszervezni”, mégpedig magasan rögzített árszinten, az élelmiszer-feleslegeket pedig az „éhező” gyengén fejlett országoknak kellene juttatni. A francia terv továbbá merev protekcionista szabályozásokat irányoz elő; többek között előtérbe helyezi a gyengén fejlett országok regionális tömörülését és ipari protekcionizmusát.

INTEGRÁCIÓS TÖREKVÉSEK A GYENGÉN FEJLETT ORSZÁGOKBAN

A nyugat-európai integráció fejlődése az utóbbi években kiválta és megerősítette a gyengén fejlett országok közötti regionális együttműködés tendenciáját. A gazdasági téren való együttműködés kialakításában a Közös Piac diszkriminatív intézkedései által leginkább sújtott latin-amerikai országok járnak az élen. Latin-Amerikában két regionális piac alakult meg. Ezek közül kisebb jelentőségű a csaknem teljesen az USA befolyása alatt álló „Közép-Amerikai Közös Piac”. Sokkal jelentékenyebb ennél a Latin-Amerikai Szabadkereskedelmi Társulás (LAFTA), amely 1961. július 1. óta működik. Ebben nyolc latin-amerikai ország (Argentína, Brazília, Chile, Mexikó, Paraguay, Uruguay, Peru és az utóbb csatlakozott Kolumbia) vesz részt; fő közvetlen célkitűzésük, hogy az egymás közti kereskedelemben 12 év alatt megszüntessék a vámokat és a beviteli korlátozásokat. Ily módon egy 150 milliós egységes fogyasztópiacot hoznak létre, ami a belföldi tőkeakkumulációt, a regionális munkamegosztást, végső soron az iparosítást meggyorsítja és — mint remélik — a külföldi tőkeberuházások növekedését is ösztönözni fogja. A tagországok egyben a Közös Piac diszkriminációja elleni védekezés hatékony eszközét is látják az egymás közötti együttműködés fejlesztésében.

Afrikában is találkozunk integrációs elképzelésekkel. Ezen a kontinensen azonban az országok és népek közötti történelmi, néprajzi, társadalmi-fejlettségi különbségek, az országok többségének fejletlen termelőerői és elmaradott társadalmi viszonyai következtében egy nagyobb földrajzi kiterjedésű, hatékony gazdasági integráció feltételei még hiányoznak. A gyarmatosítás maradványainak és következményeinek felszámolására, a gazdasági és politikai függetlenség megszilárdítására irányuló közös

törekvés oda vezetett, hogy az afrikai országok inkább politikai jellegű és célkitűzésű laza összefogása van kialakulóban.

A gazdaságilag gyengén fejlett országokban megfigyelhető tömörülési törekvések — talán a LAFTA kivételével — mind szervezeti formájukat, mind tevékenységük tartalmát tekintve még kialakulatlanok és lényegében egy folyamat kezdetét jelzik. Részei a gyarmati rendszer széthullását kísérő gazdasági és politikai erjedésnek, továbbá az útkeresésnek, ami a gyengén fejlett országokban megfigyelhető.

*

E tanulmány I. fejezetében a nyugat-európai integráció kialakulásának történelmi-társadalmi mozgatórugóit elemeztük; ezek között rámutattunk a szocialista világrendszer létrejöttének és erősödésének folyamatára, mint olyan tényezőre, amely a tőkés világon belül végbemenő folyamatokra, a tőkés integráció kibontakozására is nagy befolyást gyakorol. Más helyen rámutattunk az Európai Közös Piac diszkriminatív kereskedelempolitikájára a kívülálló, nem utolsósorban a szocialista országokkal szemben. Nem tértünk ki azonban részletesebben a nyugat-európai integrációnak a kelet-nyugati kereskedelemre és általában a nyugat-európai országoknak a szocialista országokkal való gazdasági kapcsolataira gyakorolt hatására, nem elemeztük a Közös Piac és a KGST-országok viszonyát, nem érintettük a nyugat-európai integráció szerepét, jelentőségét a két rendszer harca, valamint a békés együttélés perspektívája szempontjából. E kérdésekkel e kötetben a II., III. és V. Rész foglalkozik.

V. RÉSZ. *Kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok*¹

Írta: Dr. Vajda Imre

1. FEJEZET *Történeti visszapillantás*

A második világháború után az újbóli berendezkedés a békés fogyasztási szükségletekre irányuló termelésre még azokban az országokban is átmeneti nehézségekkel járt, amelyeknek társadalmi-gazdasági viszonyait a háborús összeomlás nem zilálta teljesen szét; de rövid néhány esztendő után már szemmel látható volt, hogy a világgazdaság fejlődése a huszadik század második felében — az előző évtizedekhez viszonyítva — nagymértékben meggyorsul és alapvetően más arculatot nyer. A színpalak eltolódtak, új szereplők léptek a színre, új erők megmozdulásának lettünk tanúi és részesei, új ellentmondások és feszültségek jelentek meg.

Az elmúlt két évtizedet áttekintve le kell szögeznünk, hogy annak legdemonstratívabb új jelenségeit kétségkívül a társadalmi viszonyok terén bekövetkezett fejlődés szolgáltatta. A Szovjetunió rohamosan haladt előre a szocializmus építésében, a szocialista termelési viszonyok győztek Európa és Ázsia számos országában — ezekhez a legutóbbi években már Latin-Amerikában Kuba is csatlakozott és egyes afrikai országok is felzárkózóban vannak —, bekövetkezett a kolonializmus világméretű felbomlása, a fasizmus bukása, a munkásosztály helyzetének gyökeres változása egy sor fejlett tőkés országban: mindez a társadalmi felépítménynek új szerkezetéről, forradalmi változásairól tanúskodik.

Ugyanakkor a világgazdaságban nem kisebb jelentőségű fejlődés bontakozott ki. Hatalmas átalakuláson estek át az emberiség

¹ A kelet-nyugati kereskedelemről részletesebben l. Nyerges—Szilágyi—Vajda—Vajnai: „A kelet-nyugati kereskedelem időszerű kérdései”. Közgazdasági és Jogt. Könyvkiadó, Budapest. 1962.

rendelkezésére álló termelőerők — bár itt akadozik az író tolla, mert tudja, hogy az „emberiség” fogalma ma még mennyire nem felel meg a valóságnak, mennyire csak kisebbsége, töredéke az emberiségnek az, amely ez idő szerint a tudományos-műszaki forradalom megnövelte termelőerőkkel rendelkezhetik —, tömérdek új erőforrás, energia, tudományos felfedezés, forradalmi újítás működik a világgazdaságban, bővíti annak kereteit, gazdagítja lehetőségeit, szélesíti a nemzetközi munkamegosztást, de egyben kiáltóvá és elviselhetetlenné teszi a hasadást gazdagok és szegények, a fejlődés haszonélvezői és az abból — legalább ez ideig — kizártak között.

A világgazdaság fejlődését a *világkereskedelem* alakulása is tükrözi. (L. I. táblázat.)

Mint a táblázat adatai tanúsítják, a világkereskedelem 1938 óta terjedelmében hatalmas mértékben nőtt, a világpiac kiszélesedett. E folyamatnak egyik szembetűnő tényezője a *kelet-nyugati kereskedelem*, amelynek mind világpolitikai, mint világgazdasági szempontból rendkívül nagy a jelentősége. Világpolitikai jelentősége mindenekelőtt abból adódik, hogy a legtartósabb kapcsolatnak bizonyult a két tábor között, s ez akkor sem szakadt meg teljesen, amikor az ellentétek a legkielezettebbek voltak. Ehhez járult az a tény is, hogy az egyes monopolkapitalista csoportok és államok közötti versengés, a profitéhség mindig megakadályozta a nyugati imperialista tábor által meghirdetett és a keleti szocialista országok elszigetelésére szánt gazdasági blokádnak maradtalan alkalmazását s így szüntelenül megújuló belső gazdasági-politikai ellentéteket szült közöttük. De le kell szögeznünk, hogy e kapcsolatok, ha mindjárt meggyengülten és mind lazábban, fennmaradtak a „két párhuzamos világpiac” Sztálin által meghirdetett elmélete ellenére is, noha ebben a téves, dogmatikus koncepcióban elérendő célként a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok elhalása, felszámolása rejlett.

Ma azt mondhatjuk, hogy lényegében mindkét káros felfogás letűnt a színről, ha nyomaik még fel is lelhetők. Az imperialista hatalmak még nem mondtak le teljesen az embargó (politikai okokból elrendelt egyoldalú szállítási tilalom) fegyveréről, jóllehet azt mind kevésbé tudják alkalmazni. A szocialista országok fenntartás nélkül támogatják a kelet-nyugati kereskedelem fejlődését, úgy is mint a békés egymás mellett élés politikájának, úgy is mint a kapitalizmus és szocializmus között folyó békés gazdasági versenynek egyik kiemelkedő jelentőségű formáját. A szocialista

*A világexport és az egyes területek exportjának
alakulása*

(érték f. o. b. millió dollárban)

Világkereskedelem

1938	23 500
1948	57 500
1953	81 700
1958	106 900
1959	114 900
1960	127 520
1961	133 040
1962	140 600

Ipari tőkésországok exportja

1938	15 160
1948	36 520
1953	52 730
1958	70 110
1959	74 880
1960	85 150
1961	89 890
1962	94 490

Szocialista országok exportja

1938	2 380
1948	3 690
1953	7 910
1958	12 070
1959	14 210
1960	15 020
1961	15 570
1962	17 070

országok fáradhatatlanul törekednek a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok teljes rendezésére és kibővítésére, sikeresen küzdenek e célért a világpolitika minden fórumán és küzdelmükben mind nagyobb támogatásra lelnek mind a fejlett tőkés országok haladó, demokratikus erői, mind a fejlődő országok politikai tényezői részéről.

Világgazdasági jelentősége a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatoknak mindenekelőtt abban van, hogy kiszélesíti a nemzetközi munkamegosztás körét, módot szolgáltat minden résztvevőnek arra, hogy e kapcsolatok segítségével gyorsabb gazdasági fejlődést érjen el és hogy erőforrásait ésszerűbben, gazdaságosabban hasznosítsa. Ha tényként fogadjuk el, hogy a nemzetközi munkamegosztás *kevesebb szükséges munkával nagyobb érték előállítására* nyújt általában lehetőséget — és ez rendeltetése, úgy világosnak tűnik, hogy minden irányú kiterjedése csak előnyös lehet. Itt azonban a tényleges fejlődés során nyert tapasztalatok a tézis némi módosítását követelik. A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése, amelynek során a fejlett tőkés országok kizsákmányolhatták az elnyomottakat és elmaradottakat, a nemzetközi munkamegosztást is, az egyenlőtlen fejlődés mértékében *különböző nagyságú* előnyök forrásává tette a fejlettek és az elmaradottak számára. Míg a fejlett tőkés országok a munkamegosztásnak főleg számukra előnyös formájából — amelynek egyik legjellegzetesebb keretét a gyarmati rendszer alkotta, mellette a tényleges függőség és látzat-önállóság számos változatával — óriási, egyoldalú gazdagságot halmozhattak fel, addig az elmaradottságra kárhoztatottak csak munkaerejüket, gyorsan tovatűnő egészségüket és nyers-anyagaikat adták át, de reménytelenül, szegénytelen szegénységben maradtak.

Viszont nem vitatható, hogy a fejlődés egyenlőtlensége és a fejlett tőkés országok között is fennálló, sőt makacsul fennmaradó szintkülönbségek ellenére, a fejlettség bizonyos színvonalán a nemzetközi munkamegosztás előnyeiből minden résztvevő részesülhet, sőt, bizonyíthatólag részesül is. Nem kétséges, hogy jelentős és az egy főre eső nemzeti jövedelemben mutatkozó eltérésekben számszerűleg is érzékelhető szintkülönbségek állanak fenn az egyes nyugat-európai tőkés országok, az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Japán között — mégis kétségtelen, hogy a közöttük szélesedő nemzetközi munkamegosztásból mindegyikük előnyöket húz, ha nem is azonos, igazságos mértékben — mert ez a fogalom a kapitalizmustól idegen.

Ahhoz tehát, hogy a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok, mint a nemzetközi munkamegosztás egyik korszerű formája, előnyös fejlődés kiindulópontjává lehessenek a szocialista országok számára, le kellett küzdeniük az egyesekben a szocializmus győzelme előtt fennállott elmaradottságot, fejlett ipart kellett teremteniük, és végül, de nem utolsósorban, fel kellett számolniuk a kapitalista függés minden formáját. Ezt biztosította számunkra az utóbbi évtizedek fejlődése, ezért válhatott már hosszabb idő óta a kelet-nyugati kereskedelem növekedése saját fejlődésük egyik számottevő kiegészítő forrásává, ezért célszerű erőfeszítéseket tenniük e kapcsolatok további növelésére és új formák keresésére, amelyek fokozhatják a kihasználható előnyöket. Az a fel fogás tehát, amely e kapcsolatokban nem lát egyebet, mint néhány nálunk hiányzó, vagy átmenetileg még nem gyártott anyag és termék beszerzési forrását, s kivitelünkben csak annyit, hogy annak fedeznie kell a pillanatnyilag nélkülözhetetlen, változó összetételű és terjedelmű behozatalt, szűk látókörű, káros.

A kelet-nyugati kereskedelem áttekintésekor azonban mellőzhetetlenül szükséges, hogy mérlegeljük a fejlett iparral rendelkező országokban és az egész világkereskedelemben uralkodó tendenciákat, számba vegyük az ott végbemenő mozgást, amely nemcsak mennyiségi eltéréseket, hanem szerkezeti változásokat is foglal magában.

Szerkezeti változásnak kell tekintenünk azt az eltolódást, amely a fejlett és fejletlen országok világkereskedelmi részesedésében következett be és amelynek során a fejletlen, egykor gyarmati vagy függő — döntő mértékben élelmiszereket és nyersanyagokat szállító — országok részesedése évről-évre növekvő mértékben visszaesett. Erről tanúskodnak a világkereskedelem összefoglaló számadatai. (L. 2. táblázat.)

2. táblázat

A tőkés világkereskedelem — a fejlett és fejletlen országok részesedése (%)

	1938	1948	1953	1959	1962
Fejlett tőkésországok részesedése a világ-exportban	70,1	63,7	71,4	74,2	76,5
Fejletlen országok részesedése a világ-exportban	29,9	36,3	28,6	25,8	23,5

Forrás: Saját számítások az ENSZ Statisztikai Évkönyvei alapján.

Ez a táblázat azonban még nem is ad hű képet a valóságról. Ha kiemeljük a fejletlen (gyengén fejlett, fejlődő) országok csoportjából azokat, amelyek szinte kizárólag *nyersolaj-exportjukkal* szerepelnek a világkereskedelmi statisztikában, akkor a többi fejlődő ország viszonylag csekély részesedése még sokkal szembeűnőbb (l. 3. táblázat):

3. táblázat

	1938	1948	1953	1959	1962
Fejletlen országok részesedése a világkereskedelemben — olajterületek nélkül	29,0	32,7	24,3	20,5	18,3

Forrás : Saját számítások az ENSZ Statisztikai Évkönyvei alapján.

Az olajterületek (Venezuela, Irak, Irán, Szaud-Arábia, Kuwait, Perzsa-öbölbeli brit protektorátusok, Líbia, Francia-Szahara) kiemelését ezeknek az országoknak a valóságos helyzete teljesen indokoltá teszi. A felsorolt országok nem maguk rendelkeznek a területükön termelt olajjal, még kevésbé annak kivitelre kerülő zömével. Az olaj a nagy amerikai, angol, holland, francia, olasz monopoltársaságok kizárólagos tulajdona, s e társaságok az illető országon belül, mint állam az államban, szuverénebb, önkényesebb hatalmat képviselnek, mint a sokszor csak látszatra uralkodó hazai kormányzat, körök vagy személyek.

Szerkezeti változásnak kell tekintenünk továbbá a világkereskedelem áruösszetételén belül mutatkozó alapvető arányeltolódást is, amelynek során mind nagyobb jelentőségre tesznek szert az ipari áruk — ezeken belül a gépek és közlekedési eszközök — s mindinkább csökken az élelmiszerek, egyéb agrártermékek, nyersanyagok és textilárak súlya. Ezek a tendenciák is — természetük-nél fogva — elsősorban az ipari országok exportjában érvényesűlnék (l. 4. táblázat).

Az exportra kerülő ipari termékek összetételében bekövetkezett változásokról pedig az 5. táblázat tanűskodik.

A számok kétséget kizáróan bizonyítják az ipari áruk világkereskedelmében uralkodó tendenciákat: *a XX. század a gépek százada*, a növekedés ott a legerősebb és onnan meríti erejét. A textíliák, amelyek egykor meghatározó jellegűek voltak, kénytelenek napjainkban mindinkább csökkenő világkereskedelmi szereppel beérni. Ebben része van annak, hogy hovatovább a

*Ipari termékek részesedése a fejlett tőkés-
országok kivételében*

	(%)
1899	43,0
1913	47,8
1929	50,4
1937	49,5 (gazdasági válság!)
1950	53,4
1955	60,0
1957	61,7

világ majd minden országa maga gyártja a belföldön fogyasztásra kerülő textiláruk zömét, de még inkább annak, hogy a ruházatkodási szükséglet korlátozott, míg az ipari fejlődés gépigénye szinte korlátlan. Mindenekelőtt pedig az a körülmény juttatta a gépek és közlekedési eszközök csoportját a világkereskedelemben forgalmazott ipari áruk élére, hogy előállításuk területén valósulhat meg a legeredményesebben, leggazdaságosabban a nemzetközi munkamegosztás, mind a termelés, mind a piaci integráció formájában — megfelelő ipari fejlettségi szintet fel-

5. táblázat

Ipari áruk világkereskedelmi összetétele

(%)

	1899	1913	1937	1957
Fémek	11,6	13,7	15,4	15,5
Gépek és közlekedési eszközök ...	11,8	15,8	26,5	40,0
Egyéb fémárúk	7,0	6,8	6,4	4,4
Vegyi anyagok	8,3	9,0	10,6	11,0
Textilárúk és fonalak	40,7	34,1	21,5	11,8
Egyéb ipari termékek:				
a) félkész áruk	4,8	5,2	6,4	6,3
b) készárúk	15,8	15,4	13,2	11,0
	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A. Maizels: Industrial Growth and World Trade, Cambridge University Press, 1963. 426. és 431. o.

tételezve. Persze itt is figyelembe kell venni, hogy a fejlődés lényegében néhány fejlett tőkés országra korlátozódik, az azok közötti gazdasági kapcsolatokat tükrözi, és hogy e kép mögött a nemzetközi monopoltőke mindezekre az országokra kiterjedő, állandóan sűrűsödő hálózata áll. Tény, hogy a monopoltőke az évszázad első hat évtizedében — egyetlen kivételtől, Japántól eltekintve — meg tudta akadályozni, hogy az ipari fejlődés és az általa lehetővé tett gazdagodás körébe más országok, amelyek mindaddig kívül maradtak, betörhessenek. A nemzetközi munkamegosztásnak az ipari termelésben megvalósuló intenzív formája főleg a nyugat-európai tőkés országok között, valamint az Egyesült Államoknak Nyugat-Európával, Kanadával és Japánnal fennálló gazdasági (tőke) kapcsolatai talaján jött létre.

Ha tehát a nemzetközi munkamegosztásnak az ipari termelés terén kialakult helyzetét vesszük szemügyre, szembeötlő a tőkegazdag országok zárt klubjuk fenntartására irányuló törekvése, ami elsősorban nem vámokban, vagy egyéb adminisztratív eszközök alkalmazásában nyilvánul meg — bár pl. az Egyesült Államokban ezekben sincs hiány — hanem sokszor leplezett, de nem kevésbé hatékony piaci szervezetben, a monopoltőke piaci politikájában.

Az áruszerkezetben szüntelenül végbemenő változásokról tájékoztatóként 6. táblázatunk is, amely az 1957-es év adatait veti össze 1961. világexportjának adataival.

Az itt kibontakozó kép szerint igen rövid idő, alig négy esztendő alatt a világkereskedelemben az ipari termékek részesedése

világviszonylatban	50,7 ⁰ / ₀ -ról	55,2 ⁰ / ₀ -ra
a fejlett tőkés országok exportjában	64,0 ⁰ / ₀ -ról	67,5 ⁰ / ₀ -ra
a gyengén fejlett országok exportjában	13,0 ⁰ / ₀ -ról	14,4 ⁰ / ₀ -ra
a szocialista országok exportjában	49,6 ⁰ / ₀ -ról	57,0 ⁰ / ₀ -ra

nőtt. A növekedés tehát kiterjed a világkereskedelemben résztvevő országok minden csoportjára. A legnagyobb arányú a szocialista országok kivitelében, azonban itt figyelembe veendő viszonylag alacsony világkereskedelmi részesedésük, amely 1961-ben a teljes forgalomban is csak alig haladta meg a 12⁰/₀-ot, az ipari áruk terén pedig 12,2⁰/₀-ot tett ki.

A nemzetközi kereskedelem áruszerkezetének változásai (1957—1961)

(export f. o. b., millió dollár)

Árucsoportok	1957			
	Világ ^a	Fejlett tőkés országok	Gyengén fejlett országok	Szocialista ^c országok
Összesen	111 480	74 730	25 440	11 310
Élelmiszerek	20 770	10 560	8 250	1 950
Nyersanyagok	19 520	10 450	6 890	2 180
Fűtőanyagok	12 810	4 380	7 000	1 431
2 - 4	53 100	25 390	22 140	5 561
Vegyi anyagok	5 770	5 080	240	456
Gépek	21 910	19 290	145	2 480
Egyéb ipari termékek	28 870	23 420	2 770	2 680
6 - 8	56 550	17 790	3 155	5 616

1961				
Összesen	133 040	89 800	27 600	15 640
Élelmiszerek	23 330	12 940	8 010	2 375
Nyersanyagok	21 130	11 410	7 360	2 360
Fűtőanyagok	13 480	3 540	8 100	1 837
2 - 4	57 940	27 590	23 470	6 572
Vegyi anyagok	7 910	6 860	320	727
Gépek	20 120	26 150	225	3 750
Egyéb ipari termékek	35 460	27 580	3 430	4 440
6 - 8	72 490	60 590	3 975	8 917

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, UN, 1963. március.

^a Nem tartalmazza a távol-keleti szocialista országok egymás közötti forgalmát.^b Észak-Amerika, Európa tőkés országai, Japán, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afriakai Unió.^c Távol-keleti szocialista országokkal együtt, de az ezek közötti kereskedelmi forgalom nélkül.

A kelet-nyugati kereskedelem terjedelmében eleinte követte a világkereskedelem fejlődését, azzal párhuzamosan, majd az utóbbi években azt meghaladóan növekedett. Az európai szocialista országok behozatala Nyugat-Európa tőkés országaiból 1958 és 1963 között kerek 1500 millió dollárról több mint 2500 millióra, kivitele 1800 millió dollárról közel 3200 millióra emelkedett, az összforgalom tehát 1963-ban 172%-át tette ki az 1958. évi forgalomnak. A dinamika alakulását a 7. táblázat szemlélteti.

7. táblázat

Az európai OECD-országok külkereskedelmi forgalmának százalékos változása

	1956–61. évi átlag	1962	1963
Kivitel			
Összesen	+ 7,6	+5,5	+ 9,0
KGST-országokba	+12,2	+7,0	– 2,0
Behozatal			
Összesen	+ 6,2	+9,0	+11,0
KGST-országokból	+10,1	+8,0	+14,0

Forrás: OECD Foreign Trade Series „A”.

Az igen jelentős fejlődés azt mutatja, hogy a gazdasági kapcsolatok a szocialista országok és a nyugati tőkés országok között folyamatosan elmélyülnek. Persze az összefogó kép a részletes vizsgálat során módosul. Figyelembe veendő mozzanatokként említjük a következőket:

a) Az Egyesült Államok kereskedelempolitikája még mindig inkább az elzárkózás és a hidegháború során hozott intézkedések, mint a kapcsolatok következetes bővítésének jegyében áll. Az USA kormánya e sorok megjelenéséig nem hatálytalanította az embargóra vonatkozó rendelkezéseket. hátrányos megkülönböztetéssel sújtja a szocialista országokból származó importot és ezzel mindeddig rendkívül szűk keretek közé szorította azt. A Johnson-kormányzat 1964-ben néhány jelentősebb lépést tett a szocialista országokkal folytatott kereskedelmi korlátozások lazítása érdekében. az amerikai üzleti körök pedig egyre nagyobb

érdeklődést tanúsítanak olyan kelet-nyugati kereskedelmi politika kialakítása iránt, amelyet a nyugati országok egymás között összehangolnának.

A CED (Committee for Economic Development — Gazdaságfejlesztési Bizottság), amely a legtöbb vezető amerikai céget tagjai közé soroló kutatószervezet, felhívta Nyugat-Európa és Japán hasonló szervezeteit, hogy vitassák meg, miként lehetne közös kereskedelempolitikát kialakítani a szocialista országok viszonylatában. Ennek során olyan problémák kerülnek napirendre, mint a szocialista országokban kínálkozó piacok, az onnan származó import, az — állítólagos — „dömping”, valamint az ár és vámrendszerrel kapcsolatos kérdések. A kezdeményezés egybeesett a kormányzat olyan intézkedéseivel, amelyek a szocialista országokkal folytatott kereskedelem könnyítését célozták. Az amerikai Kereskedelmi Minisztérium pl. lazította a Romániába irányuló exportra vonatkozó korlátozásokat, úgy, hogy ez az ország ma már majdnem ugyanolyan elbírálás alá esik, mint a nem szocialista országok. Ezzel egyidőben a Munkaügyi Minisztérium egyezményt írt alá a jugoszláv kormánnyal a két ország közötti szakember-cserével kapcsolatban. Ez az első ilyen jellegű megállapodás, amelyet az USA egy szocialista országgal kötött.²

b) A Közös Piac és a KGST országok közötti kereskedelem 1954 után erőteljesen fejlődött ugyan, de a forgalom még messze elmarad az 1938. évi szinttől — noha 1938 súlyos gazdasági pangás éve volt és azóta a világkereskedelem jelentős mértékben kibővült. A kép a következő (l. 8. táblázat):

8. táblázat

	1938	1962 ^a	1962 ^b
	millió dollárban, f. o. b. áron		
Export a KGST-országokba.....	345	1 170 ^c	464 ^c
ezen belül a Szovjetunióba ...	70	500	200
a többi KGST-országba	275	670 ^c	264 ^c
Import a KGST-országokból	670	1 130 ^c	452 ^c

^a folyó árak.

^b 1938. évi árak.

^c a két Németországon belüli forgalom nélkül.

² The Financial Times. 1964. július 22.

Ennek megfelelően ez idő szerint az európai szocialista országok kisebb mértékben részesednek a Közös Piac országainak külkereskedelmében, mint amilyen mértékű 1938-ban a Szovjetuniónak és a többi, mai KGST-országnak részesedése a jelenleg a Közös Piacot alkotó országok importjában és exportjában volt.

Az összehasonlítás a következőképpen alakul (l. 9. táblázat):

9. táblázat

A szocialista országok részesedése a Közös Piac országainak összes forgalmában

	Import a Közös Piacra		Export a Közös Piacról	
	1938	1962	1938	1962
	százalékosan			
Belgium—Luxemburg	7,0	2,2	5,5	2,2
Franciaország	4,0	2,6	4,9	3,6
NSZK	12,9	3,8	13,1	3,8
Olaszország	10,0	5,4	5,8	5,2

Forrás: Hynki Zagranicze, 1964. július 23.

Hasonló a helyzet a Közös Piacon kívüli többi nyugat-európai ország esetében is.

Ebben az elmaradásban nagy szerepet játszanak a szocialista országokkal szemben alkalmazott, azokat hátrányosan megkülönböztető vám- és egyéb intézkedések, amelyek éles ellentétben állnak az európai tőkés államok egymás között gyakorolt liberalizációs politikájával. Míg a kölcsönös vámkedvezmények és a forgalomnak mennyiségi korlátozásoktól való mentesítése szinte általános szabály, kiváltképpen a két integrációs blokk, a Közös Piac és az EFTA országok egymás közti kereskedelmében, addig a szocialista országoknak oda irányuló áruszállításait a többiek-nél magasabb vámok, kvóták és egyéb forgalomgátló intézkedések sújtják, vásárlásaikat pedig az ugyancsak megkülönböztető, korlátozó hitelezőírások (Berni konvenció, legfeljebb 5 évre terjedő hitelek engedélyezése) feszélyezik.

A tőkés országok diszkriminációs intézkedései ellen a szocialista országok szakadatlan és következetes küzdelmet folytatnak, egyenlőséget és a legnagyobb kedvezmény elvének korlátlan alkalmazását követelik. E követeléseik támogatásra találtak ugyan az ENSZ 1964. évi Világkereskedelmi Konferenciáján, de a kon-

ferencia csak olyan ajánlást fogadott el a kelet-nyugati kereskedelem problémáival kapcsolatban, amely szerint annak vizsgálatát a háromévenként összeülő nemzetközi konferenciák és az ezenközben működő Kereskedelmi és Fejlesztési Tanács végezze.

Kétségtelen, hogy a legnagyobb kedvezmény elvének kölcsönös érvényesítése a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok terén még távol áll a megvalósítástól és az mindkét részről igen megszeménő intézkedéseket, megfontolást, sőt az elveknek a változó körülményekhez történő alkalmazását, újrafogalmazását igényli. A legnagyobb kedvezmény elvének klasszikus fogalmazása ugyanis lényegében azonos társadalmi rendszerben — a tőkés rendszerben — élő országok egymás közti kereskedelmét tartotta szem előtt, míg viszont jelenleg a probléma éppen abban áll, hogy az országok egyik részében a szocialista rendszer, a másik részében a tőkés rendszer uralkodik, ami a régi felfogás módosítását igényli.

c) Tagadhatatlan egyben, hogy a kelet-nyugati kereskedelem viszonylagos lemaradásában szerepet játszott a KGST korai fejlődési szakaszában jelentkező autarkias szemlélet, amivel a III. Rész foglalkozik bővebben.³

Az autarkias irányzat kialakítására persze nagy hatással volt az imperialista országoknak az a kísérlete, hogy a szocialista tábor a gazdasági blokádnak eszközeivel megfojtsa, de a dogmatizmus e harci helyzetéből elméletet kovácsolt, a szocialista tábor önellátását tartós célként és a szocialista rendszer szerves követelményeként állította fel. Az így mindkét oldalról erősen elsorvasztott kapcsolatok újrafelépítése és kibővítése hosszabb időszakot igényel; az eddig elért eredmények a megtett erőfeszítések sikeréről tanúskodnak.

3. FEJEZET *A kelet-nyugati kereskedelem áruösszetétele*

A világkereskedelem áruszerkezetében az utóbbi évtizedekben beállott gyökeres változást mindenekelőtt azért kellett bemutatnunk, hogy ehhez viszonyítva elemezhesük a kelet-nyugati kereskedelem áruösszetételét. Mérlegelésünkben tehát a világkereskedelemben felismert fő irányzatokból kell kiindulnunk,

³ L. III. Rész 181. o.

mivel azok egybeesnek a világ gazdaság jelentős fejlődésével és a világpiac kiszélesedésével — tehát általában progresszív jellegűek. Ha a nyugat-európai tőkés országok KGST-országokba irányuló kivitelének összetételét nézzük, a következő szerkezeti képet nyerjük (l. 10. táblázat):

10. táblázat

A nyugat-európai tőkésországok KGST-országokba irányuló kivitelének összetétele

	1959	1962
Élelmiszerek, nyers- és fűtőanyagok részesedése	23,0%	18,5%
Ipari termékek részesedése.....	77,0%	81,5%
ezen belül gépek, szállítóeszközök	(29,1%)	(36,2%)

Eszerint tehát az ipari áruk hányada az elmúlt néhány évben is jelentősen emelkedett és magasabb, mint az európai OECD-országok teljes kivitelében elért részesedésük (1959-ben 76,0%, 1962-ben 77,2%). Ugyancsak megnövekedett a Nyugat-Európából az európai szocialista országokba szállított gépek hányada, amely 1962-ben már meghaladta az összkivitel egyharmadát. Ebben a vonatkozásban tehát a számok tükrében világosan előbukkan a kivitel iparosodásának (az ipari termékek növekvő szerepének) általános tendenciája, a világkereskedelem szerkezeti változásainak e legfontosabb jellemvonása.

11. táblázat

Az európai tőkésországok gépkivitelének irányai (1957—1961)*

(millió dollár)

Év	Össz-export	Észak-Amerikába		Európai tőkés-országokba		Japánba		Szocialista** országokba	
			%		%		%		%
1957	11 240	1000	8,9	5150	45,8	84	0,7	421	3,7
1958	12 240	1270	10,4	5530	45,2	87	0,7	445	3,6
1959	13 320	1720	12,9	6040	45,3	92	0,7	578	4,3
1960	15 360	1640	10,7	7410	48,2	130	0,8	718	4,7
1961	17 170	1520	8,9	9200	53,6	225	1,3	817	4,8

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics. UN. 1963 március XXVI. o.

* Nyugat-Németországnak az NDK-ba irányuló exportja nélkül.

** A tavol-keleti szocialista országokkal együtt.

De, ha elemzésünkben továbbhaladunk, arra is rá kell eszmélnünk, hogy a szocialista országok a nyugat-európai gépkivitelenek csak igen szerény részét, alig 4—5%-át veszik fel, kevesebb mint egytizedét annak a mennyiségnek, amely az európai tőkés országok erősen integrált piacán belül kerül külkereskedelmi értékesítésre (l. 11. táblázat). Ahhoz tehát, hogy a kelet-nyugati kereskedelem jelentős szerepet töltsön be az európai géppiacon a gépimportot még igen erőteljesen kell fokozni. Tekintettel a legutóbbi idők nagy vásárlásaira (komplett vegyiüzemek, műrost-gyárak, Diesel-mozdonyok stb.),⁴ valamint arra a körülményre, hogy egyes tőkés országok már lazítottak a merev hitelfeltételeken, hosszabb hiteltartamot fogadtak el és hogy a tőkés piacokon uralkodó verseny előbb-utóbb a ma még tartózkodó országokat is rá fogja bírni az előttük járó versenytársaikhoz való alkalmazkodásra, feltehető, hogy a gépforgalom a további években ebben a viszonylatban erőteljesen növekedni fog. De jelentős frontátörés csak a szocialista országok kivitelének fokozása és jelenlegi szerkezetének megváltozása révén remélhető. Erre a problémakörre térünk most át.

A kelet-nyugati kereskedelemben az európai szocialista országok *kivitele* sok tekintetben szembetűnően eltér a behozatal szerkezetétől. Miként az ezt szemléltető 12. és 13. sz. táblázat adatai-

⁴ A nyugat-német kormány rendelkezései szerint a német exportőrök öt évig terjedő hitelt nyújthatnak minden kelet-európai országnak, beleértve a Szovjetuniót is. Állami (Hermes) garanciát azonban bizonyos meghatározott összeg erejéig csak a Lengyelország, Bulgária, Románia és Magyarország részére adott hitelek esetében nyújtanak. — A Szovjetunió terüléngyártó berendezést vásárolt Angliában 140 millió dollár értékben, ami a legnagyobb egyedi üzletnek számít a kelet-nyugati kereskedelem történetében. A szállítások 12—15 éves hitelre történnek. Ugyancsak a Szovjetunió vásárolt egy francia cégtől évi 3 millió tonna kapacitású műtrágyagyártó berendezést, az olasz ENI cégtől 7,2 millió dollár értékű gázdesztilláló üzemet, Japánban 3,75 millió dollár értékben úszódokkot. Az USA-ban 5,5 millió dollár értékben bányaiipari felszerelést, bányakombájnt és rakodógépeket. — Csehszlovákia 10 millió dollár értékben ammóniagyárberendezést vásárolt Angliában 10 éves hitelre, Bulgária Nyugat-Németországban cementgyárat, Franciaországban műtrágyagyárat, Angliában két takarmánykoncentrátum-gyárat rendelt. Magyarország 2,8 millió font értékben műtrágyagyárat vásárolt Angliában. Az 1966—70. évekre szóló szovjet—finn kereskedelmi egyezmény szerint a Szovjetunió 138 hajót vásárol Finnországtól. Három hengermű-berendezésre adott a Szovjetunió rendelést Nyugat-Németországnak. Lengyelország Olaszországban két vegyiüzemet vásárolt ötéves hitelre. Számos további tárgyalás folyik. (Konjunktúra és Piacutató Intézet. Budapest, Tájékoztató a tőkés piacok helyzetéről, 1964. június — szeptember).

ból kiolvasható, ez az eltérés főként a következőkben nyilvánul meg (l. 12. és 13. tábla).

1. A fejlődési ütem gyakorlatilag azonos volt az európai tőkés országok összehozatalával, vagyis nem növekedett annál gyorsabban. A Közös Piachoz tartozó országok importjában az európai szocialista országok részesedése 1959-ben 3,4⁰/₀ volt, 1962-ben 3,3⁰/₀, az EFTA (Európai Szabadkereskedelmi Társulás) keretébe tartozó országok importjában 1959-ben 3,6⁰/₀, 1962-ben 4,0⁰/₀. Az európai OECD-országokat egyetlen csoportnak tekintve az import-részesedés 1959-ben és 1962-ben változatlanul 3,6⁰/₀.

2. Viszonylag legdinamikusabb eleme az ipari nyersanyagok és ásványi fűtőanyagok; erre a két árucsoportra esett 1959-ben a kivitel 43,2⁰/₀-a, 1962-ben 44,6⁰/₀-a — holott ugyanakkor az OECD-országok teljes bevételében a két csoport részesedése — a világkereskedelmi tendenciáknak megfelelően — visszaesett (1959-ben 31⁰/₀ volt, 1962-ben 27,5⁰/₀). A fa, szén, valamint az ásványolaj több mint egyharmada a KGST-országok Nyugat-Európába irányuló kivitelének. Nyugat-Európa szénimportja az ásványolaj versenye miatt évek óta stagnál, ugyanakkor a KGST-országokból származó szénbehozatal évente 5—10 százalékkal emelkedik; részesedése 1962-ben már elérte a 15 százalékot. Hasonló módon viszonylag liberális elbánásban részesül a KGST-országok fakivitele. Az európai OECD-országok összes fabehozatala 1958 és 1962 között 39 százalékkal nőtt, a szocialista országokból származó fáé pedig 64 százalékkal. Angliába, a kiemelkedően legnagyobb nyugati faimportőr országba a fa bevitele minden korlátozás nélkül történhet. Növekszenek a szovjet és román olajeladások is, a Szovjetunió 1962-ben kerek 22 millió tonna nyersolajat és finomított terméket értékesített a kelet-nyugati kereskedelem keretében, 1963-ban több mint 25 millió tonnát, olajkivitelének kereken a felét. Legnagyobb vevője Olaszország (1963: 7,7 millió tonna), majd nagyságrendben Finnország, az NSZK, Franciaország és Japán következnek.⁵

⁵ Források: a Szovjetunió külkereskedelme 1963-ban, Vnyeszaja Torgovlja, Moszkva, 1964. A nyersanyagok kivitelével kapcsolatban Péter Pál a következőket írja: „Még ha a szocialista országok eddig értek is el eredményeket az említett nyersanyagok kivitele terén és ha várható is ennek a tendenciának folytatása a következő években, mégsem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a nyersanyagok és tüzelőanyagok, az egyetlen ásványolajon kívül, az élelmiszerekkel együtt Nyugat-Európa keresletének legkevésbé dinamikus része.” (Külkereskedelem, 1964. V. sz. 6. l.)

3. Jelentős szerepet tölt be ebben a viszonylatban a szocialista országok kivitelében a mezőgazdasági termékek szektora, jelentősebbet, mint bármilyen más relációban. Az európai tőkés országokban eszközölt áruezelőadásaiknak 1959-ben 27%-át, 1962-ben 26%-át adták a mezőgazdasági termékek. Figyelemre méltó tény, hogy a mezőgazdasági termékek kiviteli aránya az átlagnál lényegesen magasabb Bulgária (75%), Lengyelország (46%) és Magyarország (60%) esetében, továbbá, hogy ebben a termékcsoportban ütköznek a szocialista országok a legjelentősebb akadályokba — ez tehát kivitelük legkritikusabb szektora. Az agrárküzkereskedelem kérdéseivel a továbbiakban bővebben foglalkozunk.

4. Minden világkereskedelmi irányzattól eltérően elenyésző jelentőségű a szocialista országok gépkivitele a kelet-nyugati kereskedelem keretében; részesedése 1959. és 1962. között az amúgyis csekély 5,4%-ról 5,0%-ra esett vissza, jóllehet ugyanabban az időszakban az európai OECD-országok gépbehozatalukat közel megkétszerezték és a csoport részesedése összbehozatalukban 14,5%-ról 19%-ra emelkedett. Itt látjuk a kelet-nyugati kereskedelem legnagyobb figyelmünket és erőfeszítéseinket igénylő mozzanatát. Hangsúlyoznunk kell, hogy egyes kivételektől (pl. személyautók) eltekintve nem a magas és megkülönböztető vámok vagy mennyiségi korlátozások akadályozzák a szocialista országok nyugati gépkivitelét. hanem a piaci munka fogyatékosságai, a felajánlott gépek műszaki színvonala, fejlettsége, vagyis olyan tényezők, amelyek megváltoztatása mindenekelőtt a szocialista országok gazdaságpolitikáján, előrehaladásán, nemzetközi munkamegosztásuk jobb szervezetén, termelésük szakosításán és ésszerűsítésén múlik.

5. Az ipari export főtételét a félkész áruk és különféle termékek alkotják, de ezek részesedése is alacsonyabb az átlagosnál. Egyébként az ipari termékek exportrészesedése az egyes szocialista országok Nyugat-Európába irányuló kivitelében igen különböző súllyal jelentkezik. (L. 14. táblázat.)

Az adatokból két jelenség tűnik ki világosan. Először, hogy az olyan országok esetében, amelyek nyersanyagokban és tüzelőanyagokban gazdagok, mint pl. a Szovjetunió és Lengyelország, ezeknek az árucsoportoknak a kiviteli részesedése magas. Ez tehát befolyásolja a kivitel összetételét. Másrészt elég szoros az összefüggés az egyes szocialista országok ipari fejlettsége és a között — írja a „Küzkereskedelem” 1964. májusi számában —, hogy milyen arányban képesek iparilag feldolgozott árukat exportálni a

Az ipari export részesedése az egyes szocialista országok nyugat-európai OECD-országokba irányuló 1962. évi összkivitelében

Románia	10,6%
Bulgária	16,9%
Lengyelország ..	21,10%
Szovjetunió	22,3%
Magyarország...	33,2%
Csehszlovákia...	55,2%
NDK	77,4%

fejlett tőkés országokba. A két végletet az NDK és Csehszlovákia az egyik oldalon, Románia és Bulgária a másik oldalon elég kézzelfoghatóan szemlélteti. Újabban olyan országok is, mint Lengyelország, Románia, Bulgária erőfeszítéseket tesznek a feldolgozott ipari áruk kivitelének növelésére. Ez elég általános sajátossága az 1964. évre érvényes kelet—nyugati államközi árucsereregyleményeknek.

4. FEJEZET *A szocialista országok agrárkülkereskedelme Nyugat-Európával⁶*

A nyugat-európai országok⁷ a világ legnagyobb agrárimportőr területe. A világ 1960—61. évi átlagos 22,8 milliárd dolláros élelmiszerimportjából⁸ Nyugat-Európára 10,7 milliárd dollár jutott, ez a fejlett tőkés országok élelmiszerimportjának kétharmada. A nyugat-európai élelmiszerimport túlnyomóan nagy része ez országok egymás közti forgalmából, illetve Anglia esetében a Nemzetközösség tengerentúli mérsékelt égövi tagországaiból származik; a szocialista országok részesedése igen alacsony. Az 1960—61.

⁶ E rész szerzője Dr. Gulyás József, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem külkereskedelmi tanszékének adjunktusa.

⁷ Közös Piac, EFTA, Írország, Görögország, Finnország, Spanyolország.

⁸ Mezőgazdasági terméken a SITC-nomenklatura (Standard International Trade Classification — Egységes Nemzetközi Kereskedelmi Osztályozás) 0, 1, 4 főcsoportjai és 22. 29 csoportjai értendők (levonva a 07 csoport). Élelmiszerek a SITC 0 és 1 főcsoportjai.

évek átlagában a szocialista országok részesedése Nyugat-Európa összes mezőgazdasági importjában 4,6⁰/₀ volt. Ha ezzel az alacsony részaránnyal azt állítjuk szembe, amely a szocialista országok Nyugat-Európába irányuló exportjában mutatja az agrártermékek súlyát — és ez 1960—61-ben 27⁰/₀ volt — nyilvánvalóvá válik nyugat-európai agrárpiaci kapcsolataink fontossága országaink gazdasági életében.

A szocialista országokból származó agrárimport csupán néhány — kelet-nyugati kereskedelem szempontjából speciális helyzetet elfoglaló — országnál volt lényegesen magasabb, mint a nyugat-európai átlag (Finnország, Ausztria, Görögország és Norvégia). (L. 15. táblázat.)

15. táblázat

Az európai szocialista országokból származó mezőgazdasági import az összes mezőgazdasági import százalékában

	(1960—61. átlaga)
Finnország	32,0
Ausztria	24,4
Norvégia	11,1
Görögország	10,7
Olaszország	6,9
Svájc	6,4
Svédország	6,1
Dánia	5,8
Portugália	5,2
Belgium	5,2
NSZK	4,9
Anglia	3,4
Írország	3,4
Spanyolország	2,3 (1961-ben)
Hollandia	2,1
Franciaország	1,5

A szocialista országok összes Nyugat-Európába irányuló mezőgazdasági exportjának értéke 1961-ben 647,3 millió dollárt tett ki. Ez az összeg kb. azonos arányban oszlik meg a két gazdasági csoportosulás országai között (EFTA-országok, Finnországgal

együtt 323,3 millió dollár, EKG-országok Görögországgal együtt 311,9 millió dollár), a többi ország részesedése igen csekély (12,1 millió dollár).

A nyugat-európai fejlett tőkés országok az agrártermékeket exportáló szocialista országok hagyományos felvevőpiacai.

A mezőgazdasági termékek ma is domináló szerepet játszanak a legtöbb szocialista ország Nyugat-Európába irányuló exportjában. Ennek okai a következőkben keresendők:

a) a szocialista országok gazdasági struktúrájának változása, az ipari termelés növekedése ellenére a mezőgazdaság és az élelmiszeripar még mindig nagy súllyal szerepel az egész gazdaságban;

b) ipari termékeink a szocialista iparosítás igen jelentős eredményei ellenére sem találnak széles felvevőpiacra Nyugat-Európában, ugyanakkor ezek az országok számos fontos termék szinte kizárólagos beszerzés forrásai számunkra;

c) a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk lehetővé teszi, hogy kihasználjuk azokat a természeti feltételek adta előnyöket, amelyek igen sok mezőgazdasági termék minőségét, ezzel együtt elhelyezhetőségét döntő módon határozzák meg;

d) a nyugat-európai élelmiszerfogyasztás szerkezetében bekövetkezett változások is elősegítik az exportot azokban a minőségileg kiváló agrártermékekben, amelyek fogyasztása állandóan emelkedik.

A fenti tényezők természetesen nem egyformán érvényesülnek az egyes szocialista országokban, hiszen a mezőgazdasági exportot meghatározó feltételek, így a mezőgazdaság súlya, termelési szerkezete, a természeti körülmények, a termelés fejlettsége, korszerűsége stb. eltérők.

1960—61. átlagában a szocialista országok Nyugat-Európába irányuló exportjában a mezőgazdasági termékek részesedését a 16. táblázat tünteti fel.

Bulgária, Magyarország és Lengyelország Nyugat-Európába irányuló exportja egyoldalúan agrárjellegű, százalékos aránya az összexportban megfelel a legnagyobb tőkés agrárexportőr országokénak. (Argentínának az EKG-ba irányuló exportjában az agrárhányad 74⁰/₀, Dániáéban 65⁰/₀.) Az agrártermékek ekkora súlya a szocialista országok exportjában igen nagy sebezhetőséget jelent. A mezőgazdasági termelésünkben és exportunkban bekövetkező ingadozások nagymértékben kihatnak az áruforgalom és

A mezőgazdasági termékek részesedése a szocialista országok Nyugat-Európába irányuló exportjában

(1960–61. átlaga)

Bulgária	74,5 %
Magyarország	59,8 %
Lengyelország	45,8 %
Románia	35,4 %
Szovjetunió	17,0 %
NDK	10,3 %
Európai szocialista országok összesen	27,5 %

devizahelyzetünk alakulására, ugyanakkor az importőr országok agrárimport-korlátozó rendszabályai is komoly nehézségeket okozhatnak.

A nyugat-európai országok mezőgazdasági importja 1953–1961 között 10 milliárd dollárról 13,9 milliárd dollárra emelkedett. A szocialista országokból származó mezőgazdasági import értéke ebben az időszakban 2,5-szeresére nőtt (256,6 millió dollárról 644,8 millió dollárra). Ez a növekedési ütem — annak ellenére, hogy gyorsabb mint a nyugat-európai országok egymás közti agrárforgalmának növekedése — önmagában megtévesztő; figyelembe kell venni a kiindulási pont rendkívül alacsony szintjét és azt, hogy a szocialista országokból származó agrárimport részesedése a nyugat-európai országok mezőgazdasági összehozatalában így is csekély.

A szocialista országok Nyugat-Európába irányuló agrárexportjában a gabonafélék és a hús (beleértve az élőállatokat is) a legnagyobb tétel. Az 1960–61. évek átlagában a búza és takarmánygabona részesedése a mezőgazdasági exportban 23,5%, a hús és élőállaté (hús, szarvasmarha, sertés, ló, baromfi) pedig 21,2%, a két csoport egyéb állati termékekkel (tojás: 8%, vaj: 3,2%) az agrárexportnak több mint felét adta. A szocialista országok közül Magyarország és Lengyelország árustruktúrája a legdifferenciáltabb. Mindkettőre az állati termékek nagy súlya jellemző; Lengyelország összexportjának közel 60%-át a sertés és baromfi-tenyésztés termékei szolgáltatják, Magyarország exportjában

pedig a szarvasmarha- és baromfi-tenyésztés termékei jelentősek (38⁰/₀). A többi szocialista ország agrárexportja zömmel növényi termékekből adódik; a Szovjetunió agrárexportjában a gabona és a takarmány, olajpogácsa és napraforgó olaj) részesedése együttesen 79⁰/₀, Románia exportjában a gabonáé, az olajosmagvaké és a növényi olajé együtt 57⁰/₀. Bulgária legfontosabb mezőgazdasági exportcikkei a zöldség, gyümölcs, olajosmag, növényi olaj és a dohány, tehát a kertészeti termékek (együttesen 61⁰/₀), valamint a tojás 15⁰/₀).

A magyar mezőgazdasági termékek legnagyobb nyugat-európai fogyasztópiacai a Közös Piac országai, hosszabb időszakot tekintve tőkés agrárexportunknak több mint 60⁰/₀-át veszik fel. Két közös piaci tagország (az NSZK és Olaszország) és két EFTA ország (Anglia és Ausztria) vásárolja meg tőkés mezőgazdasági exportunknak 70⁰/₀-át. (L. 17. táblázat.)

17. táblázat

Magyarország tőkés mezőgazdasági exportja 1960–1963 között

(millió Dft.)

Országok	1960		1961		1962		1963	
	millió deviza-forint	%	millió deviza-forint	%	millió deviza-forint	%	millió deviza-forint	%
EGK-országok .	672,1	60,4	650,0	59,3	730,5	61,1	1035,9	62,4
EFTA-országok	323,9	29,0	311,4	28,4	359,4	30,4	505,6	30,4
Egyéb európai országok	58,6	5,3	48,9	4,5	32,5	2,7	34,2	2,1
Európán kívüli országok	58,8	5,3	85,1	7,8	62,3	5,3	85,6	5,1
Összes tőkés-országok	1113,4	100,0	1095,4	100,0	1184,4	100,0	1661,3	100,0

A szocialista országok Nyugat-Európába irányuló agrárexportjának perspektíváit vizsgálva külön kell választani az EFTA és a Közös Piac országait. A Szabadkereskedelmi Társulás tagországai eddig nem alkalmaztak olyan rendszabályokat, amelyekkel agrárimportjukat korlátozni kívánnák és ilyen rendszabályokkal a jövőben sem kell számolni. Más a helyzet a Közös Piacon, ahol az agrárprotekcionista politika megvalósítása komoly nehézségek elé állítja a szocialista országok agrártermékeinek elhelyezését.

A Közös Piac Minisztertanácsa 1963 decemberében elfogadott elvi határozatai — amelyek csak hosszas vita és politikai kompromisszum eredményeként születtek meg — újabb lépést jelentenek a közös agrárpiac megvalósításához vezető göröngyös úton. Ezek a határozatok a tagországok agrártermelése értékének további kb. 32⁰/₀-ára vonatkoznak, ami egyúttal annyit is jelent, hogy jelenleg — az 1962. januári határozatokat is figyelembe véve — a Közös Piac mezőgazdasági termelésének 85⁰/₀-a tartozik a piaci rendtartás körébe.

A Közös Piac tagországainak mezőgazdasági importja 1958—61. között átlagosan 16,8⁰/₀-kal emelkedett, ugyanebben az időszakban a szocialista országokból származó import növekedése több mint 90⁰/₀-os volt. 1962-ben — az előző évekkal szemben — a szocialista országokból származó agrártermékek importnövekedése az összes agrárcsoportok között a legkisebb volt. Jelenleg még nem állapítható meg kétséget kizáróan, hogy ez a lelassulás milyen mértékben tulajdonítható a piacrendek bevezetésének, illetve egyéb okoknak, árualap-hiánynak, a szocialista országok exportcikkjei kedvezőtlen konjunkturális helyzetének stb., nyilvánvaló azonban, hogy ebben nem elhanyagolható szerepet játszott a Közös Piac agrárprotekcionista politikáját is. (L. 18. és 19. táblázat.)

Nem célunk e tanulmány keretében a Közös Piac agrárimportkorlátozó politikájának részletes ismertetése; a következőkben csupán e politikának a szocialista országok mezőgazdasági exportját érintő vonatkozásait vizsgáljuk.

A kívülálló országok agrártermékeinek a Közös Piacra történő bejutását mindenekelőtt a lefőlözési rendszer akadályozza. A lefőlözés a kívülállók esetében a világpiaci ár (CIF-ár) és az egyes tagországok diktált nemzeti árainak különbsége. Ez a diktált ár a gabonánál „küszöbár”, más termékeknél „zsilipár”, illetve „irányár” formájában érvényesül. A gabona küszöbárát a belső irányárból, az állati termékek zsilipárát pedig a világpiaci gabonaárak és az 1 kg hús előállításához felhasznált gabonamennyiség figyelembevételével határozzák meg. A zsilipár — amely importóri minimálárát jelent — eleve meghatározza, hogy a kívülálló országokból származó áru csak viszonylag magas árszinten kerülhet a tagországok piacára és az ott termelt árunak nem jelenthet konkurrenciát.

A lefőlözés rendszere egyformán sújt minden kívülálló országot. A szocialista országoknak a Közös Piacra irányuló mezőgazdasági exportját ezen túlmenően más, hátrányos intézkedések is akadá-

Az EGK-országok ételmeiszter-, ital- és dohányimportjának relációk szerinti alakulása

(millió dollárban)

	1958	1959	1960	1961	1962
EGK-tagországok összesen	909	1126	1297	1445	1640
EGK asszociált terület	866	663	734	713	759
EFTA	504	517	501	512	570
USA.....	390	500	527	676	825
Latin-Amerika	793	795	901	774	990
Egyéb	1315	1274	1288	1309	1539
Kelet-európai országok	152	220	227	279	289
Külső országok összesen	4020	3969	4178	4263	4972
Összesen	4929	5095	5475	5708	6612

19. táblázat

Az előző évhez viszonyított százalékos változás

	1958	1959	1960	1961	1962
EGK-tagországok összesen	.	+24	+15	+12	+13
EGK asszociált terület	.	-23	+11	-3	+7
EFTA	.	+3	-3	+2	+11
USA	.	+28	+6	+28	+22
Latin-Amerika	.	0	+13	-14	+28
Egyéb	.	-3	+1	+2	+18
Kelet-európai országok	.	+45	+3	+23	+3

Forrás: Aussenhandel, Monatsstatistik, 1963. 1. és 4. sz.

lyozzák. A szocialista országok kereskedelmüket a Közös Piac országaival kétoldalú megállapodások formájában szabályozzák. A megállapodások az egyes áruféleségek forgalmára vonatkozóan kontingenseket írnak elő. A kontingensek rendszerét szünteti meg az EGK Minisztertanácsának 1963. januári határozata. A határozat szerint a kétoldalú megállapodások rendszere helyett 1966. január 1-től a Közös Piac mint egység saját nevében kíván egyezményeket kötni a szocialista országokkal. Ez a határozat a szocialista országokból származó agrárimport bizonyos szinten történő befagyasztását jelenti. Ezt az úgynevezett „becsült mennyiségek” (Schätzbetrag) bevezetésével érik el. A becsült mennyiség alap-

jául az 1960—1961. évi tényleges forgalom, illetve az 1962. évi kontingens szolgál. Az EGK-tagországok az 1960—61. évi forgalomnál nagyobb becsült mennyiséget is megállapíthatnak az egyes szocialista országokból származó importra, azonban ezt megelőzően kötelesek a többi tagországgal konzultálni. A többi tagország véleményét a becsült mennyiség megállapításakor nem kötelesek betartani. Az egyes tagországok eme döntési szabadsága azonban csupán elméleti jellegű, mert a határozat fontos „védő záradékokat” foglal magában.

Abban az esetben, ha az import elérte az 1960—61. évi importmennyiség 80%-át, előkészületeket tesznek az import leállítására, ha pedig a 100%-ot érte el, az importot leállíthatják. Ha az import 20%-kal túllépi a becsült mennyiséget, vagy valamelyik tagország piacát a szocialista országokból származó import „jelentősen zavarja, illetve zavarással fenyegeti”, az EGK-Bizottság saját kezdeményezésére, vagy bármelyik tagország indítványára beszüntetheti az importot.

A szocialista országokból származó áruk esetében — az általános liberalizálás mellett — fenntartották a behozatali engedélyek rendszerét is. A kiadott behozatali engedélyekről a tagországok havonként tájékoztatják az EGK-Bizottságot. A szocialista országokból származó import mennyiségi korlátozásának rendszere olyan mechanizmust hozott létre, amely bármikor lehetővé teszi a külkereskedelmi forgalom igen nagymértékű korlátozását. Bár az EGK szervei nyilatkozataik szerint a mennyiségi korlátozások fenti rendszerét csupán súlyos piaci zavarok esetén kívánják alkalmazni, ez a rendszer bizonytalanná teszi a szocialista országok és az EGK-országok közötti agrárkereskedelem jövőjét.

A minimális árak rendszere — amely a tagországok egymás közti árversenyének fékezését célozza — egyidejűleg a kívülálló országokból származó import szabályozásának eszköze. A minimális árak rendszerét azokban az esetekben alkalmazzák, amikor az egymás közti vámok és mennyiségi korlátozások megszüntetése olyan árak kialakításához vezet, amelyek veszélyeztetik a Közös Piac agrárpolitikai célkitűzéseit. Ilyenkor, ha az árak a minimális ár alá csökkennek, a behozatalt átmenetileg leállíthatják, azt korlátozhatják vagy csak a minimális árak feletti árszinten engedélyezik. A Közösség tagországainak előnybe helyezését biztosítja a kívülállókkal szemben az a rendelkezés, hogy a harmadik országokkal szemben a minimális árakat magasabb szinten állapítják meg.

A Közös Piac szabályozása alá vont termékekre vonatkozó minden rendelet tartalmazza az úgynevezett védelmi záradékot. Ennek a lényege: ha a piaci helyzet rosszabbodik, pl. árcsökkenés következik be, a tagországok az importot teljesen megszüntethetik az adott termékben. A védelmi záradék alapján a kívülálló országokból származó import leállítására előbb kerül sor, mint a tagországok egymás közti forgalmában.

A Közös Piac agrárrendelkezéseinek fenti vázlatos áttekintése világosan mutatja, hogy a kívülálló országok, mindenekelőtt pedig a szocialista országok komoly akadályokba ütköznek, illetve ütközhetnek agrártermékeiknek a Közös Piacon történő elhelyezésekor.

5. FEJEZET *A kelet-nyugati kereskedelem 1963-ban*

A nyugati országok hivatalos külkereskedelmi kimutatásai alapján összeállított táblázatok arra mutatnak, hogy — miközben a Szovjetunió és Kína tekintélyes mennyiségű gabonát vásárolt az Egyesült Államoktól, Kanadától és Ausztráliától — a többi nyugati ország is javította kereskedelmi kapcsolatait a szocialista tábor tagjaival. Míg azonban a szocialista országok 1963-ban 11%-kal növelték a tőkés országokba irányuló exportot, Nyugat-Európa alig tudta fenntartani exportja előző évi szintjét. Ebben első sorban a Szovjetunió és Csehszlovákia importjának csökkenése tükröződik, mert az összes többi szocialista állam többet vásárolt Nyugatról, mint 1962-ben.

A múlt évben kibontakozó legfeltűnőbb fejlemény az, hogy a Szovjetunió 10%-kal csökkentette a nem gabonaszállító országokból származó importot. Ez a legsúlyosabban Franciaországot és az NSZK-t, kisebb mértékben Svédországot érintette. Franciaországnak a Szovjetunióba irányuló exportja felénél is kevesebbre hanyatlott. Ez magyarázza, hogy az utóbbi időben annyi francia küldöttség járt a Szovjetunióban, stabilabb alapokat keresve a két ország kereskedelmének. Az NSZK exportja majdnem 25%-kal csökkent. A fentiekkel ellentétben Anglia exportja 25%-os emelkedést könyvelhet el, mivel néhány korábban megrendelt komplett üzemi berendezés szállítása megkezdődött. Anglia, úgy látszik, 1964-ben még nagyobb mértékben fogja növelni exportját, ugyanis befejezéshez közelednek a vegyipari üzemek szállításáról

folyó tárgyalások. 1963-ban 53 millió fontsterling értékű megrendelést adtak fel Angliában és most további 100 millió fontsterling értékű berendezésekre vonatkozó szerződéseken dolgoznak. Angliának ez a sikere legalábbis részben bizonyára annak köszönhető, hogy 1963-ban Anglia került az első helyre a Szovjetunió tőkés vevői között, 18%-kal többet importált, mint az NSZK, amelyet így a második helyre szorított. A szovjetpiacon azonban még mindig megelőzik az angol eladókat a japán és a finn üzletemberek, akik jobb földrajzi helyzetüket használják ki.

A Szovjetuniónak a tőkés országokba irányuló exportja 1963-ban összesen 11%-kal emelkedett. A növekedés valamennyi viszonylatra kiterjedt, kivéve Nyugat-Németországot. Franciaország — annak ellenére, hogy gyenge eladási eredményt ért el a Szovjetunióban — 25%-kal növelte importját. Olaszország 20%-kal és Finnország hasonló mértékben. Ennek következtében számos nyugati ország nagy deficitet könyvelt el a Szovjetunióval folytatott kereskedelemben. A NSZK is gyengébben szerepelt, mint a korábbi években; míg 1962-ben nagyjából egyensúlyt ért el, 1963-ban 36%-os deficitje volt. Franciaország több mint kétszer annyit importált a Szovjetunióból, mint amennyit oda szállított és majdnem hasonló a helyzet Olaszországgal is.

Magyarország és a nyugati országok kereskedelmében a növekedés üteme a leggyorsabbak közé tartozik. Exportja 35, importja 30 százalékkal nőtt. Ennek eredményeként Magyarország jelenleg nagyobb piacot jelent a nyugati cikkek számára, mint Kína. Mint a nyugati cikkek vásárlója, már veszélyezteteti Csehszlovákia harmadik helyét a Szovjetunió és Lengyelország mögött. Kivétel nélkül valamennyi nyugati ország többet adott el Magyarországnak 1963-ban mint az előző évben, és Finnország kivételével valamennyien többet is vásároltak. Olaszország élelmiszerfogyasztásának példátlan arányú növekedése tükröződött abban is, hogy 166%-kal növelte Magyarországról származó importját.

Lengyelország mind az import, mind az export terén folytatta nem látványos, de állandó előrehaladását. Még mindig csak a Szovjetunió mögött marad el a tőkés országok szocialista kereskedelmi partnereinek rangsorában. Anglia továbbra is a lengyelek legfontosabb tőkés partnere, annak ellenére, hogy exportja 15%-kal csökkent.

Franciaország azonban gyors ütemben tör előre, exportját úgyszólván megkétszerezte, s Olaszországban is jó piac nyílik a len-

gyel mezőgazdasági cikkek számára. Lengyelország ebben a viszonylatban 50%-kal növelte exportját.

Csehszlovákia nyugatról származó importja 12%-kal csökkent 1963-ban. Exportja azonban 9%-kal nőtt. Ismét Nyugat-Németország szorult leginkább háttérbe, mert exportja 23%-kal esett vissza. Igaz, hogy így is nagyobb volt, mint bármely más nyugati országé. A legtöbb más tőkés ország is valamivel kevesebbet szállított Csehszlovákiának, csak Japán, Finnország és Svédország tudott némi növekedést elérni.

Románia továbbra is a tőkés országok egyik legélénkebb tevékenységet kifejtő szocialista kereskedelmi partnere. Import-tevékenysége nagyjából nem változott, de az exportvállalatok új piacokat találtak Románia mezőgazdasági cikkei és gépei számára, s így 21%-kal tudták növelni eladásait. Olaszország és Franciaország viszonylatában 50%-kal emelkedett az export, Ausztria pedig 60%-kal több román terméket importált, mint 1962-ben.

Bulgária 1963-ban is állandó szinten tartotta tőkés külkereskedelmét. A legnagyobb eladó és vásárló egyaránt az NSZK volt. A francia eladóknak sikerült majdnem kétszeresére emelni Bulgáriába irányuló szállításaikat, a bolgár exportőrök pedig fellevevőképes piacra leltek Olaszországban, ahová 50%-kal többet exportáltak.

Az NDK 1963-ban az előző évi szintre korlátozta a tőkés országokban eszközölt beszerzéseket, de némileg többet exportált különösen Nyugat-Németországba. Ezzel a két Németország közötti kereskedelem kiegyensúlyozatlansága tovább fokozódott: az NDK most 20%-kal többet ad el az NSZK-nak, mint amennyit onnan vásárol. (L. 20. táblázat.)

*

A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok e rövid áttekintése során tudatosan mellőztük az annak keretében jelentkező technikai kérdések zömét. Azok helyett a hangsúlyt inkább a gazdaságpolitikai szempontokra, a fejlesztés kívánatos irányára, a kereskedelmi forgalom szerkezetének átalakítására helyeztük. Talán célszerű, ha befejezésül leglényegesebb mondanivalónkat még egyszer összefoglaljuk.

A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok a két rendszer békés egymás mellett élésének és a közöttük kialakuló nemzetközi munkamegosztásnak egyik igen fontos terepe. Noha nem kétséges számunkra, hogy korunk legdöntőbb problémáját, a béke fenntar-

Európa kelet-nyugati kereskedelme 1963-ban

Ország	Export				Import			
	Szovjetunióból		Kelet-Európából		Szovjetunióba		Kelet-Európába	
	1963	1962	1963	1962	1963	1962	1963	1962
Nagy-								
Britannia	254,8	235,2	226,5	205,8	155,1	117,3	187,9	192,9
NSZK*	208,8	215,5	558,1	525,9	153,5	206,8	510,6	522,0
Japán	161,9	147,3	18,5	15,5	158,1	149,4	21,1	16,6
Franciaország ..	141,3	110,8	109,7	86,9	64,3	138,3	161,6	125,1
Olaszország	176,0	165,8	242,3	163,9	93,1	102,5	152,5	136,7
Belgium	51,2	45,9	62,6	55,8	13,2	25,6	60,2	61,0
Hollandia	47,3	36,4	73,2	62,7	23,7	32,0	48,1	44,5
Finnország	203,6	167,7	55,0	65,5	179,9	195,9	49,8	46,4
Norvégia	24,4	18,3	30,0	24,4	12,7	10,4	33,6	27,2
Svédország	75,8	63,6	78,5	76,6	54,5	78,8	78,9	75,4
Dánia	24,9	23,5	60,2	59,8	29,1	20,8	51,4	49,3
Ausztria	51,8	43,8	149,9	127,0	61,7	53,9	135,7	133,0
Svájc	6,1	5,8	54,2	51,8	11,6	6,8	53,1	50,6
Összesen	1427,9	1279,6	1718,7	1521,6	1010,5	1138,5	1564,7	1480,7

* NSZK az NDK-val folyó forgalommal együtt.

Forrás: Comtel, London, 1964. március 25.

tását, intézményessé tételét, az emberek tudatába való beágyazását a gazdasági kapcsolatok még oly élénk pezsgése sem képes kikényszeríteni ott, ahol a megfelelő társadalmi-politikai tömegerők és azok tudatos vezetése hiányzik, mégsem tartjuk a mind jobban bővülő gazdasági kapcsolatokat jelentéktelen tényezőnek a béke fenntartása szempontjából. A Kelet-Nyugat közötti gazdasági (és kulturális, tudományos, művészi stb.) kapcsolatok nyomán nyert tapasztalatok már eddig is arról tanúskodnak, hogy hasznosak és szükségesek, mert egyrészt segítik az imperializmus és monopolkapitalizmus ellen, a demokratikus átalakításért küzdő erőket, bemutatják a szocializmus erkölcsi és társadalmi vívmányait, amelyekért érdemes és kell harcolni és amelyek éppen ezért harcra buzdítanak ott is, ahol a kapitalizmus, felhalmozott, kétes eredetű gazdagsága révén, magasabb élet-színvonal megcsillogtatásával igyekszik a társadalmi haladást

Az európai OECD-országok kivételének összetétele

(millió \$)

	Világ					Európai szocialista országokba				
	1959	1960	1961	1962	1962	1959	1960	1961	1962	1962
Élelmiszerek	4 204,0	4 582,9	4 859,8	5 122,8	5 122,8	111,3	116,5	127,2	178,9	178,9
Italok, dohány	813,9	865,1	968,5	1 021,4	1 021,4	34,1	30,1	34,5	27,4	27,4
Nyersanyagok	3 014,7	3 442,9	3 624,3	3 714,1	3 714,1	150,0	160,6	172,9	160,5	160,5
Ásványi fűtőanyagok	2 034,0	2 237,9	2 355,7	2 507,6	2 507,6	1,1	3,2	3,0	3,6	3,6
Állati és növényi zsírok és olajok ..	225,6	224,6	224,9	257,6	257,6	18,1	14,2	19,4	16,2	16,2
Vegyí anyagok	3 750,6	4 255,5	4 571,9	4 816,2	4 816,2	134,6	168,0	183,6	204,8	204,8
Ipari termékek (félkész áruk)	12 166,6	13 739,8	13 980,7	14 236,3	14 236,3	471,0	642,1	634,3	675,5	675,5
Gépek, közlekedési eszközök	13 080,3	15 063,7	16 908,0	18 244,6	18 244,6	397,5	534,5	671,3	756,3	756,3
Különféle ipari áruk	3 159,7	3 851,6	4 138,2	4 579,7	4 579,7	38,0	47,1	47,2	47,2	47,2
Nem részletezett termékek	407,6	626,7	898,6	898,9	898,9	10,6	10,2	15,8	17,5	17,5
Összesen	42 857,8	48 891,2	52 531,0	55 399,1	55 399,1	1 366,6	1 727,0	1 910,0	2 087,8	2 087,8
Fejlődés	100,0	114,2	122,7	129,4	129,4	100,0	126,4	140,0	152,8	152,8

22. táblázat
(millió \$)

Az európai OECD-országok behozatalának összetétele

	Világ				Európai szocialista országokból			
	1959	1960	1961	1962	1959	1960	1961	1962
Élelmiszerek.....	9 823,1	10 223,9	10 285,9	11 510,4	432,2	464,4	564,8	542,6
Italok, dohány	1 060,1	1 248,8	1 278,2	1 381,0	12,2	14,0	15,0	22,6
Nyersanyagok	8 539,8	10 417,2	10 459,0	10 119,9	380,7	499,3	518,4	548,1
Ásványi fűtőanyagok	5 737,4	6 177,1	6 453,8	7 118,5	340,9	399,1	410,1	455,5
Állati és növényi zsírok és olajok	642,7	742,7	670,3	630,7	7,3	16,1	16,1	20,5
Vegyí anyagok	2 509,5	3 139,6	3 288,2	3 529,7	97,4	117,0	113,2	108,3
Ipari termékek (félkész áruk)	8 627,7	11 115,9	11 538,5	12 161,5	251,8	280,3	270,0	358,4
Gépek, közlekedési eszközök	6 686,6	8 581,5	10 232,0	11 839,1	90,7	97,9	112,3	112,4
Különféle ipari áruk	2 136,4	2 682,3	2 832,8	3 322,3	48,2	58,0	70,0	78,4
Nem részletezett termékek	242,1	273,7	752,6	983,3	8,3	5,6	4,8	6,8
Összesen	46 015,8	54 603,3	57 791,7	62 596,3	1 670,2	1 952,0	2 095,2	2 253,4
Fejlődés	100,0	118,7	125,6	136,1	100,0	117,0	125,5	135,0

A Szovjetunió külkereskedelmi forgalma a nyugati tőkésországokkal

(millió rubelben)

Ország (világrész)	Kivitel			Behozatal		
	1958	1962	1963	1958	1962	1963
Európa						
Ausztria	20,0	40,5	41,1	57,1	60,3	65,2
Belgium	20,7	41,5	44,2	14,6	29,8	25,8
Dánia	12,7	18,3	18,9	12,8	21,9	28,8
Finnország	105,4	161,8	196,4	123,5	194,1	188,1
Franciaország	78,4	76,9	93,2	72,5	139,0	63,8
Görögország	12,6	18,6	24,0	15,2	19,5	20,2
Hollandia	51,3	37,5	38,0	15,9	43,5	33,5
Izland	11,1	7,7	8,8	9,9	10,6	9,7
Nagy-Britannia	131,0	191,8	193,5	65,6	105,6	116,9
Német Szövetségi Köztársaság	59,1	121,0	118,0	64,9	183,9	134,1
Norvégia	15,4	14,3	15,0	14,6	11,5	12,2
Olaszország	34,7	118,2	123,0	31,7	88,7	122,5
Spanyolország	5,0	0,5	13,4	4,5	0,9	1,2
Svájc	2,7	4,8	8,0	3,2	6,5	10,5
Svédország	27,2	47,8	57,9	25,3	68,8	62,5
Összesen Európa.....	587,3	901,2	993,4	531,3	984,6	895,0
Ázsia						
Japán	17,9	101,7	111,5	16,0	131,2	148,8
Amerika						
Egyesült Államok.....	23,5	15,7	22,3	4,2	24,3	25,1
Kanada	2,1	2,3	3,1	22,7	2,4	157,3
Ausztrália	0,4	0,4	1,1	—	26,7	52,5
Összesen	631,2	1021,3	1131,4	574,2	1169,1	1279,7

Forrás: A Szovjetunió Külkereskedelme 1963-ban, Vnyesnaja Torgovlja, Moszkva 1964.

gúzsba kötni. Másrészt hozzájárulnak a dogmatizmus leküzdéséhez, a minden szempontból káros hatású elzárkózás felszámolásához, a két rendszer gazdasági vetélkedésének talaján, az eredmények és helyzetek állandó szembesítése közepette, az „elérésért

Magyarország külkereskedelmi forgalma a nyugati tőkésországokkal

(millió devizaforintban)

	Kivitel			Behozatal		
	1958	1962	1963	1958	1962	1963
Ausztria	270,3	368,4	382,5	232,2	421,0	545,2
Belgium	43,3	48,9	64,2	62,4	104,9	115,8
Dánia	29,0	49,5	58,0	21,9	32,6	83,1
Egyesült Királyság	122,1	191,6	308,8	190,7	461,1	439,0
Finnország	20,1	55,6	59,2	71,0	33,3	53,7
Franciaország	108,5	111,0	158,5	147,4	320,6	497,2
Görögország	27,0	78,0	101,8	15,9	65,0	70,9
Hollandia	50,6	100,2	123,5	87,2	188,2	222,6
Írország	2,4	1,0	1,6	—	—	0,9
Izland	1,3	3,3	2,7	1,8	2,7	4,0
Német Szövetségi Köztársaság	358,9	602,2	656,9	384,6	572,0	689,6
Norvégia	14,0	23,1	37,9	14,7	26,6	36,6
Olaszország	172,5	301,9	569,9	115,0	275,2	326,0
Portugália	2,0	1,6	4,2	2,8	6,8	10,4
Spanyolország	15,9	13,1	9,3	13,5	21,9	14,1
Svájc	91,0	147,4	194,6	94,7	183,9	138,8
Svédország	50,7	83,2	101,1	46,3	66,5	125,7
Európa összesen	1379,7	2180,0	2834,7	1502,1	2782,3	3373,6
Japán	—	2,6	5,4	—	29,0	45,6
Egyesült Államok	19,6	36,0	27,6	13,9	12,4	72,9
Kanada	6,5	6,8	7,5	3,3	2,4	7,8
Ausztrália	9,4	9,0	6,9	1,0	7,9	10,6

Forrás: Külkereskedelmi Évkönyv 1962., 1963. Központi Statisztikai Hivatal Budapest.

és túlhaladásért” folyó harcban segítséget nyújtanak ésszerűbb gazdaságfejlesztési célok és azoknak megfelelő szervezeti formák kidolgozásához és érvényrejuttatásához.

A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok a világpiac talaján fejlődnek és szüntelenül ösztönző impulzusokat adnak a szocia-

lista országoknak az elérendő szerkezeti és színvonalbeli feladatok felismerésére, de egyben lehetőséget is arra, hogy hasznos csere alakuljon ki közöttük, hogy tanuljunk és elsajátítsuk azokat az ismereteket és eljárásokat, amelyeket másutt dolgoztak ki és amelyek a gyors előrehaladást elősegítik. E csere, amelynek menetében adni kell, hogy kapjunk és kapni, hogy adhassunk, racionális vezetés és tervezés esetén a nemzetközi munkamegosztás egyik fontos ága lehet, amely kiegészítheti a szocialista országok közötti, közös társadalmi rendszerünkre épülő, magasabb szervezetségre törekvő és ennél fogva átfogóbb, elmélyültebb, a gazdaság minden ágára kiterjedő munkamegosztást. Kiegészítheti, de nem helyettesítheti, nem is szoríthatja azt háttérbe.

A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok eddig — az utóbbi évek viszonylag gyors fejlődése ellenére —, még távol vannak a kívánatos terjedelemtől és szerkezettől. Még sok tekintetben a rög-tönzés, kényszerűség, pillanatnyi érdekek érvényesülésének jegyében állnak. Nyugati oldalról a világos koncepció hiánya, határozatlanság, következetlenség, kapkodás az üzletért és a kecsgettető haszonért, de megtorpanás a politikai következmények előtt, nemegyszer visszacsúszás a hidegháború átkos terepére jellemzi a kormányok általános magatartását. De a történelem menete újabb és újabb lépésekre, állások feladására, előnyök keresésére kényszeríti a kapitalista köröket és nyomásukra a kormányokat is. A kezdeményezés azonban a szocialista országok kezében van: „Hic Rhodus, hic salta!”

Ma a legfontosabbnak tűnő feladat: elérni a kelet-nyugati kereskedelem gyökeres szerkezeti átalakítását, olyan ipari kapcsolatokat teremteni, amelyek talaján leküzdhető lesz az agrárprotekciónizmus is; koncentráltabbá, szervezettebbé, munkaintenzívebbé tenni kivitelünket, ésszerűbbé behozatalunkat. Helyes az irány, amely a legfejlettebb, legkorszerűbb termelési eljárások és az alkalmazásukhoz szükséges ismeretek megszerzését helyezi a behozatal középpontjába, de sokkal következetesebben kell küzdeni ipari termékeink versenyképességének fokozásáért és piaci érvényesüléséért, kivitelünk átalakításáért. Az ott elért eredmények nem maradnak hatástalanok belső gazdaságunkban, a szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás terén sem, gazdaságunk fejlődésének tehát fontos tényezői és egyben útjelzői lehetnek.

VI. RÉSZ. *A gazdaságilag elmaradott országok helyzete és fejlődésük problémái*

Írta: Dr. Szentes Tamás

1. FEJEZET *A gazdaságilag elmaradott országok helyzetének legfőbb jellemzői*

Az emberiség több mint egyharmada él a gazdaságilag elmaradott ázsiai, afrikai és latin-amerikai országokban, mégpedig a legnyomorúságosabb körülmények között. Nyilvánvaló, hogy problémáik megoldása, e népek felemelése *egyfelől* az egész emberiség lelkiismereti kérdésévé kell hogy váljon — amely alapot teremthet a szocialista és a kapitalista országok tudósainak, szakembereinek együttműködésére, világnézeti, politikai hovatartozásuktól függetlenül az „elmaradott” népek megsegítésében —, *másfelől* viszont szükségképpen része lett a szocializmus és a kapitalizmus közt folyó világméretű és történelmi verseny egészének.

E „harmadik” világ képe ugyan rendkívül tarka mozaikot alkot, amelyen belül az egyes országok között igen jelentős különbségek mutatkoznak a gazdasági fejlődés elért foka, a társadalmi viszonyok, a kulturális és szociális helyzet, a politikai berendezkedés és a vezető tőkésországokhoz fűződő kapcsolatok tekintetében, mégis egészében véve az „elmaradott” országok¹ ugyanazokkal a jellemző problémákkal, sajátos feladatokkal néznek szembe valamennyien.

¹ Megjegyezzük, hogy az „elmaradott”, illetve „gyengén fejlett ország” kifejezés voltaképp pontatlan és megtévesztő. Az ún. „elmaradott” országok túlnyomó többségének esetében ugyanis nem egyszerűen arról van szó, hogy a fejlődésben hátrább vannak, elmaradtak, a fejlődési folyamatból kiestek, illetve annak korábbi szakaszában rekedtek meg — mint ahogy erről a legtöbb polgári közgazdász vélekedik, tagadva a külső tényezőknek, mindenekelőtt a kolonializmusnak a szerepét az ún. „gazdasági elmaradottságban”. Ellenkezőleg: az „elmaradott” országok jelenlegi helyzete és problémáik éppen egy sajátos *fejlődésből* magyarázhatók csupán, abból a fejlődésből, amelyen mint a tőkés világ gazdasági rendszer részei, mint az imperializmus „hátszínai” keresztül mentek. Ez a sajátos, gyarmati-félgyarmati körülmények között vég-

Melyek ezek a problémák? Mi jellemzi ezeknek az országoknak a jelenlegi helyzetét, melyek az ún. „gazdasági elmaradottság” legfőbb ismérvei?

Ezeket az ismérveket, a gazdasági elmaradottság jellemzőit s egyben okait a következőkben foglalhatjuk össze: 1. egyoldalú függés, 2. a külföldi tőke általi kizsákmányoltság, 3. torz gazdasági és társadalmi szerkezet.

Ezek alapján (a Dél-afrikai Köztársaság, Japán és Izrael kivételével) — a fennálló lényeges színvonalbeli különbségek ellenére — voltaképpen valamennyi ázsiai, afrikai és latin-amerikai tőkésországot a „gazdaságilag elmaradott” országok közé sorolhatjuk, vagyis mindazokat a volt gyarmati, félgyarmati és függő országokat, amelyek — ha államilag függetlenné váltak is — megmaradtak a gazdasági függőség, kizsákmányoltság és torz szerkezetű gazdaság viszonyai között. Az olyan országok viszont (mint pl. Kuba), amelyek kiszakadtak az imperializmus érdekszférájából, megteremtették a gazdasági függetlenségüket, maradéktalanul felszámolták a külföldi kizsákmányolás minden formáját, s jelentős lépéseket tettek nemzetgazdaságuk fejlesztésére és szervezetük átalakítására — semmi esetre sem sorolhatók az országok előbbi csoportjába, még ha egyes mennyiségi, statisztikai mutatók alapján gazdaságuk „gyengén fejlettnak” minősíthető is.

A GAZDASÁGI FÜGGÉS

Az ún. gazdaságilag elmaradott országok jelenlegi helyzetét mindenekelőtt tehát gazdasági függő helyzetük jellemzi. Ez a függőség természetesen különféle formákban és különböző mértékben érvényesül az egyes országok esetében.

bement fejlődés nyomta rá bélyegét gazdasági és társadalmi életükre, s ez gőrdített újabb és újabb akadályokat az egészséges továbbfejlődés elé.

Ma, amikor az elmaradott országok hozzáláttak ezeknek az akadályoknak az eltávolításához, gyakran nevezzük őket „fejlődő” országoknak, abból a megfontolásból, hogy csak most — a gyarmati rendszer széthullásával — léptek valóban a történelem színpadára, most kezdődött meg számukra egy újfajta fejlődés. Ez a kifejezés — bár ebből a szempontból találó — csupán amiatt lehet vitatható, hogy ténylegesen a fejlődés ütemét tekintve ma még ezek az országok nevezhetők gyakran a legkevésbé „fejlődőeknek”.

Tanulmányunkban — e megjegyzés után — megmaradunk az „elmaradott” kifejezés mellett, minthogy ezen országok helyzetének közös vonásait egyébként is a „gazdasági elmaradottság” fogalmával szoktuk összefoglalni.

A függés viszonyai az imperializmus rendszerében gyökereznek, s akkor alakultak ki vagy váltak a korábbi hódítások talaján általánossá és épültek rendszerbe, amikor — a XIX. század utolsó harmadában — a klasszikus kapitalizmus monopolkapitalizmusba nőtt át és a fejlett tőkésországok finánciókéja az egész világot érdekszférákra osztotta. Az egyoldalú függés legszélsőségesebb formáját a gyarmati rendszerben nyerte el, amely teljes — közigazgatási, katonai, jogi, gazdasági és politikai — és kizárólagos függő viszonyt jelentett. De a tulajdonképpeni gyarmatok s az azoktól alig különböző protektorátus- és mandátum-területek mellett kialakultak a csak formailag önálló félgyarmati és függő területek. A gyarmatokat és félgyarmati, függő területeket 4 alapvető *funkció* betöltésére szervezték meg az imperialisták:

1. nyersanyagbázisul szolgáljanak a fejlett tőkésországok számára,
2. készáru-felvevő-piacot biztosítsanak azok feldolgozóipara számára,
3. tőkebefektetési lehetőséget nyújtsanak a fejlett tőkésországok tőkeexportőr monopóliumainak, s ezáltal rendszeres profit- és kamatforrásként szerepeljenek,
4. katonai-stratégiai támaszpontokat és utánpótlás-forrást jelentsenek.

Ezeknek a funkcióknak megfelelően alakult át a leigázott és függő területek egész gazdasági és társadalmi szerkezete.

A gyarmati rendszer összeomlása a függés legszélsőségesebb formájának eltűnését hozza magával, jogilag önálló és szuverén államok jönnek létre a gyarmati iga alól felszabadult területeken. De ezáltal önmagában véve még nem szűnnek meg a függés viszonyai. *Egyfelől* ugyanis az előbbi funkcióknak megfelelően átalakult gazdasági és társadalmi szerkezet bizonyos mértékben most már maga nyújt alapot, illetve lehetőséget a függőségi viszony s az említett funkciók fenntartására, *másfelől* e lehetőségekkel élve az imperialista országok, monopóliumok új formákat és módszereket vezetnek be, hogy átépítsék és megerősítsék a függés viszonyait — továbbra is a régi funkciók megőrzése érdekében (neokolonializmus).

a) A gazdasági függés akkor a legerősebb, amikor a gazdasági élet kulcspozíciói, a legfontosabb gazdasági ágazatok a külföldi

monopoltőke kezében, illetve ellenőrzése alatt állnak. Természetesen ez biztosítja a legjobban a gyarmati *funkciók* fennmaradását, s egyszersmind az elmaradott ország lakosságának közvetlen kizsákmányolását, a helyi munkaerő által termelt értéktöbblet zömének s a kisárutermelők értékterméke egy részének, valamint az egész lakosság jövedelme bizonyos hányadának rendszeres kiszivattyúzását az országból. Éppen ezért ez az imperiaalista-neokolonialista törekvések legfőbb célja, amelynek úgyszólván minden más eszköz és forma alá van rendelve.

A függésnek ez a formája részben *örökségképpen* maradt fenn a felszabadult gyarmati területeken, illetve azokban az országokban, amelyek formailag ugyan nem voltak gyarmatok, de épp a függésnek ez az igen erőteljes formája biztosította gyarmati sorsukat (Latin-Amerika), részben viszont a neokolonialista behatolás eredményeként alakul ki. A kettő sokszor egymást egészíti ki, illetve egymásba alakul át.

A már független *fekete-afrikai országok* gazdasági életének csaknem minden szektora a függetlenség elnyerése pillanatában a külföldi társaságok, illetve az európai telepések ellenőrzése alatt állott. A bányászat s a feldolgozóipar meglevő ágazatai a külföldi monopóliumok tulajdonában voltak, a mezőgazdasági ültetvények az európai telepések tulajdonában vagy a külföldi felvásárló cégek ellenőrzése alatt, a nagykereskedelem pedig teljes egészében az idegen kereskedelmi monopóliumok kezében, míg a kiskereskedelem ez utóbbiak ellenőrzése és irányítása alatt állott. E tekintetben változás az elmúlt években csupán néhány országban (főleg Guinea, Mali, Ghana) következett be kisebb vagy nagyobb mértékben az államosítások, illetve a külföldi tőke működését korlátozó intézkedések eredményeként, valamint az állami szektor kialakulásával. Ezzel szemben fokozódó eltolódások figyelhetők meg a külföldi tőke származás szerinti összetételében, amennyiben a volt „anyaországi” (angol, francia, belga) tőke rovására nagyobb súlyt kapnak más kapitalista országok tőkéi (USA, Nyugat-Németország). Ez gyakran közös befektetések, betársulás, részvények felvásárlása, illetve a nemzetközi monopóliumok tevékenysége keretében történik, vagyis a különböző származású külföldi tőkék összefonódását jelenti.

Csupán néhány példa a külföldi monopóliumok szerepének és jelentőségének szemléltetésére *Fekete-Afrikában*: a *United Africa Co.*, a Unilever leányvállalata ellenőrzi Nyugat-Afrika kereskedelmi forgalmának kb. a felét, Nigériában, Kamerunban és Kon-

góban hatalmas ültetvényekkel (kakaó) rendelkezik. Különösen nagyarányúak az angol tőkebefektetések Dél-Afrikában (arany- és gyémántbányászat), Rhodesiában (az itteni réz- és kobaltbányászat két nagy társaság: a *Rhodesian Anglo-American* és a *Rhodesian Selection Trust* ellenőrzése alatt áll), a kenyai, tanganyikai ültetvényes mezőgazdaságban (Kenyában a mezőgazdasági árutermelés és export több mint $3\frac{1}{4}$ része származik az európai gazdaságokból, Tanganyikában a szizál-ültetvények 30%-a angol tulajdonosoké), valamint Nigéria kereskedelmi életében, ültetvényein (Dunlop Rubber Co.) és bányászatában. Az angol monopoltőke ellenőrzi Afrika bauxit-készleteinek több mint felét, rézérc-, magánérc- és ólomkészleteinek kb. 40%-át, krómérc-készleteinek közel 90%-át, vanádium-készleteinek 94%-át, kobalt- és ón-készleteinek kb. $\frac{1}{3}$ -át stb. A francia monopoltőke tuniszi, algériai és marokkói befektetésein kívül jelentős pozíciókkal rendelkezik Fekete-Afrikában is, főleg a volt francia-nyugat-afrikai és egyenlítő-afrikai országokban, mindenekelőtt Elefántcsontparton, Mauritániában, Kamerunban, Gabonban és Szenegálban. sőt a Dél-afrikai Köztársaság iparában is. Az afrikai külföldi tőkebefektetések több mint negyed része francia eredetű. A *Société Générale de Belgique* bankcsoport két leányvállalatán, a gyémántkitermelő Forminière társaságon és a réz-, kobalt- és urániumbányászattal foglalkozó Union Minière-en keresztül monopolizálta Katanga (Kongó) egész rézbányászatát, a kongói kobalt-, cink-, urán-, mangán-, réz-, rádium-, germánium- és ónkitermelést, s vezetőszeret nyert Kongó vegyi- és textiliparában, kereskedelmében, bankéletében, s ültetvényei révén a mezőgazdaságban is. Kongó függetlenné válása óta monopolhelyzetét az angol és főleg az amerikai tőke erősen megnyirbálta. Ma már pl. a katan-gai uránkitermelés több mint 75%-át, az ónkitermelés 60%-át angol és amerikai tőkések tartják kezükben.

Latin-Amerika alkotmányjogilag mintegy 150 éve független országait az Egyesült Államok monopoltőkéje tartja (Kuba kivételével) a közvetlen gazdasági függőség szoros kötelékében. Az amerikai tőke — kiszorítva az angol és német tőkét — a második világháború óta szinte korlátlan egyeduralmat teremtett a maga számára Latin-Amerika gazdaságában. Minthogy a latin-amerikai országokban a termelőerők fejlődése általában jóval magasabb színvonalat ért el, mint más elmaradott országokban, s a kapitalizmus fejlődése is jelentősen előrehaladt, olyannyira, hogy egyes országokban hazai monopoltőke is kialakult, az

észak-amerikai tőkének a helyi tőke leigázása, illetve felhasználása révén kellett utat törnie, illetve helyzetét megszilárdítania.

Az észak-amerikai tőke elsősorban a nyersanyag-kitermelést vonta ellenőrzése alá, de jelentős pozíciókat szerzett a feldolgozóiparban is s egyes latin-amerikai országokban a mezőgazdasági termelésben is. Az USA monopóliumai tartják kezükben Latin-Amerika vasérc-termelésének 82, mangán-kitermelésének 94, króm-, nikkel-, vanádium- és molibdén-bányászatának 100%-át, a cink-, bauxit-, ólom- és higany-kitermelés több mint 90%-át stb. Dél-Amerika ásványolajkincseinek több mint 75%-a felett az USA gyakorol ellenőrzést.

Az *ázsiai* elmaradott országok közül mint legjelentősebbet, *Indiát* vesszük példaként. A gyarmati uralom alóli felszabadulásakor az indiai gazdaság szinte valamennyi ágában az idegen (angol) tőkée volt a vezető szerep. Annak ellenére, hogy már a gyarmati időkben kifejlődött a hazai indiai nagytőke, a kőolajipar, gumiiipar, gyufaipar, jutaipar 90%-át, a tea-ültetvények több mint 80%-át, a szénbányászat 2/3-át angol tőkések tartották kézben, s az összes magántőkebefektetések kb. 1/3-a külföldi (zömmel angol) tőkére esett 1948-ban. A külföldi tőke ma is jelentős szerepet játszik India egyes gazdasági szektoraiban (főleg a feldolgozóiparban, a kőolajiparban s a mezőgazdasági ültetvényeken, valamint a pénzügyi intézményekben, ahol a külföldi tőkebefektetések erősen növekedtek), jöllehet az Indiában meglehetősen erős nemzeti burzsoázia részben saját érdekeinek megfelelően, részben a néptömegek nyomására viszonylag széles államkapitalista szektort hozott létre (elsősorban új vállalatok alapítása, nem pedig államosítások révén), s az állami gazdaságpolitika és tervezés is bizonyos korlátokat szabott a külföldi tőke tevékenységének.

A *Közép-Kelet* elmaradott országaiban a külföldi tőke elsősorban a kőolaj-kitermelést tartja ellenőrzése alatt, s minthogy ez a középkeleti országok gazdaságának legjelentősebb szektora, egyszersmind az egész gazdasági életet befolyásolni tudja. Az angol, francia és holland tőkét a második világháború utáni időszakban egyre inkább az amerikai tőke szorította ki, s ez már 1957-ben a közép-keleti kőolajkitermelés 59,6%-át tartotta kezében, míg pl. az angol tőke részesedése 76,8%-ról 30,6%-ra csökkent. Az amerikai monopóliumok osztatlanul uralják Szaudi-Arábia, Bahrein, és a Semleges Övezet kőolaját, 50%-kal részesednek Kuwait, 40%-kal Irán, kb. 24%-kal Irak és Katar kőolaj-

termeléséből.² Ismét új versenytársakként jelentek meg Olaszország, Nyugat-Németország és Japán a legutóbbi években. Hogy a kőolajtermelés idegen tőke általi ellenőrzése mit jelent ezeknek az országoknak a közvetlen gazdasági függőség szempontjából, az kitűnik pl. abból, hogy a kőolajkitermelés Irán nemzeti jövedelmének több mint 1/4-ét, Szaud—Arábia nemzeti jövedelmének 3/4-ét, Irak nemzeti jövedelmének több mint 50%-át s Kuwait nemzeti jövedelmének 90%-át adja.

b) Az elmaradott országokat a gazdaságuk kulcspozícióit megszállva tartó külföldi monopoltőke jelenlététől eltekintve s e monopoltőke hatalmának megtörése után is még sok egyéb szál fűzi a fejlett tőkésországokhoz. Így pl. erősen függő helyzetben vannak külkereskedelmi és pénzügyi-devizális téren is.

A kereskedelmi függés egyrészt viszonylati függést jelent egy vagy néhány fejlett tőkésországgal szemben, amelyekkel a külkereskedelmi forgalom zöme lebonyolódik, másrészt az ország egész gazdasági életének nagyfokú függését jelenti a tőkés világpiac konjunkturális változásaitól.

A viszonylati kereskedelmi függőségnek egyrészt az a káros következménye, hogy a külkereskedelmi forgalomban az árak alakulására az „*anyaország*”,³ illetve annak monopóliumai vannak döntő befolyással, amelyeknek így lehetőségük van a nemzeti értéken alul monopoláron vásárolni és a fölötti monopoláron eladni (kereskedelmi kizsákmányolás), másrészt védtelenné teszi az elmaradott ország gazdasági életét az „*anyaországi*” konjunkturaingadozásokkal, válságokkal és termelési visszaesésekkel szemben, vagyis utat nyit a válságok exportjának.⁴

² Sz. Liszieskin: Kapitaliszticeszkije monopolii i nyeft Vosztoka. Mirovaja Ekonomika. 1962. 1. sz.

³ Itt és a továbbiakban az egyszerűség kedvéért „*anyaországon*” nemcsak a gyarmattartó országot értjük, hanem általában azt az országot, amellyel szemben az illető elmaradott ország egyoldalú függő viszonyban van, még ha ez a függés nem is öltött gyarmati formát.

⁴ Az 1957-ben az Egyesült Államokban bekövetkezett túltermelési válság például erősen érezte hatását a latin-amerikai országok gazdaságában. A latin-amerikai országok fő exportcikkeinek ára zuhanni kezdett. 1957. első és negyedik negyede között a kávé ára 8,7, a búzáé 7,2 a cukoré 35, a rézé 21, az óné 8,7, az ólomé 17, a cinké pedig 25%-kal esett. A latin-amerikai országok által exportált nyersanyagok árszínvonala 1957 közepétől 1958 közepéig átlag 10%-kal esett, míg a készáruk világpiaci színvonala 1%-kal emelkedett. Brazíliában 1958 végén mintegy 13 millió zsák eladatlan kávé halmozódott fel a raktárakban.

A viszonylati függés különösen erős a *latin-amerikai* országok és az Egyesült Államok között — bár a legutóbbi években csökkenő tendenciát mutat. Az Egyesült Államok 1958-ban a latin-amerikai országok exportjában 45%-kal, 1962-ben 36%-kal, importjában pedig 50%-kal, illetve 40%-kal részesedett, míg ugyanakkor a latin-amerikai országok egymás közti kereskedelmi forgalma csupán 10%, illetve 8% körül mozgott. Korábban még ennél is nagyobb volt az USA részesedése (1950-ben pl. 63, illetve 61%). A legszorosabban Mexikó és Kolumbia kapcsolódik a külkereskedelem szálaival az Egyesült Államokhoz. (Az előbbi exportjának 1959-ben 59%-a, az utóbbinak 68%-a irányult az Egyesült Államokba.⁵

Meglehetősen szoros kereskedelmi szálak fűzték és fűzik még ma is az „anyaországhoz” a *felete-afrikai országokat*. Nagy-Britannia pl. 1961-ben Kenya exportjának 25, importjának 40, Nigéria exportjának 44, importjának 30, Sierra Leone exportjának 79, importjának 45, Tanganyika exportjának 35, importjának 30, Uganda exportjának 20, importjának 40 százalékában részesedett.

Franciaország részesedése pl. Niger exportjában 77%, importjában 50%, a Középfrikai Köztársaság exportjában 79%, importjában 59% volt 1961-ben.

Portugália részesedése Moçambique exportjában 41%, importjában 29%, Angoláében pedig 20%, illetve 44% volt 1961-ben. Belgium ugyanebben az évben 25%-kal részesedett a volt Belga Kongó importjában és 40%-kal az exportban.

A felszabadult afrikai országok külkereskedelmi forgalmában a volt „anyaországok” részesedése az utóbbi években csökkenést mutat — ez különösen ott jelentős, ahol élesebb politikai konfliktus tört ki az „anyaország” és volt gyarmata között (pl. Guinea), — ezzel szemben növekvőben van az Egyesült Államok, Nyugat-Németország és Japán (valamint néhány, a gazdasági dekolonizáció útján haladó ország, például Mali, Ghana, Guinea esetében a szocialista országok) részesedése. Mindez a viszonylati függőség enyhülését jelenti, még akkor is, ha történetesen a külkereskedelmi kapcsolatok *jellegében* nem történt változás.

India export-forgalmában mintegy 28—30%-kal, importjában pedig kb. 20%-kal részesedik Anglia. A második világháború előtt ennél nagyobb volt részesedése (34, illetve 26%), azóta azon-

⁵ Direction of International Trade. Annual Data for the Years 1938, 1949 and 1954—57. New York 1958. — Statistical Yearbook 1962., 1963. U. N.

ban az Egyesült Államok, Japán és Nyugat-Németország egyre nagyobb részt hódítottak el az indiai külkereskedelemben. Bár egyelőre csak néhány százalékkal, de növekvő arányban vesznek részt India külkereskedelmi forgalmában a szocialista országok is.

A közép-keleti arab államok viszonylati kereskedelmi függősége a második világháború után erőteljesen csökkent. Jellemző, hogy Egyiptom, Irak, Jordánia, Libanon, Szíria és Szudán exportjában 1938-ban még 33,1%-kal részesedett Anglia, 1962-ben már csak 13%-kal. Különösen Egyiptom változtatta meg jelentős mértékben külkereskedelmének viszonylati megoszlását, főleg a szocialista országokkal folyó külkereskedelmi forgalom javára, mely utóbbi az export oldalon 1961-ben kb. 30%-os részesedést ért el.⁶

Az elmaradott országok egész gazdasági életének a világpiactól való nagyfokú függése — mint ahogy részben a viszonylati függés is — két tényezőre vezethető vissza: 1. a külkereskedelemnek a nemzetgazdaságon belüli aránytalanul nagy szerepére,⁷ 2. a külkereskedelem torz szerkezetére. A külkereskedelem nagy szerepe a nemzeti jövedelem realizálásában önmagában véve egyáltalában nem tekinthető kedvezőtlen jelenségnek és általában csak az esetben vonja maga után a gazdasági élet nagyfokú érzékenységet a világpiaci helyzet alakulásával szemben, ha párosul a külkereskedelem egyoldalú, torz szerkezetével. A gazdasági-lag elmaradott országokra pedig éppen ez a jellemző. Exportforgalmuk túlnyomó részét egy vagy néhány mezőgazdasági vagy ásványi nyerstermék teszi ki. Ez a torzulás annak a funkciónak a velejárója, amelyet a tőkés nemzetközi munkamegosztáson belül az elmaradott országok, a világ „falui” voltak hivatva betölteni, s amelyről már szó esett.

Mivel az elmaradott országokban a felfejlesztett gazdasági szektorok (nyersanyagkitermelés, mezőgazdasági ültetvények) egyben exportszektorok, vagyis eleve exportra termelő ágazatok, ezért a nemzeti jövedelemnek aránytalanul nagy hányada realizálódik a külkereskedelmen keresztül. Ez viszont azt jelenti, hogy a külkereskedelmi forgalomban bekövetkező változások (el-

⁶ Vajda Imre: Nemzetközi kereskedelem. Közgazdasági Kiadó. 1959. 285, 287. o. — Yearbook of International Trade Statistics különféle számai.

⁷ Latin-Amerika összárutermelésének kb. 30–40%-át exportálja, de egyes országokban a kivitel aránya eléri a 60%-ot is. 1956-ban a brit gyarmatok kivitele teljes termelési értékük mintegy 45%-át (3244 millió fontból 1445 millió font) tette ki, míg ugyanakkor Nagy-Britannia összexportja csak a bruttó nemzeti termék 18%-a volt.

adási vagy vásárlási nehézségek, áringadozások) döntő hatással vannak az egész gazdasági élet menetére.

És mert ez a néhány szektor mint idegen test nőtt ki az elmaradott országok gazdaságán belül — elszakadva más ágazatok fejlődésétől, sőt a többi ágazat fejlődése közvetlenül is akadályoztatva volt —, ezért ugyanakkor, amikor a kivitel csak néhány (monokultúrás) terméket ölel fel, a behozatal rendkívül széles skálájú. Ennek következtében ezeknek az országoknak a külkereskedelmi mérlege igen érzékeny s általában deficitest tendenciájú, mivel a széles körű és növekvő importszükségletek nehezen fedezhetők egy vagy néhány nyerstermék exportjával, különösen, ha az utóbbiak világpiaci áralakulása — mint az esetek többségében — kedvezőtlen. (Lásd később!) Az az ország, amelynek külkereskedelmi mérlege tartósan deficitest, kénytelen külföldi pénzügyi segítséget igénybe venni, a fejlett tőkésországoktól így kapott kölcsönök és segélyek viszont a pénzügyi függőség szálait erősítik.

c) A *pénzügyi függés* szálai természetesen ott a legerősebbek, ahol a *bankrendszer* s ezen keresztül a belső pénzforgalom és hitelélet is a külföldi tőke ellenőrzése alatt áll, vagyis ahol a pénzügyi függőség a közvetlen gazdasági függés egyik eleme és következménye. Ilyen helyzetben a külföldi tőkének lehetősége van arra, hogy az általa ellenőrzött bankok révén a hitelpolitika eszközeivel tetszése szerint támogasson vagy sújtsa bizonyos gazdasági ágakat, elősegítse az érdekeinek megfelelő, illetve akadályozza az érdekeivel ellentétes iparágak fejlődését, befolyásolja az export-forgalmat és a hitelek területén is kiszolgáltatott helyzetben tartsa a helyi nemzeti tőkét. Másrészt az emisszió szabályozásával kénye-kedve szerint inflációt (vagy deflációt) kényszeríthet az országra, ezáltal külön sarcot szedve az ország egész lakosságától, mindenekelőtt — a reálbér-csökkentés révén — az általa foglalkoztatott bérmunkásoktól és befolyásolva az ország költségvetési helyzetét, kereskedelmi és fizetési mérlegét.

A pénzügyi függésnek ez a szélsőséges formája mindenekelőtt a gyarmatokon alakult ki — így pl. kivétel nélkül valamennyi fekete-afrikai országban —, valamint az amerikai tőkebehatolás eredményeként — bár némileg enyhébb és burkoltabb változatban — több latin-amerikai országban is.

A pénzügyi függésnek enyhébb, de egyszersmind általánosabb és bizonyos fokig tartósabb formája az, amely *devizális* szempontból köti az elmaradott országok legtöbbjét valamely fej-

lett tőkésországhoz. A devizális függés általában a viszonylati kereskedelmi függés következménye, s a külkereskedelem, illetve azon túl az egész gazdaság torz szerkezetével függ össze. Az az ország, amelyik export-termékeinek zömét a hagyományos „anyaországi” piacon helyezi el, illetve vásárlásainak túlnyomó részét az „anyaországtól” eszközli, szükségképpen devizális szempontból is függő viszonyban marad az utóbbival szemben (mint ahogy megfordítva, a devizális függés hozzájárul a viszonylati kereskedelmi függés fennmaradásához).

A devizális függőség számai különösen azoknak az elmaradott országoknak az esetében erősek, amelyek — főleg a külkereskedelmi forgalomból származó említett devizális problémák miatt — megmaradtak abban a *valutaövezetben* (sterling-, illetve frankövezet), amelyhez az „anyaország” révén előzetesen, függetlenné válásuk előtt tartoztak, s amelyben a vezető és irányító szerepet az „anyaország” pénzügyi monopóliumai játsszák.

A pénzügyi függésnek egy igen általános s mindinkább növekvő jelentőségű formáját — egyszersmind a neokolonialista behatolás fő eszközét — a vezető tőkésországoktól származó *kölcsönök és segélyek* jelentik. A gazdaságilag elmaradott országok a belső felhalmozás elégtelensége, a külkereskedelmi cserearányok kedvezőtlen alakulása s nem utolsósorban a külföldi monopóliumok profitjának kivonása miatt általában jelentős összegű külső pénzügyi forrásokra szorulnak költségvetési deficitjük kompenzálására, illetve fizetési mérlegük passzív szaldójának kiegyenlítésére. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének 1962-es főtitkári jelentése (The Capital Development Needs of the Less Developed Countries. U. N. New York, 1962.) szerint 1962 és 1971 között az elmaradott országoknak minimálisan évi 5,7 milliárd dollár külföldi tőkére van szükségük (nem számítva a „technikai” segélyek szükségletét), míg a „fejlesztési” célra a nyugati országoktól jelenleg beáramló összegek csak évi 4 milliárd dollár körül mozognak (1959-ben: 3,65 milliárd dollár).

Mivel a gazdasági elmaradottság *gyors* felszámolása, a szociális, kulturális, egészségügyi ellátás és az oktatás színvonalának *gyors* emelése valóban szükségessé teszi a fejlett országok anyagi segítségét — aminek elismerése semmi esetre sem jelenti annak az elméletnek az elfogadását, hogy az elmaradott országok a külső hatások, a külföldi tőke behatolása nélkül fejlődésképtelenek lennének —, éppen ez a reális szükséglet, maguknak az elmaradott országoknak ez az igénye adja meg az alapot arra, hogy a vezető

tőkésországok a pénzügyi függés új szálaival kössék magukhoz ezeket az országokat. A nyugati országoktól kapott fejlesztési segélyek és kölcsönök önmagukban véve — megfelelő feltételek esetén — pozitív hatásúak lehetnek az elmaradott országok szempontjából. Az a tény, hogy a vezető tőkésországok az elmaradott országok függő helyzetben tartására fokozottan a gazdasági segély formáját használják fel, már egymagában is jelzi azokat a jelentős változásokat, amelyek az elmaradott országokhoz fűződő kapcsolataikban a szocialista országok létezése és a gyarmati rendszer szétesése eredményeként bekövetkeztek.

Miben áll tehát ezeknek a kölcsönöknek és segélyeknek a káros hatása, s mennyiben fűződik érdekük a vezető tőkésországoknak a segélynyújtáshoz?

Nyilvánvaló, hogy az az ország, amely gazdaságfejlesztési programjának finanszírozását túlnyomórészt külföldi forrásokra alapozza, amely államháztartásának ideiglenes egyensúlyát csak külső segítséggel tudja megteremteni, amely a külkereskedelmi forgalomból származó rendszeres deficitet csak külföldi kölcsönökkel tudja fedezni, kiszolgáltatott helyzetbe kerül azokkal az országokkal szemben, amelyekről a segélyeket, kölcsönöket kapja. E kiszolgáltatottság annál erőteljesebb, minél inkább egyetlen tőkésország monopolizálja az adományozó-hitelező szerepet.⁸

A hitelfolyósítás beszüntetésével, a segélyre fordított összegek zárolásával a hitelező ország váratlan gazdasági zavarokat okozhat az adós országban, megakaszthatja a fejlesztési program végrehajtását, s mindezt céljainak megfelelően gazdasági, politikai vagy katonai zsarolásra használhatja fel. Az adományozó-hitelező ország, amennyiben az adós elmaradott ország költségvetését támogatja, gazdaságfejlesztési tervének finanszírozását vállalja vagy külkereskedelmi forgalmából származó deficitjét fedezi, rendszerint beleszólási jogot követel magának a költségvetés összeállítására, a fejlesztési terv kidolgozására, a külkereskedelmi politika tekintetében. Vagyis nemcsak arról van szó, hogy a költségvetés végrehajtása, a fejlesztési terv előirányzatainak teljesítése nagymértékben az ő pénzügyi támogatásától függ, hanem

⁸ Mivel e tekintetben a verseny a vezető tőkésországok közt rontja a segélyek neokolonialista felhasználásának lehetőségét, s a hitelezési feltételeket, és mert segélyeket és kölcsönöket a szocialista országok is nyújtanak, megfigyelhető az a tendencia, hogy a tőkés országok fokozott mértékben közös program keretében, kollektív szervezeti formában nyújtanak segítséget.

a költségvetési politikának, a fejlesztési tervnek már eleve az ő érdekeihez kell igazodnia.

A vezető tőkésországok segély-politikájukban erősen igazodnak ahhoz a szemponthoz, hogy csak olyan országokat segítyezzenek, amelyek gazdasági, pénzügyi és kulturális politikája „egészségesnek” tekinthető, s amelyekben „megfelelő politikai feltételek” alakulnak ki,⁹ vagyis ahol a magántőke érdekei és a burzsoázia uralma biztosítottnak látszik.

A segélyeket — esetleges egyéb, politikai feltételek mellett — rendszerint ahhoz a feltételhez kötik, hogy ellenőrizhessék a felhasználás módját, a kölcsönöket pedig eleve bizonyos objektumok létesítésére, meghatározott célok finanszírozására nyújtják. Ezzel elejét kívánják venni annak, hogy pénzügyi segítségük révén esetleg érdekeikkel ellentétes gazdaságpolitika valósuljon meg, nem kívánatos iparágak fejlődjenek ki. Legszívesebben az infrastruktúra (közlekedés, szállítás, közművek) fejlesztésére nyújtanak hiteleket, mert ezzel javítják a magántőke működésének feltételeit, s ha tehetik, hátráltatják a nemzeti ipar, elsősorban a nehézipar kifejlődését.¹⁰ Gyakran a segélynyújtást megelőzően a vezető tőkésországok missziót küldenek az illető elmaradott országba — esetleg a befolyásuk alatt álló nemzetközi szervezeteken keresztül —, hogy az javaslatokat dolgozzon ki a segélyek és kölcsönök nagyságára és feltételeire vonatkozóan, s egyszersmind részt vegyen a fejlesztési program kidolgozásában, érvényesítve a segélyt nyújtók érdekeit. A misszió gazdasági szakemberei gyakran azután is huzamosabb ideig a helyszínen maradnak a segélyprogram végrehajtásának ellenőrzése címén, s közvetlenül befolyásolják az állami gazdaságpolitikát.

A segélyek és kölcsönök általában a magántőke érdekeit, a magánszektor megerősödését vannak hivatva szolgálni. Az ei-

⁹ Die Entwicklungsländer und unsere Hilfe. Zur Entwicklungspolitik der CDU/CSU. Bonn. Presse- und Informationsdienst der Christlich Demokratischen Union Deutschlands. Verlagsgesellschaft mbH. 1961.

¹⁰ Például a Colombo-terv keretében Indiának, Pakisztánnak, Ceylonnak, Malájföldnek és Brit-Borneonak nyújtott segélyek mindössze 16%-át fordították ipari építkezésekre (elsősorban az élelmiszeripar, textilipar és villamosenergia-termelés céljaira), míg a mezőgazdaság fejlesztésére kétszer akkora összeget. (Plan Kolombo i Jugo-Vosztocsnaja Azija. Moszkva, 1960.)

A Világbank által az afrikai kormányoknak 1958 végéig nyújtott összesen 518 millió dollár kölcsönből 296 milliót fordítottak a közlekedés fejlesztésére és csak 2 millió dollárt iparfejlesztésre. (Economic Survey Africa Since 1950. U. N. New York, 1958. 227. o.)

maradott országok állami szektorának fejlesztésére a vezető tőkésországok főleg az infrastruktúra, egészségügy, oktatás stb. területén nyújtanak segítséget, míg a tulajdonképpeni termelőágazatokban igyekeznek meggátolni az állami szektor növekedését, de legalábbis tartózkodni annak pénzügyi támogatásától.¹¹

A kölcsönök, segélyek ellenében az elmaradott országok nagyon gyakran kénytelenek bizonyos garanciákat nyújtani a külföldi tőke működési szabadságát, a szabad tőke- és profitrepatriálást illetően, biztosítékot adni a kisajátítás ellen, illetőleg az esetleges kisajátítás esetére a teljes kártérítésre vonatkozólag, s különféle kedvezményeket (adó, vám stb.) biztosítani.¹² A segélynyújtás gyakran összekapcsolódik az áruszállítások kibővítésével, a külkereskedelmi kapcsolatok szorosabbra fűzésével is.¹³

A gazdaságilag elmaradott országoknak a vezető tőkésországok s az irányításuk alatt álló nemzetközi szervezetek által nyújtott kölcsönöktől és segélyektől való pénzügyi függősége természetesen nemcsak e pénzösszegek nagyságától, és a hitelkörülményektől függ. Abban a mértékben, ahogy az elmaradott országokban növekednek a felhalmozás *belső* forrásai, ahogy nő az állam gazdaságirányító szerepe s a *belső* pénzügyek feletti ellenőrzése, és erősödik az önálló államkapitalista szektor, ahogy bővülnek a külföldi hitel- és segélyforrások (mindenekelőtt a szocialista országok révén, de azon felül az elmaradott országok kölcsönös segítsége révén is), úgy csökken a pénzügyi függés e formájának hatóereje, még akkor is, ha a vezető tőkésországoktól származó külföldi kölcsönök és segélyek abszolút összege vagy akár az állami költségvetéshez viszonyított relatív nagysága is növekszik.

¹¹ Az indiai kormánynak 1954-ben a Világbankhoz intézett kérelmét pl., amelyben állami acélgyárak építésére kért pénzügyi támogatást, egészen nyíltan azzal utasították el, hogy állami vállalatok létesítésének finanszírozása a Világbanknak nem áll szándékában. (Arhipov V.: *Inosztannuj kapital v ekonomike sztran Jugo-Vosztocnoj Azii*. Moszkva, 1960.)

¹² Indiában pl. a külföldi magántársaságok magas amortizációs kulcsot használhatnak, működésük első 5 évében profitjaik egy része adómentes, különféle fejlesztési támogatást élveznek, s nem kell tőkeadót fizetniük, ha Indiában működő külföldi pénzintézetektől vesznek fel kölcsönt stb.

¹³ Az Egyesült Államok által „1960-ban kölcsönök és segélyek formájában folyósított 5,2 milliárd dollárból 4 milliárdot, az összes segélyek 77%-át amerikai áruk és szolgáltatások ellenértékének kiegyenlítésére használták fel a segélyezetttek” — állapította meg az U. S. News & World Report 1961. november 6-i száma, és maga az amerikai elnök büszkélkedett azzal, hogy „a gazdasági segély 2,4 milliárd dollárjából kb. 2 milliárdot közvetlenül az amerikai gazdaság érdekeit előmozdító árucikkekre és szolgáltatásokra költünk”.

szik. Vagyis annak ellenére, hogy — mint említettük — mindinkább a pénzügyi függésnek ez a formája válik az elmaradott országok gazdasági függésének fő formájává s a neokolonializmus fő eszközévé, maga ez a forma egyre kevésbé hatékony s egyre kevésbé jelent egyoldalú függő viszonyt, ami a világgazdaságban és világpolitikában végbemenő erőeltolódásokat tükrözi csupán.

Érthető tehát, hogy a külföldi kölcsönöktől, segélyektől való függés elsősorban azokban az országokban hatékony, amelyek csekély gazdasági erővel, belső felhalmozási forrásokkal rendelkeznek, költségvetési kiadásaik viszont jelentősek.

Ezek sorába¹⁴ tartoznak általában a *feketefrikai* országok. A még mindig jelentős naturálgazdálkodás s a külföldi tőke erőteljes pozíciói miatt ezek költségvetési bevételi forrásai igen korlátozottak, míg ugyanakkor a gazdaságfejlesztés, az egészségügy és oktatás stb. fejlesztése, valamint magának az új államapparátusnak a kiépítése, nemzeti hadsereg felállítása, külképviseletek létesítése stb. — azon felül sok helyen az európai telepések „kártalanítása”, a gyarmati tisztviselők „végkielégítése” — hatalmas költségvetési kiadásokat követel. Az iparosításhoz és az élet színvonal emeléséhez fokozni kell az importot, ugyanakkor az exportbevételek nem növelhetők megfelelően. Így azután fizetési mérleg- és költségvetési deficitjük fedezése s különösen gazdaságfejlesztési terveik finanszírozása érdekében ma még nagymértékben külföldi források igénybevételére kényszerülnek. Például Etiópia fejlesztési tervének (1957—1961) finanszírozása 44%-ban, Gambiaé (1955—1960) 94%-ban, Kenyáé (1960—1963) 92%-ban, Mauritániáé (1960—1962) 100%-ban, Nigériáé (1955—1962) 40%-ban, Rhodesia-Nyasszaföldé (1959—1963) 40%-ban, Tanganyikáé (1961—1964) 80%-ban külföldi forrásokra épült.¹⁵

A *latin-amerikai* országok krónikus pénzügyi nehézségeik áthidalására, költségvetési deficitjük fedezésére és fizetési mérlegükben a nagyarányú profit-kiáramlás ellensúlyozására már év-

¹⁴ Nyilvánvaló, hogy a külföldi pénzügyi támogatástól való függés legszélsőségesebb változatát azokban az országokban találjuk, ahol magának a népelelnyomó rendszernek léte függ e külföldi segélyektől, mint pl. Dél-Korea és Dél-Vietnam esetében, amelyek óriási összegeket kapnak a belső rendfenn-tartás és a hadsereg szükségleteire az amerikai kormánytól, gazdaságuk viszont stagnál, sőt hanyatlást mutat.

¹⁵ Forrás: *Economic Bulletin for Africa*. Vol. II. No. 2. Addis Abeba, 1962. 42. o.

tizedek óta kénytelenek rendszeresen a fejlett tőkésországokhoz, mindenekelőtt az USA-hoz fordulni hitelekért. Az amerikai vezetés alatt álló Inter-American Development Bank 1960 októberétől (működésének kezdetétől) 1961 végéig összesen 294 millió dollár kölcsönt nyújtott az egyes latin-amerikai országoknak — elsősorban közművek létesítésére, csatornahálózat, utak, vasutak építésére, bányarekonstrukcióra, jórészt tehát az észak-amerikai monopoltársaságok megsegítésére.¹⁶

India a népélelmezés súlyos gondjaival és az iparosítás feladataival küzdve kénytelen költségvetésének és fizetési mérlegének javítására jelentős külföldi hiteleket és segélyeket igénybe venni.

Különösen az indiai ötéves tervek finanszírozásában játszanak nagy szerepet a külföldi kölcsönök. A második ötéves tervet az előirányzott 17% helyett 24%-ban finanszírozták külföldi forrásokból (9,3 milliárd rupia), a harmadik ötéves tervben pedig ez az arány az előirányzat szerint is kb. 29%-ot tesz ki.

A közel- és közép-keleti országok krónikus pénzügyi nehézségeik áthidalására, állandósult fizetési mérleg- és költségvetési deficitjük fedezésére rendszeresen nagy összegű külföldi kölcsönöket és segélyeket vesznek igénybe. Kedvezőtlen pénzügyi helyzetük egyrészt a külföldi monopóliumok kizsákmányoló tevékenységével, a megtermelt nemzeti jövedelem egy részének külföldre szivattyúzásával (olaj-jövedelmek!) és az előnytelen struktúrájú és irányú külkereskedelmi forgalommal, másrészt a társadalmi-politikai feszültség miatt szükséges nagyarányú katonai és rendőri kiadásokkal függ össze.

A KIZSÁKMÁNYOLÁS ÉS ANNAK MÓDSZEREI

Az ún. „gazdaságilag elmaradott” országok helyzetének második legfontosabb jellemzője s egyben az „elmaradottság” oka a külföld által, az idegen tőke által történő kizsákmányolásuk. Voltaképpen ez a kizsákmányolás jelenti függőségük legfőbb célját és értelmét.

a) Az elmaradott országok kizsákmányolásának fő formája a működőtőke-kivitel eredményeként mutatkozó *profitelvonás*. Minthogy ezekben az országokban alacsony a föld ára, olcsó a nyersanyag és a munkaerő, a külföldi monopoltársaságok az

¹⁶ The Capital Development and Needs of the Less Developed Countries. 30. o. UN.

„anyaországénál” magasabb profitrátát tudnak elérni. A kisajátított profit jelentékeny részét e társaságok az „anyaországba” szivattyúzzák, „repatriálják” és mint jövedelmet otthon költik el. Ilyképpen az elmaradott országok nemzeti jövedelmének egy részét rendszeresen lefölozik.

A külföldi kizsákmányolás foka nyilvánvalóan azoknak az országoknak az esetében a legmagasabb, amelyekben a külföldi tőke gazdasági pozíciói és működési szabadsága a legnagyobb, vagyis amelyek „közvetlen” gazdasági függősége a legerősebb.

A vezető tőkés hatalmak óriási jövedelmeket húztak és húznak ma is a gazdaságilag elmaradott országok „közvetlen” kizsákmányolásából, s ez igen jelentős tényezője saját gazdasági-társadalmi fejlődésüknek és a köztük, valamint az elmaradott országok közötti szakadék fennmaradásának, illetve növekedésének.

Amíg pl. az amerikai monopoltársaságok összes működő-tőke-kivitelének csak 40%-a esik a gazdaságilag elmaradott országokra, addig összes külföldi profitjaik mintegy 60%-a (1959-es adat) származik innen. Az angol monopoltőke — az 50-es évek második felében — külföldi befektetéseiből származó profitjainak 82%-át a gazdaságilag elmaradott országokból szerezte, holott a működő tőkekivitel csupán 52%-a összpontosult ezekben az országokban. A külföldi tőkés monopóliumok az évek során rendszerint jóval több profitot visznek ki az elmaradott országokból, mint amennyi tőkét eredetileg exportáltak.

Szovjet közgazdászok számításai szerint az Egyesült Államok monopóliumai 1946 és 1959 között a gazdaságilag elmaradott országokban befektetett minden dollár után átlagosan 2,5 dollár profitot vittek ki ezekből az országokból. A fejlett tőkésországok összesen évente átlagosan 3,5—4 milliárd dollár összegű profitot vonnak ki az elmaradott országokból.

b) Az elmaradott országok kizsákmányolására lehetőséget nyújtanak a fejlett tőkésországoknak a *külkereskedelmi* és *devizális* kapcsolatok is.

Az utóbbi években, sőt évtizedekben az elmaradott országok számára, amelyeknek exportjában a túlnyomó részt — mint ismeretes — néhány mezőgazdasági nyerstermék, illetve ásványi nyersanyag teszi ki, a *külkereskedelmi cserearányok* (az ún. „terms of trade”) általában kedvezőtlenül alakultak. Exporttermékeik világpiaci árának süllyedése miatt ugyanakkora devizabevétel biztosításához, vagyis ugyanakkora import fenntartásához (sőt, az importárak emelkedése miatt esetleg kisebb volu-

menű importéhoz is) mind nagyobb mennyiségű kivitelre kényszerültek.

A külkereskedelmi cserearányoknak ez a romlása összefüggésben van néhány olyan jelentős változással, amely a fejlett tőkésországok, illetve az elmaradott országok gazdaságában az elmúlt két évtizedben, de különösen a legutóbbi években végbement. Így mindenekelőtt a fejlett országokban kibontakozó *tudományos-technikai forradalommal*, amely a technológia tökéletesítésével, a modern kémiai eljárások bevezetésével általában a nyersanyagok jobb kihasználását eredményezi s ezáltal *abszolúte* csökkenti az egységnyi késztermék előállításához szükséges nyersanyagmennyiséget, másrészt a hagyományos nyersanyagokkal szemben mindinkább előtérbe állítja a különféle szintetikus anyagokat (műgumi, műszálak, műgyémánt, fémhelyettesítő műanyagok stb.), és így változatlan volumenű nyersanyagfelhasználás mellett *relatív* csökkenti a hagyományos nyersanyagokban mutatkozó szükségletet.¹⁷

Ehhez járul az a tény, hogy a fejlett tőkésországokban az ipar fejlődése mellett korábban háttérbe szorult *mezőgazdaság* termelése fokozódott, s ennek következtében az elmaradott országokból származó élelmiszer-behozattal szemben megnőtt a hazai források jelentősége, sőt a fejlett országok megnövekedett agrárexportja miatt más külföldi piacokon is kedvezőtlenebb lett az elmaradott országok mezőgazdasági termékeinek helyzete.

E két, keresleti oldalról ható tényező mellett a terms of trade rosszabbodását váltja ki az is, hogy az elmaradott országok jobbra *ugyanazzal a néhány termékkel lépnek fel a kínálati oldalon*, vagyis egymással versenyeznek. Minthogy pedig az elmúlt másfél évtizedben az ezekben az országokban — különösen a gyarmati iga alól nemrég felszabadult országokban — napirendre került feladatok, az önálló nemzetgazdaság megteremtésének, az iparosításnak, az életszínvonal sürgős emelésének feladatai importszükségeik rohamos szélesedését és emelkedését váltották

¹⁷ 1938 és 1945 között a fejlett tőkésországok ipari termelése több mint 75%-kal nőtt, ugyanekkor a természetes nyersanyagokból importjuk változatlan volumenű maradt, sőt ezen belül egyes nyersanyagok, mint pl. a dohány, gyapot, gyapjú, növényi zsírok, olajok és olajosmagvak importja kb. 12%-kal csökkent is. A nyers- és üzemanyagimport összvolumenén belül a szintetikus és mesterséges nyersanyagok hányada évi 3%-ról 14%-ra nőtt. A világ gumi-fogyasztásában a szintetikus kaucsuk hányada 1958-ban elérte a 44%-ot. (Trend in International Trade GATT. Genève, 1958.)

ki, ezek az országok kénytelenek voltak erőltetni a hagyományos exportot, s ily módon fokozták a hagyományos termékek *túlkínálatát* a világpiacra, tovább rontva a cserearányt.

1953 és 1960 között a nyersanyagárak 70%-os csökkenése és a késztermékek 90%-os növekedése következtében összesen kb. 3 milliárd dollár veszteség érte a gazdaságilag elmaradott országokat, minthogy *exportvolumenük 360%-os növekedése ellenére exportbevételeik csak 270%-kal emelkedtek, importjuk volumenének 380%-os növekedése viszont több mint 400%-os kiadási többletet követelt.* Csupán Nyugat-Németország legalább 4 milliárd márkát nyert 1954 és 1959 között a gazdaságilag elmaradott országokkal folytatott kereskedelmen elsősorban a cserearányok változása következtében.

A külkereskedelmi cserearányok változásán alapuló kereskedelmi kizsákmányoláson túlmenően a vezető tőkésországok — ha csak tehetik — a csere formális egyenlőségének *nyílt megsértése* révén is igyekeznek minél nagyobb jövedelmet elvonni a gazdaságilag elmaradott országoktól. Erre különösen a gyarmati rendszer keretein belül volt meg a lehetőségük, de azon kívül is gyakran kényszerítették, illetve kényszerítik ma is az elmaradott országokat az „anyaországi” termékek *világpiaci áránál magasabb áron* történő megvásárlására, illetve az „anyaország” által megvásárolt nyersanyagok *világpiaci áránál alacsonyabb áron* való eladására — a kölcsönökhöz fűzött feltételek révén, vagy közvetlenül az illető ország gazdaságának kulcspozícióit, de legalábbis a külkereskedelem ellenőrzését kezében tartó külföldi tőke tevékenysége révén.

Az *angol gyarmatokon* pl. a felvásárlási és árrendszerek következtében a termelők az áruk kereskedelmi árának csak 37—55%-át, a *francia területeken* pedig csak 15—20%-át kapták meg, a többi az „anyaországba” áramlott.¹⁸

Az Egyesült Államok az *Indiának* nyújtott kölcsönökhöz gyakran olyan feltételeket fűz, hogy azok révén a világpiaci áraknál kb. 40%-kal, egyes áruk esetében 100—200%-kal magasabb áron adja el saját termékeit.

A vezető tőkés hatalmak a gazdaságilag elmaradott országokkal folytatott külkereskedelem révén az 50-es években — szerény

¹⁸ J. C. Graft — Johnson: An introduction to the African Economy. Bombay, 1959. 63. o. — és Surèl—Canale: Les rapport économiques franco-africains. Economie et Politique. 1958. IX—X. sz. 62. o.

becslések szerint — összesen mintegy évi 3,5—4,5 milliárd dollár nyereséget értek el.

A gazdaságilag elmaradott országok *valutáris* kizsákmányolása részben a gyarmati múlt közvetlen öröksége, részben a különféle valutaövezetek létrehozásának következménye.

A függetlenné vált országok közül sokan, ha létre is hozták saját valutájukat, annak fedezetéül az „anyaországi” valutát használták fel. Így pl. a frank-övezetbe tartozó volt francia gyarmatok továbbra is 100 százalékosan francia frankban fedezik le valutájukat, ami nemcsak azzal a következménnyel jár, hogy az „anyaország” valutáris helyzetének változása közvetlenül kihat ezeknek az országoknak a pénzügyi helyzetére, hanem azon felül jelentős hiteltartalékhoz és kamatjövedelemhez juttatja az „anyaországot”. Hasonló előnyökkel jár a valutaövezetek vezető országai számára az övezetbe tartozó országok devizatartalékainak központosítása. A sterlingövezetbe tartozó országok pl. kötelesek dollárbevételeiket — dollár-poolban — fontkövetelések alakjában Londonban tartani. Ez az Angol Bank betétállományának megnövekedését, hitelképességének fokozódását jelenti, és így pótlólagos kamatjövedelmeket biztosíthat, azon felül lehetőséget Anglia számára arra, hogy dollárdeficitjét a tagállamok dollárbevételeiből fedezze.¹⁹

TORZ GAZDASÁGI SZERKEZET

A gazdaságilag elmaradott országok jelenlegi helyzetére és fejlődési problémáira igen jellemző még a gazdasági struktúra torz, deformált jellege s ebből következően a termelőerők fejlődésének alacsony színvonala és lassú üteme.

A „gazdasági elmaradottságnak” ez az ismérve a legszorosabban összefügg az előző két fő jellemvonással. Egyfelől a torz gazdasági szerkezet *történelmileg* a külföldtől való függés és kizsákmányolás következményeként alakult ki, másfelől maga ez a torz szerkezet olyan alappá fejlődött, amelyre a későbbiekben a függő viszony és kizsákmányolás egész mechanizmusa épülhetett.

¹⁹ A sterling-övezet dollár-poolja pl. nagy szerepet játszott abban, hogy Anglia második világháború utáni dollárhiányát gyarmatai dollárbevétele révén enyhíteni tudta. 1947. és 1957 között Anglia dollárdeficitje kb. 1,5 milliárd font volt, míg ugyanakkor gyarmatai évi átlagban 100 millió font dollárbevételei többletre tettek szert. 1954. és 1956 között Anglia dollárdeficitje 334 millió, a gyarmatok dollártöbblete pedig 356 millió fontot tett ki. (Forrás: International Affairs. 1959. 2. szám.)

Az elmaradott országok termelőerőinek alacsony fejlettségi színvonala tükröződik az egy főre eső nemzeti jövedelem nagyságában.

Az alábbi, 1961-re vonatkozó adatsorban összehasonlítást teszünk néhány gazdaságilag elmaradott ország és az Egyesült Államok, Franciaország és Anglia között az egy főre eső nemzeti jövedelem tekintetében (l. 1. táblázat).

1. táblázat

Nemzeti jövedelmek összehasonlítása

Egyesült Államok.....	2300	Brazília (1960)	132
Anglia	1140	Ceylon	123
Franciaország	1030	Paraguay	114
Venezuela	560	Kenya (1960)	87
Argentína (1960).....	377	India	68
Columbia (1960)	220	Uganda (1960)	63
Ghana*	198	Tanganyika (1960)	56
Peru (1960)	144	Burma	51
Fülöp-szigetek	133	Pakisztán	42

* Egy főre eső bruttó nemzeti termék.

Forrás: Saját számítások a Monthly Bulletin of Statistics adatai alapján.

A termelőerők fejlettségének alacsony színvonala az elmaradott országokban egyfelől a társadalmi összmunkaerő alacsony fokú kihasználására és kedvezőtlen elosztására, másfelől a munka objektív és szubjektív feltételeiben mutatkozó hiányosságokra vezethető vissza közvetlenül.

A társadalmi összmunkaerő alacsony fokú kihasználása a munkanélküliség, elsősorban a mezőgazdasági rejtett munkanélküliség tényében mutatkozik meg. Jóllehet a hivatalosan nyilvántartott munkanélküliek száma és aránya az elmaradott országokban általában meglehetősen alacsony — kevés kivétellel alig tesz ki néhány %-ot —, annál magasabb viszont a rejtett munkanélküliség.

Marx azt írja, hogy a rejtett túlnépesedés „terjedelme csak akkor válik láthatóvá, ha a levezető csatornák kivételesen szélesre tárulnak”. Ez az elmaradott országok esetében akkor következik majd be, ha a városi fejlődés, az iparosodás nagyobb lendületet vesz. De bizonyos adatokból már most is következtethetünk

az „ugrásra készen álló” munkaerőfelesleg arányaira. Fekete-Afrikában pl. ugyanakkor, amikor a bér munkások száma nem haladja meg a lakosság 10%-át sem, az időszakonként, de rendszeresen bér munkára elvándorlók aránya egy sor országban, főleg Kelet-, Közép- és Dél-Afrikában a falusi férfimunkaerő 60—90%-át teszi ki, ami — ha a cserélődés miatt nyilván elülozva is — feltétlenül jelzi a rejtett túlnépesedést. Indiában a mezőgazdasági munkások átlagosan csupán évi 100—200 napot dolgoznak, amiből szintén következtetni lehet a latens munkanélküliség arányaira. Az alkalmi munkások az 1950/51-es mezőgazdasági évben átlag 90 napon át, 1956/57-ben 128 napon át voltak munka nélkül. Egyébként hivatalos indiai adat szerint a mezőgazdasági termelés *jelenlegi* színvonalának biztosításához az *adott* technika mellett is elegendő lenne a mostani mezőgazdasági lakosság 65—75%-a, vagyis mintegy 70 millió ember (családtaggal együtt) tekinthető „feleslegesnek”.

A *társadalmi összmunkaerő kedvezőtlen elosztása* megmutatkozik abban a tényben, hogy a foglalkoztatott munkásnépesség aránytalanul nagy hányada dolgozik a mezőgazdaságban, vagyis abban a gazdasági ágban, amelyben a termelőerők általában — a természeti tényezők miatt is — csak jóval lassabban fejlődhetnek, mint az iparban.

A *munka tárgyi és személyi feltételeinek kedvezőtlen volta* az oka az elmaradott országokban a munkatermelékenység alacsony színvonalának mind a mezőgazdaságban, mind az iparban. A *munkaerő technikai ellátottsága* alacsony fokú,²⁰ s maga a munkaerő — mind fizikai, mind szellemi értelemben — gyenge minőségű. A nagy tömegben rendelkezésre álló, olcsó munkaerő nem teszi kifizetődővé a tőkések számára költségesebb termelési eszközök, gépek, modern berendezések beállítását. A nagyobb kül-

²⁰ Egyiptom gyáriparában pl. az egy alkalmazottra eső felhasznált lóerő 1947-ben 0,86, 1944-ben 144 volt, míg az USA-ban már 1939-ben 6,42-t ért el. A termelékenység szívonala Egyiptom gyáriparában 1947-ben az USA 1937. évi színvonalának csupán 1/8-át érte el.

Latin-Amerika mezőgazdaságának technikai fejletlenségére jellemző, hogy az egy traktorra eső megművelt földterület nagysága 1957-ben 332,2 ha-t tett ki, míg az USA-ban csupán 40,2-t, Európában (Szovjetunió nélkül) pedig 58,8 ha-t. Az 1 ha megművelt földterületre jutó felhasznált műtrágyamennyiség (nitrogén, foszfor és kálium) 1957/58-ban Latin-Amerikában csupán 6,4 kg volt, míg az USA-ban több mint 30 kg, Európában (Szovjetunió nélkül) 74,5 kg. (Érthető, hogy pl. a kukorica termés hozama az USA-ban kb. 2,5-szer nagyobb a latin-amerikainál.)

földi tőkés társaságok monopolhelyzete a legtöbb elmaradott országban kikapcsolja, illetve gyengíti a technika fejlesztésének tőkés ösztönzőjét: a konkurrenciát. Azonfelül a *nemzeti ipar fejletlensége* miatt a gépek, berendezések beszerzése jobbára csak import lévén lehetséges, ami a devizaigény és a magas szállítási költségek révén ugyancsak fékezi a technikai fejlesztést.

A *munkaerő gyenge minősége* a munkás egyéni termelékenységének alacsony színvonalában tükröződik, s a polgári közgazdászok — mint már szó volt róla — nagyon gyakran hivatkoznak e tényezőre, mint a „gazdasági elmaradottság” alapvető okára. De vajon mi az oka a munkaerő gyenge minőségének az elmaradott országokban?

A munkaerő minősége a fizikai és szellemi képességek összességét foglalja magában. A munkaerő *fizikai* állapota nyilvánvalóan a táplálkozási és egészségügyi-szociális viszonyokkal függ össze. Aligha mondunk újat, ha megállapítjuk, hogy a táplálkozási és egészségügyi viszonyok az elmaradott országokban általában katasztrófális képet mutatnak, és hogy emiatt súlyos bűnök terhelik a gyarmatosító hatalmakat, mivel e területek zöme nemrég még uralmuk alatt állott.

Az elmaradott országokban a munkaerő *szellemi* állapota, vagyis képzettsége, tudása és tanulékonysága ugyancsak alacsony színvonalú, de megintcsak társadalmi-gazdasági okok miatt, nem pedig — miként ezt jó néhány polgári közgazdász állítja vagy inkább csak sejteti — „faji” okokból. Itt ismét mindenekelőtt a gyarmati rendszer örökségére kell utalnunk. Rég ismert igazságot hangsúlyozunk csupán, amikor arra a mérhetetlen szakadékra világítunk rá, amely a gyarmatosítóknak a gyarmatok *gazdasági* kiaknázására tett erőfeszítései és a gyarmati népek *kulturális* felemelése érdekében kifejtett működése között tátong. Az analfabétizmus hatalmas aránya, az iskolák, tanítók hiánya, a közép- és felsőiskolát végzettek alacsony száma azonban csupán egyik mutatója a gyarmatosítók mulasztásának, illetve bűnének. E mulasztásokon kívül bérpolitikájukkal, a bérezésben gyakorta alkalmazott faji diszkriminációval és sok helyen, különösen Fekete-Afrikában, a munkaerő-vándorlás rendszerének fenntartásával a szakképzettség megszerzése tekintetében nehezen áthágható akadályokat gördítettek a bennszülött munkás elé.

Az elmaradott országokat a munka társadalmi termelékenységének, általában a termelőerők fejlettségének alacsony színvo-

nalán kívül a termelőerők fejlődésének, illetve az ún. gazdasági növekedésnek viszonylag *lassú üteme* is jellemzi.

A torz gazdasági szerkezet és a fennálló termelési és társadalmi viszonyok miatt az alacsony nemzeti jövedelem elosztása és felhasználása is kedvezőtlen arányú az egyes gazdasági ágazatok és társadalmi osztályok között: kicsi a termelőberuházások, főleg az ipar részesedése a felhasználásban, és a nemzeti jövedelem igen nagy hányada vész el részben a külföldi tőkések profitkivonása, részben a honi parazita rétegek luxusfogyasztása miatt.

Az ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Bizottságának legutóbbi jelentése szerint a *latin-amerikai országok* jelenlegi kb. 10%-os átlagos évi növekedési rátája mellett 70 évre van szükség ahhoz, hogy az egy főre eső jövedelem megduplázódjék. (Ez esetben elérné az USA jelenlegi egy főre eső nemzeti jövedelmének kb. $\frac{1}{3}$ -át!)

Az ENSZ Afrikai Gazdasági Bizottsága legutóbbi jelentésében (Industrial Growth in Africa) némi derűlátással 40—50 évre teszi azt az időt, amikorra Afrika elérheti a nyugat 1960-as(!) termelési szintjét. Ehhez is azonban az ipari szektorban évi 7—8%-os növekedést kell elérni. Ha feltételezzük, hogy pl. India egy főre eső nemzeti jövedelmének növekedési üteme átlagosan kerek 3%-o évente (1959. és 1961. között összesen 6,4%-kal nőtt), az USA egy főre eső nemzeti jövedelmének növekedési üteme pedig átlagosan évi 1,5%-o (1959. és 1960. között kb. 1,8%-kal, 1960. és 1961. között kb. 1%-kal nőtt), akkor alapul véve az 1961-es nemzeti jövedelem adatokat (l. 1. táblázat), az egy főre eső nemzeti jövedelem abszolút növekedése Indiában ($68 \times 0,03 =$) 2,04 dollár, az USA-ban pedig ($2300 \times 0,05 =$) 34,50 dollár, vagyis az utóbbi esetében 16,8-szor nagyobb. Ha tehát be akarná hozni lemaradását az USA-val szemben, a növekedési ütemet a jelenlegi 16,8-szeresére kellene emelnie, vagyis minimálisan 50%-os évi növekedést kellene biztosítania az egy főre eső nemzeti jövedelem nagyságában. Ezek persze egy kissé extrém számítások, amelyek túlmennek a realitások határán, hiszen túlzás éppen a legfejlettebb tőkésországot venni összehasonlítási alapul. Ha azonban ismét figyelembe vesszük, hogy a Szovjetunió a cári Oroszország hasonlóan alacsony színvonaláról indulva legközelebbi időkben éppen ezt a legfejlettebb tőkésországot kívánja túlszárnyalni az egy főre eső nemzeti jövedelem tekintetében, mindenesetre nyilvánvalóvá válik, hogy mit jelent az „elrete-

szelt" gazdasági fejlődés az elmaradott országok szempontjából, s mit jelenthet ennek a „retesznek" a feloldása gyökeres gazdasági-társadalmi változások révén.

A gazdasági fejlődés lassú üteme az elmaradott országokban — mint már többször hangsúlyoztuk — következik *gazdasági struktúrájuk torz jellegéből* is. Ez a torz szerkezet voltaképpen annyit jelent, hogy a gazdaság egyes ágai nem együttesen, egymással összefüggésben és egymást kiegészítve fejlődtek, hanem szembeszökően aránytalan módon, úgy, hogy egy vagy egy-két, jobbra megegyező vagy hasonló gazdasági ág hirtelen „idegen testként" nőtte ki magát, elszakadva a többi gazdasági ág fejlődésétől, sőt sok esetben lehetetlenné téve, illetve akadályozva ez utóbbiakat. Köztudott dolog, hogy ezek az „idegen testek" a nyersanyagkitermelés és mezőgazdasági exporttermék-termelés területén alakultak ki, éspedig a fejlett tőkés országok érdekeinek megfelelően.

A MEZŐGAZDASÁG HELYZETE ÉS FEJLŐDÉSE

Az elmaradott országok túlnyomó többségében a mezőgazdaság adja a társadalmi össztermelés és a nemzeti jövedelem legnagyobb hányadát és szinte kivétel nélkül minden „elmaradott" területen ez a gazdasági ág foglalkoztatja a lakosság zömét. Így pl. Fekete-Afrikában a lakosság 80—95%-a, Latin-Amerikában 60%-a, a Közép-Kelet országaiiban, valamint Indiában és Indonéziában is mintegy 70%-a tartozik a mezőgazdasági népességhez.

Az elmaradott országok jellegzetes monokultúras termelése általában igen magas hányaddal szerepel a világ össztermelésében. Így pl. csupán Latin-Amerika (ezúttal Kubával együtt) a világ cukornádtermelésének kb. 50%-át, kávétermelésének 73%-át, banántermelésének 70%-át adja, Fekete-Afrika pedig a világ kakaótermelésének 65, kávétermelésének 16, földimogyoró-termelésének 26, szizáltermelésének — egyedül Tanganyika — 30%-át szolgáltatja.

A *monokultúra* mértéke természetesen az egyes országokban igen eltérő — a mezőgazdasági termelés természeti-éghajlati feltételeitől s a tőkés ültetvényes gazdálkodás térhódításától stb. függően. A monokultúras gazdálkodás bevezetése nagy lökést adott az áru- és pénzgazdálkodás fejlődésének, csapást mért a naturálgazdálkodás megmerevedett rendszerére, egyszersmind

azonban ez csapás volt a helyi lakosság létszükségleteit kielégítő élelmiszertermelésre is.

A monokultúras gazdálkodás — bár általában nagyüzemű méretűvé tette a termelést — nem hozott forradalmi változásokat a termelési technikában. Ennek magyarázatát adja többek közt a rendelkezésre álló olcsó mezőgazdasági munkaerő ténye — ami nem teszi kifizetődővé a gépesítést — és a föld viszonylagos bősége (persze csak a földesurak és a külföldi tőkések szempontjából), a verseny korlátozottsága, valamint a fennmaradt s gyakran a tőkés ültetvényes gazdaságok rendszerét is át meg átszövő feudális, félf feudális gazdasági formák (felesbérlet, ledolgozás stb.).

Különösen súlyos az élelmiszerellátás helyzete a dél- és délkelet-ázsiai országokban, ahol a mezőgazdasági termelés lassú növekedése miatt az egy főre eső élelmiszertermelés tartósan stagnál, s még mindig a háború előtti, 1934—38-as színvonal alatt áll.

Az afrikai országok mezőgazdaságának monokultúras jellege az egész gazdasági életet eltorzította, aránytalanná tette. A lakosság szükségleteinek fedezésére szolgáló élelmiszertermelés elsovadt, illetve alig fejlődhetett, s a lakosság élelmiszerellátása jelentős importszükségleteket támasztott. Míg az afrikai mezőgazdasági termelés összvolumene több mint 50%-kal haladta meg 1959/60-ban a közvetlenül a világháború előtti évek átlagszínvonalát, s az ipari nyerstermékek termelése ennél sokkalta nagyobb mértékben nőtt, a belföldi szükségleteket kielégítő élelmiszertermelés lényegében azonos színvonalon maradt, sőt egyes esetekben még alacsonyabb szintre süllyedt.

Latin-Amerika mezőgazdasága, mely jónéhány termékből — köztük élelmiszercikkekből is — a világtermelés jelentős százalékát adja, a monokultúra következtében ugyancsak képtelen biztosítani a lakosság élelmiszerellátását, s a lakosság alacsony táplálkozási színvonala mellett is állandóan jelentős élelmiszerbehozatalra van szükség.

Az elmaradott országok további gazdasági fejlődésének egyik kulcsfontosságú kérdése a mezőgazdaság problémáinak megoldása. A lakosság életszínvonalának emelése, az egész gazdaság torz szerkezetének megváltoztatása, a nagyarányú export- és importfüggőség felszámolása és a világpiac kedvezőtlen hatásainak kiküszöbölése, a belső felhalmozás emelése, a nemzeti piac kibővítése, a munkaerő elégtelen kihasználásának és kedvezőt-

len megoszlásának módosítása és egészében véve a társadalmi szerkezet megfelelő átalakítása — mind-mind megvalósíthatatlan feladatok a mezőgazdaság átszervezése, nagyarányú és harmonikus fejlesztése nélkül. Ez természetesen magában foglalja mindazoknak a „betegségeknek”, akadályoknak az elhárítását, amelyek valósággal megbénították a mezőgazdaságban a termelőerők fejlődését: így az ósdi gazdálkodási formák, a feudális maradványok, a nagybirtokrendszer eltörlését, a monokultúra felszámolását a termelés fokozatos diverzifikálása révén, s a külföldi tőkés társaságok gazdasági hatalmának megtörését a mezőgazdaságban is stb.

Az elmaradott országok jó része hozzálátott ezeknek a feladatoknak a végrehajtásához. Földreformot hajtottak végre, külföldi tőkések tulajdonában volt földbirtokokat sajátítottak ki, megkezdték a szövetkezeti mozgalom fejlesztését, a legfőbb mezőgazdasági exporttermékek kereskedelmi forgalmát állami ellenőrzés alá vonták, illetve korlátozták a külföldi monopóliumok felvásárló tevékenységét, jelentős állami támogatásban (hitel, termelési eszközök, szakoktatás stb.) részesítik a mezőgazdasági termelőket, állami mintagazdaságokat szerveztek és perspektivikus terveket dolgoztak ki a mezőgazdaság fejlesztésére stb. Igaz, e feladatok végrehajtása és eredményei igen különböző mértékűek az egyes országokban, ehelyütt azonban nincs mód az országonkénti értékelésre és összehasonlításra. (Ez utóbbit amúgy is igen bonyolulttá tennék az egyes országok igen különböző konkrét társadalmi viszonyai és politikai körülményei, a mezőgazdaság fejlődését gátló gazdasági-társadalmi tényezők múltból örökölt különböző mértékű hatékonysága.) Általában azok az országok értek el jelentősebb eredményeket, amelyek legmesszebb jutottak a nemzeti demokratikus fejlődés útján. Így nagyobb arányú földreformot hajtottak végre az EAK-ban, komoly sikereket értek el a szövetkezeti mozgalom és a mezőgazdasági termelés állami irányítása, illetve befolyásolása terén Maliban és Guineában, az exporttermékek termelésének állami szabályozása s a külföldi társaságok tevékenységének korlátozása tekintetében Ghanában stb. A felsorolás természetesen folytatható s még a megnevezett országok tekintetében sem teljes, amennyiben korántsem foglal magába minden fontosabb intézkedést és eredményt.

Az elmaradott országok ipari helyzetét általában a feldolgozóipar, azon belül is elsősorban a nehézipari ágazatok, a kohászat, a gépgyártás, a nehézségiipar stb. fejletlensége és — ahol az ásványi kincsek bősége ezt lehetővé tette — a kitermelőipar egyoldalú és exportcélokra történt kifejlesztése jellemzi.

Az elmaradott országok a tőkésvilág ipari termelésének mindössze 10,5%-át adják (holott lakosságának több mint $\frac{2}{3}$ -át teszik ki), s még alacsonyabb részarányuk a feldolgozóipar (8,9), általában a nehézipar (6,2) s különösen a fémfeldolgozóipar (3,9) világtermelésén belül. Ezzel szemben több mint $\frac{1}{4}$ -ét adják a tőkésvilág bányászati termelésének. Ezek az arányok világosan mutatják nemcsak az elmaradott országok ipari fejletlenségét, hanem ipari struktúrájuk torz voltát is.

Lényeges különbség van az elmaradott és a fejlett területek között a munkaerőnek a nehézipar és a könnyűipar közötti eloszlása tekintetében is. Bár a könnyűipar részaránya az elmaradott országokban is csökkenő tendenciát mutat, a különbség lényegében fennmaradt: amíg Latin-Amerika és Ázsia országai-ban mintegy 70% a könnyűiparban foglalkoztatottak aránya az összes feldolgozóipari foglalkoztatottak létszámán belül, a fejlett észak-amerikai és nyugat-európai országokban 50% körül mozog, sőt Észak-Amerikában 45% alá süllyedt.

A munkatermelékenység tekintetében még kiáltóbbak az ellentétek a fejlett és az elmaradott országok között. Az USA és Kanada együttesen vett színvonala 6—16-szorosan haladja meg az ázsiai országok színvonalát az egy alkalmazottra eső új érték nagyságát illetően.

Ha az elmaradott területek ipari fejlődését hosszú távon vizsgáljuk, gyenge *javulás* jelei mutatkoznak mind az ipari termelés növekedési üteme, mind pedig az ágazati szerkezet tekintetében.

Az elmaradott területek ipari termelése 1938 és 1961 között százaléokban nagyobb mértékben emelkedett, mint a fejlett országoké. Bár ez a nagyobb százalékos arány jórészt az ásványkitermelés felfutásának eredménye (1958-hoz viszonyítva 31%-ról 145%-ra az összipari 38—129%-os átlag mellett), ami a torzulás fokozódását jelzi, a feldolgozóiparon belüli iparági szerkezet szempontjából viszont a nehéziparnak, különösen a fémtermékeket előállító iparágnak és a vegyiparnak a könnyűipari ágazatokénál nagyobb százalékos növekedése — még ha az igen

alacsony kiinduló színvonal miatt abszolút értéknagyságban nem is jelentékeny — kedvező jelenség. Latin-Amerika ipari termelésének növekedési százalékaránya 1958 után minden ágazatban alatta maradt az elmaradott területek átlagának. Kelet- és Délkelet-Ázsiában viszont 1958 után jelentős emelkedés következett be.

Nilvánvaló, hogy az elmaradott országokban az egészséges iparfejlődés útjában álló akadályok gyors leküzdése — így a külföldi monopoltőke által az iparosítás ellen felállított „blokádnak” felszámolása, a hazai feldolgozóipar számára felhasználható nyersanyagok külföldre szivattyúzásának csökkentése, a nehézipar számára szükséges hazai energiabázis kiépítése, az ipari fejlődést akadályozó szakember-hiány megszüntetése, az ipari beruházások növelése, a belső felhalmozás fokozása és koncentrációja, valamint a külföldi tőke tevékenységének szabályozása révén, a belső piac bővítése, a nemzeti jövedelem elosztásának megváltoztatása, a parazita rétegek jövedelmének és a külföldi tőkések profitrepatriálásának korlátozása által stb. — csakis *koncentrált állami gazdaságpolitikával*, mégpedig a nemzeti-demokratikus fejlődés útján haladó állam gazdaságirányító és szervező szerepének kibontakozásával valósulhat meg. Az iparosításnak a mai fejlett tőkés országok által végigjárt útja az elmaradott országok számára túlságosan lassú s egyébként is megvalósíthatatlan volna. Megvalósíthatatlan, mert egyfelől „klaszszikus” forrásai: idegen országok kifosztása, háborúk, hadisarc, gyarmatosítás stb. ma már nem alkalmazhatók, másfelől, mert a szabadversenyes kapitalizmus kibontakozása az elmaradott országokban végérvényesen anakronisztikussá és lehetetlenné vált az idegen monopolkapitalizmus jelenléte következtében, amellyel szemben csak az *államkapitalizmus* nemzeti változata jelenthet más alternatívát. Ez pedig a legtöbb országban a helyi monopol-tőke hiányában demokratikus jelleget ölthet s a nem-kapitalista fejlődés nyitányát jelentheti.

A KÜLKERESKEDELEM SZERKEZETE ÉS SAJÁTOS PROBLÉMÁI

Mi jellemzi általában az elmaradott országok külkereskedelmi forgalmát, milyen megnyilvánulásai és következményei vannak a torz gazdasági szerkezetnek a külkereskedelem területén?

1. Az elmaradott országok *kivitelének áruösszetételére* — mint már említettük — néhány nyerstermék dominálása a jellemző.

Ezek a termékek a természeti erőforrások gazdagságától, illetve kihasználásától függően vagy ásványi anyagok, vagypedig mezőgazdasági termékek, többnyire ún. „gyarmatárúk” (kávé, kakaó, tea, földimogyoró, pálmamag, szizál stb.).

Összesített adatok az elmaradott országok exportszerkezetéről csak 1959-re és 1960-ra vonatkozóan állnak rendelkezésünkre. Ezeket az adatokat a 2. táblázatban közöljük — az összehasonlíthatóság céljából a fejlett tőkésországok exportstruktúrájával együtt:

2. táblázat

Az elmaradott országok és a fejlett tőkésországok exportszerkezetének összesítése

	Az elmaradott országok össz-exportjának százalékos megoszlása		A főbb elmaradott területek külön számított exportszerkezete 1960-ban			A fejlett tőkésországok exportjának %-os megoszlása	
	1959	1960	Ázsia ^b	Afrika ^c	Latin-Amerika	1959	1960
Összesen	100	100	100	100	100	100	100
Élelmiszerek	30,7	30,0	17,8	35,2	41,7	15,2	14,4
Mezőgazdasági és ásványi nyersanyagok	27,9	28,3	29,8	42,1	19,3	12,9	13,6
Üzemanyagok	28,0	27,6	35,2	4,6	30,7	4,0	3,9
Iparcikkek (gépek nélkül)	12,1	13,4	16,0	17,7	8,0	39,8	40,3
Gépek	0,6	0,7	1,2	0,4	0,3	27,2	27,8
Egyéb	0,7	a	a	a	a	1,0	a

^a Az „egyéb” rovat az „iparcikkek” rovatba foglalva.

^b Törökország, Japán és a szocialista országok nélkül.

^c A Délafrikai Köztársaság nélkül.

Forrás: World Economic Survey 1962. New York, 1963. 3–60. o.

Mint a táblázatból kitűnik, az elmaradott országok összesített exportjában a mezőgazdasági és kitermelőipari nyerstermékek 85–87%-ot tesznek ki, míg a fejlett tőkésországokéban a 33%-ot sem éri el. A táblázat azt is kimutatja, hogy az egyes elmaradott területek, illetve országok exportszerkezete — a közös jellegzetességek ellenére — természetesen sok tekintetben eltér egymástól.

2. Az elmaradott országok importszerkezete rendkívül széles skálájú, zömmel feldolgozóipari termékeket foglal magában és — egész gazdaságuk torz szerkezetét bizonyítva — bőven tartalmaz olyan terményeket, amelyeket a másik oldalon mint exportcikkeket külföldi piacokra szállítanak, illetve amelyeknek legfontosabb alapanyagait exportálják.

Ha az elmaradott országok importstruktúrájának alakulását több év távlatában vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy — ellentétben az exportszerkezet csekély váltoásaival — lényeges szerkezeti átcsoportosulás megy végbe, amely kisebb vagy nagyobb mértékben valamennyi elmaradott ország cikkek, illetve cikkcsoportok szerinti import-összetételének változására jellemző. Ennek a szerkezeti átalakulásnak az a lényege, hogy jelentős mértékben megnövekszik az ipari késztermékek, azon belül az ún. tőkejavak (gépek, berendezések, közlekedési eszközök) részaránya az élelmiszerek, s általában a fogyasztási cikkek rovására.

Minthogy a tőkeképződés importtartalma általában magas az elmaradott országokban, és a tőkeképződésnek a bruttó nemzeti termékhez viszonyított aránya összefüggésben van a növekedés rátájával, nyilvánvaló, hogy az elmaradott országok gazdasági növekedésének mértéke és üteme nagymértékben függ a jórészt még a fejlett tőkésországo**k**ból származó termelésieszköz-importtól, s ezáltal itt a viszonylati kereskedelmi függés új elemei alakulhatnak ki.

Mindebből tehát az tűnik ki, hogy az elmaradott országok importstruktúrájának sajátos jellege nemcsak az egész gazdaság meglevő torz szerkezetének (a feldolgozóipar, különösen a gépgyártás hiányának vagy fejletlenségének, a mezőgazdasági termelés monokulturás jellegének) következménye, hanem magának ennek a torz gazdasági szerkezetnek a megváltoztatására tett pozitív lépések is — legalábbis átmenetileg — az importstruktúra további romlását idézik elő. Igaz viszont, hogy a termelőerők fejlődését megbénító „bloká**d**” feloldása sok tekintetben éppen ezen a ponton indul meg, s ezért a gépimport hányadának növekedése általában kedvező jelenségnek tekintendő.

3. Az elmaradott országok részesedése a világ külkereskedelmi forgalmában csökkenő tendenciájú. Ez a tendencia, mely minden bizonnyal egy ideig még jellemző lesz az elmaradott országok külkereskedelmi forgalmára, elsősorban azoknak a változásoknak a természetes következménye, amelyek a fejlett tőkésországo**k**

piacán a tudományos-technikai forradalom, a nyugat-európai integráció, a hazai mezőgazdasági termelés és élelmiszerellátás fokozódása, a fogyasztási szerkezet módosulása stb. hatására végbementek, illetve végbemennek, s amelyről a kereskedelmi kizsákmányolás és a „terms of trade” problémakörével kapcsolatban már említést tettünk. Ez a tendencia — lévén a fejlett tőkésországok főleg az ipari készáruk exportőrei, míg az elmaradott országok exportjában a nyersanyagok dominálnak — megfelel a világ termelési szerkezetében az utóbbi két évtizedben végbement jelentős módosulásnak is. A második világháború után ugyanis a tőkésvilág ipari késztermék-termelése jóval gyorsabban nőtt, mint nyersanyagtermelése. 1938-ban az elmaradott országok részesedése a tőkés világkereskedelemben még 41,70% volt, 1957-ben viszont már csak 32%

A világkereskedelem változásait mutatja az elmaradott országok szempontjából a 3. táblázat:

3. táblázat

A világkereskedelem százalékos megoszlásának változása 1950 és 1960 között

(folyó árak alapján)

Exportőrök	Importőrök				
	Egész világ	Fejlett tőkés-országok	Szocialista országok	„Elmaradott” országok	Osztályozatlan kereskedelem
<i>Egész világ</i>					
1950	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1960	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Fejlett tőkésországok</i>					
1950	59,8	62,6	21,2	68,8	34,6
1960	66,0	72,1	20,9	75,3	55,9
<i>Szocialista országok</i>					
1950	8,4	3,4	66,5	2,7	4,1
1960	12,4	3,6	71,1	4,7	5,3
<i>„Elmaradott” országok</i>					
1950	30,0	32,2	12,3	27,3	52,5
1960	20,4	22,8	8,0	19,0	34,5

Forrás: World Economic Survey 1962. 3. o.

E táblázatból az tűnik ki, hogy amíg a fejlett tőkésországok százalékos exportrészesedése, a szocialista országok importjában észlelhető csekély visszaeséstől eltekintve, minden viszonylatban, tehát egymás közti és az elmaradott országokkal folytatott kereskedelemben is jelentősen emelkedett, a szocialista országok exportrészesedése pedig kivétel nélkül minden viszonylatban növekedett, addig az elmaradott országok exportrészesedése *általánosan* süllyedt, még az egymás közötti kereskedelem viszonylatában is. A világ összexportjában 1950 és 1960 között az utóbbiak részesedése 30%-ról 20,4%-a esett. (1961-ben 23,5%, 1962-ben 21,1% volt.)

Nyilvánvaló, hogy ez a tendencia alapján véve az elmaradott országok kereskedelmi helyzetének általános romlását jelzi és következményeivel együtt sok tekintetben károsan befolyásolja gazdasági fejlődésüket, hozzájárul a „blokádnak” megerősödéséhez.

4. Az elmaradott országok külkereskedelmi forgalmában *tendencia* érvényesül az *import túlsúlyának állandósulására* és ezért a *kereskedelmi mérleg passzív egyenlegének krónikussá válására*. (1953 és 1960 között pl. az elmaradott országok importja évi átlagban 5,5%-kal nőtt, míg a nemzeti jövedelem 3,5—4%-kal, az export pedig csak 3,5%-kal.)

A második világháború óta az elmaradott országok összesített kereskedelmi mérlege krónikusan passzív — miközben erős ingadozásokat is mutat. A külkereskedelmi deficit legmagasabb szintjét 1957—58-ban érte el²¹ — főleg az amerikai túltermelési válság hatására —, majd némi csökkenés után újra magasba emelkedett 1960-ban és 1961-ben.

Az elmaradott országok kereskedelmi mérlege mindaddig, amíg gazdasági szerkezetük átalakításának, az iparfejlesztésnek elérendő konkrét eredményei meg nem mutatkoznak, minden bizonynyal passzív egyenlegű marad, s e tekintetben a nyersanyagárak további romlásának megakadályozására, illetve az elmaradott országokat sújtó kereskedelmi diszkrimináció megszüntetésére teendő lépések csak enyhíteni képesek kereskedelmi helyzetük e valóságos rákfénéjén. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának számításai szerint, a jelenlegi helyzetet s annak tendenciális alakulását véve alapul, az 1960 és 1980 közötti időszakban kb. 3-szorosára nő majd az ázsiai, afrikai és latin-amerikai országok

²¹ 1957-ben az exportbevételek csupán 85%-ban tudták fedezni az importkiadásokat.

importja, miközben hagyományos exportcikkeikből a fejlett tőkésországok piacának felvevőképesége a keresleti struktúra átalakulása folytán aligha nő meg kétszeresére.²²

Az elmaradott országok kereskedelmi mérlegének kedvezőtlen alakulása általában súlyos következményeket von maga után *fizetési mérlegük*, valamint *deviza- és aranytartalékaik* helyzete szempontjából, egyszersmind természetesen belső pénzügyi helyzetüket is károsan érintve. A legtöbb elmaradott ország esetében a kereskedelmi mérleg nagyarányú deficitje a fizetési mérleg passzív egyenlegét s az arany- és devizataralékok csökkenését idézte elő az elmúlt évtizedben. A devizataralékok teljes összege 1958-ban érte el legmélyebb színvonalát, amikor átlagosan csupán 3 hónapi import fedezésére volt elegendő (1956-ban a devizataralékok 4 havi import értékével voltak még egyenlők).

Mínt hogy a spontán gazdasági erők szabad játéka az elmaradott országok külkereskedelmi helyzetének romlása irányába visz, e tendencia érvényesülésének intenzitása csak az *állam* gazdasági beavatkozása révén mérsékelhető, nem beszélve e tendencia belső, az illető országok gazdasági szerkezetében rejlő okainak felszámolásáról, mely többnyire elképzelhetetlen a gazdaság államkapitalista rendszerének létrejötte nélkül. A politikailag függetlenné vált országok fiatal államai már eleve számos gazdasági funkciót kénytelenek magukra vállalni. Ezek sorában elsőrendű fontosságú a külkereskedelem állami szabályozása, illetve befolyásolása.

TORZ, DUÁLIS TÁRSADALMI SZERKEZET

Az elmaradott országok gazdasági fejlődésének a már tárgyalt külső (külföld általi függés és kizsákmányoltság) és belső (torz gazdasági szerkezet) tényezőkön kívül lényeges akadálya a fennálló társadalmi viszonyok, a társadalom szerkezetének sajátos, torz szerkezete is.

Ez a torz szerkezet annak következményeként alakult ki, hogy a tőkés termelés formái a kapitalizmus *kívülről* — többnyire a gyarmati rendszer keretei között, erőszakos módon — történő behatolása révén, a *külföldi* tőke tevékenysége alapján honosodtak meg, nem pedig a helyi termelőerők belső fejlődése folytán, s miközben utat törtek maguknak és bomlasztották a régi ter-

²² Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnűje Otnosenyija. 1963. 1. sz.

melési módot, nem formálták át a gazdaság egészét tőkés gazdasággá.

Ez a magyarázata annak, hogy az elmaradott országokban a modern tőkés viszonyok mellett általában megtalálhatjuk a kapitalizmus előtti társadalmi viszonyokat is, ez a magyarázata a külföldi monopolitőke és a vele *ellentétes jellegű* prekapitalista formációk sajátos szimbiózisának.

A prekapitalista maradványok fejlődésgátló szerepére már az eddigiekben több ízben utalnunk kellett. Ezek a maradványok mindenekelőtt erősen akadályozzák a termelőerők fejlődését magában a *mezőgazdaságban*, amennyiben a feudalizmusból vagy a feudalizmus előtti történelmi szakaszokból visszamaradt földtulajdon- és gazdálkodási formák, elosztási viszonyok és munkaszervezeti formák nem teszik érdekeltté a termelőket, illetve azok kisajátítóit a modern mezőgazdasági módszerek elsajátításában, a gépi technika bevezetésében, a talaj termőerejének rendszeres pótlásában, sőt gyakran még az árutermelésben sem. *Korlátozzák a piac fejlődését* a mezőgazdasági termékek kínálata s a fogyasztási iparcikkek kereslete tekintetében. A földtulajdon tradicionális formái általában akadályozzák a föld szabad adásvételét, és azáltal, hogy saját személyében vagy családja révén „földhöz kötik” a parasztot és megtartják a termelési eszközök birtokában, vagyis megakadályozzák kettős értelemben „szabaddá” válását, korlátozzák a munkaerő áruvá válását is, s gátolják a fölösleges munkaerők végleges felszabadulását a mezőgazdaságból. Annak következtében, hogy a prekapitalista formációk a feudális-félf feudális vagy törzsi uralkodó réteg luxus-fogyasztása, pazarlása, illetve a katonai, vallási szervezet, a rituális szokások stb. fenntartása révén általában magas hányadú improduktív kiadásokat tesznek szükségessé, *fékezik a produktív felhalmozás növekedését*. Ezek a feudális, sőt gyakran feudalizmus előtti maradványok ugyanis valóságos melegágyai a primitív babonás szokásoknak, a megrögzött konzervatívizmusnak, a minden újjal szembeni idegenkedésnek, sőt a társadalmi elszigetelésnek, a törzsi, vallási, nemzeti és kaszt szerinti elkülönülésnek és gyűlölködésnek is, akadályai tehát a tudat fejlődésének, a művelődés, szakoktatás terjedésének stb.

A társadalom szerkezetének torzulása, a prekapitalista formációk fennmaradásának mértéke s e formációk elhelyezkedése, szerepe a társadalmi szerkezetben természetesen sok tekintetben igen eltérő az egyes elmaradott országok esetében attól függően,

hogy egyrészt ezek a maradványok eredetileg mely történelmi korok termékei, vagyis az idegen kapitalizmus behatolása a történelmi fejlődés milyen fokán találta ezeket a társadalmakat, másrészt, hogy e maradványok a külső hatásokra s egy heterogén szerkezetbe illeszkedve milyen változásokon mentek át, mennyiben igazodtak a megváltozott körülményekhez. Így azután az eredeti — t. i. a kolonializmus előtti — fejlettségbeli különbségek miatt is az ősközösségi, rabszolga- és feudális társadalom legkülönbébb korszakainak maradványai lelhetők fel Afrika, Ázsia vagy Latin-Amerika egy-egy országában, sőt az sem ritka, hogy szomszédos területeken, vagy akár egy azonos társadalmon belül.

Fekete-Afrikában különösen kiáltó a modern városi viszonyok és a falun élő primitív törzsi viszonyok ellentéte. Sok helyen a közös törzsi földtulajdon s az ahhoz tapadó ősközösségi elemek jellemzik még a bennszülött tradicionális mezőgazdaságot. A közösségi földtulajdon sajátos módon éppen azokon a területeken konzerválódott legerősebben (pl. Kelet-, Közép- és Dél-Afrika több országában), ahol egyébként a mezőgazdaságban az európai tőkés magántulajdon vált uralkodóvá, mégpedig ültetvényes nagygazdaságok formájában a bennszülöttektől kisajátított földeken. Itt a bennszülött mezőgazdaság a kijelölt rezervátumok területére szorult vissza, s ott rendszerint megőrizte törzsi, közösségi jellegét. A közös törzsi földtulajdon sok helyen „feudális” jellegű birtoklással párosult, amennyiben a törzsfőnökök számára lehetővé vált, hogy politikai hatalmuknál s a gyarmati kormányzattól kapott jogaiknál fogva esetenként kisajátítsák a közös földeken termelt termékek egy részét, részesedjenek az adókból és szolgáltatásokat követeljenek saját számukra a törzs tagjaitól.

A közel-keleti arab országokban a feudalizmus — mégpedig erősen katonai jelleggel — általában mélyebb gyökereket vert, bár a hűbéri társadalmi viszonyok mellett széles körben maradtak fenn itt is, többnyire a nomád pásztorkodással összefüggésben, törzsi-nemzetségi viszonyok. A külföldi tőkének főleg az olajkiaknázás érdekében történt behatolása még nagyobb mértékben konzerválta e feudális-félfeudális viszonyokat az olajországokban, mint másutt, minthogy fokozta a feudális uralkodó réteg gazdagságát és hatalmát. *Egyiptomban* (s rajta kívül még néhány más arab országban is, pl. Szíriában) a mezőgazdaságban meglevő feudális formákat az exportra termeltetés és gyapot-

monokultúra céljaira használta fel, s ezáltal konzerválta. A mezőgazdaságban tehát a feudális földbirtok maradt az uralkodó elem, s még a tőkés tulajdonban levő nagygazdaságok is feudális vonást (a munkaerő félig-jobbági megkötöttsége, részesbérlet-rendszer stb.) hordoztak. Azóta a földbirtoknagyság felső határának leszál-
lítása s a szövetkezeti mozgalom megindulása következtében je-
lentős változások következtek be Egyiptom mezőgazdaságában is,
s a feudális maradványok legalábbis pusztulóban vannak.

Indiában (de más kelet- és délkelet-ázsiai országokban, így pl. Indonéziában is) a gazdasági és társadalmi fejlődésnek különö-
sen nagy akadályai a feudális maradványok. India mezőgazdasá-
gában a feudalizmus — bár egyes területeken már jóval régebben
kialakult — sajátos módon a brit gyarmati uralom ideje alatt
vált általánossá, mégpedig annak eredményeképp, hogy egyrészt
a föld magántulajdonának és az ún. rájatvár-rendszernek²³ a be-
vezetésével az angolok súlyos csapást mértek az évezredes múltra
visszatekintő indiai faluközösségekre, másrészt az indiai ural-
kodók egykori adószedőiből, az ún. zamindárokból, földbirtokos
osztályt hoztak létre, magántulajdonukba adva azokat a területe-
ket, amelyekről azok azelőtt az adót szedték. Az indiai kormány
már az első ötéves terv keretében (1951—1956) átfogó földreform-
programot dolgozott ki, de a burzsoázia részéről a feudális föld-
birtokosok irányában mutatkozó engedékenységi és opportunisti-
mus, valamint ez utóbbiak heves ellenállása és törvényt kijátszó
magatartása következtében lényeges változásokra — a közvetí-
tői rendszer felszámolása kivételével — mindmáig nem került
sor az indiai feudális maradványok radikális kiküszöbölése tekin-
tetében.

Indonéziában a feudális viszonyok ugyancsak erősen átszőtték
a mezőgazdaságot. Az igen egyenlőtlen földbirtokmegosztás s a
falusi kizsákmányolás feudális és feudalizmus előtti formái (föld-
haszonbér, „sztromo-rendszer”,²⁴ kényszermunka) az indiaihoz
hasonlóan megbénították a termelőerők fejlődését a mezőgazda-
ságban. A nemzeti demokratikus irányzatú államkapitalizmus a
feudális földtulajdon korlátozása, a földbirtoknagyság maximali-
zálása, a sztromo-rendszer eltörlése, a bérleti díjak leszállítása

²³ A paraszti termelők által közvetlenül az angoloknak fizetett földadók
rendszere.

²⁴ „Sztromo” — feudális kötelezettség (természetbeni szolgáltatás, ledolgozás
stb.).

stb. révén jelentős — bár még csak kezdeti — lépéseket tett a feudális mezőgazdasági viszonyok felszámolására.

Latin-Amerikában, ahol a kapitalizmus fejlődése messze előrehaladottabb, mint más elmaradott területeken, a prekapitalista formációk is természetesen kevésbé széles körűek és konzerváltak, mint másutt, illetve szorosabban összefonódtak és átitalódtak kapitalista elemekkel.

A feudális jellegű kizsákmányolás legkülönfélébb formái élnek Latin-Amerika mezőgazdaságában. Ezek közül talán legjellegzetesebb az ún. peon-rendszer,²⁵ de igen elterjedt a részesbérlet és a földhözköötöttséggel együttjáró ledolgozás is.

AZ ELMARADOTT ORSZÁGOK OSZTÁLYSZTRUKTÚRÁJA

Mi jellemzi az elmaradott országok alapvető társadalmi osztályait, illetve rétegeit?

1. A *proletáriátust* általában még igen erős szálak fűzik a faluhoz, a parasztsághoz. A bér munkások zöme a *mezőgazdaságban* dolgozik, s a bér munkások elválasztása az alapvető termelési eszköztől, a földtől, sok esetben csak részleges — főleg azokon a területeken, ahol a prekapitalista kizsákmányolási formák széles körben fennmaradtak (Délkelet-Ázsia), illetve ahol a bennszülött mezőgazdaságban még élnek az ősközösségi társadalmi viszonyok (Fekete-Afrika). A bér munkát vállalók jelentékeny részének saját földje is van, amelyet családjuk révén, illetve időszakonként visszatérve saját munkaerejükkel művelnek meg. Ennélfogva meglehetősen elmosódnak a határok a parasztság és a proletariátus között.

A *városi* proletariátus száma viszonylag alacsony, s gyakran a városokban foglalkoztatott bér munkások nagy része sem ipari bér munkás, hanem — mint pl. a fekete-afrikai országokban — háztartási alkalmazott, kereskedelmi bér munkás, közigazgatási segédmunkaerő stb. Az *ipari* proletariátus számaránya tekintetében azonban jelentős különbségek mutatkoznak az egyes el-

²⁵ A mezőgazdasági bér munkás saját szerszámaival áll munkába a földbirtokos birtokán, e szerszámok megvásárlására viszont ez utóbbitól kap kölcsönt, amelyet béréből fizet vissza. Az alacsony bérek miatt azonban a megélhetés újabb kölcsönfelvételekre kényszeríti, míg végül is a földesúr adós-rabszolgájává válik.

maradott területek között.²⁶ Általában alacsony az ipari proletariátus *koncentrációjának* a foka, vagyis a bér munkások jelentékeny része még kisüzemekben dolgozik.²⁷ A koncentráció foka legmagasabb a kitermelőiparban, valamint a nagyobb külföldi monopoltársaságok kezében levő néhány más iparágban. Természetesen a proletariátus koncentrációja is erősen eltérő az egyes elmaradott országokban. A fejlettebb latin-amerikai országok nagyvárosaiban már meglehetősen koncentrált nagyüzemi proletariátussal találkozunk.²⁸

Az elmaradott országokban a bér munkások zöme *szakképzetlen*, olcsó munkaerő, amelynek éppen ezért nagyfokú a *migrációja*. Ez a migráció gyakran nemcsak a munkahelyek, illetve városok, országok közötti munkaerő-mozgást foglalja magában, hanem a bér munka szférájától a tradicionális törzsi vagy a saját kisparaszti gazdaságba történő időnkénti visszatérést, majd újabb kiáramlást is. A munkaerő állandó hullámozása akadályozza egy stabil ipari törzsgárda kialakulását, de nehézségeket támaszt a munkásosztály szervezkedésében is.

Az elmaradott országok proletariátusa minden gyengesége ellenére azonban egyre jelentősebb társadalmi *tényező*, amely nagy szerepet játszik a nemzeti felszabadító mozgalomban, s amely a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan számban is gyarapodott s mind gyorsabban növekszik.²⁹

2. Az elmaradott országok *parasztsága* általában igen sajátos összetételű társadalmi réteg, amely *semmiképpen sem hason-*

²⁶ Indiában az iparban foglalkoztatott bér munkások aránya az összproletariátuson belül kb. 35%, Pakisztánban több mint 25%, Irakban kb. 40%, Iránban 20, Thaiföldön több mint 25%, Ceylonban 20, Marokkóban 60, Algériában kb. 35, Tuniszban 63, Ghanában kb. 20%, Tanganyikában, Guineában 70, Kenyában és Kongóban kb. 10% stb.

²⁷ Indonéziában pl. a nagyüzemi munkások száma kb. 500 000, míg a kisüzemekben több mint kétfélmillió munkás dolgozik. Indiában ötször annyi munkaerőt foglalkoztat a kézműipar, mint a gyáripar és a bányászat. Az EAK-ban 134 000 üzem közül 46 000-ben egyáltalában nem foglalkoztatnak bér munkást, kb. 40 000-ben csak 1 munkást, 36 000 üzemben 2–4 munkást s mindössze 64 olyan üzem van, amely 500-nál több munkást foglalkoztat. (Forrás: Kommunizist, 1962. 6. sz. Moszkva.)

²⁸ Braziliában pl. az 5000-nél több munkást foglalkoztató nagyüzemek száma több mint 40, s Buenos Aires lakosságának kb. 1/7-e ipari munkás.

²⁹ A becslések szerint gyorsan fog nőni a jövőben is az ipari munkások száma az elmaradott országokban: Így pl. Indiában a következő 20 esztendő folyamán előreláthatólag kb. 4-szeresére, az EAK-ban 1967-ig 2,2 millióval fog emelkedni a létszám. (Forrás: Kommunizist, 1962. 6. sz.)

litható a nyugat-európai országok parasztságához. Mint említettük, ez a réteg foglalja el a legtekintélyesebb helyet az elmaradott országok osztálystruktúrájában. Minthogy egyfelől ez a parasztság a városi proletariátus kimeríthetetlen forrása, s maga a városi proletariátus még ezernyi szállal kötődik *tartósan* a mezőgazdasági lakossághoz (vándormunkások!), másfelől a prekapitalista társadalmi maradványok természetsszerűleg falun konzerválódtak, ezért az elmaradott országok parasztsága a legkülönbözőbb elemeket foglalja magában s a legkülönbözőbb hatásokat olvasztja egybe. Az erőszakos gyarmati behatolás és a gyarmatosítók gazdasági berendezkedésének megindulása is először rendszerint a mezőgazdaságban éreztette hatását (földkisajátítások, kényszertermeltetés, ültetvényes gazdaságok kialakulása, munkaerő-toborzás és kényszermunka stb.) s egyszersmind itt járt a legsúlyosabb következményekkel is: a monokultúra bevezetése és az élelmiszertermelés visszaesése miatt a táplálkozási színvonal süllyedésével, sok országban (ahol az egyenlőtlen földbirtok-megoszlás a gyarmatosítók földkisajátításának következményeként alakult ki) a rendelkezésre álló földterülethez s a meglevő technikához viszonyított túlnépesedéssel, a parasztság általános eladósodásával stb. Ugyanakkor a prekapitalista maradványok, kizsákmányolási formák terhét is elsősorban a parasztság viseli (terményszolgáltatások, robot és egyéb munkaszolgáltatások, részbérlet, uzsorakamat stb.).

A parasztság összetétele nemcsak földrészenként, de szinte országonként is erősen eltérő az „elmaradott” világban. Kelet-Afrikában pl. egymás mellett találjuk a feudális afrikai nagybirtokokat (Ugandában) és a tradicionális közösségi törzsi gazdálkodást (a szomszédos kenyai területeken), vagyis a jellegzetes feudális piramis-szerű rétegeződést és a közös földön gazdálkodó, csaknem differenciálatlan földműves-réteget. Általában a parasztság zömét a kisbirtokos parasztok, a kisparcellákon gazdálkodó földművesek alkotják mindenütt, még ha ez gyakran a földek nagymérvű koncentrációja ellenére van is így, s e kisbirtokos parasztok földhöz való viszonya s kizsákmányolásának formái eltérőek is: Megtaláljuk a föld közös (törzsi) tulajdonán alapuló s egyenlő használati jogon megművelt kisparcellát, a feudális földesúrtól hűbéri szolgálatok fejében átengedett kisbirtokot (esetleg mint a faluközösség által felosztott birtokrészt), az önálló, saját tulajdonú kisparaszti gazdaságot, s a bérlet különböző válto-

zatait stb., amelyekhez a feudális, félf feudális és tőkés kizsákmányolás legkülönbözőbb formái és változatai társulnak.

Éppen az a sajátos, sőt különös az elmaradott országok parasztságában, hogy a tulajdonformák s az azokhoz tapadó kizsákmányolási formák legtarkább variációi ellenére maga ez a parasztság sokkal kevésbé differenciált réteg, anyagi és szellemi helyzetét tekintve sokkal kevésbé heterogén, mint a fejlett tőkésországok parasztsága. Az agrárproletárok és a kisbirtokos parasztságot nehezen választható el egymástól, s a kisbirtok meglete rendszerint épp úgy jellemző a mezőgazdasági bér munkásokra, mint az önálló parasztságokra, legfeljebb egyik esetben a közösségi tulajdon vagy a félf feudális földtulajdon, másik esetben a saját magántulajdon az alapja.

Ez a parasztság túlnyomó többségét alkotó kisbirtokos réteg — akár a törzsi rezervátumokba szorított afrikai parasztságról, akár a feudális hűbérurak igáját nyögő ázsiai jobbágyparasztságról, akár a tőkés ültetvényekkel „versenyző” s a tőkés felvásárló cégek kiszípolozásától szenvedő latin-amerikai kisparasztságról van szó — egyaránt óriási belső feszültséggel telített társadalmi réteg, mely felemelkedésének lehetőségeit vagy egy radikális földreformban és nagyarányú agrárprogramban, vagy a városi ipar növekvő munkaerő-felnevőképességében látja. A kettős kizsákmányolás, a tradicionális társadalom önmagát túlélő feudális-félf feudális uralkodó rétegének erőszakos kiszípolozó tevékenysége és a volt gyarmati társaságok, telepések, külföldi kereskedelmi-felvásárló monopóliumok körmönfont kizsákmányolása, valamint az ültetvények-nagybirtokok nyomasztó versenye nagy *forradalmi energiákat* gerjeszt az elmaradott országok parasztságában. S minthogy ennek a parasztságnak a politikai arculatát sokkal inkább ez a felülről és kívülről ránehezedő nyomás és a kizsákmányoltság, mintsem „birtokosi”³⁰ mivolta befolyásolja, és mert ez a parasztság még igen közel áll a városi proletariátus tanulatlanságához, olcsó munkaerőt szolgáltató derék hadához (sok helyen a vándormunka-rendszer tartja fenn a közös vérkeringést köztük) — egy széles bázisú *munkás-paraszt szövetségnek* általában igen nagy lehetőségei nyílnak ezekben az országokban.

³⁰ Ami sok esetben távolról sem jelent valóságos „magántulajdonosi” jellegűt, hiszen az egyéni (családi) művelés alatt álló parcella gyakran a törzsi vagy faluközösségi birtok része csupán.

Igaz, arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy miként az elmaradott országok proletariátusa számtalan belső gyengeséggel, fogyatékkal terhes, forradalmi öntudatát és szervezhetőségét alacsony szellemi színvonala, a primitív szokások, előítéletek és babonák stb. erősen csökkentik, ez még inkább elmondható a parasztságról, amely ezeknek az ősi szokásoknak, babonáknak, törzsi, vallási előítéleteknek és gyűlölködésnek tulajdonképpen melegágya. Másrészt azt is világosan kell látni, hogy a mezőgazdaság tökéletes fejlődésének előrehaladásával — még akkor is, sőt akkor különösen, ha ezt a folyamatot a feudális földtulajdon eltörlése és a nagybirtokok felosztása (a külföldi tulajdonban levő ültetvényeké is!) vezeti be — éppen ez a társadalmi réteg van leginkább kitéve a gyors *differenciálódás* veszélyének, amelynek során a meggazdagodás számukra megnyílt lehetőségeit kihasználó tehetősebb parasztok tökéletes farmerekké alakulnak át, elválva és szembefordulva a parasztság többi rétegével s keresve a megegyezést más kizsákmányoló elemekkel.

3. Az elmaradott országok *burzsoáziája* a külföldtől való függés, a külföldi monopoltőke kizsákmányoló tevékenysége és a prekapitalista társadalmi formációk maradványainak megléte miatt *sajátos helyet* foglal el a társadalomban, amennyiben egyfelől mint kizsákmányoló osztály éppúgy szemben áll a társadalom dolgozó osztályaival, mint a feudális kizsákmányolók vagy a külföldi monopoltőke, vagyis reakciós, másfelől viszont mint az „elmaradottság” említett külső (imperialista) és belső (feudális, prefeudális) tényezői által fejlődésében visszatartott és megnyomortított réteg antiimperialista és antifeudális vonásokat is felmutat.

Annak megfelelően, hogy a burzsoázia egyik, illetve másik részénél a két ellentétes vonás közül melyik a *domináló*, a különböző ráhatások közül melyik határozza meg az *adott* történelmi szakaszban magatartását, bizonyos határvonalat kell vonnunk a nemzeti és demokratikus (antiimperialista és antifeudális) törekvéseket támogató, ún. nemzeti burzsoázia, valamint az azokkal szembeforduló, ún. komprádor burzsoá réteg között.

Nagy jelentősége van annak is, hogy a burzsoázia egyes rétegei hogyan helyezkednek el a nemzetgazdaság különböző szektorai-ban, tőkéjük mely gazdasági ágakban koncentrálódik, s milyen az összburzsoázia összetétele ebből a szempontból.

Az elmaradott országokban általában a burzsoázia következő rétegeit találjuk a gazdasági szektorok szerinti megoszlás szempontjából:

a) *Kereskedelmi burzsoázia*, mely általában az elmaradott országok burzsoáziájának legjelentősebb rétege, s magában foglalja a tőkeszegény, csupán néhány alkalmazottal dolgozó kis- és közvetítő kereskedők széles rétegét éppúgy, mint néhány országban a hazai piac jelentős részét már megkaparintó s külkereskedelmi tevékenységet is folytató nagykereskedőket. Ez a réteg sok országban közvetlen kapcsolatban áll a külföldi kereskedelmi monopóliumokkal, gyakran azok közvetítője, csatlósa csupán, míg másutt elkeseredett versenyharcot vív az utóbbiakkal.

b) *Agrár-burzsoázia*, az elmaradott országok tőkésosztályának másik nagy és széles rétege, mely a mezőgazdaság tőkés fejlődése, a piaci gazdálkodás kiszélesedése eredményeképp részben a parasztság körében végbemenő differenciálódási folyamat révén alakul ki a meggazdagodó farmerek soraiból, részben a tőkés gazdálkodásra áttérő feudális földesurakkal töltődik fel. Ez a réteg többnyire a mezőgazdasági termékek értékesítése és főleg exportja során kerül szembe a külföldi monopóliumokkal.

c) *Ipari burzsoázia*, mely általában igen szűk és fejletlen réteg, s többnyire csak a könnyű- és élelmiszeripar, valamint a kisebb-nagyobb javító üzemek területén koncentrálódik, zömmel kis- és középtőkésekéből áll. Ez a réteg érzi legközvetlenebbül és legérzékenyebben a külföldi monopóliumok tevékenységének káros hatásait, a piac korlátozott voltát, az általános tőkehiányt, a szakképzett munkaerő hiányát, a gazdaság import-érzékenységét.

d) *Pénzzel kereskedő, vagyis bank-burzsoázia*, illetve *uzsorás burzsoázia*, mely ipari, kereskedelmi és közlekedési hitelműveletekkel, illetve a parasztoknak vagy földesuraknak nyújtott uzsora-hitelekkel és ezzel kapcsolatos föld-spekulációval foglalkozik. Minthogy a bank- és hitelélet általában mindenütt a külföldi monopóliumok ellenőrzése alatt fejlődött, fejlett hazai bank-burzsoázia csak néhány olyan országban (pl. Egyiptom) alakult ki, amelyben a helyi ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi burzsoázia elég erős volt ahhoz, hogy a bank- és hitelügy területén önálló pozíciókhoz jusson a külföldi tőke ellenében. Ahol ez megtörtént, ott nagy lökést adott az egész nemzeti burzsoázia megerősödésének. Ezzel szemben az uzsorás burzsoázia az elmaradott viszonyokat, a belső felhalmozási források elégtelenségét és a prekapitalista maradványok meglétét kihasználó élősködő réteg, amely általában nem kerül közvetlen érintkezésbe, illetve konfliktusba a külföldi tőkével.

A burzsoáziának e rétegei nem minden elmaradott országban találhatók meg, s főleg nem egyenlő súllyal és arányban. Egyes országokban egyáltalában nem jött létre hazai burzsoázia, míg másutt viszonylag erős nagyburzsoázia, sőt monopolizációs csoportok is kialakultak. Így pl. a fekete-afrikai országokban a helyi burzsoáziát többnyire csak a viszonylag gazdag bennszülött farmer-réteg, valamint a kereskedő réteg képviseli, míg sok országban (pl. Dél-Afrikában, ahol még a kereskedelemmel való foglalkozást is tiltották az afrikaiaknak, a földeket pedig az európai telepesek birtokolják) egyáltalában nem alakult ki bennszülött burzsoázia.

4. *A feudális hűbéruraknak s a tradicionális társadalom egyéb vezető rétegeinek* pozíciója az elmaradott országokban az utóbbi években általában jelentékeny mértékben meggyengült. Ez részben a végrehajtott agrár-reformoknak a következménye, amelyek — ha legtöbbször kompromisszumos, következetlen jellegűek voltak is — visszaszorították a prekapitalista, feudális, félf feudális viszonyokat a falun, részben pedig annak, hogy az imperializmus-kolonializmus ellen vívott nemzeti felszabadító küzdelmekben ezeknek a rétegeknek jelentős része, mint az imperializmus nyílt támasza lepleződött le, majd szorult ki a politikai vezetésből. Ez éppúgy vonatkozik néhány közép-keleti és ázsiai ország feudális vezetőrétegeire, mint egyik-másik fekete-afrikai ország gyarmatosítókkal kollaboráló törzsfőnökeire. Persze itt is hiba volna széleskörű általánosításokat tenni e prekapitalista társadalmi réteg politikai magatartása tekintetében, hiszen egyes országokban a feudális hűbérurak egy része is részt vett a nemzeti függetlenségi harcban (pl. Marokkó), másutt a feudális uralkodó réteg külpolitikai vonalvezetése mutat fel pozitív vonásokat, igaz, rendszerint inkább történelmi vagy nemzetközi indítókok alapján (pl. Afganisztán). A fekete-afrikai törzsfőnökök közül pedig nem egy mártírja akad a felszabadító mozgalomnak. Hiba volna továbbá azonos elbírálás alá vonni a feudális földesúri-egyházi vezetőréteget és a közösségi társadalom törzsi vezetőit, hiszen — a külföldi monopolizációhoz, illetve a gyarmati uralomhoz fűződő viszonyuktól eltekintve — az előbbiek a feudális kizsákmányolás és megkötöttségek képviselői, míg az utóbbiak csupán az ősi primitív közösségi társadalom politikai-vallási tekintélyének hordozói és a törzsi obskurantizmus, régi babonák és előítéletek őrzői.

Általában véve azonban ezek a prekapitalista vezetőrétegek mindenképpen a társadalmi-gazdasági haladás kerékkötői, s ezért hatalmuk és gazdasági erejük megtörése éppúgy feltétele a fejlődésnek, mint a gazdasági függés felszámolása.

Ma még sok országban ezek a rétegek komoly gazdasági-politikai hatalommal rendelkeznek, bár az említett változásokon túlmenően, illetve azokkal párhuzamosan megfigyelhető bizonyos *átalakulási* folyamat, amelynek során a feudális hűbérurak egyre inkább kapitalizálódnak, alkalmazkodva a megváltozott viszonyokhoz a tőkés gazdálkodásra térnek át, s fokozatosan beleolvadnak a burzsoáziába.

5. Külön kell szólni — sajátos helyzetére és politikai jelentőségére való tekintettel — az elmaradott országok *értelmiségi és hivatalnoki, katonatiszti* rétegéről, az ún. „elit”-ről.

Mint ismeretes, az elmaradott országokban igen alacsony a magasan kvalifikált munkaerő létszáma, vagyis igen szűk a szoros értelemben vett értelmiségi réteg. A kolonializmus mély kulturális elmaradottságban tartotta a gyarmati népeket, s a lakosságnak csak elenyésző hányada jutott közép- vagy felsőfokú iskolai oktatáshoz. A kevés számú helyi iskola általában csak a gyarmati közigazgatás, az elemi iskolák, a hadsereg és a kereskedelem, közlekedés, közszolgáltatások számára képezett ki *hivatalnokokat*, tanítókat, tiszteket és személyzetet. A tulajdonképeni *értelmiségiek* — rendszerint a politikai vezetés erős szelekciója folytán — a kiváltságos rétegek soraiból, illetve a jobb módú családok fiaiból kerültek ki, akik tanulmányaikat külföldön, többnyire az „anyaországi” egyetemeken végezték, s akiket a gyarmatosítók minden módon „európaizálni”, illetve „amerikanizálni” igyekeztek, arra számítva, hogy saját későbbi szövetségeseikké, irányukban lojális vezetőréteggé válnak.

Ennek az „elit”-nek, vagyis a köztisztviselők, katonatisztek, tanítók stb. és a magasan képzett értelmiségiek — egyébként országonként meglehetősen eltérő szélességű és összetételű — rétegének a helyzete sajátosan *kettős* jellegű. Egyfelől *kiváltságos* helyzetet élvezett már a gyarmati rendszeren belül is a lakosság nagy tömegeivel szemben, s ez a kiváltságos helyzete (anyagi és politikai értelemben egyaránt) még csak fokozódott a felszabadulást követően, ami kétségkívül alapot teremt a dolgozó tömegekkel való szembefordulásra, illetve az opportunizmusra, és nyílt árulásra az imperializmus irányában. Másfelől viszont ez a

réteg fokozottabban érezte a gyarmati időszakban a diszkriminációt, az alárendeltség megszégyenítő érzetét — különösen azon a területeken (pl. Kelet- és Közép-Afrikában), ahol a faji diszkrimináció az európai lakosság nagyobb arányú letelepedése következtében erősebben érvényesült —, tanulmányai során látóköre kitágult, új ideológiákkal ismerkedett meg és egyébként is szükségképpen fogékonyabb a frissítő szellemi hatások, forradalmi eszmék iránt. Ez utóbbi magyarázza meg azt, hogy ez a réteg miért játszott kezdettől fogva kiemelkedő szerepet a nemzeti felszabadító mozgalmakban. Az elmaradott országokban a politikai pártok vezetői jórészt ebből a rétegből kerültek ki, s a szabadfoglalkozásúak, orvosok, ügyvédek, pedagógusok, mérnökök, köztisztviselők, diákok és katonatisztek alkotják rendszerint a nacionalista pártok magvát, ezek a hordozói a nacionalista ideológiának. Jóllehet e réteg társadalmi gyökerei általában a feudális osztályok és a burzsoázia, illetve a kispolgárság talajában gyökereznek, s e réteg a fejlődő burzsoázia *általános* érdekeinek szószólójává, képviselőjévé válik, egyes elemei, illetve csoportjai az antiimperialista harc során a nacionalista ideológiában a nemzeti burzsoázia vagy éppen a kispolgárság *legradikálisabb* részének érdekeit fejezik ki. Sőt — az események hatására, illetve az ideológiák tanulmányozásán át — ezek eljuthatnak a marxista ideológiához, a munkásosztály és dolgozó parasztság érdekeinek kifejezéséhez és védelméhez is.

2. FEJEZET *A továbbfejlődés lehetőségei, a „gazdasági elmaradottság” felszámolásának perspektívái*

Az ún. „gazdasági elmaradottság” felszámolása s az egészséges gazdasági-társadalmi fejlődés biztosítása csak a külföldi tőkétől való függés és kizsákmányolás likvidálására, a gazdasági struktúra átalakítására és a régi társadalmi maradványok eltüntetésére irányuló együttes, komplex intézkedések révén lehetséges. Ilyen lépésekre azonban csak egy olyan szervezet — az állam — képes, amely kellő ellenőrzést tud gyakorolni a gazdasági élet felett. Éppen ezért az elmaradott országokban különös jelentőségre tesz szert az állam gazdasági szerepe és sajátos jelleget kap az *államkapitalizmus*.

A monopolkapitalizmus-imperializmus korszakában gyors gazdasági fejlődést, gyors tőkeakkumulációt az elmaradott országokban a magántőke nem képes biztosítani. Ami a külföldi magántőkét illeti, annak tevékenysége — mint láttuk — az ország természeti és emberi erőforrásainak kizsákmányolása, a nemzeti jövedelem lefölözése és külföldre szivattyúzása, valamint az „anyaországi” gazdaság külső függelégeit létrehozó, a gazdasági struktúrát deformáló beruházási tevékenysége a fejlődés súlyos akadályait termeli újra. A hazai magántőke viszont ezekben az országokban — épp a külföldi tőke tevékenysége nyomán — gyenge, erőtlén ahhoz, hogy a gazdasági növekedés, a gyors felhalmozás motorja legyen. E hazai tőkének nemcsak saját felhalmozási forrásai csekélyek — amennyiben kizsákmányolási tevékenysége mind „szélességben”, az uralma alá vont munkaerő létszámát tekintve, mind pedig „mélységben”, a munka termelékenységét, vagyis a relatív kizsákmányolást illetően erősen korlátozott³¹ —, hanem azok a külső „járulékos” felhalmozási források sem állnak többé nyitva előtte, amelyek révén annak idején a nyugat-európai tőkés osztály meggyorsíthatta a gazdasági fejlődést (idegen népek leigázása, gyarmatok szerzése, háború, hadisarc, egyoldalúan előnyös kereskedelmi szerződések kikényszerítése stb.). Éppen ezért az elmaradott országokban rendszerint maga a nemzeti tőke is igényli saját fejlődése érdekében, legalábbis átmenetileg, az állam gazdasági beavatkozását. Minthogy az elmaradott országokban mind a természeti, mind az emberi erőforrások megfelelő kihasználása s általában az infrastruktúra fejlesztése nagy összegű kiadásokat tesz szükségessé (geológiai kutatások, földmunkák, út- és vasúthálózat építése stb. egyfelől, és iskolák, szociális és egészségügyi intézmények stb. létesítése, a kiképzés, szakoktatás költségei másfelől), ezért a gyenge hazai magántőke a gazdasági mechanizmus alapjainak megteremtését — legalábbis egyelőre — saját államára bízta.

Azonfelül sem a nemzeti burzsoázia — ahol ilyen kifejlődött s hatalomra került —, sem a társadalom más osztályai ezekben az országokban nem rendelkeznek semmilyen más alkalmasabb eszközzel a külföldi tőke elleni, az önálló nemzetgazdaság meg-

³¹ Ennek oka az a már ismert tény, hogy kialakulásának és működésének szférája általában azokra a gazdasági szektorokra szorítkozik, ahol a munkaerő koncentrációjának foka és a munka termelékenységének színvonala alacsony.

teremtéséért vívott harcban, mint a gazdasági életbe beavatkozó állam. A külföldi tőke legyőzése, a hazai piac meghódítása, a hazai természeti és emberi erőforrások megkaparintása a nemzeti burzsoázia számára a „klasszikus” eszközökkel, a szabad verseny útján egyszerűen elképzelhetetlen, hiszen olyan óriásmonopóliumokkal kell megbirkóznia, amelyek gyakran nagyobb gazdasági, sőt katonai erővel rendelkeznek, mint több elmaradott ország együttvéve! Ezért igényli, most már az általános gazdasági ösztönzés szempontjain túlmenően, a nyomasztó versenytárs, a külföldi monopolitőke korlátozása és kiszorítása érdekében is a nemzeti tőke az állam gazdasági beavatkozását az elmaradott országokban. És ha a nemzeti burzsoáziának, akkor a dolgozó osztályoknak még inkább érdekükben áll az államkapitalizmus antiimperialista irányzatú működése. Ezért az elmaradott országokban kifejlődő államkapitalizmus vagy már eleve a gazdasági dekolonizáció véghezvitelére, a külföldi monopolitőke elleni harc céljaira fejlődött ki, tehát antiimperialista elemeket tartalmaz, vagy előbb-utóbb — a belső társadalmi nyomás hatására — rendszerint átítatódik ilyen elemekkel.

A külföldi monopolitőke hatalmának megtörésére az elmaradott országokban az államkapitalizmus egész fegyvertára alakult ki. Aligha vitatható, hogy a legradikálisabb, legforradalmibb fegyver az *államosítás*, a kártalanítás nélküli kisajátítás. Ez a fegyver azonban bármennyire is tetszetős, nem alkalmazható bármikor és bármilyen „terepen”. Nem feltétlenül az a kormányzat a haladóbb, amelyik működését a külföldi tőkés vállalatok egy csapásra történő kisajátításával kezdi. Sőt meglehet, hogy ilyen jellegű — esetenként talán álforradalmi — lépések ellenkező eredményre vezetnek, és súlyos zavarokat idézve elő a gazdasági életben és fokozva a társadalmi feszültséget végül is a politikai reakciónak készítik elő a talajt. Az államosítások jelentik a külföldi monopolitőke elleni támadás valóban legmegfelelőbb és legradikálisabb formáját, de csak ott és akkor, ahol és amikor erre egyrészt a társadalmi-politikai, másrészt a gazdasági-technikai feltételek megértek.

Ezért a külföldi monopolitőke ellen vívott harcban az államkapitalizmus egyéb — fokozati — eszközeinek is nagy jelentőségük van az elmaradott országokban, s ezek az eszközök ügyesen kombinálhatók a *részleges* államosításokkal. Ezek közé az eszközök közé tartoznak az *adók*, a profitok újraberuházási hányadának törvényes szabályozása, vagyis a *profitrepatriálás* korláto-

zása, a részvények bizonyos százalékának állami felvásárlása, illetve kötelező állami tulajdona, vagyis az ún. *vegyestársaságok*, a külföldi magáncégek működésének fokozott állami *ellenőrzése* (a minisztériumok, bankok, vagy éppen az „üzemi tanácsok” révén) és az állami terv kereteibe kényszerítése, a *tervfeladatok* végrehajtásának törvényes kötelezettsége stb. Az állami beavatkozásnak ezek a formái szükségképpen *átmeneti* jellegűek. Hatékonyságuk attól függ, hogy valóban a külföldi monopoltőke hatalmának teljes megtörése és felszámolása irányába mutatnak-e s a megfelelő irányú fokozatosság érvényesül-e alkalmazásukban. Mert hiszen egyébként e formák némelyike (pl. a vegyestársaságok) éppenséggel a külföldi tőke befolyásának növekedését is szolgálhatja.

Az államkapitalizmus továbbfejlődésének irányát az elmaradott országokban a belső *társadalmi osztályerőviszonyok* alakulása és az ezeket nagymértékben befolyásoló *nemzetközi politikai és világgazdasági viszonyok* változása határozza meg.

Az államkapitalizmus — e tényezők alakulásától függően — elvileg *két irányban* fejlődhet tovább:

1. Felszámolva a külföldi monopoltőke nyomasztó hatalmát, megteremtve a hazai nemzetgazdaságot s az önálló tőkés fejlődés feltételeit, átalakítva a gazdasági szerkezetet, valamint a prekapitalista társadalmi maradványokat és *felfejlesztve a termelőerőket*, önmaga — a magántőke nyomására — visszafejlődik, *elsorvad*, illetve átadja helyét a fejlettebb termelőerőkön nyugvó *állammonopolista* kapitalizmusnak. Ez akkor következik be, ha az államkapitalizmus fejlődésével párhuzamosan megerősödik a nemzeti tőke, sőt kialakul a hazai monopoltőke, s az mindjában kisajátítja az államot, vagyis ha az osztályharc — esetleg külső támogatással — a burzsoázia javára dől el.

2. Az állam gazdasági szerepének növekedése, az állami szektor hatókörének kitágulása olyan *méretet* ölt, hogy az már nemcsak a külföldi tőke, hanem *általában mindenfajta tőke* szabad tevékenységét és növekedését gátolja — ami persze feltételezi, hogy az államhatalom *nincs* a tőke kezében —, s így a mennyiségi változások minőségi változást eredményeznek, az államkapitalizmus a gazdasági és társadalmi fejlődés *nem-kapitalista útjára* tér át. Ez akkor következik be, ha a nemzeti tőke fejlődése eleve elmarad az államkapitalizmus fejlődésétől (pl. azért, mert az államkapitalizmus kibontakozásának kezdeti időpontjában esetleg még egyáltalán nem volt nemzeti burzsoázia s a körülmények

sem kedveztek gyors növekedésének,³² illetve ha az államkapitalizmus megerősödésének tendenciája az említett feladatok végrehajtása során s a társadalmi erők nyomásától kísérve olyan energiával tör fel (esetleg valamely akadály, pl. a külföldi tőke hadállásainak robbantásszerű eltávolítása során, avagy külső tényezőktől ösztönözve), hogy a nemzeti tőke *már* nem képes úrrá lenni a felszabadult energiákon.³³

A nem-kapitalista útra térésnek semmi esetre sem feltétele az, hogy a hatalom a munkásosztály kezébe menjen át, hiszen ez esetben már a szocialista útra térésről beszélhetnénk. A fejlődés nem-kapitalista útjának éppen az a jellegzetessége, hogy egy olyan — viszonylag hosszú — *történelmi átmenetet* képez, amelyben még érvényesülnek a magántőke létezéséből, sőt esetleg a külföldi tőke befolyásából, valamint a prekapitalista maradványok tényéből eredő tendenciák is, de nem válnak uralkodóvá.

De éppen azért, mert egy viszonylag hosszú történelmi átmenetről van szó, ennek megvannak a maga sajátos törvényszerűségei, amelyek a már említett ellentétes tendenciák mozgását foglalják magukban, tehát a „*gazdasági elmaradottság*” *tényéből és felszámolásának előrehaladásából adódó tendenciákat is*. Nagyon valószínű, hogy e tendenciák bonyolultsága következtében a nem-kapitalista út *sajátos változatai* alakulnak majd ki, amelyek még több árnyalatot mutatnak majd, mint a szocializmusba való átmenet formái.

E sajátos történelmi átmenetnek *állama* maga is jellegzetesen *átmeneti* típus. Funkciója voltaképp azoknak a feladatoknak radikális és következetes végrehajtása, amelyekből eredetileg az államkapitalizmus kifejlődésének és megerősödésének tendenciái kinőttek, vagyis a „*gazdasági elmaradottság*” teljes felszámolásának feladatai — *kibővítvé* a hazai tőkés fejlődés bizonyos *korlátozásának* feladatával. Egyrészt *nemzeti* feladatok (harc az ország gazdasági és politikai függetlenségének megszilárdításáért a kolonializmus és neokolonializmus erői ellen) és másrészt széles körű *demokratikus* feladatok (harc a feudális, félf feudális társadalmi maradványok ellen, radikális agrárreform végrehajtása, a lakosság széles rétegei aktív részvételének biztosítása az állami

³² Erre példa lehet néhány fekete-afrikai ország, Guinea, Mali s esetleg Ghana.

³³ Feltehetően — ha egyéb tényezők közrejátszásával is — ehhez hasonló folyamat ment végbe, illetve kezdődött az EAK-ban.

politika meghatározásában). Ezt a típusú államot *nemzeti-demokratikus államnak* nevezzük.³⁴

A TOVÁBBFEJLŐDÉS BELSŐ TÁRSADALMI-POLITIKAI KÖRÜLMÉNYEI

Az *osztályerőviszonyok* alakulásától függ, hogy az *államhatalom* végül is milyen jelleget ölt, kinek a kezébe kerül, s hogy valóban végrehajtja-e azokat a feladatokat, amelyeket a „gazdasági elmaradottság” felszámolása ír elő, s amelyek végrehajtására a lehetőséget — ugyancsak a külső feltételektől is függően — saját gazdasági erejének megnövekedése, az államkapitalista szektor megerősödése teremti meg. Végső soron tehát nemcsak az államkapitalizmus megerősödése tendenciájának érvényesülése, de magának az államkapitalizmusnak a jellege, tartalma és fejlődési iránya is a társadalmi-politikai erőviszonyoktól függ, miközben e tendencia erősödése vagy gyengülése az akut gazdasági-társadalmi problémák hatására maga is befolyásolja az erőviszonyok alakulását.

A politikai és osztályerőviszonyok alakulása az elmaradott országokban belső és külső tényezőktől függ majd, így mindennek előtt az osztályok már eddig elért fejlettségi színvonalától, az egyes gazdasági szektorok s az egész gazdasági struktúra fejlődésétől, a külső imperialista befolyás vagy beavatkozás alakulásától, a szomszédos országok fejlődési irányától s általában a szocializmus és kapitalizmus között folyó világméretű verseny eredményeitől.

Az osztályok fejlettségi foka, illetve a jelenlegi osztályerőviszonyok és politikai helyzet alapján az elmaradott országok meglehetősen színes, tarka képet adnak. Bizonyos azonos vagy hasonló vonások alapján több csoportba oszthatjuk őket, ennek a csoportosításnak azonban még nem alakultak ki tudományosan kellően megalapozott kritériumai. Éppen ezért a marxista irodalomban is többféle csoportosítással találkozhatunk.

Az elmaradott országokat a fejlődés már megtett útja, illetve kezdeti lépései alapján, figyelembe véve az osztályviszonyokat és az államhatalom jellegét — amely egyszersmind, mint láttuk, az államkapitalizmus jellegét is meghatározza — véleményünk szerint a következő *csoportokba* helyes sorolni:

³⁴ Nemzeti demokratikus államnak nevezzük szélesebb értelemben a nemkapitalista útra térést előkészítő, azt szervező államhatalmat.

1. Azoknak az országoknak a csoportja, amelyek *nem-kapitalista úton* indultak el, illetve nem-kapitalista útra tértek, amelyeknek államhatalma az antiimperialista és antifeudális feladatokon túlmenően a hazai tőkés fejlődés lehetőségeinek korlátozására vett irányt, amelyekben tehát az államkapitalizmus hatóköre túlnőtt vagy kezd túlnőni a hazai tőkésosztály érdekei által meghatározott területen.

Ebbe a csoportba tartoznak *egyfelől* azok az országok, amelyekben hazai burzsoázia egyáltalában nem alakult ki vagy jelentéktelen mértékben (*Guinea, Mali, illetve Ghana*), s az államhatalom politikája, az államkapitalista intézkedések a dolgozó lakosság érdekeit szolgálják, *másfelől* azok az országok, amelyekben a hazai burzsoázia kifejlődött ugyan, sőt esetleg jelentős társadalmi osztállyá is növekedett, a politikai és gazdasági függetlenségért vívott harcban, az égető gazdasági és társadalmi problémák megoldásában azonban gyengének bizonyult és nem volt képes az államhatalmat saját ellenőrzése alá vonni, illetve abban megtartani. Példaképp *Algérián* kívül, amely bizonyos fokig inkább e két alcsoport közötti határesetet jelent, *Indonéziát* említhetjük, ahol a nemzeti burzsoázia egy meglehetősen széles és jól szervezett, harcokban edzett munkásosztály mellett képtelen volt monopolizálni az államhatalmat, ahol a kormányzat politikája állandó népi nyomás hatása alá került (a holland vállalatok állami ellenőrzését például a kormányzat a szakszervezetek döntése és gyakorlati megvalósítása *után* törvényesítette). Ebbe a csoportba sorolható az *EAK* is, ahol a legutóbbi radikális reformok³⁵ nagyarányú törést idéztek elő az ország kapitalista fejlődésében, ez utóbbival összeegyeztethetetlenek, illetve annak jelentős korlátokat szabnak.

Ebbe a csoportba sorolható *Burma* is; az 1962-ben hatalomra került Forradalmi Tanács programja s az annak megvalósítása irányában tett lépések erre kellő alapot is adnak, a belső politikai harcok s az azok hullámvázásainak megfelelő gyakori hatalmi át-

³⁵ Az 1961. évi 117. sz. törvény a bankok és biztosító társaságok államosításáról, a 118. sz. törvény a 91 legnagyobb vállalat minimálisan 50%-os állami részvénytulajdonáról, törvény a részvényösszeg maximalizálásáról (159 vállalatásról, a 118. sz. törvény a 91 legnagyobb vállalat minimálisan 50%-os állami jövedelem fölött 90%-os adókulcs), a MISZR konszern államosítása, a vállalati igazgatók illetményének korlátozása, több száz tőkés vagyonának zárolása stb.

csoportosulások azonban az értékelést nagyon viszonylagossá teszik.

2. Azok az országok, amelyek viszonylag fejlett kapitalista viszonyokkal és meglehetősen erős nemzeti burzsoáziával (sőt esetleg hazai monopolizációs réteggel is) rendelkeznek (*India, Ceylon, Szíria, Mexikó* és esetleg *Libanon, Tunisz*), s amelyekben az államhatalom az ország gazdasági függetlenségéért — több-kevesebb következetességgel — harcoló nemzeti burzsoázia kezében van, illetve objektíve annak érdekeit fejezi ki. Ezekben az országokban az államkapitalizmus tehát nem sérti, sőt szolgálja a nemzeti burzsoázia érdekeit, de alapjában véve progresszív irányzatú, minthogy az önálló nemzetgazdaság megteremtésének és fejlesztésének feladatát szolgálja. Ezek az országok az önálló tőkés fejlődés útján indultak el, de ezen az úton ma még a fő ellentmondás a külföldi tőke és a hazai nemzeti erők között van, és — mint az EAK példája mutatja — ez az út könnyen átvezethet a nem-kapitalista fejlődés útjára.

3. Azok az országok, amelyekben a nemzeti burzsoázia meglehetősen fejletlen, az államhatalmat azonban kezében tartja, illetve a nemzeti felszabadító mozgalomban részt vett feudális vezetőréteggel osztja meg, amelyekben az államkapitalizmus rendszere kevésbé fejlett, s ezért nemcsak a hazai tőke érdekeit, hanem a külföldi tőkéét is alig érinti, de egészében véve a gazdasági függetlenség irányába mutat. Ebbe a csoportba sorolható *Marokkó, Szomália, Kambodzsa* stb.

4. Azok az országok, amelyekben hazai burzsoázia nem vagy alig fejlődött ki, kialakult feudális osztály sem létezik, az államkapitalizmus pedig még nem bontakozhatott ki, minthogy az államhatalom még erősen az imperializmus befolyása alatt áll. Ezekben az országokban általában a proletariátus is gyenge, szerzetlen. E csoportba sorolható a legtöbb fekete-afrikai ország, így a volt Francia Egyenlítői Afrikai és Nyugat-Afrika országai, Kongó, Malgas stb.

5. Azok az országok, amelyekben az imperialista-barát, kompádor burzsoá réteg vagy ennek a reakciós feudális osztállyal alkotott koalíciója van hatalmon (*Malájföld, Thaiföld, Fülöpszigetek, Dél-Vietnam, Dél-Korea* és sok latin-amerikai ország), amelyekben az államkapitalizmus vagy egyáltalában fejletlen, vagy a külföldi monopolizáció, illetve az imperialista hatalmakat kiszolgáló reakciós uralkodó réteg érdekeihez igazodik, vagyis regresszív jellegű.

6. Végül azok az országok, amelyekben a tőkés viszonyok még igen fejletlenek, a burzsoázia csaknem teljesen hiányzik, a proletariátus csekély létszámú, ezzel szemben egy viszonylag fejlett és erős *feudális* réteg alakult ki. A politikai hatalom ez utóbbi kezében van, amely — történelmi okok vagy a nemzetközi politika alakulása következtében — *semleges külpolitikát* folytat s ezzel voltaképp a független országok antiimperialista harcát segíti, *belpolitikailag* viszont *konzervatív* szerepet játszik, s nem képes határozott lépésekre a „gazdasági elmaradottság” különféle tényezőinek — ezúttal talán mindenekelőtt a feudális maradványoknak — felszámolására. Ide sorolható *Afganisztán, Etiópia, Nepál* stb.

Ez a csoportosítás természetesen nagyon *viszonylagos*, semmi esetre sem teljes és végleges. A *határesetek* egész sora nevezhető meg, s a fejlődés szinte napról napra *újabb változtatásokat*, átsorolásokat vagy éppen új „csoportok” megjelölését teszi szükségessé. Az ilyen csoportosításoknak csak az adhat létjogosultságot, hogy ezáltal olyan vonások is kimutathatók, amelyek csak az országok bizonyos csoportjára jellemzőek, illetve amelyek megkülönböztetik egymástól ezeket az országokat, s hogy egy-egy ország értékeléséhez az összehasonlíthatóság körének pontosabb meghatározásával megbízhatóbb alapot szolgáltatnak.

A TOVÁBBFEJLŐDÉS KÜLSŐ, NEMZETKÖZI POLITIKAI-VILÁGGAZDASÁGI KÖRÜLMÉNYEI

Elemzésünk kiinduló pontja az volt, hogy az ún. „gazdasági elmaradottság” maga voltaképp egy sajátos „fejlődés” eredménye, amely fejlődés szerves része volt az egész imperialista világgazdasági rendszer fejlődésének, s hogy ily módon az „elmaradottság” legfőbb oka és gyökere *külső* tényező. Sőt, az elmaradott országok fejlődésének kérdése történelmileg egyáltalában csak azért vetődhetett fel, mert lényeges változások következtek be a külső tényezők tekintetében *a)* mindenekelőtt a *szocialista világrendszer* kialakulása és fejlődése eredményeként, és *b)* a *gyarmati rendszer szétesése* folytán. Vagyis az elmaradott országok eddigi fejlődése is a nemzetközi politikai és világgazdasági viszonyok változásának hatása alatt állott, ez utóbbi által meghatározott keretek között ment végbe. Elegendő emlékeztetni arra, hogy sok ország politikai függetlenségének kivívása, illetve megtartása

egyszerűen elképzelhetetlen lett volna a nemzetközi erőviszonyok korábbi állapota mellett.

Nyilvánvaló tehát, hogy további fejlődésük tekintetében is hatalmas jelentősége és szerepe lesz e nemzetközi politikai és gazdasági erőviszonyok változásának, miközben természetesen maguknak az elmaradott országoknak a fejlődése is egyik meghatározó eleme lesz ez utóbbinak.

Milyen *külső, nemzetközi tényezők* befolyásolják tehát az elmaradott országok további fejlődését?

E tényezőket voltaképp három csoportba: a) a fejlett tőkés-országok részéről, b) a szocialista országok részéről, c) a többi elmaradott ország részéről ható tényezők csoportjába sorolhatjuk.

a) A fejlett tőkésországok részéről ható tényezőt a *neokolonializmus* gyűjtőfogalmával jelölhetjük. Amennyiben ez *lényegét* tekintve nem egyéb, mint a „gazdasági elmaradottság” legfőbb okainak, a gazdasági függőségnek és kizsákmányoltságnak a fenntartása, illetve újrakialakítása, újabb magyarázatot nem igényel. De ennek a neokolonializmusnak megvan a maga *belső ellentmondása*, éspedig az, hogy tartalma — vagyis a gazdasági függőviszony és kizsákmányolás fenntartása, illetve újrakialakítása — rendszerint olyan *formákban* és eszközök révén valósulhat meg, amelyek maguknak az elmaradott országoknak a fejlődési szükségleteihez igazodnak (mint pl. a pénzügyi és „technikai” segély formája), nem pedig — miként a kolonializmus — csupán az imperialista országokéihoz.

Éppen ezért előfordulhat — s valószínűleg mind gyakrabban fordul majd elő —, hogy e formák alkalmazása az eredeti tartalommal ellentétes eredményre vezet, s a neokolonialista céllal nyújtott segélyek például *objektíve* a neokolonializmus támasztékainak gyengülését eredményezik, hozzájárulnak a torz gazdasági struktúra egészséges irányú módosításához, a termelőerők fejlesztéséhez, a segélyezett állam gazdasági erejének növekedéséhez, illetve azoknak a társadalmi erőknek (így a nemzeti burzsoáziának) a megerősödéséhez is, amelyek a neokolonialista beavatkozás ellen küzdenek. Ez az ellentmondás — amely többek közt megmutatkozik majd a tőkés hitelek és segélyek feltételeinek javulásában, a kedvező kereskedelempolitikai változásokban stb. — annál erőteljesebben bontakozik ki, mennél jobban előrehalad az elmaradott országok gazdasági-társadalmi fejlődése, vagyis belsőleg mennél erősebb államok viszonylatában jelentkezik, mennél inkább kifejlődik a szocialista és a kapitalista világgazda-

sági rendszer közötti békés verseny, s ez mennél inkább az előbbi javára alakul, és mennél inkább érvényesülni tudnak a fejlett tőkésországok, illetve a nagyobb monopolcsoportok közötti ellentétek is az elmaradott országok irányában alkalmazott politikában.

b) A szocialista országok részéről ható tényező egyrészt mint közvetlen gazdasági, műszaki-technikai kulturális — esetleg katonai — stb. segítség nyilvánul meg, másrészt mint *közvetett segítség*: amennyiben *növekvő nemzetközi politikai és világgazdasági erőt* képviselve egyre inkább gátat szabnak az imperialista beavatkozásoknak és hatással vannak a fejlett tőkésországok és elmaradott országok közötti gazdasági-politikai kapcsolatok alakulására.

Amint az előbbi tényezőnek, ennek is megvan a maga *belső ellentmondása*, s ennek figyelmen kívül hagyása a kérdés leegyszerűsítésére, illetve gyakran az értékelés bizonyos zavaraira vezet. Az ellentmondás egyrészt a közvetlen és a közvetett segítség említett két formája *között* mutatkozik meg, másrészt az előbbin *belül*. Nyilvánvaló ugyanis — s rendszerint ennek meg nem értéséből adódnak a leegyszerűsítések —, hogy a szocialista országok közvetlen segítség-adása *erőforrásokat von el* saját gazdasági-társadalmi fejlődésüktől s *ezáltal* a közvetett segítség említett formáit is gyengíti.

Itt azonban az ellentmondás *nem feltétlen érvényű* — s éppen ennek félreértéséből adódnak a zavarok, illetve helytelen álláspontok —, hanem a segítségnyújtás konkrét *módozataitól* és mértékétől is függő.

A szocialista országok említett *közvetlen* segítségnyújtásának *belső ellentmondása* pedig abban áll, hogy ez is vezethet — bizonyos korlátok között — ellenkező eredményre, amennyiben pl. a segítség felhasználásával olyan kormányzat, illetve uralkodó réteg erősödik meg, amely hatalmát a gazdasági és társadalmi fejlődés követelményei ellen használja fel, s belpolitikailag reakciós irányzatot képvisel. Ez az ellentmondás azonban két szempontból is viszonylagos, sőt feloldódó: egyrészt a segítségnyújtás mindenképpen pozitív hatású a külső kapcsolatok alakulására (pl. erősíti az illető kormányzat semleges, illetve aktív anti-imperialista külpolitikáját), s ez az egész imperializmussal vívott világméretű harc elsőbbsége miatt *döntő* fontosságú, másrészt a szocialista országok segítése hatással van a belső társadalmi erőviszonyok alakulására is. Amíg tehát a neokolonializmus em-

lített belső ellentmondása mind erőteljesebben nyilvánul meg, s az eredeti tartalom rovására megy, addig a szocialista segítség belső ellentmondása mindjobban feloldódik.

c) A többi elmaradott ország részéről ható tényező mindenekelőtt az elmaradott országok *egymás közti kapcsolatainak* rendszerét jelenti. Az elmaradott országok fejlődése annál gyorsabb és egészségesebb lesz, minél szorosabb gazdasági és politikai kapcsolatokat tudnak az imperializmus ellenében egymás között is kiépíteni. Itt egyrészt az *államközi politikai kapcsolatokról* van szó, amelyeknek kedvező alakulása lehetővé teszi a nemzetközi fórumokon való együttes, a közös érdekeket védő antiimperialista fellépést (s mindennek nyilvánvalóan számtalan gazdasági kihatása is van), másrészt a *kereskedelmi-gazdasági kapcsolatokról* — amelyeknek bővülése eleve csökkenti a fejlett tőkésországokhoz fűződő viszonylati kereskedelmi függés fokát s ösztönzőleg hat gazdaságuk fejlődésére —, valamint a szoros gazdasági együttműködésről, kisebb vagy nagyobb fokú *integrációról*. Az integrációnak nemcsak mint a fejlett tőkésországok integrációs törekvései s ennek az elmaradott országok szempontjából hátrányos következményei ellen kialakított *védekezésnek* van létjogosultsága — közös piacok formájában —, hanem mint a gyorsabb gazdasági fejlődést elősegítő eszköznek is. Az *iparosítás* szempontjából — különösen a szűk belső piaccal rendelkező kis országok esetében — nagy jelentősége van a szomszédos országok közös beruházási gyakorlatának, a specializáció és kooperáció kifejlesztésének. A természeti erőforrások egyenlőtlen megoszlása, sőt a munkaerőtartalékok különbözősége is ezt indokolja. A közös beruházások a finanszírozási problémákon is könnyítenek. A *mezőgazdasági* termelés diverzifikálása is könnyebben végrehajtható összehangolt gazdaságpolitika alapján — egymás mezőgazdasági termékfeleslegeinek, illetve szükségleteinek számításbavételével.

Az integráció nagyobb államegységek keretében is végrehajtható, különösen akkor, ha — miként pl. Fekete-Afrikában — még nem alakultak ki *nemzetállamok*, ha a nemzetté alakulás folyamata még nem fejeződött be.

Mennél nagyobbak és erősebbek azok a gazdasági egységek, amelyekben a mai elmaradott országok végül is tömörülnek, annál gyorsabb lesz fejlődésük, s annál könnyebben állnak ellen az imperialista-neokolonialista nyomásnak.

Az elmaradott országok az egymáshoz fűződő közvetlen kapcsolatokon, az együttműködésen túlmenően közvetett hatással vannak egymás *társadalmi-politikai fejlődésére* is. Valamely gazdasági feladat vagy társadalmi reform sikeres végrehajtása az egyik országban nyilvánvalóan ösztönző hatást fejt ki a másik ország azonos problémáinak hasonló és minél előbbi megoldására. Fejlődésük tehát ilyen értelemben is összekapcsolódik.

Összefoglalva: Az elmaradott országok jövőendő fejlődését a „gazdasági elmaradottság” felszámolásának — tehát a gazdasági függés és kizsákmányolás likvidálásának, a torz gazdasági és társadalmi szerkezet átépítésének — követelményéből adódó *objektív tendenciák* (így mindenekelőtt az államkapitalizmus növekedésének tendenciája), valamint e tendenciákat érvényre juttató vagy korlátozó *belső társadalmi-politikai viszonyok* és főleg *a nemzetközi politikában, illetve a világ gazdaságban* mindenekelőtt a szocializmus és kapitalizmus közötti harc hatására *végbemenő további eltolódások* határozzák meg.

VII. RÉSZ: *Haladó és politikai mozgalmak a fejlett tőkésországokban*

Írta: *Dr. Szántó György*

1. FEJEZET *Forradalmi mozgalmak 1918—1945, 48 között*

A forradalmi demokratikus és proletármozgalmak nagy múltra tekintenek vissza a fejlett kapitalista országokban. Az utóbbiak többségében különböző időben és más-más mértékben polgári demokratikus forradalom ment végbe és általában fejlett tőkés rendszer jött létre. A történelmi, gazdasági, társadalmi fejlődés magával hozta a két alapvető osztály, a munkásosztály és a burzsoázia sok évtizeden át folyó nagymértékű osztályküzdelmét. A munkásosztály e küzdelemben mindinkább maga köré gyűjtötte a különböző, a nagyburzsoáziával szembekeverülő kispolgári és középrétegeket, a leghaladóbb értelmiségieket.

A haladó és forradalmi mozgalmak már az első világháború éveiben felfelé íveltek a nyugat-európai és a tengerentúli országokban. Egyre világosabban rajzolódtak ki a nyugateurópai szociáldemokrata pártokban a baloldal körvonalai; képviselői bátran szálltak szembe az imperialista háborúval és következményeivel. A forradalmi fellendülést még csak tovább érlelte a háború teremtette nyomorúság (éhezés, milliók pusztulása, a kizsákmányolás fokozódása). Ebben a történelmi helyzetben győzött 1917 októberében a szocialista forradalom Oroszországban, hatalmas lendületet adva a világ valamennyi haladó és forradalmi mozgalmának.

Ebben az időszakban születtek meg a kommunista pártok, így többek között az Egyesült Államok Kommunista Pártja, az Angoi Kommunista Párt, a Kommunisták Németországi Pártja, a Francia Kommunista Párt, az Olasz Kommunista Párt stb.

Az 1918—23 közötti forradalmi fellendülés időszakában sajátos történelmi tényezők hatottak. Mindenekelőtt az orosz proletariátus és a régi cári birodalom területén elnyomott nemzetiségek példát mutattak arra, hogyan lehet és kell megszabadulni

az önkényuralomtól, a feudális és nagybúrzoá hatalomtól. A Bolsevik Párt, amely ezt a harcot vezette, élen járt a forradalmi stratégia kidolgozásában és megvalósításában.

A sokmillió forradalmi tömegek harcbavitelének már akkor is egyik legfontosabb tényezője a béke volt. Nem akármilyen béke, hanem olyan, amelyet a forradalmi proletariátus és parasztság milliói vívtak ki. A néptömegek Európa-szerte és bizonyos mértékig világméreteken nemcsak beleuntak és megcsömörlöttek a háború borzalmaitól és szenvedéseitől, hanem éppen a bolsevik példáján és útmutatásain alapján azt is megértették, hogy kik a háború szervezői, és kik annak haszonélvezői. Így a háború befejezése, a béke megteremtése kemény, antiimperialista, antikapitalista osztályharc követelményét támasztotta az európai fejlett tőkésországok proletariátusával szemben már az első világháború idején. *A béke, a kenyér, a szabadság kivívása és a szocialista forradalom megvalósítása az 1918—23 közötti forradalmi munkásmozgalom stratégiájának tengelyébe került.*

Az orosz forradalmat az európai forradalmi mozgalmak hulláma követte Németországban, Magyarországon, Csehszlovákiában, Olaszországban stb. Bár a proletárforradalmak a fejlett kapitalista országokban nem tudtak győzni, a nyugati burzsoázia sem tudott végleges csapást mérni a munkás- és haladó mozgalmakra. A fiatal kommunista pártok még nem voltak eléggé erősek, elméletileg és politikailag felkészültek, hogy a forradalmi fellendülést a néptömegek erejével és segítségével győztes szocialista forradalommal érleljék. Mégis sok mindent megtanultak! Rádöbrentek, hogy a nemzetközi burzsoázia a győztes és a vesztes országokban egyaránt egy kérdésben: a forradalmi mozgalom eltiprásában egyetértett. Talán a legklasszikusabb példa erre a győztes francia burzsoázia és a vereséget szenvedett német burzsoázia együttműködése a német forradalmi mozgalom szétverésére. Már 1922-ben, amidőn a francia burzsoázia a Ruhr-vidék megszállásával újabb európai, esetleg világháborúval fenyegette a több mint négyéves öldöklésből jóformán még ki sem kecmergő világot, a francia és a német proletariátus, élen a fiatal francia és német kommunista párttal, internacionalista módon lépett fel a francia és a német nagytőke árulása és manőverei ellen. Wilhelm Pieck, a Német Kommunista Párt, és Marcel Cachin, a Francia Kommunista Párt akkori vezetői Németországban, a Ruhr-vidéken, illetve Franciaországban közös gyűléseken tárták fel a francia és német nagybúrzoázia háborús terveit. Ez az időszak

arra is megtanította a munkásosztályt és a fiatal kommunistákat, hogy *a munkásosztály egysége nélkül semmiféle akció nem lehet sikeres a burzsoázia ellen.*

A forradalmi fellendülés, néhány utolsó fellángolás után (Szászországban, Bajorországban, Bulgáriában), 1923-ban véget ért. Így a fejlett kapitalista országok kommunista és munkás, valamint demokratikus mozgalmai új történelmi helyzetbe kerültek, melynek egyik — és legfőbb — sajátossága, hogy a történelem új periódusában, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakának kezdeti szakaszában folytatták harcukat a nemzetközi burzsoázia ellen. A másik sajátosság pedig, hogy Európa főbb országaiban, bizonyos erőegyensúly keletkezett a nemzetközi politikában, a munkásmozgalomban pedig a forradalmi fellendülést az apály váltotta fel.

A nagy tőkés országok kommunista pártjai előtt kettős feladat állott: egyrészt az elmaradott Oroszország győztes proletárforradalmának támogatása és Lenin igazának hirdetése, hogy ti. a szocializmus győzhet egyetlen országban, még ha az elmaradott is, másrészt saját erőik megsokszorozása, a munkás-paraszt szövetség kifejlesztése, a munkásosztály akcióegységének létrehozása és a kommunista pártok új lenini kádereinek nevelése. Ez azt jelentette, hogy a Bolsevik Párthoz hasonlóan Marx—Lenin tanításai alapján olyan pártokat kell szervezni, amelyek egybe tudnak forni a tömegekkel.

1924-ben, amikor kibontakozott a kapitalizmus ideiglenes, részleges és viszonylagos stabilizációja, a munkásosztály sorainak rendezése, az erőgyűjtés, sőt a különböző demokratikus forradalmi erőkkel való együttműködés megteremtése volt a soron levő feladat. Ezek voltak a burzsoázia elleni sikeres harc legfontosabb politikai feltételei. A kommunisták jól látták, hogy a burzsoá stabilizáció rövid életű és törvényszerűen egy új gazdasági és politikai válság következik, amelyre a proletariátust és általában a dolgozó tömegeket fel kell készíteni. Valóban a kapitalista gazdaságban már 1926—27-ben jelentkeztek a túltermelési válság jelenségei; a munkásosztály helyzete rosszabbodott, a kapitalisták egymás közti versengése fokozódott, a nemzetközi burzsoázia újabb szovjetellenes intervenciós terveket szőtt. Az osztályharc kiélesedését jelezte egyebek közt az 1926-os angliai bányászsztrájk.

A helyes politikai célkitűzések mellett azonban a kommunista mozgalomban jobboldali opportunistá és szektás jelenségek is

mutatkoztak. Utóbbiak különösen a munkásosztály egységének megteremtésében okoztak nehézségeket és zavarokat. A Kommunista Internacionálé 1928-ban közzéadott nagy programja (a VI. kongresszuson fogadták el) egy sor alapvető, a nemzetközi burzsoázia elleni harcot érintő kérdésben helyes álláspontot foglalt el; ugyanakkor — többek között — a szociáldemokrata pártokkal való kapcsolat kiépítésében szektás hibákat követtek el. Ennek gyökerei még 1924—25-re nyúlnak vissza, Sztálinnak a szociáldemokratizmusról adott hibás meghatározására. Sztálin a szociáldemokráciát a fasizmus objektíve mérsékelt szárnyának, a szociáldemokrata vezetőket pedig általában szociálfasisztáknak minősítette. Sajnálatos módon ez volt a harmincas évek elejéig a Kommunista Internacionálénak is az álláspontja.

Hibás volt az „osztály osztály ellen” jelszó meghirdetése is. Elszigetelte a proletariátust a városi és falusi középrétegektől, különösen a parasztságtól; megakadályozta egy széles antifasiszta demokratikus mozgalom kibontakozását. Mindez mérhetetlen károkat okozott a munkásegységnek, a munkásmozgalomnak, éppen akkor, amidőn a fasizmus nemcsak Németországban tört előre, hanem a fejlett kapitalista országok jelentős részében is fasiszta szervezetek jöttek létre (Franciaországban, Angliában stb.). E nagyon jelentős szektás hibákon kívül természetesen jobboldali oportunista nézetek és törekvések is jelentkeztek.

E hibák, elhajlások gyökere a húszas évek vége felé elsősorban az objektív történelmi valóság pontatlan megítélésében keresendő. Bár világosan látszottak az ideiglenes stabilizáció megszűnésének elemei, sőt, a válságjelenségek sokasodtak, mégsem lehetett ugyanolyan mérvű és jellegű fellendülésről beszélni, mint 1918 és 1923 között. Különösen pedig nem következett be schol sem objektív forradalmi helyzet, illetve forradalmi válság. Éppen a fasizmus előretörése folytán, amely a monopoltőke legreakciósabb uralmi formája, még nagyobb szükség lett volna arra, hogy a munkásosztály a legkülönbözőbb rétegeket nyerje meg az ellene való harcra. A jobboldali nézetek alapja pedig az a tévhit volt, hogy semmi sem változott a kapitalista világban; erősen túlértékelték a kapitalizmus ideiglenes és részleges stabilizációját. A hibák mai tárgyilagos felvetése egyáltalán nem a kommunista és munkásmozgalom akkori megerősödésének tagadását jelenti, kétségtelen azonban, hogy az említett elhajlások elleni élesebb és elvibb harc nagyobb eredményekre vezethetett volna, különösen a munkásegység megteremtésében, a fasizmus előre-

törésének megakadályozásában. Ugyanakkor hibás volna a fasizmus térhódítását kizárólag a kommunista mozgalomban jelentkező szektarianizmussal magyarázni. Ebben a kérdésben nem lehet egyoldalúan csak a kommunista pártokat elmarasztalni. A Kommunisták Németországi Pártja bizonyos szektás hibái ellenére is szüntelen akcióegység-felhívással fordult a Német Szociáldemokrata Párt vezetőihez a fasizmus feltartóztatására. Igaz, a felhívások hatékonyságát csökkentette a KNP-t átható szektáns szellem, ugyanakkor azonban nem feledkezhetünk meg a jobboldali szociáldemokraták opportunista magatartásáról sem, akik mindezeket a felhívásokat mereven elvetették.

A kommunista pártok, sőt a munkás- és haladó mozgalmak más áramlatai e nehézségek ellenére is izmosodtak. A Francia Kommunista Párt nagy legális párttá nőtt, a Kommunisták Németországi Pártja pedig olyan erővé, amely az egymást követő választásokon ismételten sok millió szavazatot kapott. Ezt az objektív világgazdasági helyzet is elősegítette.

Az 1929—33-as világválság talaján kibontakozó és erősödő politikai reakció, a fasizmus előretörésének ellenhatásaként, a forradalmi mozgalmak tudatos tevékenységének jóvoltából, megszülettek az antifasiszta tömegmozgalom (népfrontmozgalom) elemei. A nácizmus hatalomra jutása után Európa-szerte kibontakozott az antifasiszta népfrontmozgalom. A nemzetközi osztályharcban mind erőteljesebben jelentkezett a kétirányú polarizáció: az egyik póluson a nemzetközi finánc-tőke legreakciósabb köréi által pénzelt és támogatott fasizmus; a másik oldalon az antifasiszta összefogás, melynek élén a kommunista pártok álltak. Az 1930-as évek közepén jelentős demokratikus forradalmi erők is fellépnek a fasizmus és egy új háború veszedelmével szemben. Az első szervezett békemozgalmat kiváló írók, művészek és tudósok hozták létre, mint Romain Rolland, Henri Barbusse, Ilja Ehrenburg, Thomas Mann, Arnold Zweig és még sokan mások.

E korszak demokratikus és proletárforradalmi erői egyesülésének legdicőségesebb fejezetei közé tartozik a francia és spanyol népfrontmozgalom győzelme és hatalmas tömegharc a fasizmus, a háború erői ellen. A francia és spanyol népfrontmozgalom a gyakorlatban igazolta a Kommunista Internacionálé egységfrontra vonatkozó tanításait. A népfrontmozgalom általában és a francia, spanyol népfrontkormány különösképpen a szocializmushoz vezető út sajátos, új, békés lehetőségét tárta fel, bár az is igaz, hogy a két népfrontmozgalom között lényeges különb-

ség volt. A francia népfrontmozgalom és a választási győzelme után létrejött „Népfrontkormány” lehetőséget nyújtott olyan békés úton megvalósítható reformokra, amelyek a munkásosztály fokozott részvételével nemcsak a fasizmus megakadályozását szolgálták, hanem a társadalmi fejlődést is a szocializmus irányába tolhatták volna. Nem véletlen, hogy a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán Dimitrov a francia népfront-mozgalmat mindkét vonatkozásban példaként jelölte meg. A francia népfrontmozgalom jelentős politikai-szociális vívmányai ellenére (jórész Leon Blumék magatartása miatt!) megfeneklett és csak a kettős feladat első részét oldotta meg, ti. megakadályozta a fasizmus hatalomra jutását; a társadalom átalakításában reá váró szerepet nem tudta betölteni.

Ezzel szemben a spanyol népfrontmozgalomnak ugyanakkor fegyverrel kellett a Spanyol Köztársaságot megvédenie a belső és külső fasisztákkal szemben. Ebben a harcban a spanyol népfrontmozgalom az események logikájánál fogva is eljutott a radikális reformok keresztülviteléhez, a kornak megfelelő népi demokratikus rendszer megszületésének küszöbéhez. A spanyol népfrontmozgalom — bár belső összetételét tekintve politikai arculata sokrétű volt: anarchisták, szocialisták, köztársaságiak, nacionalisták, kommunisták vettek részt benne — összekovácsolta a fasizmus ellen harcoló erőket és fokozatosan antikapitalistává gyúrta azoknak jelentős részét. Az intézkedések is a népi demokratikus fejlődés irányába mutattak (földreform, szövetkezeti mozgalom, a hadsereg reformja, a nemzetiségi reformok, egyes kapitalista vállalatok államosítása stb.). Csak a német és olasz fasiszta intervenciók gyilkos hadjárata — akik számára a spanyol polgárháború a második világháború „főpróbája” volt — valamint London és Párizs „be nem avatkozási” politikája, mely objektíve a fasisztákat támogatta, tudta megsemmisíteni a nemzetközi kommunista és baloldali mozgalmak önfeláldozó segítségével ellenére a spanyol népi rendszert.

A népfrontpolitika, mint fő irányvonal, a második világháborúban a fasizmus agresszív erői ellen folyó fegyveres harcok közepette is helyesnek bizonyult, és nem kis mértékben járult hozzá, hogy a Berlin—Róma tengely ellen széles rétegek részvételével antifasiszta fegyveres küzdelem alakulhatott ki. Az antifasiszta fegyveres ellenállás a társadalmi haladásért vívott küzdelem szerves, alkotó tényezőjévé vált. A második világháború időszakában a megszállt és meg nem szállt országokban egyaránt

— ha nem is egyenlő mértékben — létrejött a fasiszta agresszorokkal szemben a munkások, a dolgozó parasztok, városi haladó kispolgárok, értelmiségiek demokratikus frontja, melynek alapját ismét egyrészt a munkások egysége, másrészt a munkások és parasztok osztályszövetsége és a körükön tömörülő más osztályok és rétegek alkották.

A második világháború tüzeiben edződnek és fejlődnek az antifasiszta és forradalmi káderek milliói a fejlett kapitalista országokban. Franciaországban, Belgiumban, sőt az akkori fasiszta Olaszországban az antifasiszta demokraták, partizánok százezrei kapcsolódnak be az ellenállási mozgalomba, melynek élén a kommunisták és a baloldali szocialisták járnak. Ez a magyarázata, hogy a második világháború e térségében is a kommunista pártok a vezető és legerősebb pártokká lesznek; 1945-re a Francia Kommunista Párt, az Olasz Kommunista Párt többszázezres párttá válik, sőt az Egyesült Államok és Anglia Kommunista Pártjának létszáma is ekkor a legnagyobb.

Kétségtelen tény, hogy az antifasiszta demokratikus, forradalmi harcban jelentős szerepet játszottak az egyes országokban a szocialista, a pártonkívüli, sőt katolikus tömegek is. Haladó szerepet töltött be az Olasz Szocialista Párt, más vonatkozásban a norvég, dán szocialista pártok is.

E történelmi korszak igazolta azt a kommunista irányvonalat, amelyért a 30-as évek közepétől mind határozottabban szálltak síkra a kommunista pártok: valamennyi demokratikus erő antifasiszta egységének megteremtését. Sőt abban is igazuk volt — ezt bizonyítja az 1945—1948 közötti időszak —, hogy a következetes antifasiszta, demokratikus népfrontpolitika magában foglalja a stratégia elemeit is, hiszen épp e politika végigvitele következtében a fejlett kapitalista országok jelentős részében a munkásosztály komoly befolyásra tett szert a gazdasági élet és a politika irányításában, marxista terminológiával szólva, bizonyos értelemben a hatalom részesévé vált. Kommunisták, szocialisták, volt ellenállók, a forradalmi szakszervezetek vezetői, a parasztság legkövetkezetesebb képviselői foglaltak helyet Nyugat-Európa számos koalíciós kormányában, hadseregében, államiapparátusában, az üzemi tanácsokban.

A fejlett kapitalista országok forradalmi mozgalmára óriási hatással volt a Szovjetunió nagyszerű győzelme a német fasizmus felett. Mivel a fegyveres harcot a legagresszívabb nemzetközi reakciós erők robbantották ki, ennek ellenhatásaként meg-

gyorsult a forradalmi és demokratikus mozgalmak előretörése ott is, ahová a szovjet hadsereg be sem vonult. (Pl. Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban stb.) A *fegyveres harc*, melyben a munkásosztályon kívül más forradalmi és demokratikus erők is részt vettek, a *háború után az antikapitalista küzdelem elemeivel bővült*.

Milyen erőviszonyok alakultak ki tehát a második világháború befejezése után a nyugati burzsoázia és a nyugati proletariátus között?

A második világháború kimenetele, az abban tömegesen résztvevő forradalmi és demokratikus erők megnövekedett szerepe következtében a nemzetközi kapitalizmus — az Egyesült Államokat kivéve — meggyengülve került ki a háborúból. Nem oldották meg a kapitalizmus külső és belső ellentmondásait, sőt azok új körülmények, új feltételek között éleződtek ki. A háború következtében új országok szakadtak ki a kapitalizmus láncolatából, megkezdődött a gyarmati rendszer szétesése, ami különösen a legnagyobb gyarmattartó országok uralkodó köreit érintette súlyosan. Mindez különösen a nyugat-európai burzsoázia számára teremtett olyan válságos helyzetet, melyben a kapitalista rend léte forgott kockán. A francia, az olasz, a belga burzsoázia — s ez bizonyos mértékig még az angol burzsoáziára is áll — aligha tudta volna egyedül a kapitalista rendszert a régi formában visszaállítani. A proletariátusnak és a dolgozó tömegeknek, különösen pedig a harcukat irányító kommunista és munkáspártoknak számolniuk kellett azzal, hogy az Egyesült Államok és Anglia hadserege nemcsak a nácizmus ellenségeként jelent meg, hanem a nyugat-európai kapitalizmus fennmaradása biztosítójaként is. Így a társadalmi haladás külső körülményei kedvezőtlenek voltak.

Persze az is igaz, hogy jó néhány tényező is hiányzott az olyan irányú fejlődés sikeres kibontakozásához, mint amely Kelet-Európa országaiban (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország stb.) ment végbe. Franciaországban például — objektív történelmi okoknál fogva — elég gyenge volt a munkások és parasztok szövetsége. Ugyancsak Franciaországban a Francia Szocialista Párt közvetlenül a háború után — bár 1946-ban a két munkáspártnak abszolút többsége volt a parlamentben — az egységbontás útjára lépett, s az ellenállásban résztvevő katolikus párttal (MRP) szövetséget kötött. De Gaulle céltudatosan szigetelte el az ellenállás legharcosabb osztágát, a kommunistákat.

Hasonló taktikához folyamodtak a burzsoázia pártjai Olaszországban is (különösen a Kereszténydemokrata Párt, De Gasperi vezetésével). Merő voluntarista álláspont tehát, hogy a Francia vagy Olasz Kommunista Pártnak — bár az akkori koalíciós kormányokba beléptek — ebben az időben a proletárdiktatúra napirendre tűzése lett volna a fő feladata. Az óhaj akkor sem volt azonosítható az objektív valósággal és lehetőséggel. Togliatti, az OKP elhunyt főtitkára ezzel kapcsolatban az „Olasz Kommunista Párt története” című könyvében a következőket szögezte le: „A körülmények azonban olyanok voltak, hogy nem lehetett szó olyan radikális csapásról, amely egy újabb felkelés erőszakos eszközével szétrombolja a burzsoázia gazdasági alapjait is. Ha valaki ezt megkísérelte volna, súlyos kárt okozott volna nemcsak magának, hanem az országnak is. Nem véletlen az, hogy akik ma szemére vetik a kommunista pártnak, hogy nem lépett e kalandos útra, annak idején óvakodtak attól, hogy maguk is ezt tegyék. Sőt, sokan közülük nyíltan összeszűrték a levét azokkal, akik bármilyen megújhódásnak ellenségei voltak. A követendő út az volt, hogy meg kell tartani és a lehető legtovább meg kell őrizni az ellenállás idején létrejött egységet, s ennek az egységnek a tömegek mozgalmán keresztül megvalósítható célokat kell adni, kezdve a köztársasági rend kivívásától egészen az időszerű gazdasági, politikai és szociális reformok megvalósításáig, amelyekre az országnak szüksége volt és amelyeket a dolgozó osztályok követeltek. Maguk a dolgok, Olaszország adott körülményei kívánták tehát meg egy olyan demokratikus élet megteremtését, amelynek fejlődési iránya már nem a régi konzervatív és reakciós kapitalizmus hagyományos rendje felé mutat.”¹

A második világháború utáni nyugat-európai fejlődés negatív tényezői mégis főként az Egyesült Államok uralkodó körei általános támadásából erednek. Truman elnökké választásától kezdve mind élesebben fordult el a roosevelti politikától. Az amerikai imperialisták segítségére siettek a veszélybe került francia, olasz, belga stb. kapitalistáknak és jól megfontolt imperialista koncepció alapján — különösen a Marshall-terv segítségével — két célt tűztek maguk elé: az egyik a nyugati kapitalizmus megmentése és restaurálása, sőt a német monopóliumok hatalma helyreállításának a megkezdése: a másik a forradalmi

¹ OKP Történet, Kossuth Könyvkiadó 1961. 94—95. o.

és demokratikus mozgalmak, elsősorban a kommunista pártok visszaszorítása.

1947 közepén a nemzetközi burzsoázia a jobboldali szociáldemokrata vezetők segítségével kiszorította 12 nyugati, koalíciós kormányból a kommunistákat. A kiszorítást különböző gazdasági és politikai kérdések ürügyén hajtották végre, de a fő ok az volt, hogy a Marshall-segélyben való részesedés fő feltételéül az amerikaiak a kommunistáknak a kormányokból való eltávolítását jelölték meg. A nyugati kommunista pártok, elsősorban a Francia és az Olasz Kommunista Párt ekkor elkövették azt a hibát, hogy nem mozgósították megfelelően a munkás- és a dolgozó tömegeket. Tekintettel arra, hogy a hatalomban való részesedés forgott kockán, általános politikai sztrájkra lett volna szükség. Voltak tüntetések, sztrájkok, de lényegében — hatalmas ereje és jelentős kulcspozícióik ellenére — nem állt talpra az egész nyugati munkásosztály. Ebben szerepet játszott az is, hogy a kommunista pártok túlbecsülték a burzsoázia erejét és ebből következően bizonyos értelemben lebecsülték saját erőiket. Átmenetnek tartották — különösen Franciaországban — a kormányból való kiszorulást, nem látták át a burzsoázia jól megfontolt taktikáját. E hiba — amelyet a nyugati kommunista pártok ma már felismernek — súlyos következményekkel járt, hiszen ettől az időtől fogva Nyugat-Európa kommunista pártjai ellenzéki pozícióból kénytelenek harcolni a tőkés kormányok ellen.

Tárgyilagosan és dogmatizmustól mentesen szemlélve a történeteket, ma már nyilvánvaló, hogy az amerikai tőke beáramlása Nyugat-Európában elősegítette egy gazdasági konjunktúra kibontakozását. Ez előmozdította a nyugati burzsoázia amerikai segítséggel végbement talpraállását és munkaalkalmakat teremtve közvetlenül javított a munkások anyagi gondjain is. (Éppen úgy, mint 1924-ben a Dawes terv.)

Perspektívikusan és lényegét illetően végső soron természetesen igaz, hogy a Marshall-terv a „népek leigázását” szolgálta, de ezt a dolgozó tömegek nem értették meg és érezhették azonnal, sőt egyebek közt a szociáldemokrata pártok agitációja folytán jelentős illúziók keletkeztek, amelyek negatív hatottak a forradalmi mozgalom fellendülésére. Bonyolult áttételeken keresztül kellett volna a Marshall-terv igazi hatásának érvényesülnie, amit azonban újra meg újra megtört egyrészt a konjunktúra folytatódása, másrészt a nyugat-európai integráció megjele-

nése. (Megváltoztak a második világháború előtti válságciklusok is!)

Miért van szükség a mai demokratikus és forradalmi mozgalmak helyzetének tárgyalásakor erre a történelmi visszapillantásra? Mind a háború előtti, mind a háború utáni korszak elemzése rengeteg tapasztalatot nyújt a mai harcokhoz. Helyes történelemszemlélet kialakításával segítséget ad a burzsoázia mindenkori koncepciói feltárásához, a demokratikus és forradalmi erők egysége megteremtéséhez, a dogmatikus és revizionista elhajlás felismeréséhez, a kétfrontos harchoz a kommunista mozgalomban.

Elöljáróban csak néhány tapasztalatot kívánunk összegezni: nem lehet a fasiszmus és háború ellen, a demokráciáért és a szocializmusért a tömegektől elszigetelten harcolni. A munkásosztály akcióegysége nélkül lehetetlen a demokratikus erők tömörítése. A történelem megmutatta a munkásosztály egysége megteremtésének módját; az akcióegység kialakításának legkülönbözőbb formáit. A kapitalizmus helyzetének helyes felmérése nélkül — gondolunk itt a dogmatikus egysíkúságra, vagy a kapitalizmust dicsőítő opportunistá, revizionista ferdítésre egyaránt — súlyos akadályokba ütközik a forradalmi mozgalmak helyes irányvonalának meghatározása.

2. FEJEZET *A fejlett tőkésországok gazdasági helyzete*

A haladó és forradalmi mozgalmak mai stratégiája szempontjából döntő fontosságú és nem hagyható figyelmen kívül a kapitalizmus fejlődése.

A munkásosztály és néptömegek gazdasági és szociális követelése, harcai a monopoltőke ellen irányulnak. Éppen ezért szükséges és érdemes a kapitalista világ gazdasági fejlődése fő vonásainak felvázolása, mivel az sok mindenre rávilágít és különösen Nyugat-Európában a dolgozó tömegek konkrét követelések érdekében való megmozdulásainak anyagi jellegű mozgatóerőire vet fényt.

E tanulmány csak annyiban foglalkozik a kapitalizmus gazdasági problémáival, amennyiben az feltétlenül szükséges a fejlett tőkés országok politikai mozgalmi anyagi alapjának ábrázolá-

sához. (A nyugat-európai integráció keletkezését és fejlődését e kötetben behatóan dr. Rába tanulmánya tárgyalja.)

A fejlett kapitalista országokban (az USA-ban, Angliában, az 1949-ben létrejött Német Szövetségi Köztársaságban, Franciaországban, Olaszországban, Japánban) a háború után néhány évvel gazdasági fellendülés vette kezdetét. *A fejlett kapitalista országok összességét tekintve, valamennyiök közös sajátossága, hogy ez a konjunktúra az 1957—58-as amerikai túltermelési válságtól eltekintve a hatvanas évek elejéig elég töretlen volt, sőt az 1957—58-as visszaesés sem hasonlítható össze az 1929—33-as világ-gazdasági válsággal. Az 1957/58-as túltermelési válság is főképpen az Egyesült Államok gazdaságát érintette; Nyugat-Európát kevésbé. Valamennyi fejlett kapitalista ország gazdasági fejlődésének másik közös vonása, hogy általában ugyancsak a hatvanas évek elejéig jelentős beruházásokkal az állótőke felújítása ment végbe. Az új sajátosságokhoz tartozik, hogy a tudományos-technikai forradalom a termelési kapacitásokat hatalmasan megnövelte. Számos modern új iparág keletkezett és az automatizálás erősen tért hódított.*

1. táblázat

Az Egyesült Államok ipari termelésének indexe

(1953=100)

1950	—	84*
1955	—	104*
1958	—	102*
1961	—	120*
1962	132**	
1963. július	138**	
1963. augusztus	138**	
1963. szeptember	138**	
1964. március	140***	

* Forrás: A Grano: A Közös Piac országainak gazdasági fejlődése. Critica Marxista, 1963. 1-2. sz. 48. o.

** Forrás: General Statistics OECD Statistical Bulletins I. r. 1963. november, illetve: Tájékoztató a tőkésországok gazdasági helyzetéről. 1963. XII. melléklet.

*** Forrás: Uo. 1964. VI. sz. melléklet.

A kapitalista világ gazdasági-politikai helyzetének alakulását sok éven át döntő mértékben meghatározó amerikai kapitalizmus sajátos fejlődésen ment keresztül.

Az Egyesült Államok ipari fejlődésének üteme 1950—55 között évi 4,3⁰/₀ volt, 1956—61 között pedig 1,9⁰/₀. (1950-től 61-ig átlag 3,3⁰/₀,² és jelenleg is nagyjában ezen a szinten mozog.

A második világháború utáni években eltöretőre Egyesült Államok a tőkésvilág exportjában 1947-ben 32,5⁰/₀-kal szerepelt, 1961-ben már csak 17,7⁰/₀-kal. (Ugyanakkor Nyugat-Európa részesedése 28,5⁰/₀-ról 46,6⁰/₀-ra növekedett.)³

Az Egyesült Államok gazdasági fejlődésének más mutatói arra engednek következtetni, hogy bár az Egyesült Államok ma is a legerősebb kapitalista nagyhatalom, jelentős mértékben visz-

2. táblázat

Az Egyesült Államok és Nyugat-Európa részaránya a tőkésvilág ipari termelésében

	Egyesült Államok*	Nyugat-Európa**
1938-ban.....	34,94%	44,92
1948-ban	53,87%	30,97
1950-ben	51,92%	32,16
1958-ban	46,11%	35,64
1959-ben	47,38%	34,26
1960-ban	45,38%	34,90
1961-ben	44,29%	35,18
1962-ben	45,11%	34,80

* *Forrás:* General Statistics OECD Statistical Bulletins 1. r. 1963. november, illetve: Tájékoztató a tőkésországok gazdasági helyzetéről, 1963. XII. melléklet.

** *Forrás:* A kapitalista országok gazdasági helyzete. Konjunktúra szemle, 1962. Mirovaja Ekonomika, 1963. 8. sz. MTI. VI. 29. 74—75. o.

² A. Grano: A Közös Piac országainak gazdasági fejlődése c. cikkből Critica Marxista, 1963. 1—2. sz. 48. o.

³ Cseprakov: A hatvanas évek imperializmusa Kommunizist, 1963. 17. sz.; vagy Nemzetközi Szemle 1964. február, 76. o.

szaszorult az egyenlőtlen gazdasági fejlődés talaján előrenyomuló nyugat-európai és japán kapitalizmussal szemben. Így bizonyos kiegyenlítődési folyamat látható a tőkésvilágban. A hadigazdaságba fektetett fantasztikus méretű kiadások még inkább torzítják az amerikai gazdaságot.⁴

Az amerikai kapitalizmus mind keményebb piaci csatákat kénytelen vívni a nyugat-európai, elsősorban a Közös Piac-országokkal, sőt a távol-keleti Japánnal is, amely az utolsó 10—12 évben megháromszorozta ipari termelését.

Az említett tényezők, valamint a technika gyors fejlődése az ipari kapacitás nagy kihasználatlanságát hozta létre és a munkanélküliséget szinte leküzdhetetlen problémává tette az Egyesült Államokban. Az amerikai munkaügyi miniszter szerint is 1962-ben havonta átlag 4 millió amerikai volt munka nélkül. (A polgári munkaerő 5,5%-a.) Ezenkívül 2 700 000 részleges munkanélkülit tartanak számon.⁵

A munkanélküliek aránya még súlyosabb a négerek, a Puerto-Ricói-ak és mexikóiak között. A négerek körében a munkanélküliség 2,5-szer magasabb, mint a fehér munkások között.

A korosztályokat tekintve a munkanélküliség leginkább a fiatalságot és a munkából kiesett 40 éven felülieket sújtja, akiknek újabb állásokban való elhelyezkedése egyre reménytelenebbé válik.

Ez a krónikus munkanélküliség ma a belpolitikai élet s a munkásmozgalom egyik legjelentősebb problémája. Az amerikai kormányzat tisztában lévén a gazdasági helyzet alakulásával, mely az 1962-es felélénkülés ellenére sem változott alapvetően, és a krónikus munkanélküliség gazdasági és politikai következményeivel, a fogyasztás növelésével tesz erőfeszítéseket a gazdasági vérkeringés felfrissítésére.

E célból 1964 elején Johnson elnök keresztülvitte a szenátusban az adócsökkentést, amitől a termelés és a fogyasztás megnövekedését reméli. Bár ennek hatásai e sorok írásakor (1965 elején) még kevésbé mérhetők fel, bizonyos, hogy az amerikai gazdaság és főleg az amerikai dolgozó tömegek alapvető nehézségeit nem oldja meg (legfeljebb átmeneti injekcióként hat). Az

⁴ Az USA hadi kiadásai: 55 milliárd \$, az amerikai ipar évi termelési értékének 13%-a. Uo. 70. o.

⁵ A proletariátus harcának legfontosabb problémái az Egyesült Államokban. Mirovaja Ekonomika, 1963, 9. sz. MTI, június 29. 23—24. o.

amerikai mezőgazdaság krónikus válsága, az önálló farmerek tönkremenésének gyorsuló folyamata csak fokozza a belső problémákat, kiélezi az osztályharcot az Egyesült Államokban. Az automatizálás elterjedése növeli a munkások létbizonytalanságát és munkahelyeik védelmében mind erőteljesebb harcra kényszeríti őket. Ilyen értelemben mind nagyobb nyomást gyakorolnak az AFL—CIO vezetőségére is.

Az amerikai osztályharc specifikus vonása — az előbbiekből következően — a színes, főleg a néger és a fehér munkások harcának viszonya. A néger munkások az Egyesült Államokban az amerikai munkásosztály legdurvábban kizsákmányolt szektora. Átlagkeresetük jóval a fehér munkásoké alatt marad. Jogaik minimálisak, a faji diszkriminációtól gyakran még a szakszervezetekben sem mentesek. A négerek politikai jogaiért folytatott küzdelemnek egyebek közt a néger dolgozóknak a fehér munkásokénál sokkal rosszabb anyagi helyzete ad lendületet. Ugyanakkor e küzdelem politikai oldala is mind hangsúlyozottabbá válik. A *négermozgalom*, amely az *amerikai osztályharc szerves része*, egyre erőteljesebb, sokoldalúbb demokratikus mozgalommá nő, a négerek és „színesek” nemcsak politikai, hanem gazdasági egyenjogúságának kivívását is célozza. (Az USA-ban hozzávetőleg 20 millió néger él.)

A négermozgalom új vonása, hogy ha lassan is, de növekvő mértékben kapcsolódnak bele a fehér munkások, értelmiségiek, a ténylegesen demokratikus érzelmű amerikai polgárok.

Ez az egybekapcsolódás, az említett szakszervezeti vezetők tiltakozása ellenére, elsősorban éppen a szakszervezeti harcban történik. A fehér munkásokat anyagi helyzetük rosszabbodása közelebb viszi a négerek mozgalmához. Jellemző, hogy az 1963 augusztusában rendezett „Hadjárat a munkáért és a szabadságért” megmozdulásban a néger tömegszervezetek már egyes szakszervezetek segítségével indultak harcba.

A néger és munkásmozgalom együttes harca máris elért bizonyos kezdeti eredményeket. Az amerikai kormányzat 1964. elején betervezte és a szenátussal elfogadtatta a négerekre és színesekre vonatkozó új „polgárjogi törvényt”. Esszerint minden egyes tagállam hatóságai kötelesek a négereknek a fehérekkel egyenlő elbánást biztosítani a gazdasági életben, továbbá nyilvános szállókban, motelekben, vendéglőkben, színházakban stb.

A szövetségi kormányzat elvet minden diszkriminációt. Az egyes tagállamok hatóságainak kötelességük a helyi választási

gépzetben érvényesíteni a négerek jogait. Alkalmaztatásukban sem lehet diszkriminációt alkalmazni.⁶

A fenti törvény 1964 júniusában lépett életbe és végrehajtása, illetve érvényesítése minden jel szerint nagy harcokban, széles körű demokratikus megmozdulásokkal karöltve fog történni. Már a kezdeti jelenségek is erre mutatnak.

Az Egyesült Államok Kommunista Pártja az adott gazdasági, társadalmi és külpolitikai fejlődést figyelembe véve jelöli meg azt az utat, amely az amerikai népnek a monopóliumoktól való megszabadulásához vezet.

Kétségtelen tény, hogy az amerikai munkásosztály (fehérek és négerek) és kommunisták rendkívül súlyos objektív körülmények között harcolnak, hiszen az imperialisták fellegvárában folyik e küzdelem.

De nem lehet — és ezt hangsúlyozza az Egyesült Államok Kommunista Pártja legújabb dokumentumaiban is — *mindent a munkásosztály objektív nehézségeivel magyarázni*. Szükség van a szubjektív erők, elsősorban a kommunista párt sorainak megszilárdítására, ami jelentős hozzájárulás lenne az alapvető változások előmozdításához az amerikai életben. De éppen a gazdasági és társadalmi helyzet változása teszi lehetővé, hogy az osztályharc magasabb fokot érjen el.

A kommunisták szerint az amerikai szocializmushoz vezető út a legszélesebb dolgozó tömegek (munkások, farmerek, értelmiségiek stb.) életszükségleteinek kielégítéséért folytatott harc, a béke megvédésén, a demokrácia kiszélesítésén keresztül vezet.

Ezért az amerikai kommunistáknak részt kell venniük a szakszervezetek harcaiban, a négermozgalomban, a békemozgalomban, a belpolitika minden megnyilvánulásában. A kapitalizmus fejlődése az USA-ban is előbb-utóbb meg fogja sokszorozni azok számát, akik ma még csak általános demokratikus, holnap pedig már osztálykövetelésekért is síkra szállnak. Ehhez azonban a kommunista pártnak erősnek, elméletileg felvértezettnek és akcióképesnek kell lennie.

Az Egyesült Államok Kommunista Pártja 1963-ban nagyarányú kampányt indított a párt megújulásáért, szembeszállva mindazokkal, akik valamiféle „várakozó” álláspontra helyezkednek.

⁶ „The battle begins on civil right” c. cikkből. (U. S. News and World Report, 1964. február 10, 31—32. és 78. old.)

Le kell küzdeniük a régi gyengeségeket, nem lehet az objektív körülményekre való hivatkozással visszavonulniuk. Élen kell járniuk mindenfajta antifasiszta mozgalomban; elsősorban a békés egymás mellett élés biztosításáért, a háború elhárításáért folytatott antiimperialista küzdelemben, amelyben a legnagyobb tömegek vehetnek részt osztályhelyzetükre való tekintet nélkül. Ott kell lenniük a már említett alúlról elindult polgárjogokért folyó demokratikus forradalmi harcban, meg kell hozzá nyerniük a fehérek millióit is.

NYUGAT-EURÓPA

A fejlett kapitalista országok demokratikus és forradalmi mozgalmának másik nagy szektora Nyugat-Európa. A kapitalista világnak ebben a térségében alakultak ki a legnagyobb, régi hagyományokban gyökerező demokratikus és forradalmi mozgalmak. Itt vívták meg a 30-as évek népfront-csatáit, az ellenállási harcot a német fasizmus ellen. A nemzetközi proletariátus világ-méretű osztályharcának ma is ez az egyik legfontosabb frontja.

A mai kapitalista Európa (főleg Nyugat-Európa) második világháború utáni gazdasági-társadalmi fejlődése jelentősen megszabta a demokratikus és forradalmi mozgalmak menetét.

Az első szakasz kb. 1948—49-cel zárult. Ebben a periódusban szinte valamennyi nyugat-európai ország (Anglia, Franciaország, Belgium, a nyugati német zóna, Olaszország) a második világháború gazdasági következményeinek felszámolásával foglalkozott.

A kezdeti súlyos nehézségek után kb. 1948 és 1950 között Nyugat-Európa nagy kapitalista államaiban rohamos gazdasági fejlődés indult meg. A lendítőerőt a Marshall-terv adta, majd az ötvenes évek közepe után 1957-től a szorosabbra zárt Közös Piac vált igen fontos, de nem kizárólagos ösztönző erővé, hiszen a konjunktúra azokra az országokra is kiterjedt, amelyek nem voltak a Közös Piac tagjai, sőt gazdasági vonatkozásban szemben álltak azzal. (A skandináv államok, Ausztria, Svájc stb.)

A nyugat-európai gazdasági konjunktúra kibontakozását elősegítette és siettetette az az objektív tény, hogy ezekben az országokban óriási lehetőség kínálkozott az állótőke felújítására, nagy beruházásokra, a termelésnek a modern technika alapján történő átszervezésére. Az amerikai tőke gyors beáramlása e fejlődés számottevő tényezője volt. A NATO megalakulása után hozzá-

járult a konjunktúra kibontakozásához a militarizálás fokozódása, ami egyrészt átmenetileg munkaalkalmakat teremtett, másrészt új iparágak létrehozását tette szükségessé.

A munkaalkalomhoz, foglalkoztatáshoz jutó dolgozó tömegek árukereslete éppen a háború következményeként hirtelen megnőtt.

Csupán néhány példa mindennek a szemléltetésére.

NÉMET SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁG

A fejlődés különösen az 1949 végén létrejött Német Szövetségi Köztársaságban figyelhető meg jól. A háború sújtotta német területek aránylag gyorsan talpraálltak és az ipari termelés a háború előttihez viszonyítva nagymértékben emelkedett.⁷

Az NSZK legfontosabb ipari bázisát, a Ruhr-vidéket amerikai-angol pénzzel, majd mindinkább önfinanszírozással teljesen helyreállították és modernizálták. A Német Szövetségi Köztársaság acélipari termelése például Franciaországhoz viszonyítva majdnem kétszeresére emelkedett, túlhaladta Angliáét stb. Hasonló képet mutat a modern nyugat-német vegyipar, elektromosenergia-termelés stb. fejlődése is. A monopoltőkés koncentráció szintén rohamosan haladt előre Nyugat-Németországban. Emelkedtek a beruházások a kulcsiparokban. (1955-ben a nehézipar részaránya a bruttó tőkebefektetésben már 81,1 százalék.) 1950 és 1959 között a beruházások 402,2 milliárd márkára rúgtak. Lábra álltak a régi ismert német monopoltőkés konszernnek. (I. G. Farben, Thyssen, Mannesmann, Krupp stb.) Hasonlóképpen Nyugat-Németország egész gazdasága a külföldi — főleg amerikai tőkével összefonódott — három nagybank kezébe került. (A Deutsche Bank, a Dresdner Bank és a Kereskedelmi Bank.) A tőkekoncentráció a német kapitalizmus történetében soha még ilyen méretű nem volt. (Már 1959-ben 8 nyugat-német konszernre jutott az acélgyártás 80%-a stb.) Ennek megfelelően koncentráldott a tőkések profitja is. A monopóliumok behatoltak az államapparátus minden fontosabb részlegébe. Az állammonopolista kapitalizmus Nyugat-Németországban is meghatározó tényezővé vált, figyelembe véve a reprivatizálási törekvéseket is. De nem-

⁷ 1954-et 100-nak véve a nyugat-német ipari termelés indexe 1959-ben 162, 1960-ban 180, 1961-ben 191, 1962. ápr. 201, 1963. ápr. 201. (General Statistics, OECD, Statistical Bulletins I. r. 1963. V.) 1964. március. 222. (uo. 1964. június 2. táblázat I.)

csak az ipari termelés, a koncentráció stb. területén mutatkozik meg ez a jelentős előreugrás. A kapitalista világ exportjában kb. 8—9%-kal részesedik a nyugat-német tőke. A német monopóliumok mélyen benyomultak Afrikába, a Közel- és Közép-Kelet, Latin-Amerika és Nyugat-Európa piacaira. Gazdaságilag a Német Szövetségi Köztársaság napjainkban a kapitalista világ második nagyhatalmává vált.

FRANCIAORSZÁG

Erőteljes fejlődésnek indult a francia gazdaság is 1953-tól, különösen pedig az 1957-es Római Szerződés megkötése utáni időszakban.

A francia ipari termelés indexe — 1953-at 100-nak véve — 1954-ben 110, 1956-ban 130, 1957-ben 144, 1960-ban 168, 1963-ban 206.⁸

A francia tőke kivitel 1948 és 1960 között 8,2 milliárd dollárt tett ki.

Különösen meredeken ívelt felfelé a modern vegyipar, olajipar és gépipar. A francia olajkonstrukciónak napjainkban már kb. 20 millió tonna olajat termelnek ki a francia—algériai megegyezés alapján a Szaharában. A francia imperializmus sajátossága, hogy e jelentős fejlődés ellenére sem nőtt, ellenkezőleg csökkent a tőkés világ ipari termelésében és exportjában való részesedése. (Ipari termelésének volumenét illetően az USA, az NSZK, Anglia és Japán mögé került ötödikként, helyet cserélve Japánnal.)

OLASZORSZÁG

A harmadik jellegzetesen előretörő kapitalista ország a kontinensen Olaszország. Az elmúlt 13 év folyamán, de különösen az elmúlt 6—7 esztendőben nagyütemű fejlődés ment végbe Olaszországban. Olaszország agráripari országból ipari-agrár országgá vált. Ipari termelése megkétszereződött,⁹ a kapitalizmus belső és külső expanziója viharos gyorsasággal tört utat magának! Az olasz monopóliumtőke, amely ugyancsak felhasználta a külföldi, el-

⁸ Tájékoztató a Tőkés piacok helyzetéről c. kiadvány 1963. november.

⁹ Olaszország ipari termelésének indexe (1953 = 100): 1959-ben 158, 1960-ban 182, 1961-ben 200, 1962-ben 229, 1963 augusztusában 226 (u. o. 3. old.), 1964. II., 253. III. 245 (!)

sősorban a nagy amerikai tőkeberuházásokat, mindinkább — az NSZK-hoz hasonlóan, ha nem is olyan mértékben — önfinanszírozóvá lépett elő és mint ilyen — különösen Észak-Afrikában és Közel-Keleten — a többi kapitalista ország erős versenytársává vált.

Az olasz tőkés fejlődés meggyorsulása sajátos körülmények között ment végbe. Ismeretes, hogy Olaszországon belül (gazdasági és társadalmi fejlettség szempontjából) „két Olaszország” található. Az egyik Észak-, a másik Dél-Olaszország és a szigetek (Szicília, Szardínia). Az olasz kapitalisták „felfedezték” — ahogyan Olaszországban mondják — a „Dél”-t, és jelentős méretű ipari létesítményeket hoztak létre, így Nápoly környékén pl. a kapitalista Európa egyik legnagyobb kohászati üzemét, Sziciliában jelentős olajfinomítókat. A „Dél” fejlesztése ellenére sem szűnt meg azonban az „Észak” és „Dél” közötti különbség, sőt növekedett is. Az északi monopóliumok továbbra is kizsákmányolási területüknek, olcsó munkaerő- és nyersanyag-forrásnak és bizonyos értelemben az északi nagyipar kiszolgáló üzemei létesítése szempontjából kedvező terepnek tekintik Dél-Olaszországot. Ilyen módon Olaszországban a nagy monopóliumok, melyek különösen jól tudták kihasználni a Közös Piac adta lehetőségeket, gazdaságilag és társadalmilag behálózják az egész országot. *Kapitalista módon szétrombolják a prekapitalista maradványokat*, amelyek az olasz monopoltőke belső és külső expanziójának útjában állnak (pl. földkérdés). Ennek természetesen nagy horderejű politikai következményei vannak. Olaszországban a kapitalizmus szerkezetében és így bizonyos fokig a társadalom szerkezetében strukturális változás ment végbe: egyrészt — mint említettük — ipari-agrárországgá vált Olaszország, másrészt *a monopolkapitalizmus mindinkább állammonopolista kapitalizmussá változott*. Ma már az olasz gazdasági élet, illetve az olasz ipari termelés jelentős része az állammonopolista csoportok kezében van. (Lásd: IRI, ENI, ENEL stb.)

Az olasz expanzió erőteljes növekedését befolyásolta, hogy a NATO vezető körei Olaszországot viszonylag kismértékben terheltek fegyverkezési kiadásokkal. Az amerikai imperialisták évekig hasonló taktikát folytattak a Német Szövetségi Köztársaságban. Az olasz monopoltőkés körök ezt tudatosan kiaknázták és úton-útfélen a német példáról és „az olasz csodáról” zengedeznek. Érdekes tünet, hogy Olaszország a nagy kapitalista országok között e rohamos kapitalista fejlődés ellenére még ma

is egyike a legelmaradottabbaknak, mind az általános gazdasági fejlettség, mind a dolgozók életszínvonala szempontjából.

A fejlett kapitalista, főleg nyugat-európai országok második világháború utáni közel másféltizedes gyors fejlődésének korlátai mindinkább kirajzolódnak.

Az utolsó 1—2 esztendőben szinte mindenütt lelassult az ipari termelés növekedésének üteme, egyre jelentősebb piaci gondokkal küzdenek a kontinens nagy kapitalista országai. A militarizálás nyomasztó terheit a tőkések a dolgozó tömegek vállaira akarják hárítani. Emelkednek az árak, az adók, a tőkések a bérbefagyasztás politikáját akarják alkalmazni. Súlyos teherként jelentkezik az infláció, különösen Franciaországban és Olaszországban. Bár a Közös Piac nem elhanyagolható tényező,¹⁰ e folyamatot nem tudta megakadályozni. A Közös Piac a régi ellentéteken kívül újak szülőjévé is vált.

Fokozatosan kibontakoztak tehát a konjunktúra ellen ható jelenségek. Ez Nyugat-Európára általában, s a Közös Piac országaira különösen is vonatkozik.

GAZDASÁGI NEHÉZSÉGEK JELENTKEZÉSE

Anglia gazdasági élete súlyos problémákkal küszködik. Ez első sorban Anglia és a Közös Piac, Anglia és a Brit Nemzetközösség, valamint az Anglia és az Egyesült Államok közötti kapcsolatok és a rendezetlen kérdések bonyolultságából, továbbá Angliának a NATO-ban vállalt katonai kötelezettségeiből ered. Anglia külkereskedelmének egyensúlya meglehetősen ingataggá vált. A hadikiadások 10 év alatt megkétszereződtek és igen sok gazdasági erőforrást emésztettek fel.¹¹ Anglia bevételei pedig állandóan csökkennek. A fizetési mérleg deficitje viszont folyton nő.

A Német Szövetségi Köztársaság gazdasági helyzetét vizsgálva ugyancsak feltűntek a hanyatlás bizonyos jelei. *Nincs szó még gazdasági válságról, de a belső ellentmondások éleződnek a német gazdasági életben.* Egyes nagyvállalatok csődje is jelzi a felépő gazdasági nehézségeket.

¹⁰ L. dr. Rába András említett tanulmányát.

¹¹ Anglia hadikiadásai meghaladják a 770 millió fontsterlinget, azaz: 2,15 milliárd dollárt.

Ez költségvetésének 40%-a és a nemzeti össztermék 6—7%-át nyeli el. Az előző évhez képest 65 millió font a növekedés. (Cseprakov: A hatvanas évek imperializmusa. Nemzetközi Szemle, 1964. február.)

Az ingatagsággal együttjár a termelőkapacitások növekvő kihasználatlansága. Már érezhetővé vált a militarizálás torzító hatása a nyugat-német gazdaságban is. 1961-ben 11,7 milliárd márkát, 1962-ben már 16,5 milliárd márkát fordítottak fegyverkezési kiadásokra. Jelenleg kb. 18—19 milliárd márkánál tartanak. Mindez persze távolról sem jelenti a nagytőkések profitjának csökkenését. A növekvő tőkekoncentráció és a kizsákmányolás fokozása tovább gazdagítja a tőkés konszerneket. A terheket a német tőkések is a dolgozó tömegekre hárítják át, elsősorban a munkásokra, ami menthetetlenül visszahat az egész gazdaságra (a belső piac szűkülése stb.). A nyugatnémet monopolisták minden erejükkel megpróbálják e folyamat feltartóztatását, folytatják a hidegháborút, a fegyverkezési hajszát, a volt gyarmati területekre való erőteljes behatolást, a Közös Piacban kivívott hegemoniájuk megerősítését. Ennek ellenére csökkent az NSZK részaránya a kapitalista világ ipari termelésében, és a világexportban (9,22%-ról 9,13%-ra, illetve 10,88%-ról 10,83%-ra), bár egyelőre a világ kapitalista ranglistáján elfoglalt helyét még megtartotta.

Bonyolultabb a gazdasági helyzet *Franciaországban*. Itt sem beszélhetünk ugyan a konjunktúra időszakának végleges lezárulásáról, mégis egy sor iparágban, pl. az autóiparban és főleg a mezőgazdaságban a hanyatlás jelei mutatkoznak. Ez szorosan összefügg a De Gaulle kormányával összefonódott nagytőkések koncepciójával. Georges Pompidou miniszterelnök, a Rotschild Bankház prominens képviselője — demagóg ígéretek leple alatt — beiktatási kormánynyilatkozatában bevallotta, hogy a francia nemzetgazdaságnak, következésképpen a francia dolgozóknak olyan terheket kell magukra vállalniuk, amelyek szinte Franciaország nagyhatalmi pozícióját „biztosítják”. Mindez a dolgozó tömegek életszínvonalának romlását hozza magával. A nagyra-vágyó gaulleista tervek tükröződnek a francia hadi költségvetésben is. 1958-tól napjainkig állandóan emelkednek a katonai kiadások. 1962-ben 17 270 millió új frankot irányoztak elő hadikiadásokra, holott befejeződött az algériai háború.¹²

¹² Az 1957. évi 13 640 milliárd új frankos hadiköltségvetéssel szemben 1964-re az előirányzat 19 877 milliárd új frank. A valóságban azonban a hadi kiadások összege a 20 milliárd új frankot jóval meghaladja. (Boccaro: Fegyverkezési hajszá és hadikiadások, *Économie et Politique* 1962. április és J. M. Arnault: Néhány adat a költségvetésben előirányzott hadikiadásokról, *Économie et Politique*, 1964. január.)

Még Olaszországban is, ahol a konjunktúra felfelé ívelése 1961—62-ig olyan meredek volt, mint Nyugat-Európában sehol, 1962 közepétől kezdve, de különösen 1963-tól a fellendülés hanyatlása észlelhető.

Ez Olaszországban összefügg egyrészt a kapitalista világgazdaság általános helyzetével, beleértve a Közös Piacot is, másrészt az olasz gazdaság és társadalom meg nem oldott strukturális problémáival. Az olasz gazdasági életre is rányomja bélyegét az infláció növekedése.

A nagykereskedelmi árak az 1961. évekhez viszonyítva 1962-ben 3⁰/₀-kal nőttek. 1963 első kilenc hónapjában az 1962. év megfelelő időszakához viszonyítva újabb 5⁰/₀-os áremelkedés ment végbe.

A létfenntartási index 1962-ben (1961-hez viszonyítva) 5,8⁰/₀-kal, az 1963 első kilenc hónapjában (1962 első kilenc hónapjához képest) 8,7⁰/₀-kal növekedett.

Végül 1963 októberében a közszükségleti cikkek árának indexe 16,8⁰/₀-kal nőtt 1961 októberéhez és 9,3⁰/₀-kal 1962 októberéhez képest.¹³

3. FEJEZET *A társadalmi osztályok összetételének megváltozása, a dolgozó tömegek életkörülményei és harcai*

A haladó és forradalmi erők harcát, a kommunista pártok stratégiáját és taktikáját nagymértékben befolyásolják a társadalmi strukturáknak, az osztályok szerkezetének változásai.

Az állammonopolista kapitalizmus a tudományos-technikai forradalommal egyidejűleg alakult ki és hódított tért. E két folyamat együttesen erőteljesen befolyásolta a kapitalista országok osztályainak és rétegeinek szerkezeti változásait. Ezzel kapcsolatban számos vita folyt az utóbbi években. A kommunista pártok egyöntetű, részletes elemzés alapján nyugvó véleménye szerint a tudományos-technikai forradalommal járó nagy változások a munkásosztály sorainak kibővülését eredményezték. A munkásosztály soraiba tartoznak azok a műszaki szakemberek, sőt a mérnökök egy része is, akik közvetlenül a termelésben dol-

¹³ Analisi della Sezione economica del PCI Congiuntura, Rinascita, 1964. február 8.

goznak (és munkaerejüket ugyanúgy eladják a tőkéseknek, mint a kétkezi munkások). De a hagyományos kétkezi fizikai munkás fogalma is kibővült. A modern nagyüzemekben a munkások jelentős része az automatizálás, a futószalag stb. bevezetésével nem végez többé ún. „tisztá” fizikai munkát. A munkások száma abszolút értelemben is megnövekedett. A munkásosztály sorainak kibővülését fokozta a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának rohamos csökkenése és a városba való vándorlás. Jellemző példa a foglalkoztatottak számának alakulása Olaszországban: az iparban foglalkoztatottak száma:

1951-ben	4 242 000
1961-ben	5 640 000

a mezőgazdaságban foglalkoztatottaké:

1951-ben	8 261 000
1961-ben	5 898 000

Hasonló a helyzet Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban és másutt is. Még ha relatíve növekszik is a nem-termelők rétege, akkor sem áll, hogy a munkásosztály fokozatosan eltűnik és a burzsoá társadalom „egyetlen hatalmas középosztállyá” változik. E burzsoá elmélet célja világos: akadályok gördítése a munkásosztály vezető szerepének mind fokozottabb érvényesítése elé, valamint az osztályharc élesedésének elkenése.

A monopóliumellenes szövetség létrehozásának szempontjából rendkívül fontos, hogy a városi és falusi középrétegekben és az értelmiségben végbemenő strukturális változásokat is szemmel tartsuk. A mai kapitalizmus viszonyai között mind élesebben bontakozik ki az értelmiség proletarizálódásának tendenciája. A modern tőkés üzemekben, valamint az anyagi termelés szféráján kívül dolgozó értelmiségieket zömükben éppen olyan veszélyek fenyegetik, mint a proletariátust (munkanélküliség, az adók, az árak növekedése, a fokozottabb kizsákmányolás stb.).

Az állammonopolista kapitalizmus általában a városi kispolgárság tönkremenését is fokozza. Ez utóbbi azonban nem zárja ki, hogy a monopólium átmenetileg újabb, teljesen a nagyüzemektől függő középrétegeket ne alakítson ki.

A széles politikai szövetség megteremtése szempontjából legfontosabb a parasztság társadalmi strukturájának figyelemmel kísérése és az új tények alapján a parasztság bevonása a gazdasági és politikai harcokba. Ismeretes, hogy a kapitalista világ jelen-

legi integrációs folyamata a kis- és középparaszti gazdaságok százezreinek tönkretételét vonja maga után.

Az Egyesült Államokban több évtizedes jelenség az önálló farmerek számának állandó csökkenése. Nyugat-Európában (főleg az NSZK-ban és Franciaországban) is fokozódik a birtokos parasztság földtelenné válása és a városokba özönlése. Franciaországban pl. 1929-től 1956-ig 2 951 000 falusi gazdaságból már csak 2 117 00 maradt. Az utolsó 8 év alatt a mezőgazdasági lakosság 1 292 000 fővel csökkent.¹⁴

Az új mezőgazdasági törvény a folyamatot meggyorsítja: a következő tíz évben előreláthatólag újabb 800 000 parasztot tesznek „a mezőgazdaság korszerűsítése” ürügyén földtelenné. Ugyanakkor egyre gyarapodik a bankok és nagybirtokosok földtulajdona.

Hasonló folyamat játszódik le a Német Szövetségi Köztársaságban is. A második világháború után 1949–1962 között jelentős centralizáció ment végbe a nyugat-német mezőgazdaságban. A legnagyobb számban a 0,5–10 ha területű földbirtokok száma csökkent. Ez világosan kitűnik a 3. táblázatból.

3. táblázat

Centralizáció a nyugatnémet mezőgazdaságban

Nagyságrend (ha LN)	1882–1925	1925–33	1933–49	1949–55	1955–60
2–5	+28 460	–43 479	–1 064	–56 394	–103 106
5–10	+46 724	+25 130	–1 064	–18 408	–40 192
10–20	+3 721	+25 057	+21 328	+7 765	+23 635
20–50	–3 721	+15 845	+4 130	+1 656	+9 544
50-en felül	–4 938	+3 186	–1 460	+100	+1 100

Forrás: Beilicke: Zur Zentralisation des Grund und Bodens in der westdeutschen Landwirtschaft. Wirtschaft und Wissenschaft 1964. január, 88. o.

A nagy kapitalista országok zömében általában csökkent az önállóak részaránya az egész lakossághoz képest. Így pl. az Egyesült Államokban 1910-ben az önállóak részaránya 27% volt,

¹⁴ Waldek Rochet beszámolója az FKP XVII. kongresszusán (Kossuth Könyvkiadó 1964.)

1954-ben 13,3⁰/. Angliában 1911-ben 7,8⁰/, jelenleg 6,5⁰/, Németországban 1933-ban 28,8⁰/, 1957-ben 20,7⁰/.

Mind kevesebb kézben összpontosul a tőke, mindjobban gyorsul az ipar és a tőke koncentrációja és centralizációja. A tőkés a termelési folyamatban mind jelentéktelenebb szerepet töltenek be. A tönkrement középtőkésék egy része deklasszálódik. A monopólium-ellenes szövetség szempontjából ezek is számításba jönnek, s amennyiben a kommunista és munkáspártok helyes taktikát alkalmaznak és következetesen sikraszállnak gazdasági és szociális érdekeikért, e rétegek is szélesítik a demokratikus mozgalmak tömegbázisát.

A fejlett kapitalista országok gazdasági-társadalmi fejlődésének és politikai következményeinek viszonyai között vívják a néptömegek a maguk igazságos, demokratikus harcát. E harc sok területre terjed ki (gazdasági, politikai, kultúrpolitikai) s benne a demokráciáért folyó küzdelem és a szocializmusért folyó osztályharc egybefonódik.

A kapitalista gazdasági fejlődés sokrétű, bonyolult menete és hullámozása arra kötelezi a fejlett kapitalista országok kommunista pártjait, forradalmi szakszervezeteit, haladó közgazdászait, hogy éber figyelemmel kísérjék az integráció, a gazdasági ciklus alakulását. Konjunktúrában, dekonjunktúrában vagy válságban egyaránt széles méretű tömegharcot kell folytatni a munkásosztály és általában a dolgozó tömegek napi követeléseikért.

A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE

A kommunista és munkáspártok 1960. évi moszkvai konferenciáján kiadott Nyilatkozat is aláhúzta, hogy a munkásosztály még tőkés körülmények között is eredményesen harcolhat életkörülményei megjavításáért. Mindez korántsem jelenti, hogy a munkásosztály és szervezetei csak az egyes országokban fellépő konjunktúra kihasználására szervezzenek nagyméretű, konkrét követeléseket kitűző harcokat. Napjainkban is teljes mértékben igaz, hogy a gazdasági érdekekért folyó küzdelem célja a munkásosztály és a dolgozó tömegek helyzete rosszabbodásának megakadályozása, az elért eredmények megszilárdítása és újak kiharcolása.

A Szakszervezeti Világszövetség 1961 december 4—15. között tartott V. Világkongresszusán Louis Saillant elvtárs, az SZVSZ főtitkára beszámolt a világ dolgozóinak életkörülményeiről és

osztályharcáról. Megállapította, hogy a kapitalista országokban általában fokozódott a dolgozók kizsákmányolása.

Nyugat-Németországban például 1957 és 1961 között a munka termelékenysége 29 százalékkal, Franciaországban 16 százalékkal, Olaszországban 66 százalékkal, Japánban 43 százalékkal növekedett. Ugyanakkor a munkahét időtartama változatlanul hosszú maradt, bár a fejlett kapitalista országokban a dolgozók az elmúlt években bizonyos sikereket értek el a törvényes munkaidő csökkentéséért vívott küzdelmekben. A túlórák viszonylag megnöttek. (Franciaországban 40 órás munkahét ellenére 52—54 órát is dolgoznak pl. a vasipari munkások.) A munkaintenzitás fokozódása, a dolgozók védelmét szolgáló üzemi biztonsági intézkedések elégtelensége, a munkások fizikai és ideg-túlterheléséhez vezetett a kapitalista országok többségében. Belgiumban például az évi munkabalesetek száma 500 000.

Számos fejlett kapitalista országban, bár kemény osztályharcban, de béremelést vívott ki a munkásosztály. Ez azonban megközelítőleg sincs arányban a munka termelékenységének és a tőkések profitjának ugrásszerű emelkedésével. Olaszországban pl. a munka termelékenysége az utolsó 5—6 esztendőben 80%-kal, a reálbérek viszont csak 18%-kal emelkedtek. A fejlett kapitalista országokban nem tűnt el teljesen a munkanélküliség, sőt egyes helyeken — mint az USA — emelkedik, vagy elég magas szinten állapodott meg. Olaszországban a gazdasági helyzet erősen leromlott, 1964 végén és 1965 elején üzemek bezárására, nagyméretű munkáselbocsátásokra került sor és a munkanélküliek száma is erősen felszökött kb. 1,3 millióra.

A megélhetési költségek 1957 óta az összes kapitalista országokban növekedőben vannak. Az áremelkedések majdnem mindenütt túlszárnyalják a béremeléseket; így a dolgozók vásárlóereje csökken. Franciaországban például a bérharcok sikere ellenére a vásárlóerő 7—10 százalékkal kisebb ma, mint 1957 júliusában.

Az életszínvonal alakulását természetesen még számos más tényező is befolyásolja. (Társadalombiztosítás, üdülés, nyugdíj, kulturális juttatások stb.) A burzsoázia szüntelen igyekszik aláásni a dolgozó tömegek szociális vívmányait és csak a fizikai és nem-fizikai dolgozók együttes energikus harca képes a támadások elhárítására, sőt egyes esetekben még arra is, hogy a burzsoáziát — akarata ellenére új engedményekre kényszerítse. Így harcolták ki a francia munkások a Renault gyárban a négyhetes fizetéses

szabadságot. Ilyen eredményeket értek el — főként egyes nagyvállalatokban — az amerikai munkások is. Ugyanakkor Angliában és a Német Szövetségi Köztársaságban a tőkések támadásai néhány területen (pl. nyugdíj) erősen megnyirbálták a dolgozók egyes eddig elért vívmányait. A gazdasági érdekvédelemért folyó küzdelem serkenti a munkásosztály egységes fellépését, a szakszervezetek közös akcióit, a nagy sztrájkokat és tüntetéseket.

SZTRÁJKHARCOK

Nem véletlen tehát, hogy napjainkban olyan széles méretű sztrájkmozgalmak zajlanak le a kapitalista országokban. Belgiumban 1959-ben kiemelkedő harcot vívtak a borinage-i bányászok és 1960—61-ben általános sztrájk rázta meg egész Belgiumot.

Olaszországban 1956—63 között a munkások milliói vettek részt konkrét követelésekért folyó harcokban. (1963—64-ben 1 millió építőipari munkás, 2 millió felesbérli stb. részvételével folytatódtak e megmozdulások.)

E harcok Franciaországban is állandósultak és a munkások, alkalmazottak, pedagógusok, vasutasok széles körére terjedtek ki.

Az óriási összegeket felemészítő atomtűzterő megteremtését szolgáló „Stabilizációs terv” terhei ellen széles körű sztrájkharc indult, 1963 tavaszán egységes sztrájkot folytattak Észak-Franciaország bányászai, akik 34 napos hősies és győzelmes harcot vívtak a magasabb bérekért, a szociális vívmányok kiterjesztéséért, valamint az üzemi szervezkedési szabadságért. Ebben a küzdelemben a francia bányászok 15%-os béremelést és egyéb eredményeket értek el.

Újult erővel lángoltak fel a harcok 1963 őszén. Észak-Franciaország vasmunkásai és a párizsi „vörös övezet” proletárjai a bérek általános emeléseért, egyes üzemek bezárása ellen küzdöttek.

Sok ezer egyetemi hallgató, tanár és egyetemi alkalmazott tüntetett 1964 januárjában de Gaulle terveinek megvalósítása ellen. E tüntetések gazdasági és politikai követelései szoros egységbe fonódtak és az egyszemélyi hatalom megszüntetését tekintették céljaik megvalósításának fő feltételeként.

1962 májusában széles körű bérsztrájk robbant ki a fasiszta Spanyolországban. A spanyol fináncióke és oligarchia kizsákmányolása pattanásig feszült helyzetet teremtett a spanyol munkások százazrei között. 1956 óta Spanyolországban az iparban a

munkaintenzitás 35⁰/₀-kal, az árak 15⁰/₀-kal, az adók 29 milliárd pezetával emelkedtek; így a dolgozók reálbére zuhanásszerűen (kb. 60⁰/₀-kal) süllyedt.¹⁵

A munkanélküliség és a dolgozók „exportálása” főleg Nyugat-Németországba és Franciaországba fokozódott.

A dolgozók vásárlóképeségének rohamos csökkenése kihatott a különböző középrétegek (kisiparosok, kiskereskedők stb.) helyzetére is. A maroknyi monopoltőkés csoportokkal szinte az egész ország szembeszáll. Ez a magyarázata egyrészt a Spanyolországon végigsöprő sztrájkhullámnak, másrészt a „követelés-harc” politikai jellege fokozódásának.

A szabadságjogok eltiprása, a munkások, parasztok, haladó diákok letartóztatása, a kommunisták üldözése politikai síkra emelte a sztrájkharcot Spanyolországban. A sztrájkok világosan tükrözték, hogy a Franco-ellenes mozgalom kiterebélyesedett és megnövekedett a fasiszta rendszer megbuktatásának lehetősége. A siker legfőbb feltétele: valamennyi antifasiszta erő tömörítése. a szocialisták, a köztársaságiak, a kommunisták és a különböző más csoportok egysége. Ez az egység nem jöhet létre, ha az említett Franco-ellenes csoportok a kommunistákkal való együttműködés nélkül kívánják Francót eltávolítani. (Fennforog ugyanis egy Franco-nélküli reakciós monarchia visszaállításának a veszélye, ha a szocialisták és köztársaságiak elfogadnák a monarchia restaurálását.)

Ez esetben a spanyol népre újabb szenvedések várnak. A kommunisták fáradhatatlanul küzdenek egy széles népi mozgalmon alapuló Francó-ellenes egység megteremtéséért. Mind az országban, mind az emigráció soraiban számos jel arra mutat, hogy a polgári demokratikus és szocialista erők további közeledése meggyévégbe. A Spanyol Kommunista Párt „megbékélési” politikája elősegíti az összes Franco-ellenes politikai áramlatok összefogását.

A PARASZTSÁG BEKAPCSOLÓDÁSA A SZTRÁJKHARCOKBA

A sztrájkmozgalmakhoz egyes országokban a parasztság száz-ezrei is csatlakoztak. Olaszországban, 1962 májusában, 1963-ban több ízben, kétmillió agrárproletár demonstratív nagy bérsztrájkot folytatott. A munkásosztály nagy gazdasági harcai felrázzák a parasztság más rétegeit is. Olaszországban elég gyakoriak a fe-

¹⁵ A Mezdunarodnaja Zsizny, 1962. 2. sz. („Spanyolország éi és harcol”)

lesbérlok, sőt a kisparasztság megmozdulásai. 1964 júniusában 2½ millió felesbérlo és agrárproletár sztrájkolt. Franciaországban a már említett gaulleista intézkedések miatt az utóbbi években fokozódott a viszonylag jól felszerelt parasztgazdák gazdasági harca is. Az agrárrolló az ipari cikkek árainak növekedésével egyre jobban kinyílik Franciaországban. A termelői árak emeléséért, az agrárrolló réseinek szűkítéséért, az adók csökkentéséért, a társadalombiztosításért küzdő francia parasztok traktor- és teherautó-barikádokat helyeztek el a városokba vezető utakon, hogy megakadályozzák a tőkés felvásárlóknak a falvakba való bejutását. A francia parasztok harcának új és igen fontos vonása, hogy most már nem egy megmozdulásuk a munkásság támogatásával megy végbe.

AZ ANTIMONOPOLISTA EGYSÉGFRONT MEGTEREMTÉSÉNEK FELADATA

A munkások, az agrárproletariátus és alkalmazottak stb. mind egységesebb, de még távolról sem teljesen egységes megmozdulásai, amelyekben *nem ritkán együtt haladnak a különböző szakszervezetek*, gyakran átcsapnak a gazdasági harc területéről a politikaira. Sűrűsödnek a politikai jellegű sztrájkharcok és tüntetések. Franciaországban 1963-ban például milliók sztrájkoltak és tüntettek a sztrájkjogellenes törvény miatt. A kommunista és munkáspártok 1960-as Moszkvai Nyilatkozata ezért hangsúlyozta, hogy *a fő csapást valamennyi nem monopolista erő egyesítésével a nagy monopóliumokra kell mérni*. A forradalmi szakszervezetek feladata, hogy ebbe a harcba bevonják a szociáldemokrata és a kereszténydemokrata vezetés alatt álló szakszervezeti tömegeket, a közép- és felső vezetőkkel együtt.

A bérből és fizetésből élő munkások, alkalmazottak, tanítók, tanárok, értelmiségiek legszélesebb rétegei kapcsolódnak így be a saját anyagi érdekeikért folyó antimonopolista harcba, amely a munkáosztály vezetésével mindinkább egységes, egymást támogató megmozdulások sorozatává válik. Sokan a résztvevők közül a harcba bocsátkozáskor a messzebb tekintő osztályperspektívát teljes egészében nem fogják fel; vagy nem teszik magukévá. Mégis, ez a küzdelem szélesíti a demokratikus antimonopolista harc kereteit és abba új milliókat von be, akik gazdasági helyzetükből kiindulva követik a munkáosztályt. Ugyanez vonatkozik a parasztság említett legkülönbözőbb rétegeire is. A gaz-

dasági érdekvédelemért folyó harc azonban nem választható el a szabadságjogokért folyó általános demokratikus harctól, ennek sikere viszont összefügg az üzemi demokrácia fejlődésével.

Új terület nyílik meg, illetve szélesedik a haladó demokratikus és forradalmi mozgalmak harcosai előtt. Nem véletlen tehát, hogy a forradalmi mozgalmak fejlődése és a munkásosztály egységének a megszilárdulása szempontjából rendkívüli jelentősége van a szabadságjogok megtartásáért, kiterjesztéséért, vagy egyes országokban azok helyreállításáért vívott harcnak.

A NEOFASISZTA VESZÉLY ELLENI KÜZDELEM

A fejlett kapitalista országok zömében jellegzetes sajátosság a polgári demokrácia bizonyos fokú válsága. E válság nem a polgári demokratikus jogok létéből vagy lényegéből fakad, mint ahogy azt a hatalomra törő gaulleisták igyekeztek 1958 nyarán elhitetni, hanem a monopoltőke kényszeredett „védekezéséből” és reakciós jellegéből. A burzsoázia a reá nehezedő tömegnyomás elhárítására a burzsoá rend védelméhez nem tekinti elégségesnek a polgári demokratikus kereteket, igyekszik azokat jobboldali irányban szétfeszíteni. Ez a magyarázata annak, hogy jó néhány fejlett kapitalista országban időnként jelentkezik a neofasizmus veszélye. A kapitalizmus általános válságának létrejötte óta a fasizmus mint tendencia úgy rejlik a kapitalista világban, mint „eső a felhőben”. A kapitalizmus általános válsága mai szakaszán, amikor a kapitalizmus belső és külső ellentétei mérhetetlenül kiéleződtek, a *nemzetközi burzsoázia*, következésképpen az egyes fejlett kapitalista országok uralkodó osztálya is „ultima ratio”-ként a *fasizmus fegyvere után nyúlhat*. A burzsoázia persze ezt nem szívesen teszi. Szektás álláspont volna azt hinni, hogy ha a burzsoázia céljait elérheti, rendjét megvédheti a burzsoá demokratikus keretek között, akkor is a fasizmussal operál. A burzsoázia számára lényegesen kedvezőbb, ha osztályérdekeit és rendjét a tömegek megtévesztésével, a „demokrácia” mezébe öltözve védheti meg. A monopoltőkének ez a taktikája összefüggésben áll a háború szervezésével is, melynek érdekében „biztos” háterszínként kívánnak létrehozni. Az a megállapítás, amelyet 1935-ben a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán Dimitrov elvtárs tett, ti.: hogy a fasizmus nem szükségszerű, sőt elkerülhető, ma is igaz.

A fasizmus előretörése eltorlaszolásának legfőbb feltétele az antifasiszta, demokratikus tömegek mozgósítása a totalitárius törekvések és a neofasizmus erői ellen. A kommunista mozgalom ereje a második világháború előttihez képest megsokszorozódott, a szociáldemokrata pártok befolyása is megnőtt. A szakszervezetekben tömörült dolgozók, akár az SZVSZ-nek,¹⁶ akár az úgynevezett Szabad Szakszervezetek Szövetségének tagjai,¹⁷ vitathatatlanul antifasiszták. Hozzájuk csatlakoznak még azok a demokratikus érzelmű kispolgárok, értelmiségiek és legkülönbözőbb rétegek, akik sokszor csak a humanitás talajáról, de szembeszegülnek a fasizmussal.

A fejlett kapitalista országok közül a Német Szövetségi Köztársaságban, az Egyesült Államokban és egy időben Franciaországban sokasodtak a neofasizmus jelenségei és erői. Ezt tükrözték az OAS akciók Franciaországban, a náci szervezetek talpraállítása az NSZK-ban, a faji üldözés az Egyesült Államokban, a Goldwater mögött álló erők egy része stb. Mivel a kommunista pártok és különböző, más forradalmi áramlatok világosan látják a háború és a fasizmus összefüggését, melyek édestestvérek; az ellenük irányuló mozgósítás is növekvő méreteket ölt. Fasiszta- és háborúellenes tüntetések zajlottak le az utóbbi években az USA-ban, Franciaországban, Olaszországban, az NSZK-ban, sőt Angliában is. Olaszországban pl. nagyarányú antifasiszta demokratikus békeharc indult el 1962-ben, amely 1962 végén a Karib-tengeri válság idején különösen nagyszabású volt. Franciaországban 1962 februárjában az OAS galád merényletei áldozatainak temetésén egymillió párizsi tiltakozott az OAS terrorja ellen, így adva kifejezést antifasiszta érzelmeinek.

A neofasiszta veszély elleni küzdelem egyik legbonyolultabb frontja Franciaországban volt található az utolsó években. Mivel a gaulleista egyszemélyi hatalom — bármilyen reakciós is — még nem fasizmus, a francia antifasiszta és proletár forradalmi erőknek két fronton kellett egyszerre harcolniuk: egyrészt az OAS által képviselt nyílt fasisztákkal, másrészt a gaulleista hatalommal. A gaulleista rendszer ideológiailag, politikailag a hatvanas évek elején megnyitotta az utat a nyílt neofasiszták előtt és

¹⁶ Az SZVSZ tagjainak létszáma 107 millió.

¹⁷ A Szabad Szakszervezetek Nemzetközi Szervezete (szociáldemokrata befolyás alatt) tagsága 57 millió. (Socialist International, Information 1963. IX. 28. A Szocialista Internacionálé VIII. Kongresszusa.)

majdnem a fasizmus és a polgárháború küszöbéhez vezette Franciaországot. Megsemmisítette a francia nép által kiharcolt demokratikus jogok jelentős részét. Ezért az FKP és más bololdali erők jelenlegi legfontosabb feladata az „igazi demokrácia” („democratie veritable”) megteremtése, amely többek között a francia nép politikai jogai gyakorlásának teljes helyreállítását jelenti. A francia demokratikus erők az arányos választási rendszer alapján egy új demokratikus kormány létrehozásáért, a gaulleista hatalom megbuktatásáért küzdenek. Ezt követően a polgári demokrácia alapjainak kiszélesítésével átfogó demokratikus koalíciós kormány jöhetne létre. Így tehát Franciaországban sem a proletárdiktatúra kivívása a napirenden levő feladat, ami azonban egyáltalán nem jelenti a szocialista forradalomról való lemondást. Az FKP taktikai irányvonalának is az objektív valósághoz és nem a szubjektív óhajokhoz kell igazodnia. Ezt a francia kommunisták és az összes haladó baloldali erők megértik.

Más vonatkozásban jellemző példa Spanyolország, ahol több mint 20 éve a fasizmus van uralmon. A spanyolországi fasiszta Franco-rendszer megbuktatása is csak éles antifasiszta, antifeudális-monopóliumellenes harc eredménye lehet, amely összefogja a nemzet minden Francóval szembehelyezkedő elemét. Az utolsó években lejátszódott spanyolországi sztrájkmozgalmak egyben a fasizmus ellen is irányultak. A történetek azt bizonyították, hogy az új antifasiszta mozgalomnak nagy lehetőségei vannak, mert a nyugat-európai népek szívében mélyen él a gyűlölet a fasizmus kegyetlenkedésével és brutalitásaival szemben.

A kommunista pártok, a szocialista pártok, az antifasiszta ellenállás idejében létrejött szervezetek és a különböző demokratikus tömegszervezetek egységes akcióinak vagyunk tanúi számtalan országban. *E harc végső eredménye: a fasizmus elhárításának sikere elsősorban a tömegek egységes megmozdulásától, forradalmi és demokratikus tudatának növekedésétől, az európai népek és elsősorban a kommunista pártok közös fellépésétől, és szolidaritásától függ.* Togliatti elvtárs a Rinascita 1962. május 26-i vezércikkében a spanyolországi sztrájkokkal és antifasiszta megmozdulással kapcsolatban hangsúlyozta, hogy azok sikere a spanyolországi demokratikus erők egységes fellépésén kívül a nyugat-európai proletariátus forradalmi erőinek és a kommunista pártoknak szolidaritásán, sőt hatékony támogatásán is múlik. (Éppen úgy, mint az 1934—36-os spanyolországi események idején.)

A kommunisták vezető szerepének érvényesülése nélkül nem lehet eredményesen végigvinni az antifasiszta harcot. Jellemző például, hogy az egzisztencialista filozófus, Jean Paul Sartre az OAS akcióinak láttán kijelentette: a kommunisták nélkül nem lehet győzni ma Franciaországban sem a fasizmus, sem a gaulleista személyi hatalom ellen.

4. FEJEZET *Harc a békés egymás mellett élésért, a háború ellen*

A fejlett kapitalista országok demokratikus és forradalmi mozgalmainak alapvető politikai feladata a szocialista világrendszer vezetésével folyó nemzetközi méretű küzdelemnek, a békés egymás mellett élésnek, a háború elhárításáért folytatott harcnak a támogatása.

Mivel a szocialista országok népeinek véleménye és akarata a háború elhárítását illetően — minthogy néphatalomról van szó — egybeesik kormányaik tevékenységével, addig a fejlett kapitalista országokban a NATO-kormányok politikája mélységesen különbözik népeik véleményétől és akaratától. Éppen ezért a fejlett kapitalista országokban is a munkásosztály alapvető osztályharcos politikai feladata a legkülönbözőbb osztályok és áramlatok, rétegek (parasztok, kispolgárok, alkalmazottak, értelmiségiek, pacifisták stb.) tömörítése a háború ellen. Ennek a küzdelemnek csak a munkásosztály lehet a vezető ereje, mert antiimperialista küzdelemről lévén szó, az teljesen egybeesik a proletariátus burzsoázia elleni osztályküzdelmével.

A nyugati kommunista pártok jól látják, hogy a békés egymás mellett élésért folyó harc, következésképpen a háború elhárítása: osztályharc. Más kérdés, hogy az általuk szervezett és vezetett békemozgalmokban olyan erők is együtt haladnak velük, amelyek eleinte még távolról sem volnának hajlandók antikapitalista feladatokért síkraszállni. De ezekben a megmozdulásokban edződnek a tömegek és az új forradalmi káderek, zárulnak szorosabbra a munkásosztály sorai is. A harc mindennapos tapasztalatai igazi osztályharcosokká formálják az ilyen ideológiától eleinte még távol álló elemeket is. (Így volt ez egyébként a második világháború folyamán vívott antifasiszta harcokban és az ellenállásban is.)

A békés egymás mellett élésért folytatott harc a nemzetközi méretű osztályharc új, sajátos formája. Éppen ezért a békés egy-

más mellett élés biztosítása nem távolítja el a forradalmi proletármozgalmat osztálycéljától, hanem közelíti azokhoz.

A kommunista pártok és a haladó mozgalmak a tömegekre támaszkodva ugyanazon ellenség, a nagyburzsoázia ellen harcolnak saját hazájukban is a háború elhárításáért. A békés egymás mellett élés és az érte folytatott harc eredményei kedvezőbb helyzetet teremtenek a proletariátus osztálycéljainak megvalósítására, mint a nemzetközi feszültség vagy a háborús válságok légköre. Ezt bizonyította a közelmúlt története is. Míg az 50-es évek elejéig kialakult súlyos nemzetközi helyzetben a burzsoázia a kapitalista világ proletariátusára jelentős csapásokat tudott mérni (munkásellenes törvények az USA-ban, a nyugatnémet kommunisták üldözése, a guatemalai forradalom leverése stb.), addig a nemzetközi feszültség enyhülésének elmúlt néhány esztendejében a nemzetközi proletariátus és a haladó mozgalmak — a demokratikus békemozgalom is — jelentős győzelmeket arattak. Ez természetesen nem zárja ki, éppen, mert osztályharcról van szó, hogy egyes helyeken, esetenként ne szenvednének el csapásokat (pl. Brazíliában 1964 tavaszán). Ezért joggal állíthatta a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának 1963. július 14-i nyílt levele: „Mindenki, aki elgondolkodott a békéért és az atomháború ellen jelenleg folyó küzdelem értelmén, világosan látja, hogy a szovjet kommunisták, a többi szocialista ország testvérpártjai békepolitikájukkal felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújtanak a kapitalista országok munkásságának, dolgozóinak. S itt nemcsak arról van szó — írja a levél —, hogy el kell hárítani a nukleáris háborút, vagyis meg kell menteni az országok, sőt földrészek munkásságát, népeit a pusztulástól, bár már ez önmagában is igazolná egész politikánkat. Az ilyen politika a lehető legjobban segíti legfontosabb osztálycéljainak elérésében a nemzetközi forradalmi munkásmozgalmat.” A békéért folyó harc egyesíteni tudja a szocialistákat, a kommunistákat, a párttagok és pártonkívüliek millióit. De az antiimperialista, háborúellenes küzdelem nem képzelhető el a kommunisták nélkül, eleve kudarcra van ítélve minden antikommunizmus jelszavával hadbainduló ún. „haladó” áramlat, a történelemben annyiszor lejátszott klerikális vagy jobboldali szociáldemokrata, demagóg politikai manőver.

A kommunisták és más haladó erők által vezetett békemozgalom is új szakaszához érkezett. 1962 júliusában Moszkvában ülésezett a különböző békemozgalmak világkonferenciája. A kon-

ferencia középponti kérdése a világ megmentése volt az atom- és hidrogénbombák pusztításától. Ezen a találkozón a kapitalista országok különböző ideológiai és politikai árnyalatú küldöttei fejtették ki véleményüket, és egy kérdésben: a háború elkerülésének szükségességében, mindannyan egyetértettek. A kapitalista országok békemozgalmi egyaránt fokozott agitációval készültek a világkonferenciára és annak a világ népeihez szóló felhívását egyhangúlag elfogadták. A kapitalista országok többségében mind erőteljesebbek a háborúellenes mozgalmak.

Így az NSZK-ban „Harc az atomhalál ellen” jelszó jegyében végbemenő állandó tüntetéseknek lehetünk tanúi. Munkások, tisztviselők, egyetemi tanárok stb. tiltakoznak a nyugat-német kormány atomfegyverkezési szándékai ellen.

Olaszországban városról-városra, községről-községre vonult az ún. „békemenet” (marcia di pace). Szardínia fővárosában Cagliari-ban pl. az egész felnőtt lakosság, sőt a gyermekek zöme is felvonult a kommunista, a szocialista, a szakszervezeti, az egyházi stb. funkcionáriusokkal. A béke kérdésében együtt haladtak az említett mozgalmak vezetői.

Tudósok, írók, művészek, józan gondolkodású politikusok napról napra döbbennek rá egy esetleges atomháború következményeire. A nagy pacifista angol tudós Bertrand Russel, a magyar származású nem régen elhunyt amerikai atomtudós, Szilárd Leó, Picasso a kiváló festőművész, az olasz antifasiszta Feruccio Parri és még sokan mások, a legkülönbözőbb politikai áramlatok képviselői léptek fel az atom- és hidrogénháború ellen, az általános és teljes leszerelésért.

Az Egyesült Államokban a kommunistáknak és az egyes szakszervezetek haladó csoportjainak az atomháború ellen folytatott békeharcával párhuzamosan számos különféle társadalmi szervezet indult harcba a békéért. E szervezetek gyakran vallásos mezben és általános békeszólamokkal jelentkeznak, mégis többé-kevésbé haladó jelleggel fejezik ki igen nagy tömegek békevágát. Vannak protestáns, katolikus, zsidó szövetségek, amelyek kiáltványokat tesznek közzé, gyűléseket szerveznek, aláírásokat gyűjtenek a békéért. Zömük persze hisz az amerikai kormányzatban és lojalitást tanúsít iránta. Így pl. az ún. „kvékerek”, vagy a „For Sane Nuclear Policy” (A józan nukleáris politikáért küzdő) és sok más pacifista szervezet.

Az USA legnagyobb jelenlegi békeszervezete a „Women Strike for Peace” („Nők harca a békéért”). Nagy tömegeket, főleg asz-

szonyok tízezreit mozgósít órák alatt. Nagy létszámú küldöttségeket vezettek az elhunyt Kennedy elnökhöz és határozott felhívással fordultak Johnsonhoz is. Egyik jelentős dokumentumukban többek között szembeszállnak a földalatti nukleáris kísérletek folytatása és a multilaterális atomerő felállítása ellen, mely utóbbi a nyugat-német állam atomfegyverzését vonná maga után. Ellene vannak a nukleáris fegyverek bármely országban való szaporításának és a leszerelési tárgyalások meggyorsítását követelik. Ésszerű javaslatok elfogadására hívják fel a leszerelési konferencia küldötteit. „Az amerikaiak biztonsága éppen úgy, mint az európaiaké, a fegyverek csökkentését és nem megsokszorozását kívánja” — írják egyik kiáltványukban. E jel-szavuk egybevág a világ népeinek véleményével.¹⁸

Fontos feladatuknak tartják annak biztosítását, hogy az amerikai kormányzat, személy szerint Johnson elnök betartsa ígéreteit és „szép szavait”, amelyeket Kennedy elnök meggyilkolása után a Kongresszushoz intézett üzenetében éppen úgy, mint az ENSZ őszi közgyűlésén hangoztatott. Ez annál is fontosabb, mint-hogy szavai nem nagyon vágnak egybe a jelenlegi tényekkel (lásd: a leszerelési konferencia eseményeit, vagy a multilaterális atomerő mindenáron való létrehozására irányuló törekvést, a Vietnami-öbölben történt eseményeket, az amerikai légitámadásokat a Vietnami Demokratikus Köztársaság ellen).

A szavakat tettek kövessék — követelik e szervezetnek a szenátorokhoz intézet levelei is.

Vitathatalan tény, hogy az *amerikai nép békevágya növekszik. Mindez azonban még nem tudott* — és ez nem véletlen — *egy egységes békeszervezetben, egy átfogó nagy békemozgalm-ban megnyilvánulni.* A kommunisták, a haladó demokratikus erők fő feladata a sokszor alúlról jövő békemegmozdulások összehangolása, szervezett erővé formálása.

PÁRBESZÉD A KATOLIKUSOKKAL

A béke humanitárius értelmezéséből és a békeszerető tömegek ideológiai-politikai megnyerésének szükségességéből indult ki a nemrég elhunyt XXIII. János pápa is a „Pacem in terris” Enciklikájában.

¹⁸ Some questions and answers on the Multilateral Force and Proliferation of Nuclear Arms Through Nato” c. propaganda anyagukból (New-York 1964. „Woman strike for Peace” kiáltvány.)

XXIII. János pápa világosan látta egy esetleges atom- és hidrogénháború pusztításait. A törekvés az egyházat a katolikus tömegek fölötti befolyásának megtartására is erre az útra vezette. Ezért állt ki a nagyhatalmak közötti békés egymás mellett élésért, a kísérleti robbantások megszüntetéséért, az atom- és hidrogén fegyverek betiltásáért. Az Enciklika is azt bizonyítja, hogy olyan alapvető kérdésben, mint a béke vagy háború, együtt lehet menetelni és cselekedni minden háborúellenes erővel. Ez különösen világos Olaszországban, ahol — Togliatti szerint — két valóság van: az egyik a szocializmus, amelyet több mint 12 millió ember követ, a másik a katolicizmus, amelyet ugyancsak 11—12 millió ember tart politikai zászlájának (ezt bizonyították az 1963. április 28-i és az 1964. november 22-i olaszországi választások is). Más kérdés, hogy a haladó és forradalmi elemek nem az Enciklika katolikus ideológiai tételeivel értenek egyet, sőt azokat elvetik; de az említett alapvető kérdésekben együtt lehet menetelni, annál is inkább, mert a katolicizmus zászlaja mögött rendkívül heterogén tömegek húzódnak meg (parasztok milliói, városi kispolgárok, értelmiségiek stb.). Ezért minden olyan gesztussal, amelyet bármely kapitalista országban a katolicizmus tesz a béke megvédésére, egyet lehet érteni és a tömegeket ilyen értelemben harcba kell vezetni.

A békés egymás mellett élés biztosításának legfőbb ereje a szocialista világrendszer, amely a kapitalizmussal vívott versenyben megerősödve a nyugati proletariátus forradalmi osztályküzdelmének szilárd támasza. Minél erősebb a szocialista világrendszer, annál kedvezőbb a talaj a fejlett kapitalista országok proletariátusa számára. Hasonlóképpen erőteljes kölcsönhatás áll fenn a nemzeti felszabadító mozgalmak sikere és a nyugati proletariátus harca között. Minél erősebbek az új független országok, minél következetesebb antiimperialista harcuk, annál nagyobb segítséget jelent az a nyugati proletariátus forradalmi küzdelmei számára. De fordítva, a nyugati proletariátus monopóliumok elleni fellépése (ugyanazokkal szemben, akik a gyarmati vagy a volt gyarmati népek szabadságát veszélyeztetik) siettet a gyarmati rendszer végleges széthullását, sőt a neokolonialista tervek megghiúsulását is előmozdítja. Különösen érvényes e kölcsönhatás az olyan nyugati proletármozgalmakra, ahol a monopolista burzsoázia (az anyaország nagyburzsoáziája) volt az említett népek elnyomója.

A forradalmi mozgalmak, a kommunista pártok stratégiája szempontjából fontos elméleti-politikai és gyakorlati kérdés a szocialista forradalom győzelmének lehetősége, útja és módja. Sem a munkásosztály és a dolgozó tömegek gazdasági harca, sem a békeharc, különösen pedig a demokráciáért folytatott küzdelem nem választható szét a forradalmi munkásosztály végső stratégiai célkitűzésétől, a szocializmustól, a kommunizmustól. A demokráciáért folyó harc szerves része a szocialista forradalom győzelméért folytatott osztályküzdelemnek. A demokráciáért folyó harcot — mondotta Lenin — nem választja el „kínai fal” a szocializmustól. A demokrácia mind szélesebb és „végsőkig” való kifejlesztése nélkül a szocialista forradalom győzelme el sem képzelhető. Az állammonopolista kapitalizmus kibontakozásának e szempontból egyebek közt az a jelentősége, hogy meggyorsítja a szocialista forradalom objektív gazdasági-társadalmi alapjainak megteremtését, a termelés társadalmasítását már a forradalom győzelme előtt.

Az objektív forradalmi helyzet megéréséig azonban a munkásosztálynak és szövetségeseinek számtalan olyan gazdasági és politikai részkövetelésért, esetenként reformokért is sikra kell szállniuk, amelyek közvetlenül még nem hoznak létre forradalmi fordulatot, nem hozzák el a burzsoázia megdöntését, de lépésről lépésre közelítik meg e célt. Éppen ezért dogmatikus az az állásfoglalás, amely szerint a forradalom győzelméig nem lehet gazdasági vagy politikai jogokért, reformokért és a végső célnak alárendelt követelésekért harcolni. Ugyancsak az előbb említett nyílt levél hangsúlyozza, hogy a gazdasági és politikai küzdelmet egységes egésznek kell tekinteni. „A nemzetközi munkásmozgalom története azt mutatja — írja a nyílt levél — hogy rossz az a párt, amely munkáspártnak nevezve magát, csak gazdasági kérdésekkel foglalkozik, nem neveli forradalmi szellemében a munkásosztályt, nem készíti fel a munkásosztályt a politikai harcra, a hatalom megragadására. Ebben az esetben a párt elkerülhetetlenül a reformizmus álláspontjára csúszik. De rossz az a párt is, amely a politikai harc feladatait úgy tűzi ki, hogy elszakítja azokat a munkásosztály, a parasztság, minden dolgozó gazdasági helyzetének megjavításaért folytatott harctól. Csak ha helyesen él az osztályharc minden formájával, ésszerűen ösz-

szekapcsolja ezeket a formákat, válhat a párt valóban forradalmi marxista-leninista párttá, a tömegek vezérévé, csak ebben az esetben vezetheti sikeresen a munkásosztályt a tőke ostromára a hatalom kivívására.¹⁹

A szektás nézetek képviselői a fejlett kapitalista országok sok pártjának halálos bűneként róják fel, hogy a pártok közvetlen feladatuknak a dolgozók gazdasági és szociális érdekeiért és az olyan demokratikus reformokért vívott harcot tekintik, amelyek már a kapitalizmusban is megvalósíthatók és javítják a munkásosztály, a parasztság, a kispolgári rétegek életviszonyait, előmozdítják egy olyan széles monopóliumellenes front megteremtését, amely alapul szolgál a szocialista forradalom győzelméért vívott további harchoz, vagyis éppen azt teszik, amit az 1960-ban kiadott Moszkvai Nyilatkozat feladatként megjelöl.

A taktika lényege: hatalmas tömegek bevonásával olyan széles demokratikus küzdelmet kell vívni, amely réseket nyit az állammonopolista kapitalizmus falán, elszigeteli a nagy monopóliumokat és végső fokon megsemmisíti azokat. Olaszországban az Olasz Kommunista Párt például „tudomásul vette” az 1962—63-ban tevékenykedő Fanfani középbal-kormány államosítási, földre, tartományra, autonómiára vonatkozó hivatalos programját, bár a valóságban kapitalista megoldást jelentett volna, ha azt Fanfani kormánya a tömegek beleszólása nélkül hajtotta volna végre. A kommunisták azt követelték — és követelik ma is —, hogy olyan államosítást hajtson végre a kormány, amely a parlament jogkörének kiterjesztésével, új, széles népi ellenőrző szervezettel, minél kisebb kártérítési összeg fizetésével jár együtt. Követelik például az üzemi bizottságok jogkörének e célból való kiszélesítését; parlamenti ellenőrző szerv felállítását, amelyben természetesen a parlament összetételéből kifolyólag a baloldal is részt venne. Vagy pl. ha a kormány meg akarná szüntetni a felesbérleteket Olaszországban, a kommunisták ezzel teljesen egyetértenének, annál is inkább, mivel az több mint tízéves követelésük. Olaszországban a feudális csökevények fennmaradása folytán különösen Közép- és Dél-Olaszországban nagyszámú felesbérlet él. A második világháború után a baloldali parasztszervezetek egyidejűleg harcoltak a felesbérleti szerződések feltételeinek

¹⁹ Népszabadság, 1963. július 16. 5. old. IV. fejezet.

megjavításáért és azok mielőbbi eltörléséért. Mindinkább bebizonyosodott azonban, hogy a felesbérletek fenntartása mind nyomorúságosabb helyzetbe sodorja az e szektorban dolgozó parasztokat. A kommunisták éppen ezért a hangsúlyt már évek óta fokozatosan a felesbérletek megszüntetésére helyezték.

Az új általános és olaszországi erőviszonyok között azonban nem szükségszerű a kapitalizmus történetében nagyon is ismert folyamat: a parasztok földtelenné válásának megismétlődése (még ha ez mint tendencia jelentkezik is). A parasztok nagyarányú tömegharca, osztályharca a munkások segítségével visszajára fordíthatja a kapitalisták és a földbirtokosok manővereit. Éppen ezért a kommunisták azt követelik a felesbérleti parasztság teljes egyetértésével, hogy osszák szét a földet a lehető legalacsonyabb váltságdíj ellenében, alacsony kamatlábbal, 30—40 évi törlesztésre. *Biztosítsa ezenkívül a kormány az új földtulajdonosok állami megsegítését, a szövetkezeti és politikai szervezkedés jogait.* Bár ezek a szövetkezetek még nem szocialista termelőszövetkezetek, nagy segítséget jelentenek a parasztságnak. Mindez Olaszországban nem valami — „égi ábránd”, különösen Közép-Olaszországban nem, ahol a szövetkezeti mozgalomnak nagy hagyományai és ma is erős bástyái vannak (Emiliában, Toscanában, Róma környékén, sőt egyes déli körzetekben is). Világos, hogy a kommunisták javaslata — bár demokratikus, de jellegzetesen antimonopolista éllel — a nép érdekeit szolgálja. Megnehezítette az olasz demokratikus erők ezirányú harcait, hogy a reformokra hajlamos viszonylag mérsékelt Fanfani-féle balközép kormány elbukott a kereszténydemokrata a monopóltőke legreakciósabb köreit képviselő jobboldal támadásai folytán. Kilenc hónapos hivatalnokkormány után olyan kormány került az ország élére, amely csak névleg volt „balközép”; a valóságban a Kereszténydemokrata Párt jobboldalát képviselte. Lényegében elvetették a további államosításokat, a felesbérletek rendezését és külpolitikájukban is a legjobboldalibb álláspontot foglalják el. A jelenlegi Moro-kormány is hasonló politikát folytat.

Így tehát a fejlett tőkésországok valamennyi kommunista pártja előtt az a feladat áll, hogy az állammonopolista kapitalizmus körülményeinek megfelelő korszerű marxista—leninista taktikát alkalmazzon, amelynek osztálytartalma a demokrácia népi irányban való kiszélesítése, távlata pedig a monopóliumok hatalmának megsemmisítése. Ez pedig adott esetben nyilvánvalóan a kapitalizmus megdöntésének lehetőségét rejtje magában (ha mind-

járt pillanatnyilag nem is ez a kérdés van napirenden). Az SZKP XXII. kongresszusán elfogadott program is utal erre a lehetőségre. „Sok ország munkásosztálya, az új történelmi helyzetben, már a kapitalizmus megdöntése előtt is olyan intézkedések megvalósítására kényszerítheti a burzsoáziát, amelyek a szokványos reformok keretein túlmenve, létfontosságúak mind a munkásosztály és szocializmusért vívott harcának további fejlődése szempontjából, mind a nemzet többsége szempontjából.”²⁰

Az elképzelés lényege, hogy az állammonopólista kapitalizmus — bár tendenciáját tekintve ez benne rejlik — ne váljék feltétlen tekintélyuralmi állammá, hanem *a munkásosztály és a tömegek osztályharcával befolyásolni lehessen irányát, intézkedéseit, módszereit*. Ez nem jelenti az állammonopolista kapitalizmus jellegének „megváltozását”, *a végső megoldás világos, az állammonopolista kapitalizmus megtörése egy, esetleg a régi népfrentkormánynál is szélesebb demokratikus hatalom és kormány létrehozásával; a szocialista forradalomba való átmenet biztosításával*.

Ez egyben a szocialista forradalom békés úton való győzelmének és általános lehetőségének a reális elképzelése is néhány fejlett kapitalista országban. Persze, hiba volna akár ezt a nagyon reális utat is abszolutizálni. A történelem más megoldásokat is felvethet, beleértve a burzsoáziának fegyveres harcban, polgárháborúban való legyőzését. Más kérdés, hogy a kommunista pártok a munkásosztály és a dolgozó tömegek érdekében és akaratuknak megfelelően a leghumánusabb utat igyekeznek megvalósítani (hogy végleg felszabadítsák a fejlett kapitalista országok dolgozóit a kapitalizmus igája alól).

A MUNKÁSEGYSÉG

A haladó és forradalmi mozgalmak minden harcának egyik legdöntőbb politikai feltétele a munkásosztály egysége. Ez az egység különböző síkon jöhet létre. A legalacsonyabb fok: az üzemek, gyárak munkásainak harci egysége. „Az egység alulról” — így nevezik ezt a munkásmozgalom történetében — az az alap, amelyen alulról felfelé az akcióegység lehetőségét tettekké váltva a „csúcsokig” lehet eljutni. Ez nem zárja ki, hogy sokszor a kezdeményezések felülről induljanak el. Az „alulról” való egység

²⁰ Az SZKP programja, Kossuth Könyvkiadó, — 1962. 741. oldal.

megszervezésében a döntő feladat a szakszervezetekre (üzemi, gyári bizottságokra stb.) vár. A szakszervezeti (üzemi) egység lehetőségére a munkások azonos életkörülményeiből, a munkához, a munkáltatóhoz való viszonyából ered. Két üzemi vasesztergályos, gazdasági, szociális, sőt politikai érdeke objektíve csak egyféle lehet, akár kommunista, szocialista, katolikus, szervezeti vagy szervezetlen munkásról van szó. A különbség politikai öntudatuk színvonalában van. Éppen ezért az üzemi akcióegység létrehozása viszonylag a „könnyebb”, de, mert a közvetlen résztvevők tömegeiről van szó, a legfontosabb.

Az ilyenfajta akcióegységre az előbbieken már számos példát találtunk a gazdasági érdekekért, demokráciáért folyó küzdelemben. Mivel az osztályok élén pártok, a pártok élén „vezérek” állnak —, ahogy Lenin mondotta — a politikai síkon folytatott harc az egységért lényegesen bonyolultabb a munkáspártok között. Sikere vagy sikertelensége ugyanakkor visszahat a szakszervezeti — üzemi — harcra, sőt azzal szorosan egybeolvad.

A fejlett kapitalista országok többségében — a történelmi fejlődésnek megfelelően — a munkásosztálynak általában két nagy pártja van, a kommunista és a szociáldemokrata párt. Egyes országokban több szociáldemokrata, illetve szocialista párt működik, sőt katolikus szakszervezeteknek is van befolyásuk a munkásosztály elmaradottabb rétegeire. (Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Belgium stb.)

A munkásosztály harcainak sikere tehát alapvetően a két munkáspárt viszonyától és egysége fokától függ. A második világháború tüzeiben létrehozott munkásegység a fasizmus felett aratott győzelemnek is fontos tényezője volt.

1947—48-ban a fordulat idején a nyugati szociáldemokrata pártok jobboldali vezetői a burzsoá restaurációt segítve szakadást idéztek elő a szociáldemokrata pártokban, a szakszervezetekben, felrúgták a munkásmozgalom egységét nemzeti és nemzetközi vonatkozásban egyaránt. Abban, hogy ezt végre lehetett hajtani, kétségtelen szerepet játszott a szociáldemokratákról szóló sztálini tételek bizonyos mértékű felelevenedése a kommunista mozgalomban.

A munkásosztály egységén komoly rések keletkeztek.

Így újra alapvető politikai feladattá vált a két munkáspárt akcióegységének megteremtése. (Nem szervezeti egyesülésről van jelenleg szó!) A kommunista és szociáldemokrata pártok akcióegysége kifejlődésének vannak negatív és pozitív tényezői. A ne-

hézségek lényegében — különösen ma, amikor a kommunista pártok Nyugaton is kijavítják a szektarianizmusból eredő hibákat — a szociáldemokrata pártok jobboldali vezetőinek „ideológiai” és politikai magatartásában, gyakorlati tevékenységében rejlenek. Egyes szociáldemokrata pártok (mint a német, az olasz stb.) programjaiban nyoma sincs a marxizmusnak, sőt nyíltan korszerűtlennek bélyegzik azt. Az egyik német szociáldemokrata teoretikus pl. kijelentette: „... a marxizmust mint filozófiai, gazdasági és szociális tant a szociáldemokraták történelmi archívumukba tették”. Hasonló álláspontot foglaltak el még a Szocialista Internacionálé 1961-es római dokumentumai is. Kiindulópontjuk, hogy a megváltozott kapitalizmus („neokapitalizmus”) az ő segítségükkel mindenütt képes az általános „jóléti állam” megteremtésére. „Sem fasizmust, sem kommunizmust” — mondják. „Szabadságról”, „tisztá demokráciáról” beszélnek monopolkapitalista viszonyok között. Támogatják az imperialista uralkodó körök neokolonialista manővereit.

Figyelembe kell venni a munkáspártok közötti nemzetközi akcióegység kibontakozásánál azt a körülményt is, hogy néhány igen fejlett kapitalista országban (Anglia, NSZK, Belgium, skandináv államok) a szociáldemokrata pártok a munkások szavazatainak döntő többségével rendelkeznek. Hasonlóképpen a szakszervezetekben is többségük van ezekben az országokban (TUC vagy DGB). Ennek a jelenségnek megvannak a történelmi gyökerei, mind Angliában, mind Németországban és Skandináviában. A kommunistáknak természetesen ezeken a nehéz pontokon (az USA-ban is) az akcióegység kialakításához figyelemmel kell kísérniük az objektív gazdasági-társadalmi viszonyok fokozatos, sok esetben elég lassú változását és alapos elemzés után állandó harccal, munkamódszereik megjavításával kell befolyásukat növelniük a munkásosztály körében. A nyugati tőkés országok közül csak Franciaországban és Olaszországban mondhatjuk el, hogy a kommunista pártok a munkásosztály többségét vezetik. Ez pedig súlyos problémát jelent az integrálódó Európában, különösen ha figyelembe vesszük a Közös Piac országaiiban az európai burzsoázia jól megfontolt munkásellenes akcióit. A sikeres harc egyik legfontosabb feltétele tehát a kommunisták hatóerejének kiterjesztése olyan országokban, mint például a Német Szövetségi Köztársaság, Anglia, skandináv országok stb.

Jogosan kérdezik a kommunisták és a baloldali szocialisták is, mit kell tenni az elkövetkezendő időben az egység kialakításáért?

Vannak-e olyan jelenségek és erők, amelyek ilyen irányban hatnak? A kommunisták határozott igennel válaszolnak.

A szociáldemokrata párttagok általában nem azonosíthatók jobboldali vezetőikkel. A középvezetők, funkcionáriusok egész sora ismerte fel több országban a munkásegység szükségességét. Így a kommunista pártok nem érhetik be azzal, hogy elvileg és általában hangoztatják: a szociáldemokrácia történelmi szerepe lejárt, ami igaz ugyan, de sablonos jelszóvá válhat. Minden egyes gazdasági és politikai kérdésben meg kell keresni azt a közös nevezőt, amely a két párt tagságát egymáshoz közelebb hozza és nem távolítja. A kommunistáknak ki kell irtaniuk a szociáldemokráciáról szóló dogmatikus elméleti maradványokat nagyon sok becsületes párttag tudatából. Nem téveszthető össze a szociáldemokrácia mint ideológia a szociáldemokrata pártok egyszerű tagságának millióival, akik békét, demokráciát, szocializmust akarnak. Éppen ezért türelmes, meggyőző munkával — ami nem zárja ki, sőt feltételezi a jobboldali vezetőkkel szembeni harcot — közös akciókban kell a kommunistáknak a szociáldemokrata munkásokat maguk mellé állítani. A széthúzás, a sablonosság, e kérdések dogmatikus megítélése és különösen szektás gyakorlata objektíve a nemzetközi burzsoázia kezére játszik, éppen az ellene folyó közös harc helyett.

A monopolizáció gazdasági, politikai támadásai, egyes jobboldali szociáldemokrata vezetők akarata ellenére objektíve egybekapcsolják a szocialista, a kommunista, a katolikus és más pártonkívüli munkások millióit. Persze, ezt tudatos szervező, felvilágosító munkával kell siettetni. Meg kell magyarázni a szociáldemokrata munkásoknak, hogy a fejlett kapitalista országokban napjainkban nem a fasizmus, vagy a kommunizmus között kell választani, hanem helyre kell állítani, vagy ki kell fejleszteni a demokráciát gazdasági és politikai téren egyaránt. Nem valamiféle absztrakt, a jobboldali szociáldemokraták által elképzelt „tisztá demokráciáról” van szó. Harcos demokráciáért küzdenek a kommunisták, nem a polgári demokrácia megcsontosodásáért. *A meglevő vagy helyreállított demokráciát új, népi tartalommal kell megtölteni.* Ha a szocialista forradalom objektíve és szubjektíve „beér”, a szocialista munkások nem a burzsoá demokráciáért, hanem a demokrácia továbbfejlesztéséért, népi uralomért fognak síkra szállni.

A kommunistáknak az új nyugat-európai helyzetnek megfelelően kapcsolatot kell kiépíteni a szocialista munkások töme-

geivel. Nem a pártok egyesülését mint a szocialista forradalom győzelmének feltételét kell előtérbe állítani, hanem aktív osztályharcban kell a szocialista, a kommunista és más munkásoknak összefonódni. *A kommunisták a szocialista munkásokban ma is osztálytestvéreiket látják.* Egyébként, ami a baloldali munkáspártok egyesülését illeti, egyáltalában nem biztos — sőt nem is törvényszerű —, hogy a proletárdiktatúra kivívásának Nyugaton is előfeltétele lesz az említett pártok előzetes egyesülése. *Elképzelhetők olyan baloldali szocialista pártok vagy csoportok Nyugat-Európában, amelyek a kommunistákkal együtt jutnak el a proletárforradalom győzelméhez és kezdenek hozzá a szocialista társadalmi rend felépítéséhez.* A Francia Kommunista Párt XVII. Kongresszusán elfogadott határozat ezzel kapcsolatban a következőket mondja:

„A Francia Kommunista Párt elvetette azt a tételt, amely szerint az egypártrendszer elengedhetetlen feltétele a szocializmusba való átmenetnek. Ez a sztálini elmélet káros módon általánosította azokat a sajátos körülményeket, amelyek között az Októberi Forradalom végbement.

Természetesen nem arról van szó, hogy csökkentenénk a marxista—leninista párt döntő szerepét a szocializmus építéséért folytatott harcban, hanem arról, hogy egyesülniük és együttműködniük kell a demokratikus pártoknak, elsősorban a kommunista és szocialista pártnak és minden olyan társadalmi erőnek, amely érdekelt a szocializmus megvalósításában.

Természetesen mi azt kívánjuk: a munkáosztály jusson el oda, hogy teljesen megvalósítsa egységét a politikai síkon. De még ha ez az egység létre is jön, ez nem vezet egypártrendszerhez, mert a munkáosztály pártja mellett létezhetnek más demokratikus pártok, amelyek bizonyos társadalmi rétegeket képviselnek és együttműködnek a szocializmus építésében.”²¹

A népi demokratikus, ma szocialista országok tapasztalatai a két párt múltbeli együttműködését, a pozitív és negatív elemeket illetően, azok analízise és felhasználása sokat segíthet a nyugati kommunista pártoknak és baloldali szocialista csoportoknak is. A népi demokratikus forradalom kivívása, a szocializmus fejlődése ezekben az országokban nem utolsó sorban éppen a munkáosztály egységes tevékenységének talaján jött létre, kü-

²¹ Waldeck Rochet: A Központi Bizottság beszámolója az FKP XVII. Kongresszusán. (Kossuth Könyvkiadó, 1964.)

lönösen miután kiküszöböltük az 1949—53 között jelentős károkat okozó szektás nézeteket és tevékenységet.

Új helyzetben és természetesen sokkal fejlettebb ipari, gazdasági viszonyok között kell a nyugati kommunista pártoknak megtalálniuk a maguk sajátos taktikáját a munkásosztály és a pártok közötti akcióegység megteremtésére, különös tekintettel arra, hogy egy sor nyugati országban a polgári demokráciának mély hagyományai vannak (parlamentarizmus, demokratikus szabadságjogok stb.).

Az elvek tisztázásán túl, melyhez mérhetetlen segítséget adott az SZKP XX. kongresszusa, az SZKP új programja és az 1960-as moszkvai nyilatkozat, a fejlett kapitalista országok kommunista pártjai helyes lenini úton járnak ezen a téren is.

A Szocialista Internacionálé 1963. szeptemberében tartott VIII. kongresszusán a megjelent küldöttek néhány nemzetközi politikai kérdésben pozitívabb álláspontot foglaltak el, mint két esztendővel előbb az említett római kongresszuson. Az olyan problémák megközelítésében mint az általános és teljes leszerelés, a nukleáris fegyverek gyártásának megszüntetése, a kísérletek beszüntetése, haladás mutatkozik. Így az azóta elhunyt Erich Ollenhauer, a Szocialista Internacionálé volt elnöke a következőket mondta: „A legsürgősebb probléma, amellyel az emberiség jelenleg szembenéz, a nukleáris fegyverkezés és a nukleáris kísérletek. A Szocialista Internacionálé újra meg újra felhívást intézett a világ államférfiaihoz, hogy minél erőteljesebben támogassák a nukleáris kísérletek, és még inkább a fegyverkezési hajsza megszüntetését.”²²

Ugyanakkor az is igaz, hogy ismét hitet tettek az egységes Európa, a kapitalista integráció gondolata mellett. „Egy olyan Európát várunk, amelynek gazdasági és politikai egysége magában foglalja e kontinens valamennyi szabad nemzetét, amely az Európán kívüli szabad nemzetekkel való közösség keretében nagyobb entitássá fejlődik.”²³

Éppen ezért egységesen szembenállnak az európai gazdasági és politikai integráció védelmében a gaulleista kísérletekkel. Ugyanezen a kongresszuson J. G. Suurhoff, a Holland Munkáspárt elnöke üdvözlő beszédében így szólt erről: „Mi, a Holland

²² A Szocialista Internacionálé VIII. kongresszusa. (Socialist International Information. 1963. szeptember 28.)

²³ Uo.

Munkáspárt tagjai, osztjuk azoknak az aggodalmát, akik de Gaulle tábornok Európa-politikáját nagyfokú gyanakvással figyelik. Szeretnék kifejezést adni ama reményemnek, hogy a francia nép megálljt kiáltt a tábornoknak, mielőtt ez az idejétmúlt nacionalista politika jóvátehetetlen károkat okozna az Egyesült Európa ügyének.”²⁴

Igaz, a Szocialista Internacionálé VIII. kongresszusa a szociáldemokrata pártok vezetőinek ideológiai és politikai kérdésekben fennálló ellentmondásait tükrözi (l. előbbi idézet), mégis néhány alapvető kérdésben, az egyes országokban, különösen Franciaországban lehetőség van az akcióegység megteremtésére anélkül, hogy a kommunista pártok ideológiai engedményeket tennének. A történelmi változások objektíve és szubjektíve hatnak a szociáldemokrata vezetők politikai magatartására és gesztusaira. Újabb baloldali csoportok vannak kialakulóban vagy jöttek már létre az egyes szociáldemokrata pártokban. Nem arról van szó, hogy ezek a baloldali csoportok ma már minden tekintetben azonos ideológiai vagy politikai nézeteket vallanak a kommunistákkal. De kétségtelen, hogy az Angol Munkáspártban (különösen az angol szakszervezetekben), a francia szocialista mozgalomban, az Olasz Szocialista Pártban és másutt is növekvő befolyású baloldali csoportok szegültek szembe az alapvető gazdasági és nemzetközi politikai kérdésekben (leszerelés, atom- és hidrogénfegyverek betiltása, neofasizmus stb.) a jobboldali vezetéssel. E baloldali csoportokra a kommunistáknak nemcsak fel kell figyelniük, hanem éppen ezekben a kérdésekben együttműködést is kell teremteniük velük. Be kell vonni ezeket a csoportokat a gazdasági sztrájkharcokba, a neofasizmus elleni küzdelembe. Elsősorban a háború elleni küzdelem az a platform, amelyen valamennyi említett erő egyesülhet.

A balratolódás érdekes, bár ellentmondásos jelenségei tapasztalhatók a Francia Szocialista Pártban. A párt legutóbbi 54. kongresszusán a francia helyzet alakulásának következményeként még a jobboldali szocialista vezetők is kénytelenek voltak arra az álláspontra helyezkedni, hogy „veszély esetén” együtt lehet működni a kommunistákkal. A Szocialista Párt baloldali funkcionáriusai pedig — bár ez volt a kisebbség — kifejezetten akcióegységet követeltek a Francia Kommunista Párttal. Ez utób-

²⁴ A Szocialista Internacionálé VIII. kongresszusa. (Socialist International Information. 1963. szeptember 28.)

biak belátták, hogy a Francia Kommunista Párt olyan politikai tényező — olyan tömegeket képvisel — amely a demokratikus Franciaország megteremtésében nem mellőzhető. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a jobboldali vezetők még korántsem adták fel antikommunista platformjukat. A tények azonban nem hagyhatók figyelmen kívül. A legutóbbi képviseléválasztáson 1962 novemberében a velejéig reakciós gaulleista alkotmány ellenére a francia kommunisták a régebbi tíz képviselő helyett negyvenet, a francia szocialisták pedig a régebbi negyven helyett hatvanhatot hoztak be a parlamentbe. Arányos képviselőket biztosító demokratikus választási törvény esetén a kommunistáknak legalább 80—90 képviselővel kellene rendelkezniük a francia parlamentben. 1964 márciusában a kantonális választásokon megerősödött a két munkáspárt és a radikálisok egységfrontja, ami komoly baloldali sikereket hozott.²⁵ Egyre több bel- és külpolitikai kérdésben sikerült a francia munkások és haladó politikai erők akcióegységét megteremteni. Elősegítette e folyamat kibontakozását az az elvtársi megbeszélés is, amely a Francia Szocialista Párt és az SZKP vezetői között zajlott le 1963 őszén Moszkvában. Nyilvánvalóan még hosszú folyamatról van szó, de olyanról, amely történelmileg kikerülhetetlenül a munkásegység felé hajtja a Francia Szocialista Pártot is. (L. az 1965. márciusi községi választásokat.) Élesebb, de a munkásosztály egysége szempontjából kedvezőtlenebb esemény és fordulat játszódtott le 1963—64-ben az olasz szocialista mozgalomban, ahol a legszilárdabb volt a két nagy munkáspárt akcióegysége.

1934-től többször is írásos megegyezés jött létre az Olasz Szocialista Párt és az Olasz Kommunista Párt között. (1934-ben, 1943-ban és 1946-ban.) 1947—48-ban az Olasz Szocialista Pártot sújtotta legkevésbé az egész szocialista mozgalomban bekövetkezett szakadás. Létrejött ugyan a Saragat-féle jobboldali Olasz Szociáldemokrata Párt és egy, főleg tisztviselői rétegeket felölelő külön szociáldemokrata szakszervezet, de ennek befolyása elenyésző az egységes CGIL-hez (Olasz Általános Munkásszövetség) képest, amelyben mind a mai napig együtt dolgoznak a szocialisták, a kommunisták és pártonkivüliek.

Az olasz szocialista mozgalomban súlyosabb törést jelentettek az 1956-os események. Ettől az időtől kezdve, különösen a ma-

²⁵ A kommunista párt 50-ről 99-re növelte a megyei tanácsstagok számát, a szocialisták is 14 mandátumot nyertek.

gyarországi ellenforradalom hatására Pietro Nenni, az Olasz Szocialista Párt sokévtizedes vezetője és csoportja fokról fokra jobbra kanyarodott. Nenni tulajdonképpen nem értette meg az SZKP XX. kongresszusának lényegét és értelmét, a magyarországi események sokágú eredőit, és reformista útra lépett. Elvetette a proletárdiktatúra szükségességét, a nyugati, jobboldali szociáldemokrata vezérekhez hasonlóan, ő is „tisza demokráciáról” kezdett szónokolni. Tévedéseinek elméleti, elvi gyökerei ugyanazok, amelyeket Lenin annyit bírált kora szociáldemokrata vezéreinél. Ennek következtében felmondta a kommunistákkal kötött, több mint két évtizedes akcióegységet és a kiutat az olasz szocialista mozgalom válságából jobbra, a kereszténydemokraták felé kereste. Mindez rendkívül erős ellenállást váltott ki pártjában és megerősítette az amúgy is izmosodó baloldalt.

Tullio Vecchietti vezetésével határozott baloldali csoport alakult ki az Olasz Szocialista Pártban, amely a párt legutóbbi kongresszusán pozitív, baloldali programmal lépett fel. Bár a Központi Vezetőség 41%-át képviselték (a centrum is őket támogatta) „kisebbségi programjukkal” alul maradtak. A Moro kormány megalkulása előtt tiltakoztak a Nenni-csoport feltétel nélküli kormánytámogatása, majd az elvtelen kompromisszum alapján a kormányba lépő Nenni vezette autonomista csoport politikája ellen. Mindez, beleértve Nenni-többség szankcióit is a baloldali szocialista képviselők ellen, *szakadáshoz vezetett.*

Létrejött a baloldaliak vezette Proletár Egység Olasz Szocialista Pártja (PSIUP). Az olasz szocialisták újabb szakadásáért a Nenni-csoport a felelős. Bár csapást mért a munkásosztály egységére, úgy kell kezelni, mint objektív valóságot (egyszerre fejez ki jobb és baloldali fejlődést az olasz szocialista mozgalomban).

Az olasz kommunisták teljes súlyukkal támogatják az új baloldali szocialista pártot, amely azonban korántsem jelenti, hogy az Olasz Szocialista Párttal, különösen pedig munkástömegeivel ne törekednének akcióegységre. Ez annál is fontosabb, mert az Olasz Szocialista Pártban újabb baloldali ellenzék van kialakulóban, éppen Nenni és csoportja egyre fokozódó jobbratolódása miatt. De különös szüksége van az olasz munkásosztálynak arra, hogy fennmaradjon a CGIL egysége, ne veszítsen súlyából a kommunák közös munkáspolitikája és az egységes, erős, szövetkezeti mozgalom.

A kommunista és mindenfajta szocialista párthoz (3 van!) tartozó munkások egységét követeli a rosszabbodó olasz gazdasági

helyzet (infláció) és a monopóliumok újabb és újabb támadása az olasz dolgozók ellen. Nem véletlenül mondta Palmiro Togliatti az 1964 márciusában tartott bolognai pártkonferencián, hogy a monopóliumok többségi kormánya helyett *a dolgozó tömegek többségére támaszkodó kormányt kell szembeállítani a monopóliumok kormányával.*

Ilyen vagy olyan mértékben más szocialista pártokban is jelentkeznek baloldali áramlatok vagy csoportok. Így a Brit Munkáspártban, de különösen a brit szakszervezetek egyes szakmai ágazataiban kommunisták és baloldali szocialista funkcionáriusok közösen lépnek fel a bérből és fizetésből élők érdekeiért. A Munkáspárt jelenlegi vezetősége is néhány fontos nemzetközi kérdésben (mint pl. a leszerelés, vagy tiltakozás a nyugat-német militaristák atomfegyverrel való felszerelése ellen stb.) pozitívabb álláspontot foglal el, mint az elhunyt Gaitskell és más, tipikus jobboldali vezetők. E balratolódás eredménye az Angol Munkáspárt választási győzelme a konzervatívok felett és a Labour-kormány megalakulása is.

Az antimonopolista szövetségnek, és ezen belül különösen a munkásosztály egységének és a munkás-paraszt szövetség megteremtésének feladata megköveteli a kapitalista országok kommunista pártjaiban is a teljes ideológiai és politikai egységet. E belső egység nélkül nincs munkásegység, nincs helyes stratégia és taktika. A kommunista pártok belső egysége a marxizmus—leninizmus elméletének és gyakorlatának helyes alkalmazásán múlik. Ennek viszont előfeltétele, hogy a kommunista pártok helyesen lássák és elemezzék a nemzetközi és belső helyzetüket (pl. az európai integráció által előidézett új problémákat) és ennek megfelelően határozzák meg stratégiájukat és taktikájukat. Az objektív valóság fel nem ismerése vagy szektás baloldali hibákat vagy revizionista politikát eredményez. A fejlett kapitalista országok kommunista pártjainak egysége kemény kétfrontos harcban jött létre és csak így erősödhet tovább napjainkban is. Olaszországban, Franciaországban, Angliában, az USA-ban és másutt 1956 után le kellett küzdeni a revizionista támadások okozta nehézségeket, amelyhez sok segítséget adott a kommunista és munkáspártok 1957-es és 1960-as moszkvai konferenciáján kiadott Nyilatkozat. Segítséget nyújtott részben már ezt megelőzően, de napjainkban is az SZKP XX. kongresszusa. E kongresszusok határozatai, bár természetszerűen nem kötelezőek a többi kommunista pártra, de mégis, éppen a nemzetközi helyzet és más vonat-

kozások felmérése alapján fontos orientációs alapul szolgálnak az egész kommunista tábornak, ezen belül a fejlett kapitalista országok kommunista mozgalmának is.

A kommunista pártok belső lenini egységéből fakad internacionalista összefogásuk a nemzetközi burzsoázia ellen. Ennek ékes példája éppen a fejlett kapitalista országok viszonylatában az 1959. novemberi római értekezlet és a Közös Piachoz tartozó országok kommunista pártjainak 1963. márciusi brüsszeli értekezlete. Ez utóbbi elsősorban azzal a közös akcióegységgel foglalkozott, amelyet e terület kommunista pártjainak közös erővel, együttes *internacionalista fellépéssel kell végrehajtaniuk, sajátos problémáik megoldására.*²⁶

A jelenlegi nemzetközi helyzetben és a nemzetközi kommunista mozgalom stratégiájának megítélésében egyes pártokban dominálóan jelentkeznek dogmatikus, szektás nézetek. Ezeknek természetesen kihatása van más pártokra is. A fejlett kapitalista országok kommunista pártjai által elfogadott stratégiai és taktikai vonal helyes, megfelel a már említett moszkvai konferenciák nyilatkozatainak, mégis döntően külső, de belső tényezők hatására is fellépnek szektás elemek és nézetek az adott helyzet megítélésében, az elfogadott stratégia és taktika értelmezésében. A nemzetközi kommunista mozgalom vitáinak óhatatlanul van ilyen polarizációs hatása, amely alól nem kivétel a nyugati szféra sem. Mind az olasz, mind a francia, mind a belga stb. kommunista mozgalomban szektás — ahogy nyugaton nevezik — „kínai” csoportok működnek, amelyek revizionizmussal, a forradalom feladásával vádolják a nyugati kommunista pártok lenini vezetőit. Ilyen kisszámú csoport lépett fel Padovában (amelyet kénytelenek voltak kizárni a pártból), Belgiumban az ún. Grippa csoport és Franciaországban a párton belül főleg egyetemi körben meghúzódó különböző trockista, vagy szektás nézeteket valló elemek.²⁷ A nyugati kommunista pártok következetes harcot vívnak ellenük, éppen úgy, mint az elmúlt években jelentkező revizionistákkal szemben. E csoportok „ideológiájának” és akcióinak tartalma és osztálylényege kispolgári türelmetlenség, álforradalmi álláspont olyan körülmények között, amikor nincs objektíve for-

²⁶ A Közös Piachoz tartozó országok kommunista pártjainak értekezlete. Béke és Szocializmus, 1963. április, 177–182. o.

²⁷ A Francia Diákszövetség legutóbbi kongresszusán ugyanakkor reformista törekvések is bukkantak fel.

radalmi helyzet, és amidőn szívós, sokirányú tömegharcra van szükség annak az időpontnak elérkeztéig, amikor ilyen vagy olyan, békés vagy nem békés módon végső csapást lehet mérni a monopolista burzsoáziára és a hatalmat a munkásosztály veheti kezébe.

A fejlett kapitalista országok kommunista pártjai, különösen Nyugat-Európában nagy és pozitív tradíciókkal rendelkeznek a kétfrontos harcban. Így nem kétséges, hogy felülkerekednek bármely revizionista, és a napjainkban megnyilvánuló szektás dogmatikus veszélyen is. A tömegeket, amelyek harcra készek, a kommunista pártoknak „okosan” mérlegelve, nem türelmetlenkedve és nem késlekedve — kell a győzelemre vezetni. Nem kétséges, hogy nincs történelmileg messze az az idő, amikor az annyi diosőséges hagyománnyal rendelkező nyugat-európai demokratikus és proletár mozgalom végleges győzelmet arat a burzsoázia felett.

I. RÉSZ

Változások a világ politikai térképén

1. Fejezet. Történeti előzmények	...	...	...	...	...	...	...	...	...	3
A világ első felosztása	...	...	...	...	...	...	...	...	...	3
A világ újrafelosztása	...	...	...	...	...	...	...	...	...	8
A gyarmati rendszer szétesése	...	...	...	...	...	...	...	...	...	13
2. Fejezet. A világ politikai térképe 1964-ben	...	...	...	...	...	...	...	...	...	25
Az antiimperialista tábor	...	...	...	...	...	...	...	...	...	25
A szocialista országok	...	...	...	...	...	...	...	...	...	25
A felszabadult gyarmati országok	...	...	...	...	...	...	...	...	...	27
Az aktív semlegesség politikáját folytató országok	...	...	...	...	...	...	...	...	...	30
A gyarmatbirodalmak	...	...	...	...	...	...	...	...	...	36
A brit gyarmatbirodalom	...	...	...	...	...	...	...	...	...	36
A francia gyarmatbirodalom	...	...	...	...	...	...	...	...	...	39
A többi gyarmatbirodalom	...	...	...	...	...	...	...	...	...	42
Az imperializmus tábor	...	...	...	...	...	...	...	...	...	46

II. RÉSZ

A gazdasági földrajzi alapok és távlatok

1. Fejezet. Természet és társadalom	...	...	...	...	...	...	...	...	...	57
A természeti-földrajzi környezet	...	...	...	...	...	...	...	...	...	57
A természeti-földrajzi elemek és tényezők	...	...	...	...	...	...	...	...	...	59
A termelőerők és termelőeszközök	...	...	...	...	...	...	...	...	...	61
A termelési viszonyok	...	...	...	...	...	...	...	...	...	63
2. Fejezet. Az energiaforrások	...	...	...	...	...	...	...	...	...	66
Gazdasági-műszaki alapfogalmak	...	...	...	...	...	...	...	...	...	67
Az energiatermelés áttekintése	...	...	...	...	...	...	...	...	...	69
A szén	...	...	...	...	...	...	...	...	...	71
A kőolaj	...	...	...	...	...	...	...	...	...	78
A földgáz	...	...	...	...	...	...	...	...	...	84
A vízierő és a villamos energia	...	...	...	...	...	...	...	...	...	85
A jövő energiaforrásai	...	...	...	...	...	...	...	...	...	90
2. Fejezet. Érc	...	...	...	...	...	...	...	...	...	94
Történelmi és földrajzi mozzanatok	...	...	...	...	...	...	...	...	...	94
A vas és az acél	...	...	...	...	...	...	...	...	...	96
A színesfémek és az alumínium	...	...	...	...	...	...	...	...	...	103

4. Fejezet. A vegyipar	109
A vegyipar gazdasági-műszaki sajátosságai	109
A vegyipar társadalmi-gazdasági funkciója	112
A vegyipari monopóliumok	114
Műtrágya	115
Műszálak, műrostok	116
5. Fejezet. A táplálkozás alapjai	118
Az emberiség szaporodása és táplálkozása	118
A megművelt terület és a hozamok	120
Specializáció és földrajzi munkamegosztás	121
A kenyérgabonák	123
A takarmánybázis	128
Az állatállomány	130
6. Fejezet. Az ipar fejlődése a kapitalizmusban és a szocializ-	
musban	134
A föld első felosztása	134
Az ipari nagyhatalmak iparának ötvenéves fejlődése	138
Az ipari fejlődés dinamikája országcsoportok szerint	143
A világ iparának megoszlása	150
A két óriás versenyfutása	152
A fejlődésben elmaradt országok... ..	155

III. RÉSZ

A szocialista országok gazdasági együttműködése

1. Fejezet. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa fejlődésé-	
nek rövid történeti áttekintése és szerkezeti felépítése	159
A KGST: A szocialista nemzetközi munkamegosztás intéz-	
ménye	159
A KGST létrejöttének körülményei	161
A KGST működési elvei és szervezeti felépítése	164
A KGST fejlődése	170
Első szakasz	170
Második szakasz	172
Harmadik szakasz	173
A szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztésének	
problémái a KGST-ben	175
2. Fejezet. A KGST tevékenysége és a szocialista országok	
közötti szakosítás eredményei	178
A KGST-országok általános gazdasági fejlődése	178
A KGST-országok közötti együttműködés a népgazdaság	
egyes ágaiban	189
Az alapanyag-termelés problémái a KGST-ben	190
A szakosítás egyes kérdései a KGST-országok gépipari ter-	
melésében	207
A szakosítás a KGST-országok mezőgazdaságában	211
A KGST szerepe a szocialista országok közlekedésében	215
Tudományos és műszaki együttműködés	216

IV. RÉSZ

A nyugat-európai integráció

1. Fejezet. A Közös Piac és a Szabadkereskedelmi Társulás létrejöttének körülményei	219
A „hatok” és a „hetek” tömbje	219
Társadalmi mozgatórugók	220
A piacok alakulása és az integráció	221
Történelmi előzmények	227
2. Fejezet. A Közös Piac célkitűzései és eddigi eredményei	233
A Római Szerződés	233
A fejlemények 1961-től 1964 elejéig	234
A Közösség közép lejáratú gazdaságpolitikája	237
A közös kereskedelempolitika irányelvei	237
A tőke koncentrációjának és centralizációjának meggyorsulása	238
3. Fejezet. Az agrárkérdés a Közös Piacon	240
A közös agrárpolitika bevezetésének a módszere	241
Az agrárkérdéssel kapcsolatos bonyodalmak	244
4. Fejezet. Az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA)	246
Az EFTA ideiglenes jellege	247
Tárgyalások Anglia felvételéről a Közös Piacba	248
Anglia belépési szándékának kudarca	249
Kísérletek az EFTA megszüldésére	250
5. Fejezet. Az Egyesült Államok magatartása a nyugat-európai integrációval kapcsolatban	251
Új amerikai kezdeményezés	252
Az amerikai tervek megvalósításának nehézségei	253
6. Fejezet. A Közös Piac és a gazdaságilag gyengén fejlett országok	255
Ellentétek a társult területek kérdésében	257
Integrációs törekvések a gyengén fejlett országokban	258

V. RÉSZ

Kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok

1. Fejezet. Történeti visszapillantás	261
2. Fejezet. A kelet-nyugati kereskedelem újabb fejlődése	270
3. Fejezet. A kelet-nyugati kereskedelem áruösszetétele	273
4. Fejezet. A szocialista országok agrárkülkereskedelme Nyugat-Európával	278
5. Fejezet. A kelet-nyugati kereskedelem 1963-ban	286

VI. RÉSZ

A gazdaságilag elmaradott országok helyzete és fejlődésük problémái

1. Fejezet. A gazdaságilag elmaradott országok helyzetének legfőbb jellemzői	295
A gazdasági függés	296

A kizsákmányolás és annak módszerei	310
Torz gazdasági szerkezet	314
A mezőgazdaság helyzete és fejlődése	319
A bányászat és ipar helyzete és fejlődése	322
A külkereskedelem szerkezete és sajátos problémái	323
Torz, duális társadalmi szerkezet	328
Az elmaradott országok osztálystruktúrája	332
2. Fejezet. A továbbfejlődés lehetőségei, a „gazdasági elmaradottság” felszámolásának perspektívái	340
Államkapitalizmus az elmaradott országokban	341
A továbbfejlődés belső társadalmi-politikai körülményei	345
A továbbfejlődés külső, nemzetközi politikai-világgazdasági körülményei	348

VII. RÉSZ

Haladó és politikai mozgalmak a fejlett tőkésországokban

1. Fejezet. Forradalmi mozgalmak 1918—1945/48 között	353
2. Fejezet. A fejlett tőkésországok gazdasági helyzete	363
Egyesült Államok	365
Nyugat-Európa	369
Német Szövetségi Köztársaság	370
Franciaország	371
Olaszország	371
Gazdasági nehézségek jelentkezése	373
3. Fejezet. A társadalmi osztályok összetételének megváltozása, a dolgozó tömegek életkörülményei és harcai	375
A munkásosztály helyzete	378
Sztrájkharok	380
A parasztság bekapcsolódása a sztrájkharokba	381
Az antimonopolista egységfront megteremtésének feladata... ..	382
A neofasiszta veszély elleni küzdelem	383
4. Fejezet. Harc a békés egymás mellett élésért, a háború ellen... ..	386
Párbeszéd a katolikusokkal	389
5. Fejezet. A korszerű marxista—leninista taktika és stratégia	391
A munkásegység	394

HELYESBÍTÉS

A VII. RÉSZ címe a 353. oldalon és a Tartalomjegyzékben (410. oldal)

helyesen: Haladó politikai mozgalmak a fejlett tőkésországokban

A III. RÉSZ szerzői (159. oldal) Dr. Kövér Károly és Wiesel Iván

A világ politikai és gazdasági fejlődése c. könyvhöz

Kiadványszám: K — 1831. Formátum: A/5, ívszám: 25,75 (melléklettel). Példányszám: 1600. Nyomdába adva: 1964. XI. 5. Imprimálva: 1965. IV. 13. Megjelent: 1965. VI. 30. Ez a könyv 5601—54 és 5602—55 szabvány szerint készült. KG—555—i—6567
64.6396 Egyetemi Nyomda, Budapest

Kelet—nyugati kereskedelem 1962-ben: a nyugati tőkésországok exportja a európai szocialista országokba árucsoportok szerinti bontásban

Országok	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	(millió \$)
Franciaország	46,1	1,2	10,0	0,2	—	18,8	81,2	103,4	6,1	0,2	
Ausztria	4,3	—	10,9	0,2	—	10,7	89,6	60,0	6,7	5,1	
Hollandia	6,9	0,2	7,0	0,2	3,3	16,4	17,9	23,6	0,8	0,2	
Olaszország	22,2	0,8	23,0	0,3	0,3	31,1	80,6	76,9	5,0	—	
Dánia	29,8	0,1	4,7	—	0,3	3,4	1,4	40,9	0,7	—	
Svájc	0,8	—	1,1	—	—	18,5	6,4	27,4	3,9	—	
Svédország	13,6	—	24,0	—	0,1	3,7	38,0	72,7	1,7	—	
Finnország	3,6	—	49,1	—	—	1,1	55,1	132,4	4,0	—	
Norvégia	10,3	—	8,6	—	8,2	2,6	5,1	2,4	0,3	—	
Izland	14,4	—	0,3	—	0,4	—	0,4	—	0,2	—	
Görögország	13,6	12,4	21,8	—	1,0	0,9	0,7	—	—	—	
Írország	—	—	1,5	—	—	—	—	—	—	—	
Törökország	4,9	11,6	9,3	—	—	0,7	—	—	—	—	
Portugália	0,1	—	4,7	—	—	0,3	0,3	—	—	—	
Nagy-Britannia	2,9	0,7	13,8	1,3	0,2	38,0	100,7	136,7	8,8	7,4	
Nyugat-Németország	7,9	0,3	12,5	1,3	2,0	55,4	214,4	189,4	11,4	0,6	
Belgium—Luxemburg	1,3	—	19,3	—	0,2	3,1	39,8	20,5	1,6	0,8	
Európa összesen	182,7	27,3	221,6	3,5	16,0	204,7	731,6	886,3	51,2	14,3	2339,2
Egyesült Államok	50,8	1,5	38,1	0,1	15,8	4,0	2,0	7,6	1,5	3,5	
Ausztrália	0,4	—	55,3	—	—	—	0,6	—	—	—	
Kanada	29,8	—	9,3	—	—	—	4,8	1,7	—	—	
Új-Zéland	2,7	—	5,8	—	—	—	—	—	—	—	
	83,7	1,5	108,5	0,1	15,8	4,0	7,4	9,3	1,5	3,5	235,3
Japán	0,5	0,9	8,7	—	0,2	4,6	62,5	86,5	2,3	—	166,2

Forrás: Commodity Trade Statistics, UNO, New York. AZ ENSZ által kiadott „Egységes Nemzetközi Kereskedelmi Osztályozás” cikkfőcsoportját:

- 0 — Élelmiszer és élőállat
- 1 — Ital-, dohányáru
- 2 — Nyersanyagok, tüzelőanyag nélkül
- 3 — Ásványi, tüzelő- és kenőanyagok
- 4 — Állati, illetve növényi olajok és zsírok
- 5 — Vegyi termékek
- 6 — Alapanyagok szerint csoportosított iparcikkek
- 7 — Gépek és szállítóberendezések
- 8 — Különféle iparcikkek
- 9 — Egyéb

Kelet–nyugati kereskedelem 1962-ben — az európai szocialista országok exportja a nyugati tőkésországokba árucsoportok szerinti bontásban

Ország	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	(millió\$)
Franciaország	29,3	5,4	58,0	65,2	0,9	4,8	18,4	11,4	4,0	0,1	
Ausztria	42,5	2,8	25,1	69,1	3,4	6,1	11,7	8,1	2,2	0,3	
Hollandia	18,1	0,2	27,8	5,1	0,8	6,8	23,0	8,0	8,8	0,6	
Olaszország	68,6	1,1	75,8	109,2	—	14,1	49,2	9,8	3,3	—	
Dánia	11,4	—	4,0	33,5	—	7,1	18,8	6,7	5,1	—	
Svájc	20,5	1,1	7,6	7,3	1,7	5,2	8,4	3,0	3,6	—	
Svédország	20,6	0,3	10,2	55,4	0,1	11,2	26,7	6,0	9,5	—	
Finnország	31,8	0,5	24,0	93,9	0,2	13,1	31,2	27,5	4,2	5,2	
Norvégia	16,7	—	5,7	6,8	—	1,7	6,6	4,8	5,2	—	
Izland	1,6	—	1,3	8,2	—	0,2	3,6	1,1	1,1	—	
Görögország	10,0	—	7,0	15,3	—	3,0	7,4	10,3	1,9	—	
Írország	5,9	—	1,5	4,0	—	1,8	0,5	0,3	0,3	—	
Törökország	—	—	2,9	1,3	—	4,9	10,0	15,2	3,2	—	
Portugália	0,5	—	—	2,4	—	—	0,3	1,0	0,1	—	
Belgium—Luxemburg	18,8	0,8	27,4	8,4	—	5,9	27,7	6,7	6,1	—	
Nyugat-Németország	136,3	10,4	125,9	59,3	12,8	16,4	67,3	11,8	5,4	3,4	
Nagy-Britannia	141,3	0,4	167,6	4,5	0,5	19,1	79,2	8,6	18,6	2,0	
Európa összesen	573,9	23,0	571,8	548,9	20,4	121,4	390,0	140,3	82,6	11,6	2483,9
Egyesült Államok	28,3	0,3	18,7	0,2	—	5,0	13,4	3,6	8,5	0,5	
Ausztrália	0,4	—	0,6	—	—	0,5	6,5	1,7	1,9	0,1	
Kanada	1,3	—	0,9	—	—	0,8	6,4	2,1	4,2	0,2	
Új-Zéland	—	—	0,1	—	—	—	0,8	0,4	0,3	—	
	30,0	0,3	20,8	0,2	—	6,3	27,1	7,8	14,9	0,8	108,2
Japán	8,7	—	47,2	64,8	—	8,6	25,6	7,4	0,7	—	163,0

Forrás: Commodity Trade Statistics, UNO, New York.

Az ENSZ által kiadott „Egységes Nemzetközi Kereskedelmi Osztályozás” cikkfőcsoportjai:

- 0 — Élelmiszer és élőállat
- 1 — Ital-, dohányáru
- 2 — Nyersanyagok, tüzelőanyag nélkül
- 3 — Ásványi tüzelő- és kenőanyagok
- 4 — Állati, illetve növényi olajok és zsírok
- 5 — Vegyi termékek
- 6 — Alapanyagok szerint csoportosított iparcikkek
- 7 — Gépek és szállítóberendezések
- 8 — Különféle iparcikkek
- 9 — Egyéb